

**Od slova
k modelu
jazyka**

2012

**Sborník z 13. mezinárodního
setkání mladých lingvistů**

13. mezinárodní setkání mladých lingvistů

Od slova k modelu jazyka

9 788024 439600

Od slova k modelu jazyka

**Sborník z 13. mezinárodního
setkání mladých lingvistů**

Recenzovaly:

doc. PhDr. Ivana Bozděchová, CSc.

prof. PhDr. Jana Hoffmannová, DrSc.

Eds. Božena Bednaříková, Pavla Hernandezová

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Od slova k modelu jazyka (2012 : Olomouc, Česko)

Od slova k modelu jazyka : sborník z 13. mezinárodního setkání mladých lingvistů / [eds. Božena Bednaříková, Pavla Hernandezová]. – 1. vyd. – Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2013. – 497 s.

Část. anglický, polský a slovenský text

Setkání se konalo ve dnech 7.–9. 5. 2012 na půdě Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci

ISBN 978-80-244-3960-0

81'1 * 80(=16)

- lingvistika
- slovanská filologie
- sborníky konferencí

81 – Lingvistika. Jazyky [11]

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2013

ISBN 978-80-244-3960-0

Obsah

Úvodní slovo 6

Diachronní sekce

KATEŘINA VOLEKOVÁ: K vybraným jménům ryb v Klaretově <i>Glosáři</i>	10
ŠTĚPÁN ŠIMEK: Několik poznámek k dataci vzniku překladu staročeské kroniky <i>Martimiani</i>	18
MARKÉTA PYTLÍKOVÁ: Staročeské lexikum <i>Výkladu na evangelium Matoušovo Mikuláše z Lyry</i> v kontextu druhé redakce staročeského biblického překladu.....	30
HANA KREISINGEROVÁ: Přípisy z díla Mikuláše Lyry v Klementinském Novém zákoně	41
MARTINA JAMBOROVÁ: Středověký rukopis jako zdroj metajazykových informací?	49
BARBORA CHYBOVÁ: Sufix <i>-iny</i> ve staré a střední češtině.....	58
BARBORA HANZOVÁ: Drží holomečkové, řevúcí potóčkové (K expresivnímu příznaku deminutiv ve staročeském Pasionálu)	65
ANDREA SVOBODOVÁ: Otázka transkripce grafému <i>t</i> a spřežky <i>cz</i> v tzv. Rukopise dzikovském	73
LUCIE PREJZOVÁ: Slovosledné vlastnosti kondicionálového auxiliáru ve staročeské památce <i>Tkadleček</i>	89
OLGA NAVRÁTILOVÁ: Slovosled demonstrativních zájmén ve staré češtině	101
JAKUB MARUŠ: Negace ve Svatováclavské bibli v diachronním pohledu	115
MARTA ŠTEFKOVÁ: Hláskosloví v české odborné literatuře první poloviny 18. století (na materiálu příručky <i>Gruntovní počátek mathematického umění</i>).....	124
PAVEL KOSEK: Transkripční pravidla edice F. Bridelia <i>Jesličky: Staré nové písničky</i>	133
KATJA BRANKAČKEC: Aorist a imperfektum v horní lužické srbštině – čistě morfologický rozdíl?	146
VÁCLAV VELČOVSKÝ: Jazyková politika diachronně?.....	159

Dialektologie a onomastika

SABINA KONEČNÁ: Truhlářská nářeční terminologie v obci Rájec-Jestřebí.....	172
TEREZA SUCHÁČKOVÁ: Nářeční terminologie spojená s technologií výroby tradiční houněné obuvi na Valašskokloboucku	179
MARKÉTA VAHALÍKOVÁ: Subjektivní pohledy na vlastní idiolekt českých repatriantů z Volyně (perspektivy výzkumu).....	187

MARTINA KLOUDOVÁ: Proměny pojmenování mužů v matrice farnosti Horní Štěpanice
v 1. polovině 18. století..... 196

ANDREA GOÓTŠOVÁ: Pomenovacie modely hydroným v povodí Hornádu
na území Spiša 202

Srovnávací lingvistika

JARMILA STŘÍTESKÁ: Vybraná česká a slovinská slovesa a problém ekvivalence slovinských
předložek *za* a *o* 216

NATALIA JEMČURA: K některým aspektům tvoření politických neologismů
v dnešní češtině a ukrainštině 230

MARTA MALANOWSKA-STAKIEWICZ: Tytuły administracji kościelnej w języku czeskim
i polskim – paradymat słowotwórczy 239

VRATISLAVA POSTLOVÁ: Ke komparaci klasifikace a výskytu zkratek a slov zkratkových
v češtině a němčině 250

HANA MENCLOVÁ: Pragmatické funkce německých a českých deminutiv 256

Korpusová lingvistika

KATEŘINA NAJBRTOVÁ: *Zavolal jsem si taxík/taxíka* – životná koncovka
neživotných maskulin v akuzativu singuláru 266

PETRA MARTINKOVÁ: Konkurence vokativu s nominativem aneb
Oslovujeme, voláme v korpusu a v komunikaci 282

KAROLÍNA VYSKOČILOVÁ: K slovosledu mluvené čeština v rumunském Bígru 296

Gramatika(lizace), sémantika, filozofie jazyka

KEITH TSE: The grammaticalization of K(case)Ps within Minimalism:
formalism vs functionalism, synchrony vs diachrony 310

MARTIN JANEČKA: Multimodalita jako možnost pro gramatiku „procesuálního“ typu 326

JANA SOKOLOVÁ: Východiská výskumu vývinu ranej syntaxe 332

FILIP TVRDÝ: K některým extravagantním teoriím významu 343

JARMILA KUŠNIERIKOVÁ: Rámce a scenáre ako forma reprezentácie znalostí
vo vtipoch 350

Analýza diskurzu, pragmatika(lizace)

JAROSLAV IZAVČUK: Some Semantic Aspects of Political Correctness 360

DOMINIKA RAŠOVÁ: Sociopragmatické kritériá ako východisko posudzovania
kultúry vyjadrovania v písanej publicistike 369

KATEŘINA DANIELOVÁ: Jakou příležitost, komu a jak nabízí přímý prodej? 381

Lingvodidaktika

ANNA-MARIA PERISSUTTI: Akvizice událostí směrového pohybu v češtině z pohledu
italského rodilého mluvčího 392

JITKA KUBÍČKOVÁ: Signál jako prostředek prezentace gramatiky aneb
Využití signální gramatiky v učebnicích češtiny pro cizince 403

TAMÁS TÖLGYESI: Gramatické chyby v esejích maďarských studentů bohemistiky 412

KATARZYNA BOŁBOT, KATSIARYNA RAMASHEUSKAYA: Databáze jazykových chyb v češtině
mluvčích s prvním jazykem slovanským 418

ADRIANA FILAS: Porównanie egzaminów certyfikowanych z języka polskiego oraz czeskiego
na poziomie B2 (część gramatyczna) 424

Literárni věda a translatologie

EVA URBANOVÁ: Signály subjektivizmu v naračnom pláne románu
Františka Švantnera *Nevesta hol'* 440

PETRA KELČÍKOVÁ: Mytologizmus v dráme Petra Kellnera-Hostinského 447

NATALIA PROSOLENKO: Překlad historických reálií v románech Borise Akunina 456

JANA ŠNYTOVÁ: Frazeologie a idiomatika v překladu románu *Galejník Draga Jančara* 464

VERONIKA VÁZLEROVÁ: Issues in Audiovisual Translation with Focus on Humour 473

Ediční poznámka 487

Rejstřík 488

Úvodní slovo

„Od slova k modelu jazyka“ je název třináctého, již tradičního Mezinárodního setkání mladých lingvistů, jež proběhlo na půdě Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci mezi sedmým a devátým květnem 2012. Cílem těchto setkávání je vytvořit mezinárodní, ale i mezioborové prostředí, kde se mohou setkávat mladí adepti vědy lingvistické a oborů příbuzných a spřízněných, kde tito mladí mohou prezentovat (či učit se prezentovat) výsledky svých bádání, kde mohou organizovat či spoluorganizovat workshopy, moderovat jednotlivé konferenční sekce i řídit následné diskuse. Tím hlavním cílem je však poskytnout inspirativní prostředí, kde mohou účastníci diskutovat a v diskusích se střetávat, kde mohou sdělovat, ale na druhé straně i učit se vnímat jiné a jiným naslouchat. Současně je konference místem, kde se mohou mladí potkat s těmi, již byli hodnotili jejich zaslané abstrakty, či s těmi, v jejichž pracích hledali a hledají poučení a inspiraci, nebo proti jejichž názorům, závěrům či uplatněným metodám se nějak vymezují. A to je jistě vítané!

Nejde však jen o pohled vzhůru a dopředu. Účastníci se již podruhé mohli otočit i za sebe, kde jim „šlapou na paty“ jejich (snad) budoucí následovníci, pregraduální studenti, kteří se v Olomouci sešli na celostátním kole soutěže Student a věd – LINGVISTIKA. Zařazení soutěže do rámce „mladých lingvistů“ (jak se Mezinárodnímu setkání zkráceně říká) a možnost publikovat vítězné příspěvky ve sborníku konference, a to mezi příspěvky doktorandů a postdoktorandů, je jistě pro tyto pregraduální studenty největší odměnou.

Hlavní téma Mezinárodního setkání mladých lingvistů „Od slova k modelu jazyka“ otevřelo pro účastníky několik otázek, na něž se svými dílčími příspěvky pokoušeli odpovědět, či s niž se nějakým způsobem vyrovňávali. Mezi provokující otázky patřila například ta, jež se tázala na možnost integrovat lingvistické přístupy založené na datech a přístupy založené na teorii. Nově se účastníci zamýšleli i nad tím, zda je možno kombinovat diachronní data a teoretické a metodologické přístupy synchronní lingvistiky. Aktuální problematika tzv. gramaticalizace (v Meilletově smyslu l'attribution du caractère grammatical à un mot jadis autonome) bývá stavěna do protikladu s jinými -izacemi, např. s pragmatikalizací. Nebo je možná jejich kooperace? I to byla otázka spadající do rámce této konference.

Hlavní proud Mezinárodního setkání byl doprovázen několika specializovanými workshopy, a to již tradičním workshopem diachronním, workshopem zaměřeným na dynamické tendenze v popisu lexikálního významu a workshopem týkajícím se jazykových korpusů z pohledu tvůrců i uživatelů.

Jak vidno, je sborník, byť držen ve svém celku ústředním tématem, rozrůzněn nejen tematicky a materiálově, ale především metodologicky, vypůjčuje si i postupy interdisciplinární povahy. Laskavému čtenáři je předkládán v dobrém úmyslu.

S díky všem, kteří se na jeho vzniku podíleli,

Božena Bednaříková

Diachronní sekce

K vybraným jménům ryb v Klaretově *Glosáři*

About selected names of fish in Claretus' *Glossarius*

Katerina Voleková

Tento příspěvek byl podpořen projektem GA ČR č. P406/10/1140 „Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází)“ a projektem GA ČR č. P406/10/1153 „Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování“.

Abstract | Abstrakt

The article focuses on the Old Czech names of marine and riverfish in the dictionary "Glossarius" of Claretus. Besides the common names ("losos", "pstruh", "okún"), Claretus created new names for the exotic fish. The paper presents several interpretations of fish names ("dochlík", "hnira", "všelik" etc.).

Článek se věnuje staročeským pojmenováním mořských a říčních ryb v Klaretově „Glosáři“. Vedle běžných názvů ze staré češtiny („losos“, „pstruh“, „okún“) použil Klaret pro exotické ryby nově utvořená jména. Článek se zaměřuje na výklad některých rybích jmen („dochlík“, „hnira“, „všelik“ aj.).

Úvod

Lexikografické dílo Bartoloměje z Chlumce řečeného Klaret je známé svou programovou snahou konstituovat české odborné názvosloví. Při lexikografické práci musel Klaret vytvářet nové staročeské názvy pro dosud nepojmenované reálie středověké latinské vědy a kultury. Užíval při tom některé neobvyklé slovotvorné postupy a prostředky¹, které shrnul ve své monografii o Klaretově českém lexiku E. Michálek (1989). Některá Klaretova záhadná slova jsou tvrdými oříšky pro současné lexikografy. Stejně jako autoři Slovníku středověké latiny v českých zemích (1977–), tak i autoři Staročeského slovníku (1968–2008) a současného Elektronického slovníku staré češtiny (2005–) stojí před nelehkým úkolem: identifikovat latinské výrazy a jejich staročeské ekvivalenty, které často jsou chybňým opisováním z rukopisu do rukopisu ještě

¹ Pro specifickost a častou neústrojnou označují takový Klaretův neologismus bohemisté jako *klaretismus* a autoři Slovníku středověké latiny v českých zemích (1977–) jako *vox claretiana*.

více zatemnělé. Pro *klaretismy* nezřídka platí jeden z rysů středověkého myšlení založený na etymologizování, jak jej vyjádřil Isidor ze Sevilly (2000, s. 122–123) ve větě *Dum videris unde ortum est nomen, citius vim eius intellegeleris* („Když totiž poznáš, jaký je původ slova, pochopíš rychleji jeho význam“).² Ne vždy se však latinský a český výraz podaří určit, proto ve významové definici nacházíme jen otazník či výmluvné spojení „klaretovské slovo“ (srov. stč. *vsel, znina, zobra, zpronda*, lat. *addipa, caurarius, cervia, focale* aj.).

1 Jména mořských a říčních ryb

V tomto příspěvku se zaměříme na staročeské názvy mořských a říčních ryb, které Klaret uvádí ve svém největším slovníku, *Glosáři*, před oddílem o mořských monstrech, a pokusíme se vyložit, co Klareta k novému pojmenování motivovalo a jaké slovotvorné postupy a prostředky u daného neologismu použil.³ Vedle běžných a známých ryb, jako je např. *losos*, *pstruh* a *okún*, nacházíme v Klaretově slovníku také jména neznámá, na první pohled slovotvorně i sémanticky neprůhledná (např. *ohučban*, *přenožod*, *letihar*), která označují zvl. cizokrajné ryby, pro které dosud čeština neměla pojmenování.

Jednou z pomůcek pro rozšifrování neznámého slova a jeho motivace je Klaretův antický nebo středověký pramen. Mezi prameny, z kterých Klaret čerpal latinská pojmenování živočichů a jejich popisy vzhledu a chování zvířat mu sloužily jako motivace pro české překlady, patří latinská encyklopédie Tomáše z Cantimpré. Středověký kazatel a encyklopedista 13. století Tomáš z Cantimpré je autorem encyklopédie o dvaceti knihách *Liber de natura rerum* (O přírodě). V třetí až osmé knize popisuje Tomáš různé druhy živočichů. Údaje o zvířatech převzal z děl Aristotela, Plinia Staršího, Solina a Isidora ze Sevilly a týkají se především anatomie jednotlivých druhů živočichů a jejich povahových rysů a chování. Místy rozšířil popis vzhledu a chování zvířat o alegorickou interpretaci, morální ponaučení, informace o využití určitého živočicha v magii nebo farmakologii a rozbory některých jmen zvířat (srov. Šedinová 2008).

1.1 Stč. název – doslovný překlad latinského termínu

Součástí popisu vzhledu a chování živočicha u Tomáše z Cantimpré bývá i etymologický výklad jeho názvu, který je často uvozen souslovím *a re nomen habet* („má jméno podle věci“), neboť podstatnou část pojmenování zvířat tvoří tzv. mluvící jména, kdy podle středověkého způsobu myšlení je jméno živočicha spojeno s konkrétní skutečností – s charakteristickým fyziologickým

² Mezi přesvědčivé výklady Klaretových novotvarů patří například texty B. Ryby (1942) a H. Šedinové (2005).

³ Pojmenováním sladkovodních ryb u Klareta se již částečně zabývala J. Pankina (2011), která se však zaměřila na etymologii názvů známých ryb.

znakem nebo chováním, jenž dané zvíře odlišuje od ostatních. Tento způsob motivace lexému přebírá Klaret a při tvoření českých ekvivalentů doslově překládá latinský originál. Uvedeme několik případů: Klaretova dvojice *dio dnič* (KlarGlos⁴, verš 385) staví na Tomášově (Boese 1973, s. 259) výkladu *dies piscis est marinus [...] qui post perfectionem suam non vivit nisi per unum diem. Et ideo dies vocatus est* („Dnič je mořská ryba, která poté, co dospěje, žije jen jeden den. A proto se nazývá dnič“). Podobně ryba *stellaris* se nazývá česky *hvězdník* (KlarGlos 406) podle hvězdicovitého tvaru těla: *stella piscis est in mari occidentali, cuius figura ad modum stelle* (Boese 1973, s. 271; „Hvězdník je ryba v západním moři, jejíž tvar se podobá hvězdě“). Ryba *mолос uměk* (KlarGlos 422) vyniká měkkou stavbou těla: *mullus [...] a re nomen habet, eo quod mollis sit atque tenerrimus* (Boese 1973, s. 268; „Uměk má jméno podle toho, že je měkký a velmi jemný“), naopak *dentrix zubolec* (KlarGlos 419) vyniká tvrdými zuby: *dentrix [...] a re nomen habet, eo quod duros dentes habeat, magnos multosque, quibus grassatur in ostreas piscesve innocuos* (Boese 1973, s. 260; „má jméno podle skutečnosti, protože má tvrdé zuby, velké a početné, kterými se zakusuje do ústřic a neškodných ryb“). Ryba *solaris*, stč. *sluněnka* získala svůj latinský a následně i český název podle své oblíbené činnosti – vylehávání na slunci: *solaris piscis est, a re nomen habens: in sole enim libenter in ripis fluminum iacet* (Boese 1973, s. 271; „sluněnka je ryba mající jméno podle skutečnosti, protože ráda leží na slunci na břehu řeky“).

V některých případech není bez náhledu do pramene zřejmé, že se jedná o kalk latinského názvu ryby. Příkladem jsou staročeská jména *dochlík* (KlarGlos 417) za lat. *vench* a stč. *zlato-vln* (KlarGlos 412) za lat. *aurellus*. Tomášův výklad ryby zvané *venth*, u Klareta v podobě *vench*, zní: *Venth piscis est sic vulgariter dictus, qui Latine aristosus dicitur, nec ab re propter innumerales aristas quas habet [...] innumeris aristis interius caro eius armatur, ita ut incommodo edi possit* (Boese 1973, s. 274; „Venth, dochlík, je domácím jazykem řečená ryba, která se v latině nazývá *aristosus*, a ne nesmyslně, protože má nesčetná stébla [...] maso dochlíka je vevnitř vyzbrojeno nespočetnými stébly, takže nelze jíst pohodlně“). Tomáš uvádí latinský ekvivalent *aristosus*, a proto se nabízí přesvědčivá interpretace, že český *dochlík* je motivován substantivem *doch*, došek, otep slámy, který je kalkem latinského *arista*, klas, stéblo.

Latinský lexém *aurellus* je klaretovská zkratka spojení *aureum vellus* (srov. Slovník středověké latiny v českých zemích 1987, díl 1, s. 327), nejedná se vlastně o rybu, ale je to spíše řasa zlaté barvy, kterou lze najít na mořském břehu: *lanam in memoratam speciem metalli gignunt littora* (Boese 1973, s. 255; „břehy rodí vlnu ve zmíněné podobě kovu“). Doslovným překladem lat. sousloví *aureum vellus* vytvořil Klaret zkratkou složeninu (srov. Michálek 1989, s. 18) *zlatovln*.

⁴ Zkratky staročeských památek citujeme podle Staročeský slovník: Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek (1968). Doklady z Klareta citujeme v transkribované podobě na základě paleografické edice V. Flajšhanse Klaret a jeho družina, svazek 1, Slovníky veršované (1926).

Obr. č. 1: Národní knihovna České republiky, sign. X A 4, fol. 138r

1.2 Stč. název podle charakteristické vlastnosti a chování

Častým způsobem je tvoření českého názvu ryby podle charakteristické vlastnosti nebo chování bez ohledu na její latinský název, např. *všelik* (KlarGlos 403) za lat. *pamus* (KlarGlosA) či *pannis* (KlarGlosB). Latinský ekvivalent je chybným opisem původního *pawus* (opisovač zaměnil grafémy *m* a *w*), jenž odpovídá Tomášově rybě *pavus maris*. Ryba *pavus maris* je nazývána v latině podle páva (lat. *pavus*), protože „mu je podobná v barvách“: *illi similis sit in coloribus* (Boese 1973, s. 269). Český ekvivalent *všelik* vychází z vlastnosti této ryby, která na hřbetě a krku hraje různorodými barvami (*dorsum et collo diversis coloribus picti sunt*)⁵, a je to mechanická zkrácenina (srov. Michálek 1989, s. 17) adjektiva *všeliký*, případně *všelikaký*.

Podle charakteristické vlastnosti je pojmenován také *tinallus* neboli *mastel* (KlarGlos 425). Tato ryba v původní latinské podobě *tymallus* má jméno podle rostliny *tymum*, protože tak voní: *ex flore nomen habet. Tymum eius flos appellatur* (Boese 1973, s. 273; „podle květu má jméno. Její květ se nazývá *tymum*“). Podle Klareta voní *tymallus* jako mast, yonný balsám, a tak jeho český ekvivalent zní *mastel*.

Do této skupiny názvů patří pravděpodobně i *racta hnira* (KlarGlos 407). Klaretovské racta spojujeme s latinským *raighe* u Tomáše z Cantimpré. Na základě popisu této ryby: *Rraighe vel rais aut rochen, ut eas vulgus diversis linguis appellat, [...] in latitudinem et longitudinem, que eis fere equalis est, duos aut tres cubitos habet. Prope modum rotundi sunt [...] Caudam habet longam ut coluber et in ea spinulas quasdam acutas valde [...] Horum carnes indigestibiles sunt ut carnes bovine* (Boese 1973, s. 270; „*Rraighe, rais* nebo *rache*, jak se nazývají v různých jazycích, [...] do šířky a délky, které jsou téměř stejné, mají dva až tři lokty. Jsou téměř kulatého tvaru [...] Mají dlouhý ocas podobný hadovi a na něm jakési velmi ostré bodlinky [...] Jejich maso je nestravitelné jako hovězí maso“, mohl Klaret chápat tvora *raighe* jako rybu se zploštělým okrouhlým tělem a dlouhým hadovitým ocasem, jejíž maso je těžko stravitelné a hnije

⁵ Podle B. Ryby (1942, s. 236) je to „ryba všelikými barvami vybarvená“.

v žaludku. Od slovesa *hnítī* pak vytvořil novotvar *hnira*. Slovotvorný komponent *-ra* nacházíme i u jiných klaretismů: *čelednara*, *dvira*, *malira*, *pisnara*, *počtera*, *skladora*, a jedná se tedy o klaretovský *a*-kmenový sufix, který doplňuje Klaretovu zásobárnu speciálních slovotvorných sufikců a je ekvivalentem k *o*-kmenovému sufixu *-or* (*splakor*; srov. Michálek 1989, s. 69). U Klareta je ryba *raitha* uvedena také v předcházejícím verši 406 pod jejím druhým názvem *rais*, jenž je francouzského původu. Její druhý český překlad *ohlta* mohl být inspirován tím, že v některých krajích je ryba žádaným pokrmem, jak o ní tvrdí Albert Veliký: *carnes habent duras et indigestibiles: nec sunt appetitiae in cibum nisi in locis ubi ipse piscis rarius invenitur: ibi enim propter raritatem desideratur* (Stadler 1920, s. 1543; „maso mají tvrdé a nestavitelné ani nejsou ceněny jako pokrm, leda v místech, kde se vzácněji nachází, tam jsou totiž kvůli vzácnosti vyhledávány“).

Obr. č. 2: Národní knihovna České republiky, sign. X A 4, fol. 138r

2 Vliv lexikografické formy na výběr slovotvorných prostředků

Výběr slovotvorných sufikců a prefixů ovlivňuje u nových lexémů nemalou měrou forma slovníku. Jedná se o veršovaný text složený z leoninských hexametrů s vnitřním rýmem (srov. např. KlarGlos 403: *Spongius ohučban, pamus všelik, astara tlustan*). Kvantita a kvalita slabik slov je přizpůsobena metrickému schématu a zakončení lexému je nezřídka určeno rýmem. Z metrických a rýmových důvodu užívá Klaret specifické slovotvorné prostředky, zvl. derivaci pomocí zvláštních afix, mezi něž patří například slovotvorný prefix *o-* (srov. ryby *oklún*, *ohlta*, *ohučban* a další živočichy *odráček*, *odřipač* aj.) a slovotvorné sufiksy *-ra*, *-od*, *-ún*.

Jako kalk latinského názvu interpretuje *Staročeský slovník* (1968–2008) lexém *obročánek* (KlarGlos 410). Vykládá *obročánka* jako rybu chovanou odděleně po dobu prvého roku života, a to na základě podoby latinského ekvivalentu v rukopisu B *annicas*, který je podle domněnky editora V. Flajšhanse motivován latinským adjektivem *anniculus*, jednoroční. Český překlad je podle *Staročeského slovníku* motivován výrazy *ob* a *rok*. My však latinský výraz,

který není v rukopisu zřejmě zapsán v původní podobě a je doložen jen v podobách *amus* (KlarGlosA) a *annicas* (KlarGlosB), spojujeme s Tomášovou rybou *amius* (Boese 1973, s. 255). Pozdější aradikaci latinského *amius* v *annicas* nevylučujeme, ale jako původní pokládáme pro Klaretův český lexém *obročánek* jinou motivaci. Ryba *amius* se vyznačuje tím, že ačkoli je její tělo pestrobarevné (*corpore autem reliquo diversis quidem ac gratis coloribus*), na obou bocích má jednobarevné červené proutky (*in utroque latere habet quasi virgulas perpetuo colore Puniceas*). Latinské adjektivum *Puniceus* je u Klareta spojováno s červenou barvou: *červenky [malaj] punica* (KlarGlos 706). Proto bychom český překlad *obročánek* motivovali staročeským slovesem *brotiti*, zbarvovat na červeno⁶ či substantivy *brotec* a *broc/broč*, mořena barvířská, červeně barvící rostlina⁶. Náslovné *o-* by zde pak bylo z metrických důvodů jako u lexému *ohučban*.

Ve verši 402 *Multipes est přeňozod, raneus žábod, alphora nerod* mají české překlady *přeňozod*, živočich s mnoha nohami⁶ a *žábod*, ryba připomínající tvarem svého těla žábu⁶ neobvyklý slovotvorný sufix *-od* hlavně z toho důvodu, aby se rýmovaly s českým *nerod*, rybou, která se nerodí: *Alphoraz piscis est [...] Non gignitur, sed creatur ex calido et humido* (Boese 1973, s. 253; „Nerod je ryba [...] nerodí se, ale tvoří se z tepla a vlnka“).

Shodným sufiksem jsou odvozené české výrazy ve verši 409 *Australis rakún, jedlún⁶ ericla, carpita časkún*. Latinské *carpita* je snad zkomořenina výrazu *carpera*, jedná se tedy o kapra nebo jemu podobnou rybu. Podle Tomášova výkladu (Boese 1973, s. 258): *Carpo vel carpera [...] Dici enim potest carpera quasi que carpens parit; „Kapr či časkún [...] může být nazván carpera, jako by rodila trhavým pohybem“*) snad Klaret kalkoval název ryby a spojil ho s latinským slovesem *carpere* a staročeským *česati*, srov. *carptura česanie* (KlarGlosM 2788); *carpere česati* (SlovOstřS 125). Mohli bychom tedy rekonstruovat původní lexém *českún* doložený jen v podobě *časkún*. Sufix *-ún*, který najdeme i u dalších ryb (*oclún*, *rakopún*, *skoropún* aj.), byl zvolen kvůli rýmu s výrazy *rakún* a *jedlún* (*ježúín*) ze stejněho verše. Název ryby *rakún* za lat. *australis* (KlarGlos 409) nemá přímou souvislost s rakem, jak by se mohlo na první pohled zdát, ani popis ryby u Tomáše takovou souvislost nezmiňuje: *Australis piscis est, ut Ysidorus dicit, sive quia aquarum undam ore suscepit, sive quia piscis hic tunc oritur, quo tempore tendere in occasum Pliades ceperit* (Boese 1973, s. 256; „Rakún je ryba, která dostala jméno buď podle toho, že polyká proudy vody, nebo proto, že se líhne v době, když Plejády začnou směřovat na západ“). Srovnáme-li dvojici s jinými klaretovskými překlady jako *australina rakúska* (KlarGlos 699) a *Australis Rakúsic* (KlarGlos 932), vyjde najevo, že staročeský překlad je kalkem latinského názvu, a je tak třeba jej motivovat substantivem *Rakúsi*. Zakončení *-ún* u lexému *rakún* je ovlivněné hláskoslovou podobou motivujícího slova a následně určilo výběr sufiksu u *ježúna* a *českúna*.

6 B. Ryba (1942, s. 239) opravil podle latiny *jedlúna* na *ježúna*, srov. *erinacius ježek* (KlarGlos 525).

Závěr

Výklady ryb v jednom z Klaretových pramenů – v encyklopedii *Liber de natura rerum* Tomáše z Cantimpré – pomohly u několika latinsko-českých názvů v kapitole o mořských a říčních rybách Klaretova *Glosáře* objasnit, o jaký druh ryby se jedná a jaká byla motivace pro její staročeský název. Některá jména ryb u Klareta vznikla doslovním překladem latinského termínu (*dochlík*, *zlatovln*), jiné ryby dostaly své jméno podle charakteristické vlastnosti (*obročánek*, *hnira*). Na výběru slovotvorných postupů a prostředků se značnou měrou podílela i veršovaná forma slovníku (*časkún* – *rakún*). Zbývá však ještě nemálo klaretismů, u nichž přesvědčivé výklady chybí. Snad nové srovnání s dalšími antickými a středověkými prameny přinese v budoucnosti vysvětlení Klaretových dosud neznámých neologismů.

Literatura

- BOESE, H., ed. (1973). *Thomas Cantimpratensis: Liber de natura rerum*. Díl 1, Text. Berlin: Walter de Gruyter.
- FLAJŠHANS, V., ed. (1926). *Klaret a jeho družina*. Svazek 1, Slovníky veršované. Praha: Česká akademie věd a umění.
- HADRAVOVÁ, A., ed. (2008). *Kniha dvacatera umění mistra Pavla Žídka: část přírodovědná*. Praha: Academia.
- ISIDOR ZE SEVILLE (2000). *Etymologiae – Etymologie*. Díl 1–3. Přel. D. Korte. Praha: Oikúmené.
- MICHÁLEK, E. (1989). *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících*. Praha: Academia.
- PANKINA, J. (2011). Etymologie homogenních pojmenování sladkovodních ryb v českém jazyce a jazycích východoslovanských. In *Rara avis: Zborník z 8. medzinárodnej konferencie študentov a doktorandov Trnava 12. – 13. apríl 2011*, eds. D. Palecšková, Z. Kumorová a P. Gregorík, s. 279–286. Trnava: Katedra slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda.
- RYBA, B. (1942). K nejstarším latinsko-českým slovníkům. *Listy filologické* 69: s. 1–19, 123–127, 233–244.
- Slovník středověké latiny v českých zemích* (1977–). Praha: Academia.
- STADLER, H., ed. (1916 a 1920). *Albertus Magnus: De animalibus libri XXVI: nach der Cölner Urschrift*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.
- Staročeský slovník (1968–2008). Praha: Academia.
- ŠEDINOVÁ, H. (2005). Mořská monstra v díle Tomáše z Cantimpré a Bartoloměje z Chlumce řečeného Klaret. *Listy filologické* 128: s. 295–343.

ŠEDINOVÁ, H. (2008). *Vade ad animalia et disce mores eorum*. In *Pulchritudo et sapientia. Ad honorem Pavel Spunar*, eds. Z. Silagiová, H. Šedinová a P. Kitzler, s. 141–162. Praha: Kabinet pro klasická studia, Filosofický ústav AV ČR v Praze.

Klíčová slova | Key words

stará čeština, latina, slovní zásoba, terminologie, neologismus

Old Czech, Latin, vocabulary, terminology, neologism

Kateřina Voleková

Oddělení vývoje jazyka

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

volekova@ujc.cas.cz

Několik poznámek k dataci vzniku překladu staročeské kroniky *Martimiani*

Several Comments on Dating of the Old Czech Translation of so-called *Martimiani* Chronicle

Štěpán Šimek

Tento příspěvek vznikl za podpory projektu GA ČR č. P405/12/G148 „Kulturní kódy a jejich proměny v husitském období“.

Abstract | Abstrakt

The article deals with the problem of dating of the Old Czech translation of so-called "Martimiani" Chronicle. On the basis of the philological analysis and comparison of historical resources, it is concluded that the text was most probably translated in 1400 or soon after; nevertheless, a later translation (in 1403 or even in 1408) is also conceivable.

Příspěvek se zabývá problémem zpřesnění datace vzniku staročeského překladu kroniky *Martimiani*. Na základě jazykové analýzy textu a komparace historických pramenů se ukazuje, že překlad vznikl v roce 1400 nebo brzy po něm, nelze však zcela vyloučit ani roky pozdější (1403, 1408).

0 Název *Martimiani* nese vůbec první staročesky psaná světová kronika.¹ Ve třech kapitolách líčí v chronologickém sledu nejstarší biblické dějiny od stvoření světa, trojskou válku a osudy Alexandra Velikého (první kapitola), dějiny římské říše od legendárního založení Říma až po smrt císaře Karla IV. (druhá kapitola) a dějiny římského papežského stolce od apoštola Petra, prvního papeže, až po Jana XXI. (kapitola třetí).

Kronika se dochovala ve čtyřech neúplných rukopisech a několika exemplářích prvočisku. Jedná se o rukopus z roku 1445 (MartKronA)², uložený v Knihovně Národního muzea v Praze pod signaturou II C 10, rukopus umístěný v téže instituci pod signaturou

¹ Toto tvrzení je však třeba relativizovat, neboť zatím není přesněji datován vznik světové kroniky (též *Kroniky obecné*, srov. Truhlář 1906, s. 108) Vavřince z Březové a jsme odkázáni na větší či menší časové rozmezí, ne však menší než třicetileté, v rámci 1. poloviny 15. století.

² Zkratky užíváme v souladu s principy *Staročeského slovníku* (dále StčS), viz *Staročeský slovník: Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek* 1968 (dále StčS 1968).

IV E 29 (MartKronB), rukopus I E 30³, oba datované do 15. století, a rukopus Strahovské knihovny se signaturou DF IV 43/b. O soudobé popularitě díla svědčí mimo jeho zařazení mezi prvotisky. Pražského vydání z roku 1488 (MartKronT) je zachováno a zdokumentováno na dvacet svazků.⁴

Autorství staročeského textu bylo připisováno rytíři Benešovi z Hořovic – B. Balbín a po něm i F. Palacký považovali Beneše za autora díla, jako kronikář vstoupil Beneš z Hořovic i do *Ottovy encyklopédie* (díl 11, s. 635). Ve skutečnosti však byl Beneš pouze překladatelem. První dvě kapitoly kroniky jsou téměř doslova přeloženy z německé kroniky štrasburského kanovníka Jacoba Twingera von Königshofen, třetí kapitola ve velké míře vychází z latinské kroniky Martina Polona⁵ *Cronica summorum pontificum imperatorumque ac septem etatibus mundi*.

Jeden z problémů této badatelky nepříliš prozkoumané památky představuje datace vzniku staročeského překladu. V tomto článku bychom k tomuto tématu rádi učinili několik poznámek. Zaměříme se zde na dataci vzniku překladu prvních dvou kapitol; prověření hypotézy o vzniku překladu papežské části až pro prvotisk (srov. Heck 1980) ponecháme zatím stranou.

Zohledňujíc výsledky dosavadních výzkumů – ať už vedených historiky, literárními historiky, nebo germanisty – zaměříme se především na skutečnosti, pro něž nacházíme oporu v samotných zachovaných textech: za prvé na interpretaci souvěti vztahujícího se k hodnocení vlády Václava IV. v závěru druhé kapitoly kroniky, konfrontujíc při tom texty relevantních zachovaných rukopisů⁶ s textem prvotisku (1), za druhé na letopočet 1400 a písarův podpis vepsané do explicitu rukopisu B (2), za třetí na sebeoznačení překladatele slovy *rytieř zámoršký/zámořský* (3). Veškeré závěry opřeme o výsledky analýzy relevantních jazykových jevů konfrontovaných s mimojazykovou, tj. historickou skutečností.

1 Nejjazší dolní mez vzniku staročeského překladu je pochopitelně omezena dobou vzniku německé předlohy. V. Bok (2000) přesvědčivě dokázal, že předlohou staročeského textu byl text nejpočetněji zachované redakce Twingerovy kroniky označované C. Hegelem (1870–1871) jako B, jenž byl dokončen roku 1393. Nejjazší (ovšem značně hypotetickou) dolní mezí je tedy

³ Knihopisnou informaci o MartKronB a tomto rukopisu viz též u Jungmanna 1849, s. 32.

⁴ Srov. *Incunabula lingua bohemica impressa* 1995, internetová verze databáze českých prvotisků na adrese <http://www.clavmon.cz/clavis/sttiskys/repertorium/urb40.html>. Naše studie se opírá o prvotisk uložený v Knihovně Národního muzea v Praze pod signaturou 25 C 4 a pracuje i s reprezentativním souborem fotokopií zhotoveným pro potřeby StčS z exemplářů uváděných pod číslem 22 v prvním dílu Tobolkova *Knihopisu* (Tobolka 1925, s. 45–46).

⁵ Odtud i název *Martimiani* – Twingrem nepoužitý – v předmluvě rukopisu A, resp. v závěru rukopisu B a na obou místech v prvotisku.

⁶ Do analýzy nepojímáme rukopus I E 30, neboť obsahuje jen papežskou část kroniky, ani torzovitý rukopus Strahovské knihovny, který tuto pasáž také neobsahuje.

rok 1393, horní mezí pak rok 1419 – to vyplývá ze skutečnosti, že staročeská kronika hovoří o králi Václavu IV. jako o živé osobě.⁷

Pomocnou informací pro dataci vzniku staročeského překladu by jistě mohlo být zjištění, kdy a jak se německá předloha dostala do rukou staročeského překladatele. To však dosud zůstává nejasné.

1.1 Jako první se o datování vzniku překladu pokusil J. Dobrovský (1796). Dobrovský se opírá o formulaci ze závěru druhé kapitoly kroniky v prvočtu:⁸ *A tak učil ciesař svého syna Václava mnohým dobrým věcem a veda jej vždy k mудrosti. To učenie šlo synu Václavovi málo k srdci a na pamět, neb jest jeho učenie a rady nechtěl poslúchati až do dnešnieho dne. I bydlil, jakž mu se zdálo, ještě skrze to **snad ztrati rzyſſi** i vše dobré proto, že nečinil po otcovu rozkázání. A takž toho i necháme, ať stojí až do božieho času* (MartKronT 59v–60r), kde interpretuje námi zvýrazněný úsek „snad ztrati říši“, tedy jako prémenný tvar perfektiva ve významu futura. Proto Dobrovský uzavírá, že staročeský překlad musel vzniknout nejpozději roku 1400, neboť v srpnu tohoto roku byl Václav IV. zbaven říšského královského titulu.⁹

1.2 S touto Dobrovského argumentací oprávněně polemizuje V. Bok (2000, s. 272–275). Upozorňuje, že slovesný čas výrazu zapsaného *ztrati* nemusí být (v prameni neznačícím kvantitu vokálů) futurem, ale může se jednat o tvar 3. os. sg. aoristu. Přítomnost jistotního adverbia *snad*, uvedeného pouze v prvočtu, zdůvodňuje tím, že za futurum považoval slovesnou formu až tiskař, a proto doplnil i adverbiale ukazující do budoucnosti.¹⁰

Dále připomíná, že slovo říši není ve staré češtině monosémní, ale má mj. i význam ‚obec‘ a ‚panství‘, a proto se slova o ztrátě říše mohou vztahovat k politickým otřesům Václavovy domácí vlády buď v roce 1394, nebo 1402.

1.3 Bokovy závěry jsou zcela relevantní. Je však možné k nim připojit následující poznámky. Uvedme nejprve transliterované znění příslušných pasáží v rukopisech a prvočtu:

⁷ Vyplývá to z formulace obsažené v MartKronA na fol. 156v: *A takž ho [Václava] i nechajme, ať stojí, jakž stojí.* Rukopis B a prvočtu již tak jednoznačně nejsou, zájmeno osobní bylo nahrazeno ukazovacím *ten* (tvar *toho* lze vztáhnout jak k Václavovi, tak např. k vyprávění) a imperativ slovesa *nechat* indikativem.

⁸ Citujeme v souladu se StČS 1968: doklady transkribujeme, jazykově analyzované výrazy však uvádime transliterovaně.

⁹ „Die Handschrift, welcher sich Beneß bei selner Uebersetzung bediente, konnte eben nicht über das J. 1400 hinlauslaufen, weil er zu der Ermahnung Karls IV. an seinen Sohn, die im Königshofe (!) zu Lesen sind, hinzusetzte, daß Wenzel diese Ermahnungen wenig geachtet, daß er den Rath seines Vaters nich befolget habe, až do dneßnieho dne, bis auf den heutigen Tag, gesſto ſkrze to fnad ztrati rzyſſi – daß er dadurch vielleicht das Reich verlieren werde. Welches gewiß nicht vor 1399 oder 1400 vorzusehen war. Dieß ist also die wahre Zeit der unternommenen Uebersetzung“ (Dobrovský 1796, s. 148).

¹⁰ „Es ist durchaus möglich, dass der Herausgeber des Wiegendruckes die in seiner Vorlage vorkommende Form als Futur auffasste und dass er dazu noch das in die Zukunft weisende Wort *snad* hinzugefügt hat“ (Bok 2000, s. 273).

To vczzenye ſlo synu malo kſrdczi a napamyet. neb gye geho vczzenye a rady nechtiel poſluchati do dneſſnyeho dne. A bidli yakž muſie zda geſſto ſkrze to ztrati rzyſſi y ſwe dobrē. proto zze neczzyň po otczowu rozkazany. a takž ho ynechayme aſtogi yakzz ſtogi do Bozzeho czzaſu (MartKronA 156v).

to vcženi ſlo Šýnu malo kſrdczý a na pamiet / neb geſt geo vcženie a rady nechtiel poslučati / dodneſſnieo dne / A bydlil iakz mu ſe zdalo / Geſſto ſkrze to ztrati rzyſſi y ſwe dobrē proto že on necznil pootczowu rozkazanie / a takz toho ynechame aſtogi iakz ſtogi dobozieho czzaſu (MartKronB 65v).

To vcženie ſlo synu waczlawowi malo k ſrdczy a na pamiet Neb geſt geho vcženie a raddy nechtiel posluchati až dodneſſnieho dne Y bydlil yakz mu ſe zdalo geſſto ſkrze to snadztrati rzyſſi y wſſe dobre proto že on necznil po otczowu rozkazani. A takž toho y nechame aſtogi až do božieho czzaſu (MartKronT 59v–60r).

1.3.0.1 Časová perspektiva, souslednost dějů a vztah k okamžiku promluvy jsou určeny už předchozím souvětím, časově situovaným do minulosti: *To učenie šlo synu málo k srdci a na pamět, neb je jeho učenie a rady nechtěl poslúchati (až) do dnešnieho dne.* Interpretovat slovesné časy v následujícím souvěti jako prezens, resp. futurum, je sice možné, nicméně domníváme se, že méně pravděpodobné. Předpokládáme totiž, že by vztázení vylíčených dějů k současnosti bylo v prvním souvěti signalizováno kromě adverbiale času (*až*) do dnešnieho dne i prezenním tvarem slovesa *nechtieti*.

Naopak výklad tvarů sloves *bydliti*, *zdáti se*, *ztratiti* a *nečiniti* jako aoristů můžeme podpořit poukazem na význam těchto slovesných tvarů ve staré češtině (srov. Dostál 1967, s. 64; byť na začátku 15. století můžeme považovat významovou distinkci, kterou původně značily tvary jednoduchých minulých časů oproti tvarům složeného préterita, za zanikající, srov. tamtéž s. 194–195). Zatímco složené préteritum v prvním souvěti vyjadřuje děje počaté v minulosti, jejichž výsledek však trvá v přítomnosti, v druhém souvěti se jedná o jednoduché, ukončené děje, pro jejichž vyjádření se užíval právě aorist. Příklánime se tedy k interpretaci, již reflekтуje tento přepis: *A bydlí, jakž mu ſe zda, ještě ſkrze to ztrati říši i ſvé dobré, protože nečini po otcovu rozkázaní*¹¹ (MartKronA 156v). Doplňme však, že ani tvary prezenní by nevylučovaly interpretovat zápis *ztrati* jako aorist.

¹¹ Jinou interpretaci nacházíme v raně novověké památce. Badatelsky dosud nepovšimnutá zůstala z námi zkoumaného hlediska redakce analyzovaného úseku textu, která se zachovala v tzv. křížovnickém rukopisu *Starých letopisů českých*. Písaf tohoto textu chápal zkoumané tvary jako prezens a futurum, jak se ukazuje v jeho zápisu (trebaže nesoustavně) značícím kvantitu (transliterujeme): *a bydlí yakz mu ſe zda geſſto ſnad rzyſſi ztrati i wſſe dobrē proto ze neczniſſi po otczowu rozkazanie* (sic!) (LetKřiA 16). Je však třeba doplnit, že rukopis vznikl až v 16. století (lícené děje jsou dovedeny k roku 1509) a máme tedy před sebou doklad individuální

Tento závěr podtrhuje srovnání s textem rukopisu MartKronB, v němž nacházíme slovesa *bydliti*, *zdáti se i nečiniti* již ve tvarach složeného préterita: *A bydlil, jakž mu se zdálo, ješto skrze to ztrati říši i své dobré proto, že nečinil po otcovu rozkázanie (!)* (MartKronB 65v). Rovněž z hlediska výpovědního dynamismu se zdá být nepravděpodobné, že by byl výraz vyjadřující děj-důsledek, jehož realizaci by produktor teprve předpokládal, vřazen mezi vyjádření popisující ukončené děje (byť s trvajícími následky/důsledky) uvádějící příčinu.

1.3.0.2 Přihlédneme zde také k mimojazykové realitě: Beneš z Hořovic byl Václavovým věrným spojencem a spolubojovníkem, jehož společenský vzestup byl nejspíše umožněn až královou vnitřní politikou, kdy se odklonil od politiky svého otce, opírající se o církev a vyšší šlechtu, a orientoval se na podporu od šlechty nižší. Troufl by si Beneš v kronice, v jejíž předmluvě sám sebe jmenejte (ať už byl skutečným překladatelem, nebo např. objednavačem překladu), takto otevřeně kritizovat svého panovníka a předjímat jeho mocenský pád? A je pravděpodobné, že by vyjádřil i určitou odtažitost či přímo lhostejnost k předpokládaným panovníkovým osudům (*A takž ho i nechajme, ať stojí, jakž stojí do božeho času*, MartKronA 156v)? Z předmlovy (*někteří můdří světští rádi čtú tak o těch věcech jako učení kněžie [...] protož já, pan Beneš z Hořovic, rytieř zámorský český, z jiných kronik překládám*, MartKronA 1r) i četných formulací v textu ([...] ale ktož to chce rád čísti a dále věděti, ten hledaj toho v kníhách, MartKronA 25v) lze vyvodit, že kronika byla určena širšímu (gramotnému) publiku, nikoli např. jen pro soukromou potřebu. O to závažněji vnímáme otázky položené výše.

1.3.0.3 Oproti Bokovi se domníváme, že tvar *ztrati* lze interpretovat jako aorist dokonce i v prvočísle. Tomu neodporuje ani fakt, že by se nacházel v nejmladším dochovaném prameni. Přestože jsou zde tvary jednoduchých minulých časů často nahrazovány složeným préteritem, neplatí to bez zbytku. Nacházíme i případy, kdy jsou naopak složené tvary doložené v rukopisech nahrazovány tiskařem archaičtějšími aoristy a imperfekty, např.: *A když Jozef vynide na pole, tu Kain a jeho bratřie zdaleka jej uzřeli* (MartKronA 11r) vs. *A když Jozef vyjide na pole, tu Ruben a jeho bratřie daleko jej uzřechu* (MartKronT 7r); *Uzřevše to panie a panny i běžely chutně na zed a jely se města brániti* (MartKronA 90v–91r; MartKronB 18v) vs. *Uzřevše to panny a panie, bězechu chutně na zdi a jaly se města brániti* (MartKronT 24r).

1.3.0.4 V souvislosti s prvočíslem je však třeba upozornit na skutečnost, která dosud unikala pozornosti badatelů. V textu není zcela zřetelná hranice mezi adverbiem *snad* a slovesem, což ještě rozšiřuje množinu možných interpretací. Kromě výkladu *snad*

interpretace předlohy písárem rukopisu spíše než závažnou okolnost vypovídající o dataci vzniku překladu kroniky *Martimiani*. Přítomnost adverbia *snad* a zájmena *vše* místo *své* ve spojení se substantivizovaným adjektivem *dobré* svědčí patrně o faktu, že předlohou této redakce letopisů byl prvočíslo MartKronT.

ztrati / snad ztratí lze uvažovat také o interpretaci *snadž trati/tratí*, tedy adv. *snad*, *snad* rozšířené o zesilující částici *-ž¹²* a buď tvar aoristu s významem ‚tratil, ztrácel‘, či prezantu imperfektiva *tratiti*.

1.3.1 Význam námi výše i Dobrovským zmiňovaného slova *snad* nemusí být ve staré češtině nutně ekvivalentní s novoceským *snad* („vielleicht“). Může se totiž jednat o adverbium synonymní se staročeským *snadně* a významově ekvivalentní s novoceským *snadně*, *snadně, lehce*. To by vyjadřovalo nikoli nejistotu mluvčího při předjímání budoucího děje, ale naopak by bylo příslušným určením způsobu, jak k již proběhlému ději došlo. *Malý staročeský slovník* (Bělič, Kamiš a Kučera 1978; dále MSS) uvádí význam *,snadně, lehko* s. v. *snad, snad* a opřít se můžeme i o antonymum tohoto slova *nesnad*, obsažené ve StčS. I tím je přinejmenším oslaben argument, že alespoň v prvočísle vyjadřuje prezrentní tvar perfektiva *ztratit* futurum.

1.3.2 Slovo *říšě* se ve staročeské kronice *Martimiani* vyskytuje pouze ve druhé a třetí každotele a nemá zde jiný význam než „Svatá říše římská“. Nezdá se příliš pravděpodobné, že bychom na zkoumaném místě nacházeli ojedinělý doklad významu jiného.¹³ Přesto souhlasíme s Bokovým názorem, že analyzovaný úsek textu informaci o peripetiích domácí vlády Václava IV. obsahuje.

1.3.3 Údaj o situaci v českém státě totiž pravděpodobně obsahuje syntagma: [Václav ztratil] *své dobré*. To lze vnímat jako významový protiklad k obecnému dobrému (srov. Macek 1980, zvl. s. 233–243), konkrétně „svůj majetek“ (komentovat posun ve formulaci *vše dobré*, uvedený v prvočísle, nepokládáme vzhledem k tématu tohoto článku za zásadní). Souhlasíme tedy, že tím má soudobý kronikář na mysli ztrátu Václavova vlivu a majetku i jeho věznění během bojů o moc buď s panskou jednotou a Václavovým bratrem Joštem v letech 1394–1396, nebo později po druhé etapě bojů o moc v českých zemích v letech 1402–1403, spojené zvl. s osobou Zikmunda Lucemburského.

1.4 Jelikož dolní mez možného vzniku překladu Twingerovy kroniky do staročeštiny je dána dobou vzniku německé předlohy, a to redakce B, i přes uvedené argumenty nelze zatím spolehlivě určit, zda text reaguje na politické bouře v 90. letech 14. století, nebo na události z počátku století následujícího. Za pravděpodobné však pokládáme, že staročeský překlad vznikl po srpnu roku 1400, tedy po Václavově sesazení z říšského trůnu.

¹² O tom, že by se nejednalo o ojedinělý doklad tohoto jevu, svědčí lexikální kartotéka StčS a v ní doklad z prozaické povídky o Alexandru Velikém: *a snads si nám proto poslal vardu hernú a huol* (AlexPovA 245r).

¹³ Situaci při výkladu staročeských slov nám zde značně komplikuje neexistence vědeckého staročeského slovníku. Vydávání dokladového StčS bylo zastaveno po zpracování předložky *při*, MSS vznikl především pro účely pedagogické a jeho úkolem nebyl vědecký popis slovní zásoby staré češtiny (z čehož vyplývají významná omezení při jeho používání) a Elektronický slovník staré češtiny (dále ESSČ) v části abecedy vymezené *při-* až *Ž* nezpracovává hesla uvedená v MSS.

2 Při pokusech o určení datace staročeského překladu neunikl pozorností badatelů rok 1400, vepsaný v závěru druhé kapitoly rukopisu B.

2.1 F. M. Bartoš (1926, s. 74) jej pokládá za písářskou chybu (dodejme – v tomto rukopise jednu z mnoha), letopočet zůstal podle jeho názoru nedopsán a rukopis vznikl mnohem později.

2.2 Naopak V. Bok tento letopočet restituuje. Opírá se při tom o širokou znalost pramenů k životu Beneše z Hořovic a argumentuje poukazem na fakt, že písář sám sebe označuje za *Pavla z Radnic*: „Nápadná je skutečnost, že se písář rukopisu IV E 29 pojmenovává podle městečka Radnice, které neleží daleko od Rabštejna, kde byl Beneš z Hořovic purkrabím. Opis pořízený písářem pocházejícím z okolí může být oporou pravosti roku 1400.“¹⁴

2.3 Z Bokovy formulace není zcela jasné, zda rokem 1400 datuje vznik rukopisu B, či jej považuje za pozdější opis předlohy, kde by bylo uvedení zmíněného letopočtu náležité. Spíše se však zdá, že platí možnost první.¹⁵

2.3.1 Analýzou pravopisného úzu písáře, jakož i komplexní jazykovou analýzou musíme však potvrdit vznik rukopisu rozhodně později než ve zmiňovaném roce, patrně až v druhé polovině 15. století (srov. též StčS 1968, s. 93).

2.3.1.1 Písář zde kombinuje spřežky mladšího typu s označováním měkkosti souhlásek diakritickými znaménky, což se v takovémto míře uplatňuje ve staročeských památkách až po tzv. Husově pravopisné reformě (srov. Kříštek 1986, Pleskalová 2005, Šlosar 2010 aj.).

2.3.1.2 Daleko průkaznější je zde pravopisné zachycení hláskových změn.

2.3.1.2.1 V rukopisu vzniknuvším kolem roku 1400 bychom patrně ještě naznamenali početné doklady jotace v krátkých slabikách; zvlášť když psaná forma se vyznačuje určitou setrvačností oproti formě mluvené, kde se takové změny odehrávají nejdříve. V rukopisu B však jotaci již nenacházíme (na rozdíl od rukopisu A, u nějž však dobu vzniku, rok 1445, známe poměrně bezpečně). Některé její nečetné výskyty můžeme přisoudit buď písářským pochybením, nebo i podepřít skutečností, že písář opisoval starší pramen, v němž jotace ještě nebyla pouhou písářskou manýrou. (O tom, že rukopis B vznikl opisem, a nikoli např. diktátem, svědčí i četné písářské chyby a mnohá

14 „Auffällig ist die Tatsache, dass sich der Schreiber der Handschrift IV E 29 nach dem Städtchen Radnice nennt, das nicht allzu weit von der Burg Rabštejn liegt, wo Beneš Burggraf war. Die Abschrift durch einen aus der Umgebung stammenden Schreiber könnte wiederum die Richtigkeit der Jahresangabe 1400 unterstützen“ (Bok 2000, s. 274).

15 „Von J. Kolář / M. Nedvědová, Próza českého středověku, Praha 1983, S. 424, wird sie in die erste Hälfte des 15. Jh. gelegt“ (Bok 2000, s. 274).

opomenutí: častá homoioteleton nebo pravopisné řešení některých písáři nesrozumitelných míst, zvl. vlastních jmen.)

2.3.1.2.2 Době mladší, než by byl počátek 15. století, odpovídají také doklady některých dalších hláskových změn, jejichž realizace je předpokládána až v průběhu 15. věku (srov. Gebauer 1894, s. 191–195, 242–247; Komárek 1958, s. 130, 150; Lamprecht 1986, s. 112–115). V rukopisu B tak nacházíme doklady monoftongizace *ie > í: měsíce* (7r), *příkopy* (8v), nebo diftongizace *ó* v *uo* (*časuov, kosteluov*). Lze tvrdit, že MartKronB je v tomto směru progresivnější než spolehlivě datovaný rukopis A. Už z toho vyplývá, že rukopis B mohl vzniknout ještě později než MartKronA.

2.3.2 Zcela zásadní argumenty pak přináší kodikologická analýza.¹⁶ Výzkum filigránů ukazuje, že text MartKronB je zapsán na papír opatřený vodoznakem datovaným do 80. let 15. století (snad 1486).

2.3.3 Kriticky se musíme vyjádřit i k argumentu o teritoriální blízkosti Radnic a Rabštejna. Pro období předpokládaného vzniku překladu kroniky *Martimiani* do staré češtiny máme u A. Profouse (1951, s. 522–523) doloženy tři obce pojmenované Radnice: u Doupolova (byť nejstarší doklad z roku 1546), u Kadaně (nejstarší doklad 1295) a u Plzně (1336); v „moravském“ pokračování Profousova díla (Hosák a Šramek 1980, s. 349) nacházíme další obec toho jména nedaleko Mohelnice (nejstarší doklad 1447). Bokův názor, že se v případě písáře Pavla jedná o Radnice na Plzeňsku, zřejmě nelze spolehlivě dokázat.

3 Posledním bodem, jemuž budeme při snaze o datování překladu kroniky *Martimiani* do češtiny věnovat pozornost, je fakt, že se Beneš z Hořovic označuje za *rytíře zámořského* (srov. MartKronA 1a; MartKronT 1a). To je vykládáno tak, že podnikl cestu do Palestiny, kde byl pasován na rytíře u Božího hrobu. Zjištění, kdy k této události došlo, by pomohlo určit spodní hranici vzniku staročeského překladu.

3.1 Historické prameny o Benešově cestě bohužel mlčí. V odborné literatuře se objevuje převážně rok 1403 a tato cesta je dávána do souvislosti s poutí, již vykonal i Mistr Jeroným Pražský.¹⁷ Tento rok jako čas vykonání Jeronýmovy cesty však odmítá F. Šmahel (2010, s. 99–107) a stejně tak zpochybňuje i možnost, že by se v tomto roce do Palestiny vypravil i Beneš z Hořovic.¹⁸

16 Za cenné informace musím poděkovat kodikologovi Michalu Dragounovi.

17 Srov.: „[...] asi 1403 „zámořský rytíř“, jak se psal po své cestě kronikář Beneš z Hořovic [...]“ (Kunský 1961, s. 22–24); „[...] v roce 1403 (ve stejném roce jako Jeroným Pražský) putoval do Palestiny i kronikář Beneš z Hořovic“ (Borovička 2010, s. 94); též Tichá 1985, s. 9.

18 „Ještě jedno pochybné svědectví bylo uvedeno do spojitosti s Jeronýmem Pražským. V roce 1403 se měl vydat s Jeronýmem do Jeruzaléma Beneš z Hořovic [...] Jelikož Beneš měl v roce 1402 plno práce s vybudováním

3.2 Šmahel se přiklání k tomu, že Jeroným vykonal cestu až v roce 1408, a to spolu s důvěrníkem, *milcem*, krále Václava IV. Filipem Loutem.¹⁹

3.2.1 Při datování cesty Benešovy odkazuje Šmahel na V. Boka a jeho tvrzení, že Beneš vykonal pouť na počátku 90. let 14. století. Tento názor však není podepřen žádným z četných historických dokladů, jež Bok ve své studii uvádí (srov. Bok 2010, s. 271).

3.2.2 Dovolme si proto vyslovit hypotézu, zda by letopočtem Benešovy zámořské cesty nemohly být i rok 1408. V té době již Beneše nezaměstnává stavba hradu Paradise nedaleko Teplic ani boj mezi bratry Václavem IV. a Zikmundem. Navíc i z titulu královského purkrabího²⁰ by se mohlo zúčastnit výpravy vedené Václavovým přívržencem podobného postavení a zřejmě i názorů.²¹

3.3 V souvislosti se sebeoznačením překladatele jako *rytíř zámořský* se však nabízí ještě jedna možná interpretace (o jejíž pravděpodobnosti si netroufáme rozhodnout, ale považujeme za důležité ji zde uvést).

3.3.1 V. Bok (2000, s. 278) prokázal, že staročeský překladatel Twingerovy kroniky byl člověk nejen ovládající plynne němčinu, a to patrně i alsaský dialekt, ale rovněž byl sečtělý, znalý např. hrdinské písni o Dietrichovi z Berunu (ve staročeském překladu o Dětřichovi či Jětřichovi z Beruna). Dokazuje to na skutečnosti, že ve staročeském překladu nalézáme upřesnění některých reálií, které nemají svou předlohu u Twingera.

3.3.2 Troufáme si ke kritické diskuzi předložit hypotézu, zda označení *rytířem zámořským* není pouhou literární fikcí. Mezi staročeskými literárními památkami by toto nebylo jev ojedinělý, překladatel sečtělý v literární produkci by měl svůj vzor.

Za dílo, jež by mohlo s takovým postupem souviset, považujeme cestopis tak řečeného Mandevilla. Se staročeskou kronikou *Martimiani* jej totiž pojí několik, byť ne přímočarých vazeb.

3.3.2.1 Mandevillův cestopis byl přeložen Vavřincem z Březové možná ve stejně době jako Twingerova kronika. Na počátku překladu se Vavřinec označuje za služebníka římského a českého krále Václava IV. (srov. Šimek 1911, s. 38).

3.3.2.2 Není třeba připomínat, že Mandevillův cestopis byl jednou z nejpopulárnějších a nejrozšířenějších knih evropského středověku, totéž můžeme uvést i u staročeského

hradu nedaleko Teplic, sotva se v následujícím roce mohlo vydat do Palestiny, zvláště když se zapojil do válečného konfliktu mezi králem Václavem IV. a jeho bratrem Zikmundem.“ (Šmahel 2010, s. 102–103).

19 Svou argumentaci zakládá (následuje pří tom názor F. M. Bartoše) na Jeronýmově odmítnutí obvinění vyneseného kostnickým koncilem, že odporoval pražskému odsouzení pětačtyřiceti Wycliffových článků, a obhajobě založené na tvrzení, že byl v té době v Jeruzalémě; viz též Bartoš 1961, s. 167–173.

20 Roku 1396 je Benešovi svěřen hrad Rabštejn.

21 Vztah Beneše k jeho králi snad dokumentuje fakt, že v roce 1396 Beneš spojil svůj slib věrnosti se závazkem odstoupit králi, nebo tomu, koho král určí, svou tvrz Rabštejn (Spěváček 1986, s. 264). V červnu 1402 pak prověřil svou oddanost ozbrojeným útokem své družiny vedeným proti venkovským statkům Pražanů a přívrženců Zikmunda Lucemburského (Spěváček 1986, s. 341).

překladu, o čemž svědčí množství dochovaných rukopisů i pozdějších tisků. Jako rozšířená památka mohlo být cestopis znám i překladateli kroniky *Martimiani*.

3.3.2.3 I pokud by staročeský překladatel kroniky *Martimiani* neměl možnost seznámit se se staročeským Mandevillem, mohl znát jeho německou předlohu, o niž se opírá i Vavřincův překlad.

3.3.2.4 Určitý vztah mezi texty kroniky *Martimiani* a Mandevillovým cestopisem počítován byl. Svědčí o tom i fakt, že rukopis MartKronA je součástí konvolutu, v němž je stejnou rukou zapsán i právě Mandeville.

3.3.2.5 Uvažujeme-li o možné inspiraci překladatele kroniky *Martimiani*, máme na myslí především inspiraci předmluvou, v níž je autentičnost líčených dějů podtržena formulací, že je vyprávěním o jednom rytíři, *jenž jest byl veliký lantfaréř nebo jezdec, o němžto mnoho slýcháno jest, že témeř vešken svět zputoval a zjezdil jest* (CestMandA 157a). Dáme-li do souvislosti tento fiktivní postup (byť samozřejmě překladatel kroniky *Martimiani* jistě nepochyboval o Mandevillově skutečné existenci) s faktem, že staročeský překladatel (jenž jinak překládá předlohou Twingerův text téma doslova) „zapírá“ autora předlohy a ctižádostivě (srov. Šmahel 2010, s. 103) se označuje za autora, patrně nelze zcela vyloučit ani fiktivnost označení sebe sama za rytíře Božího hrobu.

4 Na základě výše uvedených skutečností shrnujeme: přikládáme se k názoru, že překlad staročeské kroniky *Martimiani* připisovaný Beneši z Hořovic vznikl až po roce 1400, kdy byl Václav IV. Lucemburskému odňat titul římského krále, resp. po roce 1403, kdy byla oslabena jeho moc i jako českého krále. Přijmeme-li jako fakt, že titul *rytíř zámořský*, jímž se označil staročeský překladatel kroniky, není literární fikce, můžeme na základě datace cesty do Palestiny, již vykonal Jeroným Pražský, vyslovit hypotézu, že Benešův překlad vznikl až po této cestě, která se pravděpodobně udala až roku 1408. Dokud však nebudeme mít nezvratný důkaz, jsme pochopitelně odkázáni na pouhé, ač zpřesňované domněnky.

Literatura

BARTOŠ, F. M. (1926). *Soupis rukopisů Národního muzea v Praze*. Sv. 1. Praha.

BARTOŠ, F. M. (1961). Několik záhad v životě Prokopa Velikého. *Sborník historický* 8: s. 157–196.

BĚLÍČ, J., A. KAMIŠ a K. KUČERA (1978). *Malý staročeský slovník*. Praha.

BOK, V. (2000). Zur Rezeption der Weltchronik Jakob von Königshofen in Böhmen. In *Deutsche Literatur des Mittelalters in Böhmen und über Böhmen*, eds. V. Bok, D. Fliegler, s. 269–284. Wien.

- BOROVÍČKA, M. (2010). *Velké dějiny zemí Koruny české: Tematická řada cestovatelství*. Praha/Litomyšl.
- DOBROVSKÝ, J. (1796). Nachrichten von Beneß von Horzowitz und seiner Chronik. In *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren, Zweytes Stück*, s. 146–154. Praha.
- DOSTÁL, A. (1967). *Historická mluvnice česká*. Díl 2, Tvarosloví, 2. část, Časování. Praha.
- Elektronický slovník staré češtiny*. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz>. Cit. 20. července 2012.
- Gebauer, J. (1894). *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl 1, Hláskosloví. Praha/Vídeň.
- HECK, R. (1980). Czasy Karola IV we wrocławskim rękopisie „Starych latopisów czeskich“. In *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity C27*, s. 43–61.
- HEGEL, C., ed. (1870–1871). *Die Chroniken der oberrheinischen Städte*: Strassburg. Bd. 1–2. Leipzig.
- HOSÁK, L. a R. ŠRÁMEK (1980). *Místní jména na Moravě a ve Slezsku 2: M–Ž*. Praha.
- JUNGMANN, J. (1849). *Historie literatury české*. Praha.
- KOMÁREK, M. (1958). *Historická mluvnice česká*. Díl 1., Hláskosloví. Praha.
- KŘÍSTEK, V. (1978). Staročeské pravopisné systémy. In Bělič, J., A. Kamiš a K. Kučera: *Malý staročeský slovník*, s. 693–704. Praha.
- KUNSKÝ, J. (1961). *Čeští cestovatelé*. Praha.
- LAMPRECHT, A., D. ŠLOSAR a J. BAUER (1986). *Historická mluvnice češtiny*. Praha.
- MACEK, J. (1980). Pojem a pojmenování státu. In *Slova a dějiny*, ed. I. Němec, s. 223–247. Praha.
- Ottův slovník naučný. Díl 11., *Hédypathie – Hýzdě* (1897). Praha.
- PLESKALOVÁ, J. (2005). Jan Hus a nabodeníčka. In *Oratio et ratio: Sborník k životnímu jubileu Jiřího Krause*, eds. S. Čmejková a I. Svobodová, s. 283–287. Praha.
- PROFOUS, A. (1951). *Místní jména v Čechách: Jejich vznik, původ a význam*. Praha.
- SPĚVÁČEK, J. (1986). *Václav IV. (1367–1419): k předpokladům husitské revoluce*. Praha.
- Staročeský slovník (1968–2008). Praha.
- Staročeský slovník: Úvodní stati: *Soupis pramenů a zkratek* (1968). Praha.
- ŠIMEK, F., ed. (1911). *Cestopis tzv. Mandevilla: Český překlad pořízený Vavřincem z Březové*. Praha.
- ŠLOSAR, D. (2010). Diakritický pravopis. In *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)*, eds. M. Čornejová, L. Rychnovská a J. Zemanová, s. 200–205. Brno.
- ŠMAHEL, F. (2010). *Život a dílo Jeronýma Pražského*. Praha.
- TICHÁ, Z. (1985). *Jak starí Čechové poznávali svět: výbor ze starších českých cestopisů 14.–17. století*. Praha.
- TOBOLKA, Z. V. (1925). *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století*. Praha.

TRUHLÁŘ, J. (1906). *Katalog českých rukopisů C. k. veřejné a universitní knihovny pražské*. Praha.

Prameny

AlexPovA = *Prozaická povídka o Alexandru Velikém* (polovina 14. stol.). Národní knihovna ČR: XVII H 4. 2. fol. 28r–84v.

CestMandA = *Cestopis tzv. Mandevilla* (1445). Z něm. vydání Otty z Diemeringen přeložen do češtiny Vavřincem z Březové. Knihovna Národního muzea v Praze: II C 10. fol. 157r–225r.

LetKřižA = *Staré letopisy české* (počátek 16. stol.). Národní knihovna ČR: XXII A 1, vitr. LIV D 2.

MartKronA = *Martimiani aneb Římská kronika* (1445). Překlad něm. *Kroniky světa Jacoba Twingera von Königshofen*. Knihovna Národního muzea v Praze: II C 10. fol. 1r–27v, 85r–156v.

MartKronB = *Martimiani aneb Římská kronika* (2. pol. 15. stol.). Překlad něm. *Kroniky světa Jacoba Twingera von Königshofen*. Knihovna Národního muzea v Praze: IV E 29. fol. 1r–65v.

I E 30 = z HOŘOVIC, BENEŠ (2. pol. 15. stol.). *Kronika Martina Poláka zvaná Martimiani*. Knihovna Národního muzea v Praze: fol. 1r–112r.

DF IV 43/b = *Martimiani aneb Římská kronika* (konec 15. stol.). Strahovská knihovna: fol. 74r–82v.

Klíčová slova | Key words

stará čeština, kronika, Martimiani, překlad, datace, filologie, textová transmise, komparativní metoda

Old Czech, chronicle, Martimiani, translation, dating, philology, textual transmission, comparative method

Štěpán Šimek

Oddělení vývoje jazyka

Ústav pro jazyk český, v. v. i.

simek@ujc.cas.cz

Staročeské lexikum Výkladu na evangelium Matoušovo Mikuláše z Lyry v kontextu druhé redakce staročeského biblického překladu

The vocabulary of the Old Czech *Výklad na evangelium Matoušovo* by Nicholas of Lyra in the context of the second redaction of the Old Czech Bible translation

Markéta Pytlíková

Tento příspěvek vznikl za podpory grantového projektu na podporu excelence v základním výzkumu GA ČR č. P405/12/G148 „Kulturní kódy a jejich proměny v husitském období“.

Abstract | Abstrakt

This paper describes a research of the vocabulary of "Výklad na evangelium Matoušovo", an Old Czech manuscript from the beginning of the 15th century (containing translation of the commentary on the Gospel of Matthew by Nicholas of Lyra and a translation of the Gospel itself), and its relation to the second redaction translation of the Old Czech Bible.

Tento článek popisuje průzkum lexika staročeského „Výkladu na evangelium Matoušovo“ (překlad Matoušova evangelia a výkladu Mikuláše z Lyry k tomuto evangeliu z počátku 15. století), a jeho porovnání s lexikem biblických rukopisů druhé redakce.

1 Úvod

Staročeská literární památka *Výklad na evangelium Matoušovo* Mikuláše z Lyry (dále LyraMat) je velmi zajímavým textem ze začátku 15. století. Jedná se o překlad biblického výkladu na Matoušovo evangelium, pocházejícího z rozsáhlého latinského výkladu na kompletní biblický text označovaného jako *Postilla litteralis*, který v letech 1322–1331 sepsal významný středověký teolog Mikuláš z Lyry. Součástí staročeského překladu jsou jak Lyrovy podrobné výklady, tak samotný biblický text Matoušova evangelia v osobitém překladu, který se celkově neshoduje s žádnou další staročeskou biblickou památkou.

Toto zajímavé staročeské dílo bylo až donedávna vědecky téměř opomíjeno a jeho průzkum je v mnoha ohledech stále v počátcích. Průkopnické informace o tomto textu přinesla teprve v nedávné době práce Milady Homolkové *Staročeský překlad evangelia svatého Matouše s výkladem Mikuláše Lyry* (2007). V našem příspěvku navazujeme na jeden z průzkumů, který je v této práci zahrnut a který se snaží určit vztah tohoto textu k dalším staročeským biblickým památkám. Jedná se o porovnání překladu dvaceti osmi tradičních „biblických termínů“ z Matoušova evangelia v LyraMat (*adorare, amen, beatus, benedictus, blasphemia, daemonium, discipulus, dominus, ecce, evangelium, gehenna, gloria, gratias agere, hypocrita, iustitia, leprosus, mandatum, parabola, paralyticus, pax, persecutio, phariseus, publicanus, sacerdos, scriba, sermo, synagoga, virgo*) s překlady v typických biblických památkách zastupujících první tři redakce staročeského biblického překladu; první redakce staršího typu byla zastoupena Biblí drážďanskou, první redakce mladšího typu Biblí olomouckou, druhá redakce Biblí litoměřickou a třetí redakce Biblí padeřovskou (Homolková 2007, s. 31–48).

Výsledkem tohoto průzkumu byl závěr, že autor LyraMat má tendenci k volbě jediného překladového ekvivalentu; v takovém případě „nejčastěji respektuje výraz, který do biblického překladu vnesl autor MatHom¹ a který pak přejala mladší verze I. redakce (zachycená v BiblOl) a po ní i redakce další“ (Homolková 2007, s. 48). S II. redakcí je podle výsledků průzkumu LyraMat v souladu u termínů tam, kde druhá redakce jednotně zavedla svůj vlastní úzus, s nímž se ztotožnila i III. redakce, k II. redakci se LyraMat přiklání i tehdy, když nepanuje mezi II. a III. redakcí úplná shoda. U tří zkoumaných termínů volí LyraMat překlad zcela osobitý (s. 48).

Cílem našeho příspěvku je tento průzkum doplnit a přidat k němu podrobnější porovnání v kontextu druhé redakce staročeského biblického překladu. Činíme tak především proto, že překlad LyraMat má dobou svého vzniku i svým typem k této redakci pravděpodobně blízko. Biblické památky, zahrnované do celku druhé redakce, jsou přitom značně osobité překlady, vyzkoující jen některé shodné tendenze; někdy jsou pokládané spíše za jakousi přechodovou fázi mezi redakcí první a třetí. Porovnání s jediným rukopisem druhé redakce (BiblLit), provedené v prvotním průzkumu M. Homolkové, je tedy vhodné pokládat za základní orientační průzkum, který je možné a vhodné dále rozšířit.

V rámci rozšířeného průzkumu jsme z výše uvedených biblických termínů vybrali jedenáct nejhojněji doložených: *adorare, amen, beatus, daemonium, gehenna, hypocrita, parabola, phariseus, publicanus, scriba a synagoga*.

¹ *Matoušovo evangelium s homiliemi* (MatHom) je staročeská památka zachovaná v rukopise ze 70. let 14. století a obsahující osobitý překlad Matoušova evangelia s výklady církevních otců a dalších teologů. Překladová řešení tohoto překladatele byla pravděpodobně inspirací pro revidovanou verzi překladu evangelí v první redakci ml. typu i pro druhou redakci. Vl. Kyas ztotožňuje překladatele MatHom s překladatelem, který pro první překlad české bible, zachovaný v rukopise Bible drážďanské, přeložil část epištol od Římanů po Kolosenským (Kyas 1997, s. 53–54).

Jejich překlad soustavně porovnáváme s devíti rukopisy druhé redakce, vybranými na základě studie H. Kreisingerové, která se strukturou druhé redakce dlouhodobě zabývá (Sobalíková 2010).²

Čtyři porovnávané rukopisy patří do tzv. II. redakce staršího typu: Bible litoměřická (BiblLit), která již byla zařazena do výše uvedeného průzkumu M. Homolkové, Bible boskovická (BiblBosk), Bible wolfenbüttelská (BiblWolf) a Nový zákon klementinský (BiblNZKlem). Dvě z nich patří do II. redakce mladšího typu: Bible Bočkova (BiblBoč) a Nový zákon muzejní (BiblMuzNZ).

Tři překlady pak jsou velmi osobitými typy II. redakce se značným počtem ojedinělých řešení: Nový zákon Kořečkův (BiblKoř), Bible mikulovská (BiblMik) a Nový zákon mikulovský (BiblMikNZ). Tam, kde to bylo možné, jsme přihlíželi ještě k dvěma dalším textům, k Bibli hlaholské (BiblHlah), která se zachovala jen ve zlomcích, a k variantním překladům v Novém zákonu klementinském (BiblKlemNZ2).³ Glosy, které se objevují na některých místech této památky II. redakce staršího typu, jsou totiž často shodné s II. redakcí mladšího typu.

Bude nás zajímat, jak se překladové ekvivalenty „biblických termínů“ v LyraMat jeví v porovnání s dalšími rukopisy II. redakce, zda se některému z nich nepřibližují a zda skutečnost, že jsme průzkum tímto způsobem rozšířili, může nějak ovlivnit hodnocení tohoto překladu oproti jeho porovnání se základními rukopisy tří redakcí.

Průzkum je prováděn na všech dokladech zkoumaných lexémů doložených v rámci Matoušova evangelia, výjimkou jsou lexémy *amen* a *phariseus*, kde je kvůli vysoké frekvenci v textu zkoumána pouze první polovina dokladů. V tomto ohledu navazujeme na metodiku původního průzkumu (Homolková 2007, s. 31–32).

Výsledky průzkumu jsme rozdělili do dvou částí: v první se zabýváme termíny, v jejichž překladu se LyraMat shoduje s obecnou biblickou tradicí (*beatus*, *daemonium*, *hypocrita*, *phariseus*), ve druhé části termíny, u kterých se překlad LyraMat přimyká k některé užší skupině, případně vyzkouzuje zcela samostatné řešení (*adorare*, *amen*, *gehenna*, *parabola*, *publicanus*, *scriba*, *synagoga*).

² Inspirujeme se přitom také dalším průzkumem obsaženým v práci M. Homolkové, v kterém porovnávala překlad dvou souvislých perikop v LyraMat (Mt 8,9–13 a Mt 13,44–52) jak s typickými biblemi prvních tří redakcí, tak s několika biblemi spadajícími do redakce druhé, konkrétně s BiblHlah, BiblBosk, BiblKoř, BiblMuzNZ, BiblMik a BiblMikNZ. Výsledkem tohoto průzkumu je zjištění, že „vztah LyraMat k mladšímu překladu I. redakce není bezprostřední; ekvivalent, který do překladu evangelia vnesl autor MathHom, akceptuje LyraMat hlavně tehdy, pokud v určité míře zobecněl v staročeských bíblích II., popř. III. redakce [...] různocetní zřetelně prokazují, že text evangelia v LyraMat se nejčastěji hlásí ke znění, které zavedla II. a následně přijala i III. redakce“ (Homolková 2007, s. 64). Objevují se zde ovšem také překlady, které jsou shodné pouze s II., nebo pouze se III. redakcí. Zajímavý je pak vztah LyraMat k osobité Bibli Mikulovské, se kterou se jeho ekvivalenty často shodují (Homolková 2007, s. 66–70).

³ Uvedené bible druhé redakce byly zkoumány prostřednictvím fotokopií rukopisů uložených v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Výjimkou je Bible hlaholská, která je vydána v kritické edici (Pacnerová 2000), a Bible drážďanská a Bible olomoucká, které jsou rovněž edičně zpracovány (Kyas 1980). Kompletní výčet zkoumaných textů včetně signatur najeznete na konci tohoto příspěvku. Zkratky uvádíme podle úzu *Staročeského slovníku* (1968).

2 Termíny, jejichž překlad v LyraMat se shoduje s obecnou staročeskou biblickou překladatelskou tradicí

2.1 *beatus*

Termín *beatus* je ve všech svých výskytech v Matoušově evangeliu překládán v LyraMat jako *blahoslavený*, v odkazech ve výkladovém textu se ovšem objevuje i starší varianta *blažený*, známá z BiblDrážď. Z porovnání se základními rukopisy tří redakcí staročeského překladu vyplynulo, že ekvivalent *blahoslavený* „zavedl překladatel MathHom a přejala už revidovaná verze nejstaršího překladu a po ní i bible II. a III. redakce“ (Homolková 2007, s. 33).

Širší porovnání s vybranými rukopisy II. redakce tuto skutečnost v zásadě potvrdilo, všechny zkoumané rukopisy II. redakce dávají přednost ekvivalentu *blahoslavený*.⁴ Přesto zde lze vysledovat drobný rozdíl mezi II. redakcí staršího a mladšího typu. Zatímco rukopisy II. redakce mladšího typu (BiblBoč a BiblMuzNZ) užívají stejně jako LyraMat (a také jako BiblOl a třetí-redakční BiblPad) ekvivalentu *blahoslavený* důsledně, v rukopisech II. redakce staršího typu (BiblLit, BiblBosk, BiblWolf, BiblKlemNZ i BiblKoř) se vyskytuje jedna výjimka, a to překlad *blažený* v Mt 11,6 (*et beatus est, qui non fuerit scandalizatus in me*). V rámci II. redakce se tedy LyraMat svým jednotným řešením kloní spíše k jejímu mladšímu typu, předjímajícímu řešení redakce třetí.

2.2 *daemonium*

Termín *daemonium* se v LyraMat důsledně překládá jako *diábel*, tj. stejně jako v BiblOl. Při porovnání tohoto termínu se základními rukopisy tří redakcí se ukázalo, že v II. redakci se objevuje kromě převládajícího ekvivalentu *diábel* také pojmenování vlastnosti *diábelství*, odvozené z téhož základu, a jeho slovotvorná varianta *diábelstvo*. Ve III. redakci pak ekvivalent *diábelství* převládá, „přednost je mu při překladu dána nepochybně proto, že svým abstraktnějším významem (a shodným rodem) je bližší latinské předloze“ (Homolková 2007, s. 36).

Podrobnější průzkum dalších rukopisů II. redakce na tomto závěru příliš nemění; zajímavým poznatkem je mírná odlišnost rukopisů II. redakce staršího a mladšího typu (texty staršího typu užívají na shodných místech slovotvorných variant *diábelství* a *diábelstvo*; texty mladšího typu se ustalují na variantě *diábelství*).⁵ V případě tohoto překladu se tedy potvrzuje

⁴ Výjimkou je pouze rukopus osobité BiblMik, který v souladu s nejstarším zněním staročeské bible užívá terminu *blažený*.

⁵ Originálně se k tomuto překladu staví tzv. osobité rukopisy II. redakce; BiblKoř, která užívá ekvivalentu *diábelství* jako převládajícího, a BiblMik, která užívá *diábelstvo* dokonce jako ekvivalent výhradní.

především tendence LyraMat usilovat v některých případech o jediný sjednocující ekvivalent, zjištěná v průzkumu M. Homolkové.

2.3 *hypocrita*

LyraMat překládá *hypocrita* výhradně jako *pokrytec*, což je termín, který „počínaje BiblOl se ujal v české biblické slovní zásobě natrvalo“ (Homolková 2007, s. 39), užívají jej jako jediného ekvivalentu všechny základní rukopisy tří redakcí vyjma BiblDrážď.⁶

Průzkum dalších rukopisů II. redakce tuto skutečnost jen potvrzuje, všechny užívají pouze ekvivalentu *pokrytec*, a to včetně biblí s osobitým překladem.

2.4 *phariseus*

V jedenácti ze dvanácti zkoumaných případů překládá LyraMat *phariseus* jako *zákonník*, jednou jako *duchovník* (Mt 9,11). Porovnání tohoto ekvivalentu se základními texty tří redakcí v původním průzkumu ukázalo, že „LyraMat zřejmě cílevědomě přejímá ekvivalent, který zavedla II. redakce, obvyklý je však už v evangeliářích. Ojedinělý výskyt termínu *duchovník*, kterého se drží I. redakce v starší [BiblDrážď]⁷ i v revidované [BiblOl] verzi [...] koresponduje s jeho výjimečným užitím ve výkladovém textu [...] nebyl tedy pro autora zcela neživý a přiležitostně ho i sám užíval“ (Homolková 2007, s. 44).

Průzkum dalších rukopisů II. redakce toto zjištění potvrdil, všechny zkoumané rukopisy užívají výhradně ekvivalentu *zákonník*. Výjimkou je jedna z osobitých biblí II. redakce, BiblMikNZ. Ta v dochovaných částech svého torzovitého textu užívá pětkrát termínu *duchovník* a jen jednou *zákonník*. V tomto kontextu můžeme tedy vnímat ojedinělé užití termínu *duchovník* v LyraMat jako osobité, ale v rámci II. redakce ne zcela výjimečné.

3 Termíny, jejichž překlad zařazuje text Matouše z LyraMat do užší skupiny staročeských biblických rukopisů

3.1 *adorare*

Adorare je v LyraMat překládáno třemi ekvivalenty; osmkrát je přeloženo jako *klaněti sě*, dvakrát vidovým protějškem *pokloniti sě* a dvakrát ekvivalentem *modliti sě*. Jak si všímá

M. Homolková, všechny tyto tři ekvivalenty „přináší už I. redakce, ale jejich distribucí se LyraMat s žádnou ze vzorových biblí [míněno s typickými biblemi I. až III. redakce] nekryje“ (Homolková 2007, s. 32).

Hodnocení se poněkud zpřesní, když překladové ekvivalenty porovnáme s dalšími zkoumanými texty II. redakce. Tehdy zjistíme, že řešení v LyraMat má nejblíže k II. redakci mladšího typu a také k tzv. osobitým překladům II. redakce, kde je podobně jako v LyraMat převládajícím ekvivalentem sloveso *klaněti sě*. Nejbližšími rukopisy jsou v tomto ohledu BiblMik, s níž se LyraMat shoduje v užití složeného minulého času u tohoto slovesa, BiblMuzNZ, která stejně jako LyraMat užívá kromě tohoto ekvivalentu i ekvivalent *modliti sě*, a pravděpodobně také BiblMikNZ, která jako jediná ze všech zkoumaných biblí užívá všech tří ekvivalentů podobným způsobem jako LyraMat (tento výsledek je ale zproblematizován skutečností, že v této torzovité bibli nemůžeme prozkoumat překlady za *adorare* ve všech jejich výskytech).

3.2 *amen*

Hebrejskou částici, která do latiny přešla v nezměněné formě, překládá LyraMat třemi ekvivalenty. Z třinácti zkoumaných dokladů je *amen* osmkrát přeloženo jako *vérne*, třikrát jako *amen*, jednou jako *jistě* a jednou jako *zajisté*. M. Homolková si všímá, že „naprostá převaha prvního z uvedených výrazů [tedy *vérne*] svědčí o snaze držet se ekvivalentu, který III. redakce oživila z překladu evangelia v BiblDrážď“ (Homolková 2007, s. 33). Při porovnání se základními překlady tří biblických redakcí se tedy ekvivalenty LyraMat jeví jako nejpodobnější III. redakci, která důsledně užívá pouze ekvivalentu *vérne*.

Při porovnání s dalšími překlady II. redakce zjišťujeme, že se tato situace netýká pouze III. redakce, ale též všech zkoumaných rukopisů II. redakce mladšího typu (BiblBoč, BiblMuzNZ, BiblKlemNZ2), které mají znění shodné s III. redakcí. Zajímavá je také shoda v užití ojedinělého ekvivalentu *zajisté* ve verši Mt 6,5 s biblemi II. redakce staršího typu (u nichž jinak převažuje ekvivalent *vérnu*).

3.3 *gehenna*

Z hebrejštiny odvozené slovo *gehenna*, označující podsvětí či peklo, se v Matoušově evangeliu objevuje sedmkrát, třikrát samostatně (5,29; 5,30; 10,28 *in gehennam*), jednou s neshodným přívlastkem *ignis* (18,9 *in gehennam ignis*) a třikrát jako neshodný přívlastek (5,22 *gehennae ignis*; 23,15 *filium gehennae*; 23,33 *iudicio gehennae*). *Gehenna* v pozici neshodného přílastku se ve staročeských biblických překladech překládá obvykle přídavným jménem,

⁶ Nejstarší český biblický překlad užívá pouze ekvivalentů *licoměrník* a *pochlebník*; výraz *pokrytec* zřejmě přešel do mladších rukopisů vlivem MatHom (sr. poznámku 2).

⁷ Text ohraničený hranatými závorkami je do citátu doplněn autorkou tohoto článku.

nejčastěji jako *pekelný* (I. red. ml., II. redakce, III. redakce), v nejstarším překladu BiblDrážď jako *ohněvý* a *plamenný*.

Překlady *gehenna* stojícího samostatně jsou zajímavé tím, že se často inspirují překladem výše uvedených přílastkových vazeb a jsou překládány dvouslovnými výrazy jako *oheň pekelný* nebo *oheň věčný* (I. red. ml., II. redakce, III. redakce), případně *věčný plamen* (BiblDrážď). Nelze přitom vyloučit, že spojení *věčný oheň*, které se zejména u rukopisů II. redakce st. typu vyskytuje v první řadě na místě samostatného *gehenna*, může signalizovat záměrně rozdílný překlad oproti *pekelný* z přílastkových spojení. V některých rukopisech ovšem najdeme i snahu překládat tyto samostatné výskyty jednoslovně: BiblDrážď (*v plamen* 5,29; *do plamene* 5,30; *v plamen ohněvý* 18,9), BiblKoř (*v oheň* 5,29; 5,30); nejdůslednější je v tomto ohledu BiblMik, která všechny tři jednoslovné výskyty (5,29; 5,30; 10,28) překládá jako *do pekla*.

Z porovnání LyraMat se základními rukopisy tří redakcí v rámci průzkumu M. Homolkové vyplynulo, že překladatel LyraMat „důsledně užívá ekvivalent [peklo], který zavedl překladatel MatHom, a to i na místech, kde II. a III. redakce volí synonymní vyjádření pro trest určený zavrženým“ (Homolková 2007, s. 38).

Porovnáme-li ekvivalenty LyraMat s dalšími rukopisy II. redakce a přihlédneme zároveň k překladům přílastkové a samostatné formy popsaným výše, situace se poněkud zpřesní. LyraMat užívá až na jednu výjimku ve všech přílastkových případech adjektiva *pekelný*, čímž má nejblíže k BiblOl a k II. redakci ml. typu, které používají především tohoto ekvivalentu. Dvouslovného překladu *oheň pekelný* využívá LyraMat i ve dvou případech překladu samostatného *gehenna* (5,29; 5,30). Ve verších 10,28 a 18,9 však užívá ekvivalentu rozdílného, kterým se přibližuje BiblMik, totiž *do pekla* a *v peklo ohně*. Tyto ekvivalenty přitom nenajdeme v žádném jiném ze zkoumaných rukopisů.

3.4 *parabola*

Při překladu latinského *parabola* preferuje LyraMat překladový ekvivalent *příslovie*, překládá jím patnáct ze sedmnácti výskytů. Dvakrát volí ekvivalent *podobenství*; v odkazu se také jednou objevuje slovo *pohádka*.

Z porovnání se základními rukopisy I. až III. redakce vyplynulo, že „LyraMat volí v evangelijním textu dvě lexikální jednotky [tedy *příslovie* a *podobenství*] ve shodě s II. redakcí, ale s opačnou preferencí [v II. redakci převládá ekvivalent *podobenství*]“ (Homolková 2007, s. 41).

Poté, co jsme překlad tohoto lexému porovnali s dalšími rukopisy II. redakce, se ukázalo, že mezi těmito památkami existuje text, který je svým řešením LyraMat ještě bližší než II. redakce staršího typu, kterou v prvním průzkumu zastupovala BiblLit. Jedná se

o BiblMik, zřetelně preferující ekvivalent *příslovie*, který užívá až na jednu výjimku (*podobenstvie* Mt 22,1) ve všech případech.

3.5 *publicanus*

Termín *publicanus* (v moderních biblických překladech obvykle „celník“) překládá LyraMat jediným ekvivalentem *zjevník*. Z porovnání se základními rukopisy tří redakcí vychází, že „LyraMat postupuje stejným [tedy sjednocovacím] způsobem jako III. redakce; rozdíl je v tom, že ze dvou synonymních pojmenování, jejichž původ je opět v MatHom [*zjevný hřiešník* a *zjevník*], dává přednost výrazu jednoslovnému“ (Homolková 2007, s. 44–45).

Z porovnání způsobu překladu s dalšími rukopisy II. redakce vyplynulo, že řešení LyraMat má co se týče frekvence užití termínu *zjevník* nejblíže jednak k BiblOl, jednak k osobitému překladu II. red. BiblKoř. Obě tyto bible dávají přednost ekvivalentu *zjevník* v nadpolovičním počtu případů (5 ze 7). Podobnou tendenci lze vysledovat i v BiblMik, která užívá ekvivalentu *zjevník* třikrát.

3.6 *scriba*

Termín *scriba* (v moderních biblických překladech obvykle „zákoník“) je v LyraMat překládán dvěma ekvivalenty: desetkrát jako *mistr*, což je ekvivalent, který je preferovaný ve všech srovnávaných biblích od I. redakce ml. typu až po III. redakci, a třináctkrát jako *učitel*, což je naopak překlad jedinečný a v rámci našeho vzorku použitý pouze v LyraMat. M. Homolková ovšem zdůrazňuje, že tento překlad se za *scriba* objevuje i ve výkladu podobenství z Matouše v mladším překladu *Vita Caroli* (Homolková 2007, s. 45). Upozorňuje také na „rozložení obou výrazů [*mistr* a *učitel*], svědčící o tom, že jejich výměna byla záměrná. Lze ji chápat jako projev úsilí po jednoznačnosti a specializaci vyjádření, která vedla k tomu, že výraz *mistr* zůstává v LyraMat od 20. kapitoly ekvivalentem za latinské *magister* a pro speciálnější termín *scriba* je zavedeno pojmenování nové“ (Homolková 2007, s. 45–46).

Při porovnání tohoto ekvivalentu s dalšími překlady II. redakce zůstává závěr víceméně platný, osobitý překladový ekvivalent *učitel* je vlastní pouze LyraMat, druhý ekvivalent *mistr* je naopak zavedeným překladem již od I. redakce ml. typu.

3.7 *synagoga*

Termín *synagoga* překládá LyraMat důsledně jako *škola*, což je nejčastější překladový ekvivalent v rámci I. i II. redakce. Z porovnání se základními rukopisy prvních tří redakcí vyplývá,

že „důsledností v užití tohoto ekvivalentu se LyraMat shoduje pouze s BiblOl. V II. redakci [tedy v BiblLit] se pro pojmenování specifické židovské reálie objevuje i lexikální jednotka *sbor*, která je pak III. redakcí akceptována jako označení jediné“ (Homolková 2007, s. 47).

Porovnáním s dalšími rukopisy II. redakce zjišťujeme, že podobně důsledný překlad jako LyraMat a BiblOl mají i rukopisy II. redakce ml. typu, konkrétně BiblBoč a BiblMuzNZ, které užívají pouze ekvivalentu *škola*. Ovšem i v dalších rukopisech II. redakce je užití termínu *sbor* ojedinělé, vyskytuje se pouze ve verši 12,9.⁸ M. Homolková upozorňuje také na překlad *obecnicě* užity ve dvou marginálních glosách v LyraMat; jedná se o zcela ojedinělé užití tohoto slova ve významu „synagoga“ v rámci celé staročeské slovní zásoby (sr. StčS, s. v. *obecnicě*).

4 Závěr

V příspěvku jsme se pokusili v návaznosti na základní průzkum Milady Homolkové zjistit, jaký je v případě jedenácti frekventovaných biblických lexémů vztah mezi jejich překladovými ekvivalenty v překladu Matoušova evangelia v LyraMat a v devíti rukopisech druhé redakce. Ve čtyřech případech (*beatus, daemonium, hypocrita, phariseus*) se překlad v zásadě shoduje s obecnou tradicí biblického překladu, která se projevuje ve všech třech redakcích staročeského biblického textu. Shodně s M. Homolkovou můžeme konstatovat, že rukopus LyraMat se neodchyluje překladovými ekvivalenty u této čtyř lexémů od ustáleného znění; u několika lexémů najdeme náznaky shodného řešení s II. redakcí mladšího typu (*beatus*), případně s některým z osobitých rukopisů II. redakce (*phariseus*).

Zajímavější situace je ve skupině následujících sedmi lexémů *adorare, amen, gehenna, parabola, publicanus, scriba a synagoga*. Zde nám průzkum devíti rukopisů druhé redakce v některých případech ukazuje, že osobitá překladatelská řešení LyraMat nejsou v rámci staročeských biblických překladů vždy ojedinělá a že v některých případech lze vysledovat shody mezi LyraMat a některým z druhoredakčních rukopisů, případně s jejich skupinou. Překladová řešení u většiny těchto termínů mají nejvíce k řešení, které zvolily rukopisy II. redakce ml. typu (*adorare, amen, gehenna, publicanus, synagoga*); některá z řešení jsou pak velmi blízká řešením v jednom z osobitých biblických rukopisů druhé redakce, především BiblMik (*adorare, gehenna, parabola, publicanus*) a také BiblMikNZ (*adorare*) a BiblKoř (*publicanus*).⁹ Ojedinělý překladový ekvivalent, který se vyskytuje pouze v LyraMat, máme v našich lexémech jen jediný, je jím překlad *učitel za scriba*.

⁸ Výjimkou jsou osobité rukopisy BiblMik a BiblMikNZ, které se naopak svým důsledným užíváním ekvivalentu *sbor* přiklánějí k třetí redakci.

⁹ Zajímavá a hodna dalšího prozkoumání je také shoda některých překladových řešení II. redakce ml. typu s I. redakcí ml. typu, totiž s překladem Bible olomoucké.

Na základě porovnání jedenácti překladových ekvivalentů typických biblických termínů v LyraMat s devíti druhoredakčními rukopisy tedy usuzujeme, že Matoušův překlad LyraMat pravděpodobně spadá do skupiny druhoredakčních překladů, a to druhoredakčních překladů mladšího typu. Má zároveň typově blízko ke druhoredakčním rukopisům specifického typu s mnoha ojedinělými ekvivalenty; tomu by napovídala i jeho vztah k BiblMik, s níž sdílí několik překladových řešení.

Tento závěr se pochopitelně poněkud odlišuje od závěrů původního průzkumu termínů M. Homolkové, do kterého byla z druhoredakčních biblí zahrnuta jen BiblLit. Má ale zároveň, a nikoli překvapivě, velmi blízko k závěrům jejího průzkumu z téže práce, v kterém bylo porovnáno znění dvou perikop s několika překlady druhé redakce (viz poznámka 5).

Pro další poznatky o místě překladu LyraMat v české biblické tradici bude ovšem potřeba dalšího zkoumání; kritická edice této památky, připravovaná v rámci projektu *Kulturní kód a jejich proměny v husitském období* (P405/12/G148), by mohla nabídnout příležitost právě k takovému hlubšímu průzkumu. Výsledky shrnuté v našem příspěvku jsou zároveň výzvou k soustavnější komparaci evangelijního textu v LyraMat a BiblMik.

Literatura

PACNEROVÁ, L., ed. (2000). *Česká bible hlaholská*. Praha: Euroslavica.
HOMOLKOVÁ, M. (2007). *Staročeský překlad evangelia svatého Matouše s výkladem Mikuláše Lyry*. Disertační práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno. Online: http://is.muni.cz/th/56284/ff_d/. Cit. 11. září 2012.

KYAS, V., ed. (1980). *Staročeská bible drážďanská a olomoucká 1: Evangelia*. Praha: Academia.
KYAS, V. (1997). *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad.
SOBALÍKOVÁ, H. (2010). Druhá redakce staročeského překladu bible: Uvedení do problematiky. In *Varia 17*, ed. S. Ondrejovič, s. 433–438. Ružomberok: Katolícká univerzita v Ružomberku.

Rukopisy

BiblBoč = Bible Bočkova (1. pol. 15. stol.). Brno: SA G 10, č. 121/I,II.
BiblBosk = Bible boskovická (1415–1420). Olomouc: SVK III 3.
BiblMik = Bible mikulovská (1. pol. 15. stol.). Brno: UK Mk 1.
BiblLit = Bible litoměřická (1429). Rukopus nezvěstný. Dříve Litoměřice, Biskupská knihovna: B I F/2.

BiblWolf = Bible wolfenbüttelská (30. léta 15. stol.). Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek Extravag. 25.12.

BiblKlemNZ = Nový zákon klementinský (1426). Praha: UK XVII E 13.

BiblKoř = Nový zákon Kořečkův (1425). Praha: UK XVII D 30.

BiblMikNZ = Nový zákon mikulovský (1466). Praha: UK XVII G 55.

BiblMuzNZ = Nový zákon muzejní (1422). Praha: Muz I H 28.

LyraMat = Výklad na evangelium Matoušovo Mikuláše z Lyry (začátek 15. stol). Praha:
UK XVII C 20.

Klíčová slova | Key words

*překlad, bible, staročeština, druhá redakce staročeského biblického překladu, výklad,
Mikuláš z Lyry*

*translation, Bible, Old Czech, the second redaction of the Old Czech Bible translation,
commentary, Nicholas of Lyra*

Mgr. Markéta Pytlíková, Ph.D.

Oddělení vývoje jazyka

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Valentinská 1, Praha 1, 116 46

pytlikova@ujc.cas.cz

Přípisy z díla Mikuláše Lyry v Klementinském Novém zákoně

The Notes from the Work of Nicholas of Lyra in
the New Testament of The Clementinum

Hana Kreisingerová

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu „Centrum excelence: Kulturní kódy a jejich proměny v husitském období“ č. P405/12/G148.

Abstract | Abstrakt

The paper deals with notes in the New Testament of the Clementinum. It focuses mainly on notes of Nicolaus de Lira. It tries to identify and determine the specific writings from which they were taken over.

Článek se zabývá přípisy v Klementinském Novém zákonu. Zaměřuje se přitom především na přípisy Mikuláše z Lyry. Pokouší se též blíže určit dílo, z něž pocházejí.

1 Úvod

Klementinský Nový zákon¹ stojící na pomezí mezi dvěma skupinami biblických rukopisů druhé redakce je nepochybně dílem vysoce vzdělaného učence počátku 15. století. Svědčí o tom mj. velmi propracovaný systém vnitřního členění textu, umožňující odkazovat na odpovídající pasáže v ostatních synoptických evangeliích², a pak především velké množství přípisů komentujících biblický text, zapisovaných nejčastěji při okrajích jednotlivých folií, a to jak v jazyce českém, tak i v jazyce latinském. Vzhledem k povaze těchto přípisů (povětšinou se jedná o delší poučené komentáře k biblickému textu) jsme se rozhodli věnovat se této skupině podrobněji. Sledování děl a autorit, z nichž středověký autor čerpal, může mnohé napovědět o erudici a rozhledu autora těchto komentářů, a potažmo tak i celé tehdejší české vzdělané vrstvy vůbec.

Přípisů je ve sledované památce velké množství, pro tento příspěvek jsme se zaměřili podrobněji pouze na skupinu nejrozsáhlejší, a to na přípisy čerpající z díla Mikuláše z Lyry. Vliv

1 Rkp. NK, sign. XVII E 13; cit. dále též pod zkratkou BiblKlemNZ.

2 Více k tomuto tématu viz Kreisingerová (v tisku).

Mikuláše z Lyry, učeného minority, známého především jako autora monumentální *Postilly litteralis* (1322–1331) kladoucí důraz zvláště na doslovny výklad textu, byl v českém prostředí mimořádný, zejména reformními teology přelomu 14. a 15. stol. byl považován za jednu z hlavních theologických autorit – a rozsahem užitých citací z Lyrova díla se k tomuto myšlenkovému proudu nepochyběně přihlásil i autor příspisků v Klementinském Novém zákoně.

Samotný text příspěvku je rozdělen na tři části. Nejprve se zaměřuje na základní popis všech vyskytujících se biblických komentářů, v následující části se podrobněji zabývá příspisky z díla Lyrova a na závěr na dvou konkrétních příkladech poukazuje na možnosti využití komentářových příspisků při studiu překladatelské techniky. Vzhledem k rozsahu textu byl zkoumaný materiál pro tento příspěvek omezen na průzkum Evangelia podle Matouše.

2 Popis komentářů

Zkoumaná památka obsahuje příspisku různého typu. Pro nás příspěvek jsme se zaměřili pouze na skupinu příspisků přímo komentujících biblický text (stranou tak ponecháváme v rukopise se vyskytující alternativní návrhy překladu, latinské citáty z *Vulgaty* či doplňované odkazy na paralelní text ostatních synoptických evangelií). V rámci takto ohraničené komentářové skupiny byly pro snazší popis vymezeny dvě podskupiny podle jazyka zápisu, podskupina komentářů latinských a podskupina komentářů českých.

2.1 Latinské biblické komentáře

Ve zkoumaném Evangeliu podle Matouše bylo identifikováno 25 latinsky psaných biblických komentářů. Jednalo se veskrze o souvislejší výklady na evangelní text, zapisované výlučně *in margine*. Příslušnost jednotlivých komentářů ke konkrétnímu biblickému místu byla ve většině případů signalizována přímo v textu pomocí odkazových značek. Zápis byl proveden ne zcela dobře čitelným písmem (nelze vyloučit, že se jednalo o zápis samotného autora základního textu) a vyznačoval se velkým množstvím zkratek. Některé z komentářů byly opatřeny odkazem na autora, popř. i konkrétní dílo, z něhož byly přejaty. Počet takto přímo autorizovaných komentářů byl na první polovinu 14. stol. poměrně vysoký (konkrétně se jednalo o 19 glos), a svědčí tak o autorově značném důrazu na autentičnost přejímaného textu.

Ve dvacáti případech byl jako autor citace označen Mikuláš z Lyry³, v šesti případech bylo autorství připsáno sv. Brunovi⁴, v jednom pak sv. Řehoři Velikému (a to dokonce s uvedením

konkrétního díla, a to *Homiliae in Ezechielem*⁵). Z ostatních přímo neautorizovaných příspisků se podařilo identifikovat ještě jednu dílo Mikuláše z Lyry⁶, v jednom případě autor prokazatelně čerpal z *Catholiconu*⁷ a v jednom se patrně jednalo o některý z existujících *Výkladů hebrejských jmen*⁸. Tři kratší a velmi špatně čitelné příspisky prozatím zůstaly bez identifikace⁹.

Počet lyrovských příspisků jasně potvrzuje, že Lyrova autorita byla pro tvůrce komentářů zásadní. Bez povšimnutí však nelze přejít ani šest příspisků připisovaných sv. Brunovi (třebaže nelze vyloučit, že se v tomto případě mohlo jednat o nějaký „pseudobrunovský“ spis – přinejmenším se dosud nepodařilo uváděné citace dohledat v žádném z Brunových dochovaných latinských spisů). Samotný vztah k sv. Brunovi, zakladateli kartuziánského rádu, si však zaslouží jistou pozornost. Tento rád, působící na českém území od půle 14. stol., jehož posláním bylo především rozjímání, kontemplace a teologické bádání, vlastnil v Čechách před husitskými válkami několik velkých a dobře organizovaných knihoven s naučnou i bohovědnou literaturou a věnoval se samostatně i opisování, půjčování a výměně knih. Drobná zmínka v Klementinském Novém zákoně odkazující na zakladatele rádu nás neopravňuje k jakýmkoliv spekulacím ohledně role tohoto rádu při formování české teologické elity (zvláště při značné uzavřenosti tohoto rádu), nicméně již pro úzkou vazbu kartuziánů k pražským arcibiskupům Arnoštu z Pardubic a Janu z Jenštejna, jakož i pro spřízněnost pražského konventu s rádem augustiniánů a prokazatelné kontakty s pražskou univerzitou stojí jeho rádové aktivity v předhusitském období za připomenutí¹⁰.

2.1.1 Biblické komentáře z díla Mikuláše z Lyry

Veškeré odkazy na Lyrovo dílo uváděné v Klementinském Novém zákoně obsahovaly odkaz přímo na Lyrovu osobu (uvozovány byly formulemi typu: „hic est Lira“; „secundum Liram“ ap.), název konkrétní památky, z níž byly citáty čerpány, však žádný z příspisků neobsahoval. Srovnání s Lyrovými texty však prokázalo, že za předlohu všech 19 uvedených citací je nutné považovat Lyrovo nejvýznačnější dílo, *Postillu litteralis*. Samotný přepis citovaných pasáží byl přitom velmi přesný. Svědčí o tom porovnání těchto citací s tiskem Lyrovy *Postilly* z roku 1493 (Nicolaus de Lyra 1493). Třebaže se jedná o památku mladší, znění Klementinského Nového zákona se od tohoto tisku odchyluje jen v drobnostech – vypuštěno bylo pouze několik neplnovýznamových výrazů jako částice atp. a v několika případech byl drobně pozměněn slovosled. Tyto odchylky navíc nemusely být způsobeny přehlédnutím, ale mohly mít původ

⁵ Příspisek na f. 14v (srov. Gregorius, s. 829).

⁶ Příspisek na f. 38v.

⁷ Příspisek na f. 5v.

⁸ Příspisek na f. 23v.

⁹ Příspisy na f. 8r; 14v a 28v.

¹⁰ Podrobněji se činnosti pražské kartouzy P. Marie věnoval v sérii článků M. Jakubička (viz Jakubička 1911, 1912, 1913). Jakubičkova zkoumání bohužel narážela na nedostatek dochovaných listinných materiálů. Také seznam knih klášterní knihovny, zničené spolu s klášterem za husitských nepokojů, se tak patrně již nepodaří sestavit a možný přínos kartuziánské knihovny tak zůstane utajen.

³ Příspisy na foliích 7r; 8r; 13v; 14v; 15v; 37r; 38v.

⁴ Příspisy na f. 37r.

v konkrétní latinské předloze. Toto velmi věrné přetlumočení originálu naznačuje, že autor měl k dispozici nepochybně úplný latinský text *Postilly* (či alespoň její část) a zároveň je dalším důkazem o autorově důrazu na přesnost a pečlivost převodu (ovlivněném nejspíše i Lyrovým literním přístupem k textu). Přebírány byly delší i kratší pasáže Lyrové *Postilly*, přičemž zvláště pozornost byla věnována zejména jeho výkladům na 25. a 26. kapitolu Matoušova evangeliia, vztahujícím se zejména k tematice oddělení spravedlivých od hříšníků a ustavení eucharistie, tedy k tématům v českém prostředí té doby velmi živým.

2.2 České biblické komentáře

České přípisy komentující biblický text tvoří o něco rozsáhlejší skupinu než přípisy latinské (v Evangelii podle Matouše se jich nachází 29), od předchozího typu se však odlišují především svým charakterem. Mnohem častěji se zde setkáváme se stručnými, pouze několikaslovými přípisy bez jakéhokoliv bližšího odkazu na jejich původ.

Tento typ kratšího biblického komentáře má ovšem v českých biblických překladech svou tradici. Již nejstarší úplný biblický překlad podobné komentáře obsahoval a tato praxe byla částečně převzata i autory překladu druhého, třebaže jednotliví autoři druhoredakčních opisů přistupovali k převodu prvoredakčních komentářových vysvětlivek velmi samostatně – některé druhoredakční bible převzaly většinu prvoredakčních komentářů, jiné je naopak neuvaďely vůbec¹¹. Tento velmi svébytný přístup ke starší tradici najdeme i v Klementinském Novém zákonu. Z vysvětlivek uváděných prvoredakčními památkami ponechal autor Klementinského Nového zákona v Evangelii podle Matouše vysvětlivku (navíc ve výrazně pozměněné podobě) pouze na jediném místě, a to u výkladu jména Bar Jona¹².

Určení děl, z nichž byly jednotlivé vysvětlivky čerpány, je vzhledem k jejich charakteru velmi obtížné (ostatně ani v případě prvoredakční skupiny nebylo dosud autorství jednotlivých komentářů spolehlivě prozkoumáno¹³). Tuto skutečnost jen prohlujuje fakt, že zatímco v případě latinských komentářů v Klementinském Novém zákonu byly přímo v textu autorizovány 4/5 všech citací, v případě komentářů českých bylo takto identifikováno pouze 6 přípisků z 29: v pěti případech byl za autora označen Mikuláš z Lyry¹⁴, v jednom byla zmíněna blíže nespecifikovaná „glosa“¹⁵.

Identifikování všech citovaných předloh dalece převyšuje rozsah tohoto článku, zaměřili jsme se proto pouze na sledování vlivu Lyrových textů. Přímý odkaz na Lyrovo dílo obsahoval pouze pět obsáhlejších přípisů. Ze zbývajících komentářů bylo možné spatřovat vliv Lyrova díla pouze v dalších 2 případech, v obou se však jednalo pouze o volnější parafrázi Lyrového textu¹⁶. Za doslovnější převod tak můžeme považovat pouze autorem samým označené případy. Ty ovšem, podobně jako v případě přípisů latinských, kopírují Lyrův text velmi přesně. Také v tomto případě se jednalo výhradně o citace z *Postilly litteralis*.

Tato skutečnost byla zajímavá z toho důvodu, že v době vzniku Klementinského Nového zákona již existoval český překlad první části Lyrové *Postilly*, tzv. *Výklad na Matoušovo evangelium*. To je památka sama o sobě velmi zajímavá, obsahující v rámci textu úplný (a poměrně svébytný) český překlad Matoušova evangeliia¹⁷. Bylo tedy možné uvažovat o tom, že autor Klementinského Nového zákona tento překlad znal a případně jej ve svém textu i použil. Porovnání obou verzí však takovýto možný vliv nepotvrdilo. Překlad užity Klementinským Novým zákonem byl nejspíše pořízen *ad hoc* a byl velmi silně ovlivněn latinskou předlohou (zachovávan byl dokonce i původní pořádek slov ve větách, včetně postponovaných přísudků ap.)¹⁸.

Menší propracovanost překladu Klementinského Nového zákona plyne nepochybně z jeho odlišného účelu (je vůbec otázkou, proč se autor, nepochybně dobře znalý latiny, v těchto několika málo případech pro překlad rozhodl) a jakékoli srovnávání obou verzí je proto ošidné, nicméně v odlišném pojetí obou verzí by se mohl odrážet i jistý posun v české překladové technice, který se v českém biblickém prostředí udál za dobu prvních tří překladů. Za důsledným následováním originálu bychom tak mohli spatřovat také snahu přetlumočit text co možná nejvěrněji (a důslednost, s jakou bylo přejímáno i latinské znění, tuto možnost dále posiluje), která se stala primárním faktorem při formování třetího biblického překladu, k němuž došlo nedlouho před vznikem Klementinského Nového zákona.

3 Přípisy v textu coby možný klíč ke genezi překladu

V závěrečné části se budeme věnovat dvěma konkrétním přípiskům, jednomu latinskému a jednomu českému. Chtěli bychom na nich ukázat, že doplňované komentáře nejen zpřesňovaly biblický text, ale můžeme je vnímat také jako pomůcku pro osvětlení motivace

¹¹ Více viz Kreisingerová 2011, s. 218–219.

¹² Viz přípisek na f. 23v: „Blahoslavený jsi, Šimone Bar Jona (to jest synu Januov)“.

¹³ Podrobněji se této problematice věnoval (ovšem v souvislosti především s druhoredakční Biblí Milánskou) S. Graciotti (srov. Graciotti 1964).

¹⁴ Na foliích 15v; 16r; 16v; 17v (2x).

¹⁵ Přípisek na f. 33v; o jaké dílo se konkrétně jedná, se nám zatím bohužel nepodařilo zjistit, přímá souvislost však nebyla nalezena ani s *Glossou ordinariou* ani s *Glossou salomonis*.

¹⁶ Přípisy na f. 15v (2x).

¹⁷ Podrobněji se tomuto dílu věnovala ve své disertační práci dr. M. Homolková (viz Homolková 2007).

¹⁸ V porovnání s tímto příležitostným překladem dobré vynikly kvality českého překladu *Výkladu na Matoušovo evangelium* (dále LyraMat). Autor tohoto převodu se ukázal jako velmi zručný překladatel, který se nebál použít ani volnějších či obraznějších obrátu. Tak např. BiblKlemNZ (f. 16v): „Odšel, ne by se bál smrti, ale že budoucí má být [...]“, LyraMat (f. 83r): „Ne by sé smrti bál, ale že měl čas přijíti [...]“, lat.: „non quia timeret mortem, sed quia futurum erat [...]“; BiblKlemNZ (16v): „že utiekat protivenství někdy jest slušno“, LyraMat (83r): „že protivenství slušie druhy ustúpiti“, lat.: „quibus fugere persecutionem aliqui est licitum“.

stč. překladatele při výběru českých překladových ekvivalentů (a zároveň tedy poukazují na možnou souvislost mezi citovanými díly a samotnými překladateli Bible).

3.1 Překlad lat. výrazu *farisei*

První z vybraných příkladů se týká překladu výrazu *farisei*. Tento výraz se objevuje v biblickém textu opakovaně a v Klementinském Novém zákonu je překládán jednak pomocí výrazu *zákonník* a jednak výrazem *otdělenec*¹⁹. Zatímco překladový ekvivalent *zákonník* najdeme běžně i v dalších památkách všech tří biblických redakcí²⁰, výraz *otdělenec* se v českých biblích té doby nevyskytuje a ani v nebiblických památkách není příliš běžný. Častěji jej nalezneme jen ve významu „odpadlík, odštěpenec (od církve)“²¹, oproti tomu ve významu užitému v biblickém textu, tj. „farizej, příslušník židovské náboženské strany“, je pro stč. období doložen již jen v památce jediné, a to ve *Výkladu krumlovském*, svébytném a velmi samostatném biblickém slovníku z první pol. 15. stol.

Výraz *otdělenec* přitom můžeme považovat za výstižnější překladový ekvivalent výrazu *farisei* než užívanější výraz *zákonník*. Řecký výraz *farisajos* je totiž možné odvodit od hebrejského výrazu *perúšim*, překládaného jako „oddělení, odloučení“. V řeckém výrazu (jakož i v jeho českém překladu *otdělenec*) se tedy dobře odráží skutečné postavení členů farizejského společenství, kteří byli opravdu pokládáni za ty, kdo se „oddělili“ od zbytku společnosti (nicméně nejdalo se v tomto případě o odpadnutí od víry, ale o oddělení uvnitř židovského společenství, které shledávali farizeové jako duchovně příliš vlažné). Důkaz o tom, že si překladatel byl skutečně vědom rozdílu mezi oběma významy, dokumentuje přímo v Klementinském Novém zákonu doprovodný latinský komentář, naznačující zároveň přímou motivaci pro výběr konkrétního českého ekvivalentu. Tento komentář farizeje definuje takto: „fariseus, id est divisus [...] et divisi a populo dicti sunt“ (BiblklemNZ f. 5v). (Dotyčná formulace – jakož i celý přípisek – je přitom téměř doslovně přejata z biblického slovníku *Catholicon*²²). Je tedy zřejmé, že autor překladu byl při hledání adekvátního výrazu ovlivňován i hlubší znalostí biblických reálů a pokoušel se tyto skutečnosti vtělit i přímo do textu.

3.2 Překlad lat. výrazu *vipera*

Druhý z vybraných příkladů se týká překladu latinského výrazu *vipera*. Ten je v Klementinském Novém zákonu překládán pomocí výrazu *násilnorodník*. Tento překlad už není v rámci

druhoredakčních biblí tak jedinečný (objevuje se např. i v Bibli Litoměřické a převzala jej i redakce třetí), z ne přímo biblických památek jej obsahuje však pouze památka jediná, a to znovu výše zmínovaný slovník *Výklad krumlovský*. (Z opakované shody mezi oběma památkami zářím nelze vyvozovat žádná zásadnější tvrzení, nicméně možný vztah mezi oběma památkami by si nepochybň zasloužil samostatnější průzkum.)

Prvoredakční památky překládaly tento výraz pomocí neutrálního výrazu *jěšcer* či *vřetenicě*. I v tomto případě však můžeme překlad Klementinského Nového zákona označit za přilehavější, založený na znalosti výkladu daného výrazu. Výraz *vipera* byl tradičně vykládán jako *quod vi pariat* (tj. „násilím rodí“). Tento výklad ostatně zachycuje i český doprovodný komentář Klementinského Nového zákona: „Věz, že násilnorodník slove *vipera*, že násilím se rodí. Že samice počiná lektáním, vezmúc hlavu hada v usta, a když již počne, tehdy jemu hlavy skúší. A pak ksenci mladí prokúsají materi břicho a tak ji umore a sami se vylehnú. Těmi hady a ksenci nazval Kristus mistry a zákoníky neb synagoga, to je, věz, sbor židovský, hlavu Krista zamordovala“ (BiblklemNZ f. 33v, ad Mt 23,33). Také v tomto případě čerpal autor komentáře nepochybň z dobové literatury, určení konkrétního textu je však oproti předchozímu případu obtížnější – zmínku o *vipere* nalezneme ve víceru biblických slovnících (např. v *Glosse ordinarii*, *Glosse salomonis* či *Catholiconu* a rozsáhlejší zmínku má i *Výklad krumlovský*), žádný z nich se ale s verzí Klementinského Nového zákona přímo nekryje. Některý z těchto textů však musel být autorům druhého překladu nepochybň známý a spolu s prvním příkladem tak poukazuje na jeden z rysů druhého překladu, jímž bylo nahrazování konkrétních slov prvoredakčního znění přilehavějšími, vytvořenými na základě hlubších znalostí odborné teologické literatury.

Literatura

- Bible litoměřická. Tč. nezvěstná, pův. Litoměřice, Biskupská knihovna: B I F/2. Dostupná z kopie ÚJČ AV ČR.
- Bibli Sacra: *Vulgatae Editionis* (1743). Benátky: Nicolaus Pezzana.
- Catholicon (1460). Mohuč. Online: <http://www.digitale-sammlungen.de/index.html>.
- Glossa salomonis. Praha, NK: XA 11.
- Glossa ordinaria. PL 113, 114.
- GRACCIOTTI, S. (1964). *La bibbia paleoboema della Biblioteca di Brera*. Milán: Vita e pensiero.
- GREGORIUS, I. *Homiliae in Ezechielem*. PL 76.
- HOMOLKOVÁ, M. (2007). Staročeský překlad evangelia svatého Matouše s výkladem Mikuláše Lyr. Nepublikovaná disertační práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno.
- JAKUBIČKA, M. (1911). Klášter Zahrada sv. Máří rádu kartusiánského na Újezdě v Praze. *Časopis Musea království Českého* 85: s. 317–328.

¹⁹ Srov. např. „vykladač svatého Písma sprostným lidem neb mistři a otdělenci ot obecného lidu“ (BiblklemNZ, glosa k Mt 5,20).

²⁰ Vedle těchto výrazů se v biblických památkách objevují ještě překlady *licoměrník* a *duchovník* (srov. StčS s. v. otdělenec).

²¹ Tak např. v *Rozmlouvání o Čechách r. 1424 čili Václav, Havel a Tábor* 1963, verš 884; *Postila Jana Rokycany* I 1928, f. 307b; *Manuálek Václava Korandy* 1888, f. 177b.

²² Srov. *Catholicon* 1460, s.v. *fariseus*.

- JAKUBIČKA, M. (1912). Klášter Zahrada sv. Máří řádu kartusianského na Újezdě v Praze. *Časopis Musea království Českého* 86: s. 245–257.
- JAKUBIČKA, M. (1913). Pokusy o vzkříšení Pražské kartusie – zahrady sv. Máří. *Časopis Musea království Českého* 87: s 337–346.
- Klementinský Nový zákon*. Praha, NK: XVII E 13.
- KREISINGEROVÁ, H. (2011). Vysvětlivky ve staročeském biblickém překladu prorockých knih. *Linguistica Copernicana* 2(6): s. 210–220.
- KREISINGEROVÁ, H. (v tisku). K vybraným specifikům Klementinského Nového zákona. In *Jiná slova, jiné světy: Sborník z 12. mezinárodního setkání mladých lingvistů*.
- Manuálník Václava Korandy* (1888). Ed. J. Truhlář. Praha: Královská česká společnost nauk.
- NICOLAUS DE LYRA (1493). *Postilla litteralis super totam Bibliam*. Norinberk. Online: <http://www.digitale-sammlungen.de/index.html>.
- Postila Jana Rokycany I* (1928). Ed. F. Šimek. Praha: Nákladem komise pro vydávání pramenů českého hnutí náboženského ve stol. XIV. a XV., zřízené při České akademii věd a umění v Praze.
- Rozmlouvání o Čechách r. 1424 čili Václav, Havel a Tábor* (1963). Ed. F. Svejkovský. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Výklad krumlovský*. Praha, NK dep. (dř. Krumlov, knihovna františkánského kláštera: 249).
- Výklad na Matoušovo evangelium*. Praha, NK: XVII C 20.

Klíčová slova | Key words

stará čeština, biblické přípisy, Klementinský Nový zákon, Mikuláš z Lyry, biblický překlad

Old Czech, bible notes, the New Testament of the Clementinum, Nicolaus de Lira, bible translation

Hana Kreisingerová

Odd. vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i.

kreisingerova@ujc.cas.cz

Středověký rukopis jako zdroj metajazykových informací?

Old Czech manuscript as a source of meta language information?

Martina Jamborová

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu „Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování“ GA ČR P406/10/1153 a projektu „Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází)“ GA ČR P406/10/1140.

Abstract | Abstrakt

In a legal manuscript from the second half of the 15th century, notes are found related to specific linguistic phenomena in the manuscript, especially to phonetic, morphological, lexical and syntactic features. These old metalinguistic notes correspond with the present knowledge of the development of the Czech language, but also bring some new additional findings.

V právnickém sborníku z 2. pol. 15. stol. nalézáme vyjádření vztahující se ke konkrétním jazykovým jevům v rukopisu. Získané informace hláskoslovné, tvaroslovné, lexikální i syntaktické korespondují s poznatky o vývoji českého jazyka, ale přinášejí i nová doplňující zjištění.

1.1 Příspěvek rozpracovává otásku, s jakými výsledky lze metajazykové jevy hledat a zkoumat ve středověkém rukopisu. Fakt, že se ve středověkých rukopisech vyskytují jevy, které nějakým způsobem odkazují k jazyku textu a na různé jazykové úrovni jej komentují, upřesňují, doplňují atd., není sám o sobě ničím novým, nově však můžeme zkousit na tyto jevy nahlížet jako na nositele určité metajazykové informace.

1.2 Vymezme nejprve pojed termínů metajazykový, metatextový a metařečový v naší práci. Jako „meta-“ jevy se obvykle vymezují ty jevy, jejichž denotátem není vnější skutečnost, ale znakový jev sám. O metatextových jevech můžeme mluvit, jestliže se soustředujeme na text jako „komplexní, ohraničený, vnitřně strukturovaný útvar, jemuž jsou vlastní vyšší roviny výstavby“. Vycházíme-li z výstavby textu jediného, můžeme mluvit pouze o metatextovém vyjádření, o úseku textu, který vypovídá o textu (srov. Mareš 1983, s. 123–131).

1.3 Budeme-li se pohybovat v jednom textu na úrovni nižší, než jsou větné celky (např. na úrovni slovních spojení, slov, slabik, hlásek...), považovali bychom za vhodnější mluvit

o metařečových vyjádřeních, která se vztahují ke konkrétním jazykovým prvkům. (Pojem metařečový lze vymezit i ve smyslu „upozorňující na slovo nebo formulaci“, „vyjadřující pochybnosti o správnosti nebo přesnosti výrazu“ aj.; srov. Hoffmannová 1983, s. 121) Kdy lze taková vyjádření o jazyce v textu očekávat? Obvykle svou pozornost nezaměřujeme na nástroje (tj. „nástroje dorozumívání“), které fungují bezproblémově, bezpříznakově, nýbrž na nástroje, které požadovanou funkci splňují nedostatečně nebo naopak velmi dobře, čili jsou jakýmkoli způsobem příznakové (viz Šoltys 1983, s. 23). Metařečová vyjádření proto můžeme předpokládat zejména u těch jazykových prvků, které se v textu jeví jako neúplné, chybné, víceznačné apod.

2.1 Středověkým rukopisem, který budeme zkoumat z hlediska výpovědi textu o sobě samotném, je nejstarší český překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských (dále PrávJihlA). Tento překlad je dochován v rukopise datovaném k r. 1468 a je součástí tzv. Kutnohorského právního sborníku Vítka Tasovského z Lipoltic, jenž je považován za původce překladu.

2.2 Právní sborník PrávJihlA obsahuje jeden souvislý text, ovšem text, který byl již v době svého vzniku utvářen vícevrstevně. Možnou přítomnost metajazykové informace signalizuje v rukopise samotný grafický záznam textu. Určité pasáže jsou uvozeny zkratkami *t.* (totiž nebo *i.* (item)), o jazyce na úrovni textu základního vypovídají pak zejména glosy jako útvary na úrovni textu druhotného, mezi něž bychom zahrnuli i korektury v rukopisu či doplňování rukopisu. Glosy jsou vlastně tematizováním těch jazykových jevů, které se z hlediska pozdějších uživatelů textu z různých důvodů jevily jako problematické. Potvrzuje se tak teorie o sepětí metajazykových, resp. metařečových informací s příznakovými jazykovými prvky.

2.3 Musíme zdůraznit, že písář a glosátoři rukopisu se nezajímali o jazyk v tom smyslu, že by vyhledávali a komentovali systémové jazykové informace; jednalo se jim čistě o obsah textu. K obsahu sdělení se však vyjadřovali úpravou či změnou formy sdělení a jejich zásahy do textu jsou z dnešního jazykovědného pohledu natolik informačně hodnotné, že jim věnujeme pozornost a abstrahujeme z nich informace o historickém stavu a vývoji jazyka: informace metajazykové. Zjednodušeně lze tedy říci, že v našem pojetí získáváme metajazykové informace z metatextových a metařečových komentářů či zásahů vkládaných do textu soudobými recipienty (písárem, korektory apod.).

Jaké metajazykové informace v rukopise nacházíme?

3 Jedná se o informace na úrovni hláskoslovné: v rukopise jsou patrné snahy o zaznamenání kvantity a dalších diakritických znamének, např. v pasáži „pán ohraď dvuor“ na fol. 65v je doplněna čárka nad *a* a háček nad *d*. Dále rukopis zajímavým způsobem odráží hláskový vývoj *ie* → *ij* a potvrzuje v odborné literatuře popisovanou diferenční funkci pravopisu (srov. Gebauer 1963, s. 610). Dodatečné opravy v rukopisu potvrzují, že kvantita u slov stejného původu, ale

rozrůžňujícího se významu, pracuje jako významový diferenční činitel (srov. Němec 1968, s. 137). Konkrétně jde o grafický záznam staročeských substantiv *město* (ve smyslu „civitas“) a *miesto* (ve smyslu „locus“): pokud je *miesto* ve významu „locus“ zapsáno pomocí digrafu *ie*, setkáváme se v rukopise s opravami na digraf *ij/ij*: „Opět kamna a miesta [ie přepisováno na ij], kdež se oheň chová, prevéty a maštale neb krmnici na puol čtvrtý nohy od plotov budě staveny [...]“ (PrávJihlA 65v); „zemi neb miesto [ie přepisováno na ij] obecné prodada nemohu vzdati, aby mi i tovaryši mému slúžilo“ (154v); „jestliže na tvém poli byla by miesta [ie přepisováno na ij], kdež kámen lámají [...] žádný kamene lámati nemá, kdož k tomu práva nemá, leč by v takových miestech [ie přepisováno na ij] lámanie obyčej byl takový“ (155r; viz Jamborová 2010). Ojediněle bylo do rukopisu dodatečně vepsáno protetické *v*: „voránie“ (35v).

4 Méně informací poskytuje opravy v rukopisu PrávJihlA o tvarosloví: ojediněle nalezneme upřednostnění tvrdého skloňování před měkkým: „Opět v obecnie ([gl.] né) při kolikrát se jeden odolá a druhý nic“ (29r); nebo nahrazení jmenného tvaru adjektivním: „opatren“ – „opatrný“ (43v). Jako zajímavost bychom na tomto místě chtěli zmínit dodatečné rozepsání písářských zkratkov pro tvarotvorné formanty, a to několikerou rukou v postupném časovém sledu. Citujme nejprve úryvek textu: „Opovied taková, že neškodie puojcie“ [čti „puojčejíciemu“; téměř soudobý uživatel textu později nadepsal nad „^u“ „jícieu“], nebo tomu má přičteno býti, kdož jest byl věříci, protož puojčitel ([gl.] kterému puojčeno) nebo skladatel ([gl.] u kterého složeno) opatren ([gl.] opatrný) má býti, komu věc puojčená neb složená vydá k navrácení, puojče“ [čti puojčejíciemu]; jiný glosující uživatel rukopisu doplnil k písářské zkratce „^u“ vysvětlení „címu“, tím se však dopustil nepřesnosti, protože správné úplné rozepsání by znělo „jíci mu“] neb skládajíciemu“ (43v). Považujeme tato doplnění v rukopisu za projev potřeby pohodlné recepce textu, za snahy o jednoznačnost zápisu, kterou je podmíněno správné a plynulé čtení.

5 Nejpočetnější skupina metajazykových informací o staré češtině abstrahovaných z textu rukopisu PrávJihlA se vztahuje k lexiku.

5.1 Glosy často přinášejí výklady slov nebo slovních spojení, formálním znakem takového vysvětlovacího spojení bývá zejm. přítomnost částice *točíž*: „tak stojí psáno v právích krumfeštních ([gl.] t. v starých právích)“ (PrávJihlA 17v); „poněvadž hospodář vyznal by, že jest peníze jednomu z dříve řečených vydal, [...] slušně dlužen jest druhému z polovice peněz vedle spravedlnosti odpoviedati ([gl.] to jest dát)“ (18v). Výklady se mohou vztahovat i k lexikálním výpůjčkám: „A též má rozuměno býti o fentování platu řečeného hofčinž, t. ([gl.] z domu činže)“ (38r).

V rukopise PrávJihlA najdeme i opačný postup, český výklad v základním textu rukopisu je zpřesněn užitím citátového slova: „k tomu toliko vlastní blíženci právo mají, i. uterini“ (88r),

„mázdričky zpusobené ku podobenství sietí, v nichž se děti rodí, jenž slove oděnie a německy geserb“ (183v). Zdůvodněním tohoto postupu je fakt, že český text PrávJihla je překladem z cizího jazyka. Přítomnost cizojazyčného prvku tu funguje jako signál, že jemu významově odpovídající úsek je něčím příznakový a zakládá např. popis samostatného méně obvyklého nebo ojedinělého lexikálního významu, pro nějž čeština obtížně hledá domácí ekvivalent, jako je tomu v případě substantiva *oděnie* ve smyslu ‚plodový obal‘.

5.2 Prostřednictvím glosovaných lexikálních jednotek v PrávJihla můžeme zkoumat i problematiku synonymie ve staré češtině. Synonymy rozumíme dle kritérií J. Filipce (1961, s. 145) „paralelní pojmenovací jednotky, které se na základě společného významového jádra v jistém kontextu buď zaměňují, nebo sbližují“ z hlediska stylistiky a „lexikální jednotky se stejnou nebo odstíněnou významovou složkou pojmovou nebo i expresivní a se stejnou nebo částečně odlišnou oblastí kontextového užití“ (s. 203) z hlediska lexikologie. Určité excerptované synonymní dvojice vyhodnocujeme jako synonyma s odbornou funkcí vysvětlovací (srov. s. 160): „prodá li kto dno ([gl.] grunty) pravě také, že by příchod k vodě měl, má také i cesty k vázení vody podstúpiti“ (PrávJihla 76v); „žhářstvie na kohož přichodí, škodu uvodí, kteréžto škody ku přejetí ([gl.] k přetržení) všichni lidé [...] mají [...] s pilností sobě vespolek pomoci“ (104r); „předčezené předstúpenie ([gl.] prohřešení) mohlo by snad skrze dobré lidi shlazeno být“ (136r); „poručenstvie slove proto, že jest svědectvie ([gl.] t. pořízenie) úmyslu a má se dieti před svědky vedle obyčeje měšckého“ (156v); „má li kto týž plat neb úrok a zastavil by jej jinému bez vuole úročníka, zástava nenie sstálá ([gl.] mocná)“ (38r); „urození neb vladky k súdu zemskému měli by připraveni ([gl.] pověděni) býti“ (21v) aj.

Uvnitř skupiny synonym s odbornou funkcí vysvětlovací ještě vyčleňujeme vlastní synonyma terminologická (Filipec 1961, s. 160; srov. též Michálek 1965, s. 87–93; 1971, s. 207–216; 1974, s. 235–239): „jestliže studnice přeschne a opět vodu vyprýští, skrze to služebnost ([gl.] nápad) se neztracuje“ (PrávJihla 36r); „nařkne li žalobník súpeře ([gl.] obžalovaného)“ (173r); „přísežní mají toho i druhého, jenž svůj věc ztratil, tajně přeslyšeti, a osobu obžalovanou znamenati ([gl.] t. zapsati)“ (81v).

J. Filipec (1961, s. 160) mluví také o interpretačních synonymech, která přispívají „lepšímu porozumění výrazu“, mezi něž bychom navrhovali zahrnout glosy v dokladech „Ktož druhu rozkáže zbiti, by pak slovensky ([gl.] zjevně, nadhlas) zapoviedal, aby nebyl zabít, avšak v pokutu vraždy upadá“ (PrávJihla 100v/101r) a „toto ustanovenie věrným slovensky ([gl.] česky) vypravovali“ (127v). Díky přítomným glosám je možné neproblematicky přiřadit glosované výrazy ke správným sémantickým jednotkám. V prvním případě je zapotřebí adv. *slovensky* chápát jako lexikální jednotku v ESSČ (*Elektronický slovník staré češtiny*) zpracovanou pod heslem *slovensky*², tj. jako adverbium s významy 1. ,slovně, pomocí slov‘, 2. ,doslovně, výslovně‘,

tvořené od adj. *slovenský*² (jehož význam je ‚slovní‘). V druhém případě jde o adv. zpracované v ESSČ pod heslem *slovensky*, jež má význam ‚slovanským jazykem, zvl. česky‘.

5.3 Ze studia glosovaných lexikálních jednotek v rukopise PrávJihA vyplývá také specifická metajazyková informace: některé glosované lexikální jednotky jsou ve staročeštině buď v příslušném významu, nebo vůbec doloženy v rukopise PrávJihla, popřípadě zakládá samostatný význam sama glosa z PrávJihla.

Prvním případem je adv. *nezjēvně* (při zpracování lexikálních jednotek ve StčS (1968–2008) a ESSČ je heslové slovo uváděno v podobě předpokládané k r. 1300) ve významu ‚nejasně, nepřesvědčivě‘: „o svědciech nezjēvně ([gl.] nejasně) svědčících: Svědkové zmateční neb nejistí a ne tak světle vyznávajíce, aby jich řeči mohla pravda zjevena býti, nejsú dostatečni“ (PrávJihla 172r); dále adj. *popálený* ve významu ‚poškozený požárem‘: „popálený ([gl.] pohořalý), neb jemuž se ohněm stala škoda, žháře [...] muož [...] jieti“ (104v; adj. *popálený* má na rozdíl od adj. *pohořalý* navíc první význam ‚popálený, poraněný pálením‘) nebo mask. *požitčitel*, v PrávJihla doložené jako ‚pójčitel‘, tj. ,dlužník, kdo si vypůjčuje‘: „puojčitel ([gl.] kterému puojčeno) [...] opatren má býti“ (43v).

Případ, kdy je lexikální jednotka doložena pouze v rukopise PrávJihla, a to na takovém místě rukopisu, kde je její výjimečnost signalizována jejím glosováním, je např. subst. *othánka*, ‚námitka strany proti někomu n. něčemu v právním jednání odpůrcově‘: „svědkov neb přísah dopustí se odhánka ([gl.] honění) neb odpor“ (PrávJihla 130v).

Případem, kdy je samostatnou lexikální jednotkou glosa doložena pouze v rukopise PrávJihla, je adv. *nejasně* mající význam ‚nejasně, neprůkazně, nepřesvědčivě‘ (dolož. na fol. 172r) či již výše zmíněné adj. *pohořalý*, ‚postižený požárem‘ (dolož. na fol. 104v).

6 Doposud neprozkoumaným jevem jsou stylistické obměny původního textu rukopisu PrávJihla. Můžeme je zkoumat díky marginálním a interlineárním glosám v rozsahu vět, které strukturují text rukopisu. Tyto větné glosy v sobě sdružují všechny výše zmíněné roviny (hláskoslovou, tvaroslovou a lexikální), k nimž navíc přistupuje rovina syntaktická. Větné glosy v rukopise PrávJihla nám proto mohou poskytnout informace o syntaxi základního textu.

Vzhledem k jejich funkci v textu v nich nacházíme především transformování souvět do vět jednoduchých, vedlejších vět do větných členů, vypouštění těch rozvíjejících větných členů, které nejsou nezbytné pro podstatu sdělení. Obsahově vycházejí z textu, ale stylisticky a syntakticky ho přepracovávají a po lexikální stránce v nich pochopitelně dochází k volbě výrazně úspornějšího pojmenování skutečnosti. Např.: „Na kterémžkoli právě člověk obžalovaného nalezl by ([gl.] host hostě muož staviti pro penieze v každém právě), na tom právě o penieze muož naň žalovati“ (PrávJihla 21r); „Opět jestliže by otec buđto penieze a nebo jinú kterú obecní věc, anebo zbylo li jest co za ním z kterého ([gl.] zuostane li co odcizeného za

otcem, syn to zaplatí) úřadu obecního, a on to k svému užitku obrátil, jemuž jest byl ten úřad poručen, tehdy také žaloba příslušie na dědice“ (23r).

6.1 V souvislosti s druhým výše uvedeným příkladem je příhodné připomenout, že při posuzování hranic a vazeb mezi výpovědními celky ve staročeštině nelze důsledně uplatňovat novočeská kritéria a vyhodnocovat na jejich základě např. vyšinutí z větné vazby. Staročeská souvětná stavba má jiné zákonitosti, postupně se propracovává od parataktického skládání vět k propracované a pravidla respektující hypotaxi. Větné glosy tuto tendenci naznačují: „Opět žádá li řečník zbaviti se řečnovánie, rychtář jeho nemá k tomu nutiti, a to oderčenie řečníka žádné škody straně nečiní [...]“ (PrávJihA 27v). Syntaktický předmět „k tomu“, který by z hlediska nč. syntaxe zastupoval vyjádření „zbaviti se řečnovánie“, bychom raději nahradili výrazem „k němu“, který by ve větě hlavní zastupoval pouze logicky žádoucí „řečnovánie“. Zjednodušení stč. souvěti do stručné glosy je v rukopise provedeno bez zaváhání o logice věci a odstraňuje tuto nejednoznačnost. Glosa zní: „Řečník nemá puzen býti k řečnování.“

6.2 Mimořádně zajímavé z pohledu např. editora je zohlednění glos při interpretaci základního textu. Vezmeme-li v úvahu, že v následujícím dokladu glosa „ostaví li [...] na jiném právě“ odpovídá úseku základního textu „před cizím rychtářem obstavil by“, potvrzuje se, že jediné možné doplnění interpunkce je „Opět ač by věřitel i dlužník oba z téhož súdu ([gl.] ostaví li súsed súšeda pro dluh na jiném právě, [gl. jinou rukou] pokutú trestán bud) byla usedlá a věřitel potupě rychtáře vlastnieho, dlužníka, jenž k dostání ku právu jistý by byl, před cizím rychtářem obstavil by i s tiem, což veze, pro takové potupenie (leč by hodnú příčinu, kteráž jím k tomu hnula, pověděl) pokutu peněžitú zaplatí, kterakúž by jemu přísežní uložili“ (PrávJihA 30r).

Podobně v následujícím příkladě nás větná glosa utvrdí ve správné interpretaci jádra sdělení a tím syntaktického členění dokladu. Část glosy „(vyznání) krom súdu“ se vztahuje k úseku základního textu „prvnějšie vyznání“, glosa „vyznání před súdem“ se vztahuje k části základního textu „druhé vyznání před súdem“, jádrem sdělení je tedy výpověď „bez odporu prvnějšího vyznání (jenž jest [...] žalobník učinil) jest druhé vyznání před súdem“ a tomu odpovídá doplněná interpunkce: „([gl.] Vyznání před súdem jest stálejší než krom súdu) Na to odpověděno jest konečně, že bez odporu prvnějšího vyznání, jenž jest před přísežními v rozmluvání jakožto před rádcemi, kteřížto což by tu slyšali, věrně mají při sobě zachovati a nezjevovati, předpověděný žalobník učinil, jest druhé vyznání před súdem, kteréž moc má, a vedle toho má se jemu spravedlivé státi“ (PrávJihA 45v).

6.3 Větné glosy v rukopisu také po stránce syntaktické dokládají prosazování se zájmena který ve vztažných větách na úkor variantního zájmena *jenž* vystupujícího v ustrnulém tváru: „Ale těm, jenž sú při kšaftu, a jimž jest k vieře poručeno, jenž ([gl.] kteří) neprávem [...] jsú náměstkové, [...] takové odpuštěnie dáváme [...]“ (PrávJihA 156v/157r; srov. Bauer 1960, s. 358; Gebauer 2007, s. 248–249, 254).

7.1 Zdá se nám nesporné, že explicitně signalizované jazykové prvky, vázané v rukopise PrávJihA ke konkrétním prvkům základního textu, nesou zajímavé metajazykové informace, resp. jsme schopni z metařečových prvků přítomných v textu rukopisu metajazykové informace abstrahovat. Tyto informace vypovídají o různých jazykových rovinách základního textu a korespondují s našimi dosavadními poznatkami o vývoji českého jazyka: o hláskoslovém a tvaroslovém vývoji, o vývoji lexika i syntaxe staré češtiny.

Díky metařečovým signálům abstrahujeme z textu rukopisu informace např. o diferenciální funkci pravopisu, o synonymních vztazích mezi lexikálními jednotkami, o jemných differencích sémantického obsahu významově blízkých lexikálních jednotek, o nichž najdeme poučení v příslušných heslech historických slovníků češtiny, zejména ve StčS (1968–2008); v krajním případě dokonce metajazyková informace upozorňuje na přítomnost jisté kvality v textu, která doposud nebyla známa: např. doložení subst. *oděnie* ve významu „plodový obal“. Rukopis dokládá dále např. postup syntaxe od parataktického skládání vět k propracované a pravidla respektující hypotaxi. Větné glosy se též ukázaly být velmi zajímavou pomůckou pro výklad syntaktického uspořádání základního textu a tím i pro interpretaci základního textu rukopisu.

7.2 Po uskutečněním průzkumu dodatečných zásahů do textu středověkého právního rukopisu se domníváme, že studium souvěkých zásahů do rukopisních staročeských textů lze považovat za zajímavý zdroj podnětu při bádání v oblasti historie českého jazyka.

Literatura a prameny

- BAUER, J. (1960). *Vývoj českého souvětí*. Praha.
ESSČ = *Elektronický slovník staré češtiny*. Elektronický lexikální zdroj zapojený do internetové aplikace *Vokabulář webový* (viz dále).
FILIPEC, J. (1961). *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
FILIPEC, J. (1972). K otázce spojování slov. *Naše řeč* 44: s. 103–114.
GEBAUER, J. (1958). *Historická mluvnice jazyka českého* 3: *Tvarosloví*: 2. Časování. 3. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV.
GEBAUER, J. (1960). *Historická mluvnice jazyka českého* 3: *Tvarosloví*: 1. Skloňování. 2. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV.
GEBAUER, J. (1963). *Historická mluvnice jazyka českého* 1: *Hláskosloví*. 2., dopl. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV.
GEBAUER, J. (2007). *Historická mluvnice jazyka českého* 4: *Skladba*. 2. vyd. Praha.
GEBAUER, J. (1970a). *Slovník staročeský*. Díl 1, (A–J). 2. vydání. Praha: Academia.

- GEBAUER, J. (1970b). *Slovník staročeský*. Díl 2, (K–netbalivý). 2. vydání. Praha: Academia.
- HOFFMANOVÁ, J. (1983). *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV.
- JAMBOROVÁ, M. (2009). Přípisy v rukopisu českého překladu sbírky nálezů brněnsko-jihlavských Jana z Gelnhausen. In *Bohemica Olomucensia 1/3*, ed. V. Polách, s. 36–40. Olomouc: Univerzita Palackého.
- JAMBOROVÁ, M. (2010). Kvantita jako významový diferenciační činitel ve středověkém právnickém textu. In *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902): Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu*, eds. M. Čornejová, L. Rychnovská a J. Zemanová, s. 120–134. Brno: Host.
- KŘÍSTEK, V. (1979). Staročeské pravopisné systémy. In Bělič, Jaromír, Adolf Kamiš a Karel Kučera: *Malý staročeský slovník*, s. 691–704. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- MAREŠ, P. (1983). Metajazyk, metařeč, metatext. *Slovo a slovesnost* 44: s. 123–131.
- MICHÁLEK, E. (1965). O ustálených spojeních v staročeských právních památkách. *Právněhistorické studie* 11: s. 87–93.
- MICHÁLEK, E. (1971). Terminologické jednotky v Staročeském slovníku. *Listy filologické* 94: s. 207–216.
- MICHÁLEK, E. (1974). K specifickým rysům staročeské odborné terminologie. *Listy filologické* 97: s. 235–239.
- NĚMEC, I. (1968). *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha: Academia.
- PrávJihlA = *Český překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských* (1468). Knihovna Národního muzea v Praze: sign. IV B 10.
- StčS (1968) = *Staročeský slovník: Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek* (1968). Praha: Academia.
- StčS (1968–2008) = *Staročeský slovník* (1968–2008). Praha: Academia. Elektronická verze přístupná (pod zkratkou StčS) v rámci webového hnázda *Vokabulář webový* (viz dále).
- ŠOLTYS, O. (1983). *Verba dicendi a metajazyková informace*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV. *Vokabulář webový – webové hnázdo pramenů k poznání historické češtiny*. Verze 0.7.2. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz/>. Cit. 30. dubna 2012.

Klíčová slova | Key words

stará čeština, rukopis, glosy, metajazykové informace, hláskosloví, tvarosloví, lexikum, syntax

Old Czech, manuscript, glosses, meta language information, phonology, morphology, vocabulary, syntax

Mgr. Martina Jamborová

Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i., Praha

jamborova@ujc.cas.cz

Sufix *-iný* ve staré a střední češtině

Suffix *-iný* in the Old and Middle Czech Language

Barbora Chybová

Příspěvek vznikl v rámci projektů GA ČR č. P406/10/1165 „Česká slovní zásoba v období humanismu a baroka: vývojové aspekty“ a č. P406/10/1153 „Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování“.

Abstract | Abstrakt

This paper is aimed at the problem of the existence and (non)productivity of the suffix "-iný" in old and middle Czech language. Although the suffix "-iný" represents one of the systemic members of the group of possessive adjectival endings "-ov-", "-in-", "-ový", "-iný", other possibilities of interpretation of this conclusion are being examined.

Příspěvek se zabývá otázkou existence a (ne)produkivity suftru „-iný“ ve staré a střední češtině. Ačkoliv sufix „-iný“ tradičně chápán jako systémový článek čtveřice adjektivních zakončení „-ov“, „-in“, „-ový“, „-iný“, na základě dobového jazykového materiálu lze dovozovat i jiné interpretace tohoto adjektivního zakončení.

Záměr práce

Příspěvek se zakládá na mé říším zkoumání desubstantivních relačních adjektiv ve střední češtině v rámci *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (LDHBC) a na zpracování lexému dětiný pro *Elektronický slovník staré češtiny* (ESSČ). Při porovnání staročeského stavu s tendencemi po roce 1500 sleduji určitou vývojovou diskontinuitu suftru *-iný* a kladu si otázku po jeho „praktické“ existenci: na jedné straně je logickým článkem jazykového systému, na straně druhé je možno konkrétní jazykový materiál interpretovat ze slovotvorného hlediska i toliko za pomoci individuálně posesivního suftru *-in* či složeného suftru *-in-ný*, tedy bez uvažování o suftru *-iný* jako svébytném derivačním prostředku. Referát shromázdí názory (ať už explicitní či – ve většině slovníků – implicitní) jednotlivých materiálových zdrojů, historiků a derivologů češtiny a položí (a pokusí se zodpovědět) otázku, jak s obtížně interpretovatelným materiélem naložit při jeho lexikografickém

zpracování, zejména při souhrnné/jednotné/systémové lemmatizaci hesel. Východiskem práce přitom zůstává právě jazykový materiál (tedy konkrétní realizace daných lexémů ve staročeských a středněčeských textech), záměrem je vyhodnocení a celková interpretace shromážděných dokladů.¹ Lexikograf (resp. editor, redaktor lexikální databáze) narází při práci s jednotlivými hesly na problémy, jež má potřebu vyřešit systémově, v obecnějším měřítku, takový původ a cíl lze přičíst i následující malé exkurzi na periferii jazykového systému, kde máme často co dělat s anomáliemi, izolovanými články, nesouvislostmi, variantami, mezerami či redundancí.

Sufix *-iný* v kontextu relačních adjektiv

Sufix *-iný* vystupuje jako systémový článek ve čtverici suftru *-uv*, *-ový*, *-in*, *-iný*, v níž dva a dva sufaxy představují vždy jmenné, resp. složené skloňování původně staroslověnských suftru *-ovə* a *-inə*. Ve staroslověnštině se jednalo o komplementární derivační protějšky: *-ovə* odvozoval od *u*-kmenů, *o*-kmenů a *jo*-kmenů, *-inə* od *a*-kmenů, *ja*-kmenů, *i*-kmenů, *zv*-kmenů a *nt*-kmenů bez omezení rodového a sémantického (Šlosar 1986, s. 297). Ve staré češtině se uplatňuje individuálně posesivní *-ov* (pojí se s maskulinou) a *-in* (určený pro feminina a neutra) a kolektivně posesivní či široce vztahový sufix *-ový*, který brzo překračuje rodové omezení a pojí se i se základy feminin, např. *liliový*, *čekankový*, *rybový*, *lúpežový* (Šlosar 1986, s. 298). K *-ový* původně komplementární sufix *-iný* tak ztrácí v systému své opodstatnění, a to nejen pro částečnou konkurenci se svým „rodovým“ protějškem, ale zejména díky konkurenci se sufaxy *-ský*, resp. *-in-ský*. Sufix *-iný* se ve staré češtině „archaicky“ orientuje podle kmenu, nikoli rodově: pojí se pouze se základy *i*-kmenů. Naproti tomu *-in-ský* se pojí s femininy bez kmenového rozlišení. Sufix *-iný* se od kmenové podmíněnosti odpoutat nedokázal, což ukáží i staročeské doklady.

Stará čeština: materiál

Na základě dokladů ze staré češtiny se pokusím nastolit otázku, zda lze v češtině existenci suftru *-iný* jednoznačně prokázat. (Přestože budou nabídnuty i jiné interpretační varianty, budu i nadále pro přehlednost mluvit o „suftru *-iný*“.) Do roku 1500 evidují slovníky staré češtiny (ESSČ, *Staročeský slovník*, *Malý staročeský slovník*, *Gebauerův Slovník staročeský*) všechnovšudy tři lexémy na *-iný*: *dětiný*, *hostiný* a *vlastiný*, od původu *i*-kmeny.

¹ Hlavním zdrojem pro starou češtinu byla kartotéka excerpt určených pro zpracování *Staročeského slovníku*, uložená v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, pro češtinu střední (1500–1780) pak excerpte začleněná do LDHBC, čítající ke dni 13. 12. 2012 celkem 787 594 dokladů.

Lexikální jednotku *vlastiný* s významem „(o ději) probíhající ve „vlasti““ (ESSČ) máme do- loženu jako ojedinělou, a to pouze z *Dalimilovy kroniky* (00/28)². Že jde o slovo morfologicky neprůhledné či v daném kontextu sémanticky ne zcela jasné, vyvodíme i z rukopisních variant: *Wlastyny boje* (V), *wlastynne* (C), *wlastine* (P), *wlastiny* (Fs), *wlastnie* (F). Písáři patrně přemýšleli, zda se nejedná o depropriální adjektivum odvozené od jména *Vlasta* (V), zda nejde o etymologicky blízké slovo *vlastní*, „vlastní, příbuzný“ (MSS), ve staroslověnštině (SlovStsl) *vlatbn̄* navíc s významem „oblastní“ (F); v ostatních případech se rozhodovali mezi morfolo- gickou skladbou *-in-ný* (C) a *-iný* (P, Fs, též V, interpretujeme-li velké písmeno jako zdůraznění pojmenovávané entity).

Z *Dalimilovy kroniky* (25/28) máme doložen i lexém *dětiný* (jinak hojně zastoupený i v jiných pramenech se zápisem *-n- i -nn-* v počtu 32 : 24). Rukopisy *Dalimilovy kroniky* upřednostňují (opro- ti *vlastiný*) *-nn-*: *dietyna wnada* (V), *dietynna rada* (F), *dietinna wnada* (Jš). Stěží můžeme sledo- vat významovou diferenciaci na základě (potencionálně) různých odvozovacích sufíxů. Mohlo by se zdát, že *-n-* je upřednostňováno tam, kde adjektivum zastupuje posesivní význam, přebírá funkci genitivu: *otwarczenye dyetyne / aversio parvulorum* (BiblDrážd)³; *z uſt dyetynych / ex ore infantium* (HodMuz). Ale po podrobné analýze doklady rozlišit nelze, kryjí se jak zařazením do časových vrstev, tak významy. Pozoruhodné je, že na rozdíl od posledního lexému, *hostiný*, adjektivum *dětiný* nemá oporu ve staroslověnštině, v níž je od kořene *dět-* doloženo pouze relační adjektivum *dětsk̄* (ve staré češtině se *dětský* objevilo jen ve dvou dokladech, navíc v kvalifikačním významu „mladý“, resp. „nebojácný“, poté znova až v době národního obrození).

V případě *hostiný* převažují doklady s *-nn-* (36) nad doklady s *-n-* (2), výhradně *-n-* je pak doloženo ve slově *pohostinu*, které StčS motivuje k *hostin(y)*. Staroslověnština má doložena adjektiva *gostin̄*, *gostin̄n̄*, odtud by mohlo vzniknout vokalizací jerů *hostiný* a *hostinný*. StčS lemmatizuje adjektivum *pohostin(n)y* v obou variantách (motivuje k *pohostinu*), stejně se za- chovává i ESSČ v případě *dětin(n)y* a *hostin(n)y*⁴ (jinak u *vlastiný*).

Stará čeština: výklady

Jak je interpretován morfologický sklad těchto adjektiv v odborné literatuře? Jediný Šlosar (1986, s. 298–299) hovoří explicitně, byť stručně, o existenci sufíxu *-iný*: „Uplatňuje se ojedi- něle ve spojení s i-kmenovými základy. [...] [Sufix *-ský*] restrukturuje neproduktivní skupinu adjektiv se sufíxem *-iný*: *dětinský*, *hostinský* [...].“

² Staročeská kronika tak řečeného Dalimila 1988. V závorce číslo kapitoly a verše. K zkratkám rukopisů viz též pozn. 3.

³ Zkratky pramenů a rukopisů užívány dle úzu Staročeského slovníku. Viz Staročeský slovník: Úvodní stati: *Soupis pramenů a zkratek* 1968.

⁴ Heslo je ve fázi korektur.

Druhou interpretační verzi prezentuje GbSlov s.v. *dětin̄*: „z possessiva *dětin̄* infantis, jako *synový* z poss. *syn*ov; psáno často *-nn-* místo *-n-*“. Tento názor se však jeví nepravděpodob- ným, Gebauerovo posesivní *dětin̄* není, jak bylo konstatováno výše, ve staroslověnštině dolo- ženo, jde zde o rekonstrukci. Samotné *-ý* se jako derivační prostředek neuplatňuje.

Třetí možností je uvažovat řazení dvou sufíxů: posesivního *-in* a relačního *-ný*. Tato cesta se mi jeví být pravděpodobnou, lze k ní nalézt analogie ve skladu jiných adjektivních zakončení: *-ov-ný* (*oslovný*, *židovný*), *-in-ský* (*dětinský*, *hostinský*), *-ov-ní* (*rekovní*) ad. Samotné *-ný* pak odvozuje (mj.) od feminin a neuter (*rybný*, *srdečný*) i od maskulin (*hovadný*, *ohyzdný*). Práce o relačních adjektivech ve staré češtině (Fiedlerová 1976) také v žádném z výčtu neuvažuje sufíx *-iný*, zato uvádí právě sufíxy složené.

Střední čeština: materiál

Jak s těmito poznatkami, které by nám umožňovaly sufíx *-iný* ve staré češtině zcela „obejít“ a „na- hradit“ pomocí *-in-ný*, naložit dále v češtině doby střední, v níž se tento sufíx v jiných slovech opět navrací? Dokladem toho jsou lemmata *abatyšiný*, *bábiný*, *Eliščiný*, *ještěrčiný*, *kněžniný*, *koší- ný*, *Lédiný*, *materiný*, *nůšiný*, *nevěstčiný*, *nezdařiný*, *paniný*, *oceliný*, *ručniný*, *sestřiný*, *sybilliný*, *šel- miný*, *tetiný*, *vašimilostiný*, *vašnosteniný*, *venušiný*, *zšelminý*. Možná kontinuita se starou češtinou je přitom v době střední zrušena: doklady na *dětinný* a *hostinný* upřednostňují v zápisech výhradně *-nn-* (jediné *-n-* ve slově *hostiný* je doloženo v opisu písně zapsané poprvé před rokem 1500), v těchto případech se tedy lze opřít o zápis a zvolit pro databázi lemmata *dětinný* a *hostinný*.

Ostatní doklady ze střední češtiny budou tvořit specifickou skupinu posesivních adjektiv. Jejich lemmatizace je problematická zejména proto, že řada z nich se vyskytuje v nepřímých pádech, a tedy mohou být paradigmatickým „dlouhým“ tvarem posesivního *-in* (v těchto pří- padech také lemmatizujeme *-in*). Je však nepřehlédnutelné, že v mnoha dokladech tam, kde bychom očekávali jmenný tvar, zaznamenáváme právě tvar dlouhý: *vedlé obyčeje abatyšiného* (HrubýOtc)⁵; [Kristovo oko] *ušknutí ještěrčiné hojí a bolest odjímá* (ČerHerbE); *jakž z psaní Vašnosteního porozumívám* (ŠkvorKor) atd. Užití složené deklinace místo jmenné může být dánou určitou tendencí k co nejjednoznačnější kongruenci, resp. ke zvýraznění kongruence, jevu známému i ze současného mluveného jazyka, např. *Vančurová ulice: (jít do) Vančurové; (vzít si) sestřinou sukni* atd. Ačkoli v centru jazykového systému dané doby stojí v důsledku zpevnění struktury české věty a z toho vyplývající nadbytečnosti rodové kongruence spíše tendence k neshodnému přívlastku popsána v souvislosti s pozdějšími fázemi češtiny staré (Němec 1989), můžeme uvažovat o jakémusi subsystému s tendencí opačnou, jehož produktivita

⁵ Zkratky pramenů užívány dle úzu Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny, dostupné online: <https://madla.ukc.cas.cz>.

je však omezena na určitou dobu historické češtiny, v současném psaném jazyce – na rozdíl od mluveného – již aktivní není. Řada dokladů pochází z 16. stol., další pak až z doby barokní, jejich výskyt patrně podporují i dobové gramatiky v čele s Rosovou *Čechořečností* (Rosa 1672, s. 112), v níž jsou uvedeny složené varianty posesivních sufiků *-uv* a *-in* jako náležité alternativy jmenné deklinace ve všech (i v přímých) pádech.

Vzhledem k tomu, že LDHBČ zachycuje posesiva na *-in* v naprostu minimální míře – evidujeme jich pouze 78 (s náležitým zakončením), těžko situaci popíšeme komplexně, excerpte se patrně podrobněji nesoustředila na tento druh relačních adjektiv. Dalších 64 dokladů (nezapočteny *dětinný* a *hostinný*) je doloženo se složenou deklinací na místě (potencionální) jmenné (*bábiný*, *Lédiný*), některá lemmata jsou doložena v obou deklinacích (*mateřin*, *mateřiný*), existují ale i taková, která se váží výhradně na dlouhé zakončení a přitom nejsou ojedinělá (např. *vašimilostiný*, *vašnostiný*, *venušiný* ad.), a nakonec taková ojedinělá, která mají alternativu v jiném relačním sufiku, zejména v *-ový* (*oceliný*: *lučistě oceliné* (BiblVácl); *šelminý*), ojediněle v *-ní* (*ručniný*). V některých případech se *-iný* uplatňuje na místě adnominalního pádu: *s tím vším košiným a nůšiným handlem* (TeigeMíst).

Právě výše uvedené ojedinělé lexémy se základovým femininem dokazují, že sufix *-iný* se z rejstříku relačních sufiků nevytrácí, nebo spíše (vzhledem k tomu, že ani ve staré češtině nebyl produktivním prostředkem tvoření) bývá aktuálně, systémově dotvořen.

Také v rámci individuální posesivity sledujeme poměrně pestrý stav, při němž se počet „anomálních“ dokladů s dlouhým zakončením téměř rovná počtu „náležitých“ tvarů posesivního *-in*. Už proto, že se pohybujeme na okraji jazykového systému a operujeme s nečetnými doklady, bych jako redaktor databáze při lemmatizaci pokud možno co nejvíce dostála doložené podobě slova.

Závěry

V případě již od staré češtiny doložených lexikálních jednotek jsem se přikláněla spíše k lemmatům *dětinný*, *hostinný*, *vlastinný* na úkor podob s *-n-*. Avšak existenci sufiku *-iný* odůvodněnou místem v systému relačních přípon *-uv*, *-ový*, *-in*, *-iný* (Šlosar 1986) zcela vyloučit nelze, zvláště, jsou-li ve staré češtině doloženy podoby s *-n-* i *-nn-*. V záhlaví mého slovníkového hesla v ESSČ se tedy objeví podoby obě (*dětiný*, *dětinný*).

V LDHBČ je na místě lemmatu udávána vždy pouze jediná reprezentativní podoba. V případě adjektiv, vykazujících kontinuitu od staré češtiny, jsem tedy (na základě vyhodnocení materiálu, v němž už podoba s *-n-* chybí) zvolila pouze lemma s *-nn-*.

Jinak je ovšem třeba přistoupit k ostatním adjektivům na *-iný* ve střední češtině. Je pravděpodobné, že podoba *-iný* zde není vývojově synchronní s *-in* (jak bychom dokládali pro starou

češtinu), nýbrž že z posesivního *-in* vychází a znova vstupuje do systému právě skrze individuálně posesivní užití, od něhož se emancipuje a dále (byť ne hojně) odvozuje, v individuálně i druhově posesivním významu (*venušiný*, *šelminý* atd.). Samotný sufix *-iný* pak vstupuje do konkurence s (primárně) individuálně posesivním *-in*, ale i s druhově posesivním (až široce vztahovým) sufiktem *-ový* – tedy původním kmenovým protějškem sufixu *-iný* – nyní odvozujícím i od feminin.

V češtině doby střední tak na určitou dobu vzniká určitý derivační „model“, který je mechanicky rozšiřován na různá základová slova (feminina), nicméně pro svou nadbytečnost v systému později zaniká.

Literatura

- FIEDLEROVÁ, A. (1976). *Denominativní vztahová adjektiva ve staré češtině*. Nepublikovaná kandidátská disertační práce, Praha.
- HOMOLKOVÁ, M. (2003). Malá etuda lexikálně historická: O polylexii ve staré češtině. *Čeština doma i ve světě* 6: s. 88–90.
- HORECKÝ, J. (1972). Systém desubstantivních adjektív. *Slovo a slovesnost* 33: s. 130–132.
- NĚMEC, I. (1968). *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha: ČSAV.
- NĚMEC, I. (1989). Principy jazykového vývoje a historie češtiny. *Slovo a slovesnost* 50: s. 81–96.
- RUSÍNOVÁ, Z. (1966). K tvoření adjektiv ve staré češtině. In *Sborník prací Filosofické fakulty brněnské univerzity A14*, s. 141–145. Brno: FF MU.
- RUSÍNOVÁ, Z. a D. ŠLOSAR (1967). Průřez vývojem slovotvorné soustavy adjektiv v češtině. In *Sborník prací Filosofické fakulty brněnské univerzity A15*, s. 37–64. Brno: FF MU.
- ŠLOSAR, D. (1986). Adjektiva. In Bauer, J., A. Lamprecht a D. Šlosar: *Historická mluvnice češtiny*, s. 296–316. Praha: SPN.
- ŠTĚPÁN, P. (2012). Konkurence adjektivních sufiků v toponymii jakožto důsledek staročeské polylexie relačních adjektiv. In *Cesty slov*, eds. P. Nejdýl a M. Vajdlová, s. 235–246. Praha: Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
- Slovníky a materiálové zdroje**
- MSS = BĚLÍČ, J., A. KAMIŠ a K. KUČERA (1978). *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN.
- ESSČ = *Elektronický slovník staré češtiny*. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz>. Cit. 29. prosince 2012.
- GEBAUER, J. (1970). *Slovník staročeský*. Praha: Academia.
- JUNGMANN, J. (1989–1990). *Slovník česko-německý*. Reprint 1. vydání z let 1834–1839. Praha: Academia.

LDHBČ = *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. Interní verze oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český, v. v. i. AV ČR. Online: <https://madla.ujc.cas.cz>.

Mluvnice češtiny 1 (1986). Praha: Academia.

Příruční slovník jazyka českého (1935–1957). Praha.

Rosa, V. J. (1672). *Čechořečnost: Grammatica linguae Bohemicae [...]*. Praha. Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnica/digitalni-kopie-detail/RosaGram1672>.

SlovStls = *Slovník jazyka staroslověnského 1* (1966). Praha: Academia.

Staročeská kronika tak řečeného Dalimila (1988). Eds. J. Daňhelka, K. Hádek a N. Kvítková.

Praha: Academia.

StčS = *Staročeský slovník* (1968–2008). Ed. I. Němec. Sešit 1–26. Praha: Academia.

Staročeský slovník: Úvodní stati: Soupis pramenů a zkratek (1968). Praha: Academia.

Klíčová slova | Key words

lingvistika: česká, diachronní; lexikografie, slovotvorba, adjektiva: vztahová, desubstantivní

linguistics: Czech, historical; lexicography, word formation, adjectives: relational, denominal

Barbora Chybová

Oddělení vývoje jazyka

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

chybova@ujc.cas.cz

Drzí holomečkové, řevúcí potóčkové (K expresivnímu příznaku deminutiv ve staročeském Pasionálu)

The diminutive nouns and their expressivity in Old Czech Passional

Barbora Hanzová

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu „Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází)“ GA ČR č. P406/10/1140, za podpory Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny č. LC 546.

Abstract | Abstrakt

The article deals with diminutive nouns in the oldest Czech manuscript of Passional from the 14th century (sign. Man III D 44, PasMuzA): creating diminutives, expressivity on lexical and stylistic level, expressive symptom meliorative and pejorative and intensity of expression.

Článek analyzuje deminutivní substantiva v nejstarším staročeském rukopise Pasionálu ze 14. století (sign. Muz III D 44, PasMuzA) z hlediska jejich tvoření, typů expresivity lexikální a stylistické, meliorativního a pejorativního příznaku a intenzity expresivity.

Staročeské narativní texty, jejichž funkce se pohybuje na rozhraní mezi poučením a zábavou, se vyznačují vyšší mírou expresivity; záměrně se v nich vyjadřuje osobní citový vztah k vyjadřované skutečnosti (Zima 1961, s. 5). Zaměřili jsme se na obsáhlý soubor legend sloužící jako kazatelská příručka, tzv. staročeský Pasionál, který má svou předlohu v latinské Legendě aurea dominikána Jakuba de Voragine (cca 1228–1298). Prozkoumali jsme jednu oblast expresivity, která se vyznačuje i zřetelným formálním znakem: substantivní deminutiva. Zajímalo nás způsob tvoření a význam substantivních deminutiv, expresivita na lexikální a stylistické rovině, expresivní příznak meliorativní a pejorativní a intenzita expresivního výrazu.

Analyzován byl nejstarší dochovaný staročeský rukopis Pasionálu, který byl zapsán v pol. 14. století a obsahuje doplňky z 2. pol. 14. století (sign. Muz III D 44).¹ Z tohoto exempláře staročeského Pasionálu² bylo excerptováno na 370 deminutivních forem. Nejčastěji se ve

1 Dále jen PasMuzA.

2 Pro tento rozbor byl užit také digitální přepis rukopisu PasMuzA pořízený Martinem Stlukou, který je uložený v oddělení vývoje jazyka ÚJČ. V citacích užitych v tomto článku nejsou zohledněny emendace.

shodě s tématem památky v rukopise vyskytuje deminutivní pojmenování osob, a to z hlediska věkových kategorií, rodinných vztahů a zaměstnání, dále pojmenování zvířat a pojmenování věcí, tedy částí lidského těla, předmětů denní potřeby, částí domu, přírodních útvarů, a konečně abstrakta. Deminutivní formou bývá pojmenován jeden předmět několikrát, pojmenování jednoho předmětu se vyskytuje v deminutivní i nedeminutivní formě. Jsou substantiva, která v té době měla opozici v nedeminutivní formě, ale která se v Pasionálu vyskytuje převážně jako deminutiva.

Deminutivní substantiva neboli zdrobněliny jsou substantiva vznikající od slov základových slovotvorným prostředkem modifikace. Způsob jejich tvoření a frekvence produktivnosti jednotlivých deminutivních sufixů tvořících zdrobněliny v Pasionálu odpovídá stavu popisovanému např. Dušanem Šlosarem (1986) pro období staré češtiny.³ Jen v ojedinělých případech se vyskytly méně obvyklé sufify, u maskulina *-íšek* a u neutra *-íško*. Související rukopisy na totožných místech potvrzují záměrnost tohoto užití deminutivních dublet s neobvyklými sufify.

Deminutivní substantiva a jejich expresivitu zkoumáme podle pojetí J. Zimy (1961), jehož monografie se sice zabývá expresivitou slova v češtině současné, nicméně základní distinkтивní rysy významu deminutivních substantiv jsou pro starou češtinu společné, a je tedy možno ji jako opěrný materiál využít. Materiál porovnáváme s *Elektronickým slovníkem staré češtiny*, dále s doklady v lístkové kartotéce excerpte ze staročeských textů, uchovávané v oddělení vývoje jazyka ÚJČ pro potřeby tvorby *Staročeského slovníku*, a s doklady ve *Slovníku staročeském* Jana Gebauera.

Zima (1961) odvozuje významy deminutivních substantiv od jejich vztahu k slovu základnímu a nachází tři typy vztahů: kvantitativní, kvantitativně-kvalitativní a kvalitativní.

Vztah kvantitativní vyjadřuje menší míru vlastnosti nebo rozměru. Kvantitativními deminutivními substantivy v Pasionálu jsou pojmenování věcí, jako jsou části domu, např. *okénce*, *dvercě*, *vrátcě*, předměty, např. *provazec*, *destička*, *osudíčko*, části oděvu, např. *pláščík*, *šlojířík*, *rúšicě*, zvířata, např. *vepřek*, *telček*, *žabka*, přírodní úkazy, např. *ostrovec*, *průtek*, *kameníčko*, a malé a mladé osoby, např. *mlad(e)ček*, *děvička*, *robátko*. Složené pojmenování objektu

relativně menší velikosti pomocí adjektiva *malý* se vyskytuje převážně ve spojení s abstrakty (*malá hodina*). Deminutivní forma je v tomto období běžnější prostředek pro vyjádření významu relativně menší velikosti.

Odhalení přítomnosti expresivity u těchto deminutiv, tedy vyjádření vztahu kvalitativního k slovu základovému, je obtížnější; následující příklad ukazuje dva výskyty deminutiva *mladeček*; přesné významy, které deminutivní substantivum nese, ukazuje kontext. První případ: [...] *Proněžto ten mudřec Kraton a ta dva mladečky u buoh jsú uvěřivše, to kamenie prodali a mezi chudé rozdali. Dva také mladá člověky [...]* (PasMuzA, p. 63). Pojmenování *dva mladečky* a *dva mladá člověky* užitá v tomto kontextu považujeme za synonymní, zde se jedná pouze o význam kvantitativní. Ovšem v případě druhém: [...] *več Dacianus: Smiluj sě nad svú mladostí, ó, překrásný mladečku, Vincencí!* (p. 110), je pojmenování užito v oslovení s kladným expresivním determinantem (viz níže) a doplněno citoslovcem. Substantivum tedy v tomto významu vyjadřuje i vztah kvalitativní. Mnohdy tedy nelze stanovit objektivně přítomnost všech významů. Navíc zde přítomná expresivita nemusí být trvalou součástí slova, ale může být přenesená z jiné než lexikální úrovni.

Pouhý kvantitativní vztah k slovu v základním významu lze očekávat v následujících případech:

1. Deminutivum je specifikováno adjektivem s významem malého rozměru, např. *malý průtek*, *malý ostrovec*, *malý kútek*.
2. Deminutivum je specifikováno číslovkou *jeden* v platnosti zájmena neurčitého, které má význam „nějaký“, „některý“.
3. Malý rozměr předmětu vyplývá z kontextu, např. ve vyprávění o Neronovi a žabce⁴.
4. Deminutivem je pojmenována záporná postava – *ptáček* („dábel“)⁵.
5. Deminutivum je součástí složité větné konstrukce, přičemž na analogických místech jsou nedeminutivní formy⁶, či je součástí kvantitativního přirovnání⁷.

O přítomnosti kvantitativního vztahu lze uvažovat také v následujících výskytech: ve zvolání *Spas naše dušičky!*, kde je příznak malosti metaforou pro vyjádření křesťanské pokory; a též

³ Při excerpti deminutivních forem jsme se snažili zohlednit vývojové procesy, které probíhají v této části slovní zásoby. Z analyzovaného materiálu byla vyrazena substantiva, která svůj deminutivní příznak v tomto období již ztratila, jedná se např. o substantiva *matka*, *sviečka*, *studnicě* – a to na základě dochování v excerpte ze staročeských textů, kde se tyto tvary vyskytují buď v naprosté převaze nad formou základní, či v rámci významu se již tento příznak nepocítuje. Dále jsou vyrazena substantiva jako *ješčerka*, *pupenec* a *Dúšky* ve významu „církevní památky všech věrných zemřelých“, protože zde došlo ke specifikaci významu. Ze slovotvorného hlediska jsou zajímavé snad jen lexémy *robíšek* a *uokýško*, a to v případě, že zde sufify nebudeme vykládat jako dialektický či jiný rys: substantivum *robíšek* (PasMuzA, p. 147) označuje „andělské zjevení“, kdežto jinde v místě pojmenování dítěte stojí *robenec* (*robíšek* se vyskytuje též v mladším rkp. PasKlemA; v dalších dochováních se neopakuje: PasKal, f. 48r *robenec*, PasTisk, f. 54r *robenec*, KázLeg, f. 54r *pacholíček*). Subst. *uokýško* (PasMuzA, p. 545) je užito na samém konci vyprávění, ve kterém předchází několikrát tvar *okénce* (PasKlemA, f. 222v *okénečko*, PasKal, f. 208r *okénce*, PasTisk, f. 224v *uokénko*). Zkratky zde uvedených rukopisů jsou vysvětleny in *Staročeský slovník: Úvodní stati, soupis pramenů a zkratky* 1968.

⁴ PasMuzA, p. 310–311: „Tehda mistři, nemohúc tomu jinak učiniti, uradivše sě, v lékařství jemu [Neronovi] žívú žábkou pozrieti dachu a to mistrovstvem učinichu, ež žába u bříše počé živa býti, jédac a rostúc, břichu jemu obtiežila. V těch časiech počé Nera břicho boleti. Pozvav lékařov k sobě, vecě jim: Přizrěte k tomu, totot mě dietě velmi dusi, již dale trpěti nemohu. Učiňte, ať porozi. Tehda jemu lékařstvie dachu, jímžto hroznú žábu z hrdla se krví vyvrátil.“

⁵ PasMuzA, p. 313–314: „Po tem dni počé nad ním svatý Prokop zaklínanie podlé obyčejě čisti, vyletě z toho člověka črt v černého ptáka postaví i sěde na kostelniej střešš. V tu dobu svatý Prokop na modlitvu sě otda a ten ptáček inhed na zemi sě svaliv, na čtvero sě rozraziv i zmisa, a ten člověk by vtec diábla prázden.“

⁶ PasMuzA, p. 314–315: „Radujte sě všecky děvicě, neb čistá dievka Maria syna buožieho porodila. Radujte sě všecky manželky, neb svatá Alžběta manželka o Jezukristu jest prorokovala. Radujte sě všecky dietky, neb buoh Otec svého syna v dětinné postavě všemu světu na utěšenie jest ukázal. Raduj sě veš svět, z kázání Ambrože [...]“

⁷ PasMuzA, p. 321: „By mě byl silný muž přemohl, méně bych tbal, ale od mladichné panenky potlačené trpi.“

u poměrně často se vyskytující deminutivní formy u pojmenování příbytku či místa pobytu světce: *klášterec*, *pokojík*, *chyška* (v článcích o sv. Janu, Panně Marii, sv. Prokopu, sv. Alexiovi, sv. Eufemianu, Marii Mandaleně, sv. Jakubu, sv. Nazariovi).

Kvalitativní deminutiva, u nichž je přítomný pouze expresivní význam, se vyznačují takovou změnou významu, při níž se kvantita s ohledem na slovo základní nemění; slovotvorný prostředek má funkci zcela odlišnou proti běžnému užití. Zde se vyskytují kvalitativní deminutiva pojmenovávající rodinné vztahy, např. *tatík*, *vdovicě*, *vnuček*; povolání a zaměstnání, např. *otčík*, *bratřík*, *mnišek*, *oráček*, *žáček*; *hospodynka*, *pútňička*, *králevnička*. Pojmenování jako *vnuček*, *žáček*, *sestřička* mohou kvantitativní vztah vyjadřovat.

Jednoznačně kvalitativě-kvantitativní vztah k slovu základnímu mají deminutiva, která Zima (1961) označuje jako expresivní zdrobněliny; řadí se sem všechna abstrakta – zde je doloženo deminutivní substantivum *narozeničko*.

Záměrné užití expresivních deminutiv je typické pro líčení křesťanského prostředí obecně (Černá 1999, s. 131), avšak u některých legend je výskyt deminutiv nápadnější a častější, např. legenda o sv. Margaretě obsahuje deminutivní substantiva *králevnička*, *ovčička*, *životek*, *kolence⁸*, *panenka*, *děvička*. Jak je vidět, vyskytuje se zde deminutiva ve II. stupni deminutivnosti a expresivita je zde obzvlášť patrná.

Podrobnější rozbor významu si zaslouží deminutivní expresivní substantivum *synáček*: v textu se vyskytuje osmrát, a to pouze jako součást oslovení v přímé řeči. Pouze jednou v 1. významu, jak jej uvádí ESSČ, „synek, synáček“. Zbylé výskyty jsou v situacích, kdy světec oslovouje osobu mužského pohlaví, přičemž věková kategorie není určena; z kontextu vyplývá, že se jedná např. o střelce či zloděje, nebo o člověka neposlušného či nemocného. Tím bychom rozšířili 2. význam „mladého muže“, který u hesla *synáček* uvádí ESSČ, totiž že se jedná o osobu mužského pohlaví bez ohledu na věkovou kategorii, oslovení používá osoba ve společenské hierarchii postavená z určitého ohledu výše; např. jako zde, kde křesťanská autorita vyjadřuje obrazný otcovský vztah k druhé osobě. Obdobně jako ustálené oslovení *Synu!*, kterým dnes církevní hodnostář oslovouje křestany.

Dále substantivum *dítko*, které se vyskytuje v oslovení šestkrát. Čtyřikrát je ve 4. významu uváděném ESSČ „dítko, dcerka, (zvl.) synek, přímý bezprostřední pokrevní potomek“, přičemž není zřejmá věková hranice, při níž se tohoto oslovení používá. Ve zbylých dvou případech sv. Arnulfa a sv. Martina se jedná o 6. význam v ESSČ „stoupenců a následovníků“. Poměrně často se užívá (v článku o sv. Anthoniovi, sv. Jeronýmovi, sv. Leonardovi, sv. Martinovi, o očistci sv. Patrika) expresivního pojmenování *mniškové*, a to nejen v řeči postav, ale též vypravěče.

Pro pojmenování společníků světců v oslovení se užívá též expresivní substantivum *bratřík* (v článku o sv. Prokopovi a sv. Arnulfovi).

Frekventované pojmenovávání *děvicě*, které se vyskytuje vedle *dievky*, *děvy*, *děvičky*, *děvečky* jako nejčastější, ač nese deminutivní sufix, expresivní význam nenese, o tom svědčí i zpracování tohoto hesla v ESSČ. Jedná se o neutrální pojmenování z hlediska věkové kategorie „dívka, mladá, zvl. nedospělá žena“; zatímco osoby mužského pohlaví bývají pojmenovány jednak podle věkových kategorií, pro které měla staročeština bohatou škálu výrazů, jednak podle povolání či stavu aj., jako *pústenník*, *biskup*, *apoštol*, *evangelista*, *mučenník*, *sluha boží*, *mistr*, *mladec*, *rytíř*.

Dosud se jednalo v Zimově terminologii (Zima 1961) o expresivitu inherentní, která je trvalou součástí významu slova. Do této kategorie patří mimo jiné i expresivní adjektivní prefixy *př-*, *vele-*, *arci-* s významem velké intenzity (Černá 1999) a citoslovce *ó*, *né*, které se v textu též hojně vyskytují.

O Zimově tzv. adherentní expresivitě (viz Zima 1961), která se objevuje u slov od původu neutrálních, u nichž došlo k sémantické změně, zde nelze hovořit. Adherentní expresivita s sebou nenese formální konstituující prvky, což u substantivních deminutiv není splněno, protože se vyznačují významově zatíženým sufixem.

V textu Pasionálu se uplatňuje expresivita kontextová, která není součástí významu slova a je jevem stylistickým (deminutivní substantivum se vyskytuje v řečnické figuře).

Expresivní aktualizaci nacházíme v rámci obrazných pojmenování, básnických metafor; sv. Pavel je pojmenováván jako *přešalka*, *húsky*, „hrob“ je pojmenován jako *pokojík*, *příbytek*, vyskytuje se častá ustálená metafora *ovčičky* ve významu „křeštané“.

Deminutivní substantiva pojmenovávající zvířata jsou často součástí přirovnání; zde nejde o význam relativně malého rozměru: *Cecilia jako snažná včelička* (PasMuzA, p. 596), *svatý Václav [...] nevinný jako ovčička* (p. 518), [sv. Petr a Pavel při svém mučení] *jako tichá dva beránky nic neodmluváta* (p. 305); *jakež holubek jest pokorný pták, takež Duch svatý z hřešných pokorné činí* (p. 261).

Z dalších básnických figur lze jmenovat stylizovaný popis krajiny po vzoru antickém – *pos locus amoenus*, který v Pasionálu obsahuje deminutivum *potóckové⁹*. Krajina popisovaná jako lzebezná má přimět mladíka ke hříchu.

U expresivního substantiva dochází vždy k posunu významu buď směrem k meliorativnosti nebo pejorativnosti. Také protože je třeba vzbudit sympatie k postavám, tedy hlavně světcům, kteří se mají stát vzory našeho chování, vyjadřují všechna deminutivní substantiva v tomto díle kladný citový vztah vypravěče či postavy k pojmenovávanému předmětu.

⁸ Expresivní pojmenování se vyskytuje nahodile, to lze vyvodit ze srovnání opakujících se motivů: např. třikrát se vyskytuje obraz světice, která poklekává, pouze zde u sv. Markéty je užito substantivum deminutivní.

⁹ PasMuzA, p. 87: „Na krásném loži položen, ano okolo něho ptáci zpívají, potóckové řevú, a kvetím obvěšán.“

Blíže se zastavíme pouze u jediného sporného případu: sv. Benedikt oslovyuje hned dvakrát za sebou hříšníka *Synáčku!*, když jej kárá¹⁰; meliorativní pojmenování je v kontextu nápadné. Ovšem vzhledem k častému výskytu tohoto oslovení v rámci textu usuzujeme na oslovení stylizované, které s sebou žádný další významový odstín nenesе.

Text obsahuje hojná pojmenování složená¹¹, jejichž součástí je tzv. expresivní determinant (Bečka 1992, s. 122). Nositelem expresivního významu je adjektivum, nikoli deminutivní substantivum, jako je to v případech s nedeminutivním substantivem; některé příklady lze porovnat v následující tabulce, v níž nedeminutivní substantiva jsou umístěna vpravo a pejorativní pojmenování dole.

nádobní mladečkové	přeblažená chalupa
milá dcerka	přemilá dci
dietky přemilé	královna předrahá
zly bratřec	pustí mládencové
hubení mužíkové	nešlechetný násilník
nekázaní a drzí holomečkové	hubená dcera

U pejorativního pojmenování složeného se zastavíme u tří případů:

1. *Hubení mužíkové jste, ale ne kniežata!*
2. *nekázaní a drzí holomečkové*
3. *zly bratřec*

V prvních dvou případech lze u deminutiva hovořit o kvantitativním vztahu k slovu základovému a depreciativnímu determinantu, ve třetím případě je pojmenování s významem „řádového bratra“ bez příznaku jak kvalitativního, tak kvantitativního, je lexikalizované.

Deminutivní substantivum může měnit svou intenzitu významu, děje se tak užitím další deminutivní koncovky; ty jsou pak sloučeny a jde o tzv. II. stupeň deminutivnosti. Obecně by mělo platit, že II. stupeň deminutivnosti by měl zvyšovat expresivitu (Šlosar 1986, s. 291). V Pasionálu se nacházejí následující substantiva v II. stupni deminutivnosti; v závorkách je

¹⁰ PasMuzA, p. 169: „K němužto ten kněz vecě: Jeden král, chtě toho pokusiti, jmá li duch muž buoží, svatý Benediktus, všecky proročstvie, kázel jej jednomu svému služé, v královo rúcho sě oblekúc, do kláštera svatého Benedikta jítí. Jehožto svatý Benediktus, an k němu jde, zazřív, vecě: Sylec to dolív, synáčku! Neb co na tobě jest, tvé nenie. To ten člověk uslyšav, jež sé otcé svatého oblíditi pokusil, inhed padna, umřél. Jeden dobrý člověk poslal svatému Benediktu darem dvě flašč vína. Tehda ten posel, víno nesa, jednu flašku s vímem na cestě překryl a druhú. Když svatému otcí dal, velmi z toho vína poděkovav, poslovi vecě: Synáčku, viz z uoné flašky druhé, ješto s skryl, aby z nie nepil, ale nakloň ji opatrň a nalezneš, co jest u flašcě. Toho sě ten posel velmi zastyděv a odtad sě zase vrátil, chtě toho pokusiti, co j byl ot otcé svatého uslyšal. Tu flašku, ješto byl skryl, naklonil a inhed z nie jědovatý had vyplynul.“

¹¹ Zvláště pojmenování s pejorativním významem bývá jen výjimečně jednoslovné; vyskytuje se např. *hubenec*, *hubený*, *přehubený*.

doplňen počet jejich dokladů v excerpti ze staročeských textů: *kameníčko* (58; *kameníček* 15), *narozeníčko* (1; *narozeníček* 0), *městečko* (136; *městce* 39), *děvička* (3, pouze v Pasionálu; *děvicě* 77), též *děvečka*, *komoříčka* (10; *komoříček* 4), *kaplička* (8; *kapliček* 23), *ovčička* (36; *ovčíček* 3), *ručička* (7; *ručíček* 8), *destička* (11; *destiček* 6), *sestřička* (17; *sestříček* 4), *tatíček* (7; *tatík* 19), *děťátko* (100; *dietko* 149).

Z velkého zastoupení sufíxů I. i II. stupně je patrné, že oba byly v té době produktivní. Je-li počet deminutiv tvořených I. stupněm výrazně menší, pokládáme tento způsob tvoření u konkrétního substantiva již za méně produktivní, jedná se o tato konkrétní deminutiva *komoříček*, *kameníček*, *ovčíček*, *sestříček*, *městce*. Nás hlavně zajímá situace, kdy je počet tvořený II. stupněm výrazně menší, protože zde usuzujeme na aktualizaci v počátcích, a tudíž skutečně zesilující deminutivní (případně expresivní) význam: *kaplička*, *ovčíčka*, *tatíček*, *děvička*.

V Pasionálu se vyskytuje vesměs pouze jediný způsob tvoření konkrétního deminutivního substantiva, výjimkou jsou případy *dietě* – *dietko* – *děťátko*, *tatík* – *tatíček*, *děva* – *děvicě* – *děvička*. To znamená, že v rámci Pasionálu se záměrně míra intenzity expresivního významu využívá – a to u pojmenování osob. Obdobně u neobvyklých sufíxů *-íšek* a *-íško*, zmíněných dříve: Jedná se o výskytu v kontextu umístěném na exponovaném místě v závěru, případně s dalším významovým odstínem zázračného dítěte; je tedy možné předpokládat vyšší míru expresivity těchto sufíxů.

Závěr

Expresivní deminutivní substantiva se vyskytují zvláště v článcích o sv. Panně Marii, Marii Magdaléně, sv. Pavlu, sv. Petru apoštolovi, sv. Markétě, sv. Kateřině, sv. Alžbětě, sv. Janu Křtiteli, sv. Ludmilu, sv. Prokopu, sv. Justině, sv. Alexiovi. Vesměs se jedná o rozsáhlé články na vyšší stylistické úrovni a články o oblíbených světcích.

Analýza přinesla několik zajímavých zjištění o praxi expresivních deminutivních substantiv. Jednak poukázala na existenci několika ozvláštňujících deminutivních expresivních sufíxů, o jejichž širším využití by však bylo třeba učinit širší sondu v soudobých staročeských textech. Přítomnost expresivity se určuje v některých případech obtížně, ale lze ji vyloučit u části výskytů na základě kontextu. Expresivní deminutiva v Pasionálu vyjadřují pouze kladný citový vztah k pojmenovávané skutečnosti. Pasionál záměrně vyjadřuje různou míru expresivního výrazu, a to pouze u pojmenování rodinných příslušníků.

Zima zkoumal expresivitu v oblasti prozaických děl moderní české literatury. Jeho tezi o charakteristickém rysu moderní české prózy, jímž je pronikání prvků mluveného jazyka do jazyka uměleckého, lze rozšířit i pro starší období: přítomnost meliorativních deminutiv v staročeském Pasionálu dokazuje průběžné oživování prozaických děl prvky jazyka mluveného.

Druhým zdrojem expresivity v tomto díle je vyšší jazykový styl, který se vyznačuje užíváním řečnických figur. Expresivita je součástí jak řeči postav, tak také řeči vypravěče.

Literatura

- BEČKA, J. V. (1992). *Česká stylistika*. Praha: Academia.
- ČERNÁ, A. M. (1999). K jednomu způsobu vyjadřování velké míry u adjektiv ve staré češtině (o přemilé holubičce a převýborné topičce). In *Varia 8*: s. 128–134. Bratislava.
- DOKULIL, MILOŠ et al. (1986). *Mluvnice češtiny 1: Fonetika, Fonologie, Morfonologie a morfemika, Tvoření slov*, s. 300–303. Praha: Academia.
- Elektronický slovník staré češtiny*. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- GEBAUER, JAN (1970). *Slovník staročeský*. Praha: Academia. Též na *Vokabulář webový*. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- Lístková kartotéka excerpte ze staročeských textů*. Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i.
- NEŠCIMENKO, G. P. (1980). *Očerk deminutivnoj derivacionnoj sistemy v istorii češskogo literaturnogo jazyka (konec XIII – seredina XX vv.)*. Praha: Academia.
- ŠLOSAR, D. (1986). Slovotvorba. In *Historická mluvnice češtiny*, eds. A. Lamprecht, D. Šlosar a J. Bauer, s. 251–340. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- ZIMA, J. (1961). *Expresivita slova v současné češtině: studie lexikologická a stylistická*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Klíčová slova | Key words

deminutivum, expresivita, Pasionál, stará čeština, substantivum

diminutive, expressivity, hagiography, Old Czech, noun

Barbora Hanzová

Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i.

Valentinská 1, 116 46 Praha 1

hanzova@ujc.cas.cz

Otázka transkripce grafému *t* a spřežky *cz* v tzv. Rukopise dzikovském

The problem of transcription of graphem *t* and ligature *cz*
in the Dzikowian Manuscript

Andrea Svobodová

Tato studie vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P12 „Historie v interdisciplinární perspektivě“, podprogram „Společnost, kultura a komunikace v českých dějinách“.

Abstract | Abstrakt

The paper deals with the transcription of selected non-standard elements recorded in the Old Czech postil of the Dzikowian Manuscript from the beginnig of 15th century. The main attention is focused to a frequent confusion of grapheme "t" and ligature "cz", which must be assessed in the context of the possible influence of dialectal origin of the copy.

Předkládaný článek se zabývá otázkou transkripce vybraných nestandardních jevů v zápisu staročeských kázání dochovaných v tzv. Rukopise dzikovském z počátku 15. století. Těžištěm úvah je hodnocení časté záměny grafému „t“ a spřežky „cz“ v kontextu možného vlivu nářečního původu tohoto opisu.

1

V Jagellonské univerzitní knihovně v Krakově je pod signaturou Przyb. 177/51 uložen tzv. Rukopis dzikovský, v němž je dochován unikátní zápis staročeské sváteční postily. Rukopis přešel do krakovské knihovny z fondu hrabat Tarnowských v Dzikově, bližší podrobnosti o předchozím vlastnictví nejsou známy, celá řada různojazyčných přípisů a glos však poukazuje na to, že byl hojně používán, zejména v 15. století, v období živých česko-polských kulturních vztahů.¹

¹ K tomu viz mimo jiné studii B. Havránka (1963) a B. Vydry (1927).

Kodex o rozsahu 229 folií sestává celkem z 19 sešitů, které byly později svázány.² Jedná se o opis starší nedochované předlohy (alespoň v případě staročeských kázání není obdobný text znám) vzniklý pravděpodobně kolem roku 1420, v němž se střídají dvě písářské ruce. Na foliích 2r až 82v a 87r až 123v je písárem A zapsána latinská nedělní postila, prázdné listy 6. sešitu, tedy část fol. 82v až 86v zaplnil písář B latinskými kázáními na den sv. Ladislava a sv. Kosmy a Damiána. Na foliích 124r až 221r je opět dvěma rukama zapsána staročeská sváteční postila, písář B opsal folia 124r až 207v a 215r až 221r, písář A pak folia 208r až 215r, prázdné listy poslední složky zaplnil písář B latinským kázáním na křížové dny a různými latinskými úvahami.

Zápis staročeských svátečních kázání je pozoruhodný měrou prvků, které do opisu předlohy pronikly pod vlivem písárova nářečního původu. Ve svém příspěvku se zaměřím na tři jevy, problematické jak z hlediska tvůrce, tak i příjemce edice, totiž na zápis spřežky *cz* pro foném *t* a zápis grafému *t* pro foném *c* nebo *č*. Dané jevy lze s jistotou považovat za opisovačské, tedy alespoň pokud předpokládáme, že oba písáři opisovali stejnou předlohu, neboť se vyskytují pouze v části zapsané písárem B, u písáře A se neobjevuje ani jeden doklad. Na tyto rysy lze narazit též v zápisech památek, jimž tradičně bývá přisuzován moravský nářeční původ, např. v Legendě o svaté Kateřině, Evangelíáři olomouckém či ve Lvovském sborníku legend a modliteb. Tyto jevy pak bývají v literatuře vykládány různě, buďto jako omyly, nebo jako jevy čistě grafické, tedy jako projevy písářské analogie, nebo jako dialektismy, resp. moravismy.

Je ovšem otázka, kudy vést hranici mezi těmito jevy³ a jak vůbec o dialektismech ve staré češtině přemýšlet, když víme velice málo o kořenech vydělování a o stabilizaci dialektů. Hlavní překážkou při studiu historické dialektologie je téměř úplná absence přímých i nepřímých dobových svědectví mluveného jazyka, a tak jsme odkázáni pouze na texty psané, jejichž provenienci a dobu vzniku často neznáme. U opisů musíme navíc zvážit vliv předlohy, řada odchylek mohla být způsobena pouze bezradností písáře nad pravopisnou a hláskoslovnnou stránkou opisovaného textu, každý opis je do jisté míry nutně „kontaminován“ opisovačovým územ; odlišit jazyk opisu a jazyk předlohy je tedy často nemožné. Dále je nutné zohlednit, že písmo spontánní vývoj jazyka koriguje, a to na rozdíl od mluvených textů, ve kterých bývá tento konzervující vliv minimalizován, a proto je třeba zabývat se i tím, do jaké míry a s jakým odstupem pravopis odrážel probíhající hláskové změny a jak se do něj promítaly cizí vlivy (např. vliv grafiky cizích jazyků nebo v případě opisu starších předloh možné udržování anachronismů).

Pro nepatrny počet dobových svědectví o mluveném jazyce je možné opřít se o pozdější reflexi dialektů, ta ovšem systematictěji vznikala až od poloviny 19. století. Při jazykové analýze

² Dosud není dostupná digitální kopie rukopisu. Pro podrobnější informace o Rukopise dzikovském viz článek W. Wiślockého (1875) a článek autorky „Postily Rukopisu dzikovského“ ve sborníku *Jiná slova, jiné světy* ze 12. mezinárodního setkání mladých lingvistů v Olomouci v roce 2011 (v tisku).

³ Touto otázkou se zabýval ve své studii o Lvovském sborníku modliteb a legend již V. Kůst (1915).

staročeských textů by tedy mohlo být v mnohem zavádějící z těchto novodobých popisů vycházet, tedy alespoň za předpokladu rozdílného rozvrstvení izoglos a rozdílného směru a tempa jednotlivých jazykových změn. Při vyhodnocování jevů je proto zapotřebí jistá opatrnost před unáhlenými závěry vedenými tendencí označovat každý (systematičtější) úkaz za nářeční jev.

Konečné řešení se ovšem odvíjí zejména od účelu edice, a ačkoli náležitá interpretace ortografické roviny textu je nezbytná pro každou formu přepisu textu, pro sestavení transkripčních zásad je až druhotné, zda se jedná o jev obecně staročeský, či nářeční, stěžejní otázkou je, kterým z výše vytčených jevů přisuzovat platnost fonologickou a kterým pouze grafickou, tedy které při transkripci ponechávat a které s poznámkou odstraňovat. Jakkoli v obou případech zůstane jazyková informace zachována, pojí se s oběma možnostmi řada problémů.

Přijměme pro tento příspěvek modelovou situaci, že bude přepis zveřejněn v rámci Edičního modulu *Vokabuláře webového*, který zpřístupňuje elektronické edice starých českých textů.⁴ Vycházím proto z obecných edičních principů stanovených pro potřeby tohoto portálu,⁵ postavených zejména na zásadách sestavených Jiřím Daňhelkou. Ten ve *Směrnících pro vydávání starých českých textů* definuje základní princip přípravy vědeckých edic takto:

Přepisem do diakritického pravopisu, užívaného v nové češtině, odstraňujeme starou grafiku se všemi její primativností, neustáleností a nedůsledností. [...] Přitom se zásadně nenormalizuje hlásková stránka jazyka a neodstraňuje hláskové kolísání (mimo zdůvodněné případy [...]), neodstraňují se zvláštnosti jazykové, ať už dobové, nebo nářeční, popřípadě takové, jež za ty nebo ony mohou být povážovány. (Daňhelka 1985, s. 290)

Tím se ovšem v případě diskutovaných jevů stále nevymaňujeme z bludného kruhu, a je proto při hledání konečného řešení nutno zohlednit výsledky dosavadního bádání.⁶

2

Nářečním jevům ve staročeských textech se důkladně věnoval až Josef Jireček (1880), který o četných jevech činí jednoznačné, konkrétní závěry, často nepodložené,⁷ na druhou stranu

⁴ Dostupné na <http://vokabular.ujc.cas.cz>. Tento modul spolu s *Evropskou digitální knihovnou rukopisů* (dostupná na <http://www.manuscriptorium.com/?q=cs>), která zveřejňuje též textové obrasy, utváří virtuální badatelské prostředí.

⁵ Dostupné na <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edicni-zasady>.

⁶ Pro omezený prostor uvádí jen ty práce, které jsou z hlediska řešených jevů stěžejní.

⁷ Z toho důvodu nebyla jeho práce přijímána bez výhrad, zejména co se týče Evangelíáře olomouckého (EvOl) byly některé jeho závěry negovány v práci J. Vašicí (1922) a F. Pastrnka (1890), naopak F. Černý (1901) do své edice EvOl přejal většinu Jirečkových hodnocení. Poněkud mimo stojí studie V. Flajšhanse (1896) obhajující nářeční jevy EvOl, která vznikala na pozadí rukopisních sporů.

ovšem přináší jakýsi inventář jevů odchylných od běžných staročeských zápisů. Za první ucelenější práci o dialektismech ve staročeských památkách lze však považovat teprve studii Václava Kůsta (1915), která podává detailní pravopisnou a jazykovou analýzu Lvovského sborníku v porovnání se souvěkými texty. Kůst v ní pojednává i o jevech našeho zájmu a konstatuje, že „psaní *cz* za náležité *t*, jakož i psaní *t* za *c* vyskytuje se velmi v mnohých stč. památkách, i v nemoravských, a není tedy samo o sobě symptomem původu dialektického; zato kladení *t* za *c* jsou rozhodující, neboť jsou doloženy jen z tekstu zřejmě východního původu“ (Kůst 1915, s. 296).

Další poučení nacházíme v historických mluvnicích, Jan Gebauer se změnám souhlásek *c*, *č* a *t* podrobně věnoval jednak z hlediska stavu soudobých dialektů a jednak z hlediska stavu zachyceného ve staročeských rukopisech (Gebauer 1963, § 308, 311, 321, 388, 394, 396, 424, 425, 432, 444, 445, 446), na jeho poznatky v mnohem navazuje výklad Miroslava Komárka:

V staročeských památkách nacházíme velmi často na místě palatály *t* grafiku *c*, *cz* [...] Ne zcela jasná je výslovnost slov, v nichž se zvratnou analogií píše *t* místo *c*. Gebauer, opíráje se o svědectví Jana Blahoslava, předpokládá, že se zde *t* skutečně vyslovovalo. Blahoslav dosvědčuje výslovnost *těsta* m. *cesta*, *tisař* m. *císař* v moravském dialektech kolem Ivančic; výslovnost *tisař* je doložena i v nové době z východomoravských nárečí. Je tedy možné, že se v ojedinělých případech vyslovovalo zvratnou analogií *t* místo *c* ve 14. století. Týká se to zejména těch slov, která máme s výslovností *t* doložena později v mluveném jazyce (*tiesař*, *těsta*, *František*, *Břetislav*). Je však málo pravděpodobné, že by se *t* bylo skutečně vyslovovalo všude, kde se místo *c* v památkách píše; je např. nepravděpodobné, že by se bylo vyslovovalo *chtieti* m. *chtieci* (part. prés.), *paniti* m. *panici*, *oslitи* m. *oslici* apod. (všechny tyto příklady jsou doloženy). Z toho plyne, že záměnu liter (spřežky) pro souhlásku *c* grafémem *t* je velmi často třeba považovat za jev pouze grafický (za zvratnou písářskou analogii), vyplývající z blízkosti souhlásky *č* a asibilovaného *t*. (Komárek 1969, s. 107n)

Zajímavé je, že Komárek zcela opomíjí psaní grafému *t* na místě náležitého fonému *č*, lze se tedy pouze dohadovat, zda by to též považoval za zvratnou písářskou analogii jako v případě zápisu fonému *c* literou *t*.

Jiří Daňhelka v poznámkách „k jednotlivým hláskám a k jejich grafickému vyjadřování“ u hlásky *c* uvádí: „*t* [sic!]“ (vyslovovaného /t/) (např. *cis'úc*, *cělestný*), je třeba v transkripci zachovat jako projev tendenze k asibilaci. Jde-li však o výrazné matení znaků *t*, *a*, *c*

⁸ Při tisku zřejmě vypadla část textu, snad „Psaní *c* místo“.

a o zvratnou písářskou analogii, nelze psaní *t* místo *c* a naopak respektovat“ (Daňhelka 1985, s. 295). A dále u hlásky *t* říká: „Záměnu znaku *t*, *a*, *c* je nutno respektovat, jde-li o výraz změn ve výslovnosti (*cis'úc* jako projev asibilace, *František* vedle *Francišek* jako vítězství nové výslovnosti, bezpečně doložené a potvrzené přetrváním). Avšak zřetelné matení znaků *t*, *a*, *c*, zejména písářskou zvratnou analogií (*t* místo *c*) patří jen do poznámek, popřípadě do obecné charakteristiky pramene“ (Daňhelka 1985, s. 299). V této souvislosti je zajímavé, jak se k řešení diskutovaných problematických rysů postavil Václav Vážný ve vydání Legendy o sv. Kateřině, v ediční poznámce uvádí:

Jako zvláštní dialektický rys hláskoslovny v legendě o sv. Kateřině se projevuje *t*, psáno *t*, za *c*, *č*; naopak ovšem zase bývá *c*, psáno *cz*, za *t*. Musíme si však připomenout, že věc se týká jen omezeného počtu dokladů a že v převážné většině příkladů je stav, jaký očekáváme v normální staré češtině. [...] Z těchto tří jevů možno asi nesporně pokládat za moravismus typ *tiesař*, podnes doložený, a snad i sporadickou změnu *č* > *t*: *svytějem* ze *svyčejem*⁹. Změnu *-ti* > *-ci*, doloženou hlavně v inf. *mlčecí* ap., nelze pokládat za nějaký zvláštní dial. rys, neboť se vyskytuje i v hojných textech staročeských, kde by se dalo těžko mluvit o moravismech. (Dvě legendy z doby Karlovy 1959, s. 229n)

Nutno dodat, že V. Vážný ze všech uvedených jevů ponechává v transkripci podobu „*tisař*“ a jednou též ve spojení „na svém těle“ místo náležitého „*čeles*“ (Dvě legendy z doby Karlovy 1959, s. 161, verš 1 641), všechny ostatní výskyty s poznámkou odstraňuje.

Při hledání řešení přepisu problematických rysů narázíme též na samotnou povahu spřežkového pravopisu, nevím totiž, do jaké míry je takový ne zcela standardní zápis projevem zachycování odlišné výslovnosti a do jaké míry je odrazem neustálené písářské tradice. Je tedy zapotřebí hodnotit jevy na škále *dochovaný pouze v daném textu – dochovaný i v dalších textech – dochovaný v dnešní výslovnosti*. Pro správnou interpretaci diskutovaných jevů v zápisu dzikovských kázání je zapotřebí jejich klasifikace podle toho, v jakém hláskovém okolí a v jaké pozici ve slově se objevují (a tedy jakou roli hraje případná lexikalizace či morfologizace).

V rámci popsané slovní pozice jsou doklady řazeny podle poměru standardních a nestandardních zápisů, nejprve je uvedena převaha nestandardní podoby, dále výhradní zastoupení nestandardní podoby,¹⁰ poté shoda počtu dokladů obou podob a na posledním místě převaha standardní podoby. Samotné doklady jsou uvozeny staročeskou podobou lemmatu, za

⁹ Vážný přepisuje „*svyčejem*“, neboť je v rýmu s „*obličejem*“ (Hrabák a Vážný 1959, s. 140, verš 746).

¹⁰ V tomto článku je problematika nazírána z hlediska odchylek, výsledky bude nutno doplnit též o výhradně zastoupené standardní podoby a porovnat je s částí zapsanou druhým písářem.

nímž následuje transliterovaná nestandardní podoba konkrétního slovního tvaru s odkazem na folio (konkrétní folia uvádím do pěti výskytů, od pěti výše pouze celkové číslo) a případný morfologický popis (zejm. v případech tvarové homonymie), za znaménkem ~ je uvedena transliterovaná standardní podoba téhož tvaru, vyskytuje-li se tedy (absence dokladu je naznačena znakem Ø).

Spřežka *cz* za foném /t̪/

» /t̪/ před konsonantem psáno jako *cz*

kořen slova

obrátit

obraczme (124v) ~ Ø

utieti

vczato (158r) ~ vtyato (158r)

» /t̪i/ psáno jako *czy/czi*

kořen slova

šlechticna

flechczyczna (207v) ~ Ø

osvietiti

offwieczil (215r), offwieczyl (216v, 217v) ~ offwyetyl (13x), offwietyl (4x)

odpustiti

odpuſczil (217v, 219v) ~ neasibilovaná podoba 8x

ten (nom. pl.)

czy (177r) ~ ty (50x)

zakončení infinitivu

zavítati

zawitaczy (216r) ~ Ø

navščieviti

nawſczyewycz (217v) ~ nawſczyewyty (136r)

spáliti

fpalycz (207r) ~ fpalyty (161v); dále zapalyty (156v)

varovati

warowacz (216v) ~ warowaty (150v, 217v, 218v)

jíti

gyczy (171v) ~ neasibilovaná podoba 55x

mluviti

mluwycz (167r) ~ neasibilovaná podoba 17x (a s různými předponami ještě 9x: prze-
mluwity, namluwity, pomluwity, fmluwity, przymluwity)

učiniti

vczynycz (204v) ~ vczynyty (28x), vczynity (8x)

dáti

daczy (193r) ~ daty (58x)

zádati

zadaczy (219r) ~ zadaty (9x); dále nezadaty (134r), pozadaty (217v)

» /t̪i:/, /tie/ psáno jako *czye*

kořen slova

letěti

leczynecz (190v) ~ Ø

světiti

ffwieczime (218v) ~ ffwyetyme (124r), fwietymye (sic! 141v)

» /fe/ psáno jako *cze/czye*

kořen slova/iniciální pozice

těžký

czechka (2x 176r), czechy (216v), czechku (174r), czechke (216v), przeczechky (155r) ~ tyezky
(147r, 194v), tyezka (142r)

tělesenstvie

czelesenftwe (154r, 169v), czelesenftwym (207v), czelesenftwie (220v) ~ tyelesenftwym
(171r)

těhotný

cehotne (191r) ~ Ø

těžkost

czechkoſt (199v) ~ tyezkoſt (130r)

tělo

czelo (3x 206v, 210v), czele (lok. sg. 172r, 178v, 187r, 195v) ~ neasibilovaná podoba 9x

tělesný

czelefny (v různých tvarech 27x) ~ tyelefny (v různých tvarech 32x), tyelefny (v různých
tvarech 2x)

ten (instr. pl.)

czemy 218r (těmi) ~ tyemy (9x), tyemi (1x)

ty (záj. os., ak.)
 cze (219v) ~ tye/tie (83×)

kořen slova

utěšitel
 vczeſſytele (2× 216v), wczeſſytel (216v) ~ vtyeſſytele (214r)

obtěžovati
 obczezugye (216v) ~ Ø

obtieženie
 obcziezeny (216v) ~ Ø

utěšenie
 vczeſſeny (203v), vczeſſenie (219v) ~ vtyeſſeny (141r, 142r, 146r), vtyeſſeny (155v)

utěšiti
 vczeſſyl (175v), vczeſſil (219v), vczeſſeny (*n*-ové part. pl. 203v) ~ vtyeſſeny (*n*-ové part. pl. 131v, 163r), vtyeſſyl (176v, 196v), vtyeſſyty (197r)

vítěz
 wyczeſom (185v), wyczezy (206r) ~ neasibilovaná podoba v různých tvarech 14×

vítězství
 wyczeſtwye (169v, 185r, 205r), wyczeſtwy (185r), wyczeſtwye (207v) ~ neasibilovaná podoba v různých tvarech 8×

svítěziti
 fwyczezy (154r) ~ neasibilovaná podoba v různých tvarech 17×

Vojtěch
 woyczech (203r) ~ woytyech (v různých tvarech 18×)

dietě
 dyecze (124r), diecze (124v) ~ dietie, dyetye, dietye (46×)

zakončení lok. sg.

rošt
 roſſcze (201v) ~ Ø

bláto
 blacze (217r) ~ blatye (191r)

svět
 fwiecze/fwieczce/fwyeczye/fwicze (12×) ~ fwietye/fwietie/fwetye/fwyetye/fwietye (51×)

jednota
 gednoczye (2× 215v), gednocze (215v) ~ gednotye (7×)

život
 zywocze (2× 135v, 156v), zywoczye (205v) ~ zywotye (12×)

cěſta
 czefcze (199v) ~ czefſte (9×), czeftie (1×)

zakončení adverbií

očitě
 oczicze (218v) ~ Ø

znamenitě
 znamenitie (218v) ~ znamenicze (218v)

Grafém *t* za foném /c/, grafém *t* za foném /č/¹¹

» /ce/, resp. /cě/ psáno jako *tye*:

kořen slova/iniciální pozice

cěſta
 tyeſta (v různých tvarech 55×), tieſtie (1×) ~ čyesta/czeſta (v různých tvarech 30×)

cělý
 tyelu (ak. sg. fem. 124v), tyele (nom. sg. n. 177r) ~ czelu (ak. sg. fem. 168r), czelyg (nom. sg. m. 162r, 168r)

kořen slova

zatracenie
 zatratiene (166r, 198v), zatratyenye (9×); dále zatratygy (217v) ~ zatracenye (195r)

shltiti (nom. pl. *n*-ové part.)
 fhlyeny (217r) ~ Ø

obrácenie
 obratyenye (2× 142v, 183r, 2× 186v) ~ obraczeny (138r, 142r), obraczenye (142r, 2× 186v)

svěcený
 swyetyeny (217v) ~ jmenný tvar fwyeczen (2× 136v)

zakončení substantiv v nom., ak. sg., nom., ak. pl.

tisúc
 tyſſytye (138r, 179v, 181v) ~ tyſſycze (155r)

letnicě
 letnytye (124r) ~ Ø

služebnicě
 ffluzebnytye (141r) ~ Ø

pomocnicě
 pomocznitye (171r) ~ pomocnycze (172r, 190r)

¹¹ Vzhledem k důslednému značení fonému *c* spřežkou *cz* lze vyloučit matení znaků *t* a *c*.

studnicě

studnytye (138v) ~ studnycze (140v, 174v, 187v), studnicze (175v)

trojicě

trogytye (2× 125v) ~ trogicze/trogyczye (8×)

rádcě

radtye (vok. pl. 141r) ~ radcze (nom. sg. 124v); dwa radczy (nom. du. 194v)

mudrc

mudrtye (183r) ~ Ø

zakončení substantiv v lok. sg.

láska

laftyte (2× 215v, 216r) ~ Ø

rok

rotye (2× 140r) ~ rocze (139r, 169r, 204v)

zakončení participií

řéci

rzkutye (130v, 150r, 151v, 177r) ~ rzkuczye (174r, 178r, 183r)

chváliti

chwaletye (150r, 158r), chwaletie (153v) ~ Ø

choditi

chodytye (166r) ~ Ø

netbati

netbagytye (140r) ~ Ø

dávati

dawagytye (124v) ~ Ø; ale: nadawagiczy (155v)

ploditi

plodytye (216r) ~ plodiecze (161v)

zakončení číslovek

-cěti

dwadtyety (9×), cztyrzydytyety (16×), trfydcyety (1×), trzydtyety (4×), trfyedcyety

(1×) ~ dwadczety (205v, 207v), trzydczety (204v), trffydczety (194v), trzidczety (204v),

cztyrzyczetzy (159v, 178r)

zakončení adverbíí

viece

wietye (147v) ~ wiecze (23×), wyecze (44×)

» /ci/ psáno jako *ty*:

kořen slova/iniciální pozice

cizí

tyzy (134r, 148v), tyzyeho (139r) ~ czizy/czyzy (v různých tvarech 8×)

zakončení substantiv v nom. pl.

mládenec

mladentye (sic! 179v), mladenty (2× 180r, 180v) ~ mladenczy (200v)

zákonník

zakonnyty (159v, 162v, 217r) ~ zakonnyczy (159v)

služebník

fluzebnyty (153v, 168r) ~ Ø

dědic

diedyty (161v) ~ Ø

Polák

polaty (203v) ~ Ø

zpovědník

zpwyedlnyty (125r) ~ Ø

oblak

oblaty (132r, 137r) ~ oblaczy (132r, 213v, 214r)

zakončení substantiv v gen., ak., lok. sg., ak. pl.

Trojicě

trogyty (8×), trogity (2×) ~ troyczy (203v), trogiczty (126v)

tajnicě

taynyty (11×), taynity (4×) ~ taynyczty (202v)

medenicě

medenity (172v), medenyty (173r) ~ medenyczty (173r)

studnicě

studnyty (124r, 126v, 169r, 3× 182v) ~ Ø

služebnicě

fluzebnyty (170v) ~ Ø

řepicě

rzepity (2× 139v, 179v) ~ Ø

sklenicě

fklenyty (203v) ~ Ø

srdce
frdty (135r, 149r, 153v, 156v, 180v) ~ frdczy (9×)

(puol)noc
noty (8×) ~ noczy (52×)

nemoc
nemoty (128r, 139v, 171r, 186v) ~ nemoczy (14×)

moc
moty (142r, 158r, 175v, 180v) ~ moczy (17×)

věc
wyety (11×) ~ wyeczy (13×), wieczy (6×)

zakončení infinitivu

moci (inf.)
moty (136r) ~ moczy (137v)

zakončení participií

řeči
rzkuty (25×) ~ rzkuczy/rzkuczye (13×)

choditi
chodyety (127v, 174v), chodyetye (sic! nom. pl. 166r) ~ Ø

plakati
placzyty (169r, 138v) ~ Ø

žěleti
zelegyty (138v) ~ Ø

chváliti
chwalety (199v) ~ Ø

hledati
hledagyty (142r) ~ Ø

viděti
wyduty (167r) ~ wyduczy (169v, 170v, 194v, 197v), widuczy (155v)

býti
futy (140v) ~ gffuczny/gfuczy (10×)

» /ci:/, /cie/ psáno jako *ty/tye*:

kořen slova/iniciální pozice

ciesař
tyeffarz (96×) ~ czyeffarz (8×), czyeffarz (5×)

zakončení substantiv

veliký (nom. pl.)
wyelyty (sic! 139v) ~ weliczye (nom. du. 151r)

moc (instr. sg.)
moty (8×) ~ moczy (11×)

nemoc (instr. sg., gen. pl.)
nemoty (140r, 166v, 178r, 182r, 202v) ~ nemoczy (140r, 178r, 182r, 202v, 213r)

věc (instr. sg., gen. pl.)
wyety (6×), wiety (1×) ~ wieczy (9×), wyeczy (16×)

služebnicě (instr. sg.)
fluzebnyty (168r) ~ Ø

srdce (lok. pl.)
ffrdtyech (165r) ~ frdczyech (188v)

zakončení adjektiv

všemohúcí
wfemohuty (3×), wfemohutyeho (4×), wfemohuotyeho (1×), wfemohutie (1×) ~ wfemo-huczy (199r), wfemohuczyeho (204v)

kniežecí
knyezetyeho (140v, 157r, 168r, 193r) ~ Ø

sediečí
fedtytem (sic! 215v), fedtytm (215v) ~ Ø

hořiecí
horzytye (130r) ~ Ø
taký (nom. pl.)
taty (163r, 217r) ~ taczy (129r, 216v, 217r)

» /či/, /či:/ psáno jako *ty*

kořen slova/iniciální pozice

čistý
tysty (140v, 150v, 180r) ~ czysty (v různých tvarech asi 100×)

čistota
tystotye (136v, 178v) ~ czyftota (v různých tvarech asi 80×)

kořen slova

obklíčiti
obklyty (172r) ~ obklycny (186v)

zakončení substantiv

žluč

zluty (197r) ~ zluczy (171r)

Pokud jde o zápis spřežky *cz* za foném *t*, asibilovaná podoba se projevuje nejčastěji v kořenech slov (wyczek „vítěz“), v náslovné pozici dokonce převažuje (czechy „těžky“). Jev proniká dále do zakončení slovních tvarů, zejména infinitivu (zawitacy „zavítati“) či lok. sg. deklinace *o*-kmenových a *a*-kmenových substantiv (fwyecze „svět“), zde ovšem převažují doklady neasibilované. V případě zápisu grafému *t* za foném *c* nestandardní podoba v kořenech slov převažuje (tyesta „cesta“, zatratyeny „zatracenie“), do zakončení slov hojně proniká, zejm. do participia prezenta (rzkutye „řkuce“), do substantiv zakončených na *-c* (případně na *-k*, které alternuje s *-c*, *-cě*, *-ce* nebo *-cí* (zakonnyty „zákonníci“, tyfety „tisíc“) a do číslovek zakončených na *-ceti* (dwadtyety „dvaceti“), vzácně se objevuje i v zakončení infinitivů (mots „moci“) a adverbii (wiety „viece“). Zápis grafému *t* za foném *č* se objevuje pouze ojediněle, a to u kořene *čis-* (tyfy „čistý“), kde je však četnost výskytu oproti standardní podobě zanedbatelná, a jednou také v kořeni slova (obklyty „obklíč“) a ve jmenném zakončení (zluty „žluč“), kde je poměr výskytů vyrovnan standardní podobou.

Jak již bylo uvedeno, diskutované jevy pronikly do opisu skrze úzus pouze jednoho z písářů, proto je v zápisu dzikovských kázání běžné střídání podob ovlivněných jeho nářečním původem se standardními hláskovými podobami předlohy. Při transkripci těchto jevů je vzhledem k četnosti dokladů žádoucí ponechat projevy asibilace, a to i přesto, že tento jev není výlučně moravismem, naopak míra jeho výskytu i v jiných souvěkých textech svědčí o tom, že je třeba přisuzovat mu fonologickou platnost.¹² Po dlouhých úvahách o tom, zda spřežku *cz* přepisovat jako *c*, nebo *č*, jsem jako řešení přijala alternativu transkribovat pomocí znaku pro asibilované *c*, tedy ċ.¹³ Tím se však neulehčí poznámkovému aparátu, neboť v případě jakéhokoli řešení musí být připojen ke každému výskytu komentář. Vyhodou je ovšem patrnost charakteristických jazykových rysů již na úrovni textu, a nikoli jejich postupná rekonstrukce na základě ediční poznámky.

Neb jest měla čistotu dvojí, na céle¹⁴ i na duši. Tělestná čistota přirovnává sé k liliu, nebo liliový květ má tři lístky, takež čistota má býti ustý, tělem a očima (172r, Barbare sancte).

12 Je překvapivé, že se v písářově grafice neodráží též očekávaná asibilace hlásky *d*, totiž zápis *dz* místo *d*, písářův východní nářeční původ (ve srovnání s nedávným popsaným stavem se nejlépe shoduje s nářečím polsko-českého smíšeného pruhu, viz Bělič 1972, s. 307n) se však projevuje mj. v záměně *ch* za *h* (*buocha*, tj. boha), průvodními vokály u slabikotorných hlásek (*smrzedleny*), záměnou *n* za *ň* (*neco*), nadbytečnou jotací (*wyelyty*, tj. velicí), záměnou *g* za *h* (*ygned*) atp.

13 J. Bělič popisuje v rámci slezských nářečí trojí možnou výslovnost /c/, /č/ i /ć/ (Bělič 1972, s. 26).

14 célo] celo] rkp., tj. tělo.

Těžké rozhodování nastává však u zápisu fonémů *c* a *č* grafémem *t*, na jedné straně máme totiž dochovány ojedinělé doklady této změny i ve výslovnosti dnešních nářečí (viz výše *tísař*).¹⁵ Řadu dokladů je také třeba interpretovat jako morfonologické analogie vedené tendencí unifikace kmene (*obratyenye*), na druhou stranu přemíra písářské analogie je spíše argumentem pro nezohledňování těchto jevů, neboť nás písář zřejmě *c/č* a *t* nerozlišoval, resp. neznal pravidla jejich náležitého užití. Za předpokladu zohlednění diskutovaných jevů by bylo zapotřebí všechny výskyty okomentovat, aby vzhledem k časté neprůhlednosti formy nedošlo k mylné interpretaci textu. Pro účely tohoto článku se tedy uchyluji ke standardní transkripcí slova s transliterovanou podobou v poznámce.¹⁶

A protož že tito mládenci byli sú čisté¹⁷ dietky a nevinné, na téj hoře přebyvají (180r, Sermo de Innocentibus).

Stanovení transkripcních pravidel u textů s velkým množstvím nestandardních jevů je mnohdy, jak se ukazuje, až mučivým úkolem. Rozhodnutí, co a jak přepisovat, je tedy více či méně arbitrární, důležitější je jednotný ediční přístup. Předložený návrh řešení transkripce diskutovaných problematických rysů tedy představuje pouze jedno možné řešení z mnoha a chce být spíše příspěvkem do potřebné diskuse.

Literatura

- DAŇHELKOVÁ, J. (1985). Směrnice pro vydávání staročeských textů. In *Husitský Tábor*, ed. M. Drda, s. 285–301. Tábor: Muzeum husitského revolučního hnutí.
Dvě legendy z doby Karlovy (1959). Eds. J. Hrabák a V. Vážný. Praha: NČSAV.
Evangeliář olomoucký (1901). Ed. F. Černý. Praha.
FLAJŠHANS, V. (1896). Z výletu do Moravy. Osvěta 26: s. 887–899.
GEBAUER, J. (1894, 2. vyd. 1963). *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl 1., Hláskosloví. 1. vyd. Praha/Vídeň: Nákladem F. Tempského. 2. vyd. Praha: NČSAV.
HAVRÁNEK, B. (1963). Byly rukopisy polské královny Jadwigy polské nebo české? In *Studie o spisovném jazyce*, B. Havránek. Praha: NČSAV.

15 K tomu též zmiňuje Josef Vašica ve statí o Evangeliáři olomouckém: „V přípisu na prvním listě, shora již citovaném, čte se „utinila“ místo učinila, což by upomínalo na dialekt lašský (Bart D I, 107.) [na tomto místě je učiněna poznámka pod čarou:] Pamatuj si, že ještě v kvartě, na opavském gymnasiu, jeden z mých spolužáků za trest padesátkrát opisoval „cvičiti“, a když potom měl desetkrát vysloviti za sebou toto sloveso, zase pletl „cvititi“, k nemalé zlosti páne profesorově, který snad ani nechápal, jaké nám to působí obtíže“ (Vašica 1922, s. 55).

16 Kromě silně lexikalizovaného výrazu „tísař“, který nepodléhá v žádném tvaru homonymii, jako např. „těsta“ (cesta), který je též hojně zastoupen. Žádné z těchto zde přijatých řešení ovšem nemusí být konečné.

17 čisté] tyfse rkp.

- JIREČEK, J. (1887). *O zvláštnostech češtiny ve starých rukopisech*. Praha.
- KOMÁREK, M. (1969). *Historická mluvnice česká 1: Hláskosloví*. Praha: SPN.
- KŮST, V. (1915). O dialektických zvláštnostech staročeských rukopisních Lvovských modliteb a legend. *Časopis pro moderní filologii* 4: s. 291–300, 407–413.
- PASTRNEK, F. (1890). Moravismen in den ač. Sprachdenkmälern. *Archiv für slavische Philologie* 12: s. 180–211.
- VAŠICA, J. (1922). Olomoucké 500leté knižní jubileum. *Časopis vlasteneckého spolku musejního* 33: s. 49–57.
- VYDRA, B. (1927). *Polštář středověká literatura kazatelská a její vztahy ke kazatelské literatuře české*. [Praha: Král. čes. spol. nauk.]
- WISŁOCKI, W. (1875). Kazania niedzielne i świąteczne w języku łacińskim i czeskim z początku XVgo wieku, podług kodeksu biblioteki hr. Tarnowskich w Dzikowie. *Rozprawy wydziału filologicznego Akademii umiejętności w Krakowie* 3: s. 256–342.

Klíčová slova | Key words

staročeština, dialektismy, kázání, Dzików, transkripce

Old Czech language, dialectical phenomena, sermons, Dzików, transcription

Andrea Svobodová

Oddělení vývoje jazyka

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

a.svobodova@ujc.cas.cz

Slovosledné vlastnosti kondicionálového auxiliáru ve staročeské památce *Tkadleček*

The Sentence Position of the Conditional Auxiliary
in the Old Czech Literary Work *Tkadleček*

Lucie Prejzová

Abstract | Abstrakt

The paper studies the word order of the forms bych, by in "Tkadleček". The aim of the paper is to describe syntactic properties of these forms of the verb "být" (to be), which gradually lost their validity as aorists and acquired the function of conditional auxiliary verbs with an enclitic status.

Studie je věnována slovosledu tvarů „bych, by, …“ ve staročeské památce „Tkadleček“. Cílem studie je popsat syntaktické vlastnosti těchto specifických forem slovesa „být“, které v průběhu vývoje češtiny ztratily platnost aoristu a nabyla funkce kondicionálového auxiliáru s enklitic-kým statutem.

1 Úvod

V následující studii se zabývám větným postavením kondicionálového auxiliáru (tedy tvarů *bych*, *by*, *by, bychom* atd.) ve staročeské památce z počátku 15. století, tzv. *Tkadlečkovi*. Slovosledným vlastnostem sledovaných tvarů ve staročeských památkách byla v tradičních gramatikách (Gebauer 1958; Trávníček 1956) věnovaná určitá pozornost, podrobné zkoumání *Tkadlečka* je tedy možné založit na některých dosavadních poznatkách a obecných předpokládech: Je známo, že verbální formy *bych*, *by*, *bychom* apod., které jsou dodnes užívány ve funkci kondicionálového auxiliáru, jsou od původu tvary aoristu sigmaického plnovýznamového slovesa *být*. Ve spojení s *l*-ovým participiem mohly tyto tvary původně plnit také funkci antepreterita, ze kterého se zřejmě už v staročeském období vyvinul kondicionál (Gebauer 1958, s. 424, 427). Zároveň s ustalováním významu a funkce auxiliáru docházelo k upevňování jeho syntaktické pozice v tzv. 2P postavení (za prvním větným konstituentem), tedy takovém, které

v české větě naleží enklitickým výrazům¹. Proces této slovosledné (stejně jako významové) přeměny nebyl dosud přesně zmapován. Zatímco praslovanský kondicionálový auxiliár (jak napřímo ukázal Večerka 1989, s. 42, 52–56, prostřednictvím staroslověnštiny) se pravděpodobně choval jako příklonka nestálá, názory na jeho status v období staročeském se různí – zatímco Trávníček (1956, s. 147) jej klasifikuje jako příklonku nestálou, Šlosar (1967, s. 254) mu přisuzuje už charakter enklitika stálého.

Tzv. *Tkadleček* je významná památka staročeského písemnictví počátku 15. století, která je z estetického i myšlenkového hlediska řazena mezi vrcholná díla předhusitské krásné literatury. Text je anonymní a jeho autograf se nedochoval. V současné době jsou známy tři opisy z druhé poloviny 15. století – dva z nich jsou uloženy ve Strahovském klášteře (1. S-DG III 7, s. 225–268; 2. ST-DG IV 68), zlomek třetího v Knihovně Národního muzea. V Knihovně Národního muzea se nachází také novověký přepis (ovšem ne originálu, ale jednoho z uvedených opisů), pocházející z doby okolo r. 1800 (Ryšánek 1924, s. 25). Všechny kopie jsou dostupné na <http://www.manuscriptorium.com>.

Text *Tkadlečka* byl poprvé vydán v době národního obrození zásluhou V. Hanky v šestém, nečíslovaném díle *Starobylých skladání* z roku 1824. V roce 1923 vyšlo nákladem České akademie věd a umění kritické vydání tehdy jediného známého opisu z 15. století (na nejasných místech doplněného podle rukopisu z doby okolo r. 1800) a v roce 1940 vydal transkribovaného *Tkadlečka* pro širší veřejnost F. Šimek nákladem České grafické unie. Tato edice se již opírala také o druhý „strahovský“ rukopis, který byl nalezen r. 1935 (Šimek 1940).

Východiskem pro moji práci je edice nejnovější, vydaná v nakladatelství Odeon v Praze roku 1974, která je založena na obou předchozích edicích 20. století a kterou k vydání připravil F. Šimek (1974).

Abych eliminovala možnost chybných obecných závěrů, které by mohly být vyvozeny v případě, že vybraná památka nereprezentuje dobré dobový stav jazyka, srovnávám svá zjištění s doklady uvedenými v sekundární literatuře (viz seznam lit.).

Slovosled kondicionálového auxiliáru v této památce zkoumám na základě excerpte a statistického využití dokladů podle větného postavení. Pro účely svého výzkumu odlišuji tyto slovosledné pozice:²

¹ Tzv. enklitické výrazy jsou obecně chápány jako takové, které nemohou být nositelem slovního přízvuku, a proto se stávají součástí přízvukového taktu, v jehož centru se nachází výraz, který slovní přízvuk nese (Franks a King 2000, s. 4). Zkoumat přízvukovost slov (z hlediska jejich fonologické realizace) v psaných textech, ve kterých není přízvuk označen, je přinejmenším obtížné. Pro enklitické tvary jsou však příznačné určité syntaktické vlastnosti (budou postupně jmenovány ve vlastním rozboru památky), které lze exaktně prozkoumat a na jejichž základě je možné se ke kličnosti/nekličnosti tvarů adekvátně vyjádřit.

² Schéma pozic přebírám z práce P. Koska (2010 s. 208), který ho vytvořil pro potřeby výzkumu kondicionálového auxiliáru v barokním období komplikací slovosledných pozic rozlišovaných Š. Lešnerovou, A. Svobodou a R. Večerkou.

- I. a/ **iniciální** (první přízvučná ve větě, ve které se může vyskytovat nejvýše jeden větný konstituent),
- I. b/ **postiniciální** (první relativně nepřízvučná pozice po pozici iniciální, ve které se může vyskytnout jeden nepřízvučný výraz nebo více takových výrazů),
- I. c/ **mediální** (relativně přízvučná pozice uprostřed věty, která může být obsazena jedním i více větnými členy),
- I. d/ **finální** (poslední přízvučná pozice ve větě, která může být obsazena jedním větným konstituentem),
- I. e/ **preiniciální** (relativně nepřízvučná pozice před pozicí iniciální, která může být obsazena spojkovými nebo částicovými výrazy, které nejsou považovány za vlastní člen konkrétní věty),
- I. f/ **prefinální** (relativně nepřízvučná pozice před pozicí finální, ve které se může objevit klišton anteponované před jeho řídící výraz),
- II. a/ **kontaktní** (klišton se nachází v těsné blízkosti svého řídícího výrazu): *antepozice* (před řídícím výrazem) a *postpozice* (za řídícím výrazem),
- II. b/ **distantní** (klišton je od svého řídícího výrazu odděleno jiným elementem větné struktury).

2 Formální stránka kondicionálového auxiliáru

Forma pomocného slovesa *být* v kondicionálové funkci³ nebyla od počátku zdaleka ustálena, během historického vývoje češtiny prošla řadou (někdy regionálně diferencovaných) změn. Jak již bylo uvedeno, vyšla z aoristových podob plnovýznamového *být*, se změnou významu a funkce ale docházelo k jeho modifikacím postupným začleňováním do konjugačního systému češtiny a ke vzájemnému ovlivňování jeho vlastních forem v různých osobách singuláru i plurálu. Ve staročeských památkách se proto můžeme setkat s následující variantností jeho podob (Gebauer 1929, s. 427).⁴

	Sg.	Pl.	Du.
1. os.	<i>bych</i>	<i>bychom/bychme/bychmy</i>	<i>bychově/bychova</i>
2. os.	<i>by</i>	<i>byste/byše</i>	<i>bysta/byšta</i>

³ Výše jsem uvedla, že ve staré češtině mohly sledované formy označovat také tzv. antepreteritum. Rozsah památky mi nedovolil podrobně zkoumat význam všech nalezených dokladů (který ve skutečnosti ani není předmětem mého zájmu), v průběhu analýzy syntaktických jevů jsem však pročetla jejich podstatnou část. Jelikož jsem na doklad, ve kterém by bylo možné interpretovat čas jako „předminuly“, nenarazila, označuji v textu zkoumané tvary za kondicionálové.

⁴ Ve formách typu *byše* je navíc patrné vzájemné ovlivňování tvarů aoristu a imperfekta.

	Sg.	Pl.	Du.
3. os.	by	bychu/by	bysta/byšta

Oproti uváděné neustálenosti forem kondicionálového auxiliáru ve staré češtině je v *Tkadlečkovi* situace překvapivě jednoznačná. Jak ukazuje další tabulka, pro každou osobu v určitém čísle je obligatorně užíván pouze jediný tvar (duálové podoby nebyly doloženy):

	Sg.	Pl.
1. os.	bych	bychom
2. os.	by	byše
3. os.	by	by

Dále je z formálního hlediska pro kondicionálové tvary v *Tkadlečkovi* příznačné, že se často stávají hostitelem enklitického *-t*, např.:

- (1) *Nenie na světě nic tak malý dobrý skutek na člověku, byť nikdy odplaty neměl, a nenie malý tak zlý účinek na člověku, by pomsty na se proto nedočekal* (X/689–691).
- (2) *Nic nemni, byť lesta nevěra čest byla; jestiť veliká nečest a škodlivá mrzkost, tak k Bohu jakožto k světu, též muži jakož ženě* (IX/359–361).
- (3) *Hanebné Neščestie, rozumiem' tomu dobře, divť by žádný nebyl, bychť pro ni sobě života ukrátil, a ty na to hledíš, nebo to učinil bez tebe – žeť by se tebe vždy donešlo, žeš' mě k tomu připravilo – a sobě též učinil jako onen pohan Platius, o němž také Veliký Valerius praví, že, když on slyšal, ano chot jemu umřela, teskností pravú a žalostí velikú, sedě mezi svými přátely, nožem svým sobě u prsi dal a sám se žalostí chtěl zahubiti* (VII/137–144).

Kondicionálové tvary s *-t* jsou téměř vždy subjunktory. Výraz *byť* z formálního hlediska asociouje spojku užívanou v dnešní češtině k uvozování přípustkových vět. Ve staré češtině však byly přípustkové věty tvořeny většinou pomocí jiných spojek (např. *ač*, *ačkoli*, *kak*, *jakož*, *když* aj.), a navíc s přísudkovým slovesem v indikativní formě. Kondicionál se v této funkci objevoval jen zřídka (Trávníček 1956, s. 82). V kontextu celého textu se zdá, že klitické *-t* není s kondicionálovým auxiliárem nijak významově spojeno – tvar *byť* sémanticky odpovídá tvaru *by*. Přítomnost *-t* je spíše než na kvalitu hostitele vázána na iniciální větnou pozici (jak je vidět z třetího dokladu, ve kterém je tento komponent připojen za plnovýznamové sloveso *rozumiem'*, substantivum *divť* a subjunktor *žeť*).⁵

⁵ Ve staré češtině se za první člen věty často připojoval tvar *-t*, který mohl v některých případech představovat apokopovanou podobu zájmena *tí* nebo *tě*, nejčastěji však patrně plnil funkci kontaktové částice (tzv. „etický dativ“ / „dativ sdílnosti“ Gebauer 1929, s. 220; srov. novocoeské *Já jsem se tí tak pobavila jako snad ještě nikdy*).

Posledním – a z pohledu našeho zkoumání nejdůležitějším – formálním poznatkem je skutečnost, že kondicionálové tvary se nikdy nepojí s negací (tzn. **nebych*, **neby* apod.). Je-li obsah věty negován, pojí se záporka vždy s tvarem *l*-ového participia. Tuto vlastnost lze považovat za znak jejich enklitičnosti, jelikož pro česká entiklita (obecně) je neschopnost pojít se s negací typická (Franks a King 2000, s. 10–11), např.:

- (4) [...] neboť *by* se žádný druhého *nebyl* bál, neboť *by* žádný o pokore a o nízkém stavě *nebyl* věděl aniž by byl uměl seznati, co dobrého, co jest zlého, co prostředek mezi jich oběma; žádný *by* byl *nedělal*, žádný *by* druhému pohodlé žádného *nečinil*, žádný *by* pod druhého byl *neslušal* (VIII/23–33).

3 Slovosledné pozice kondicionálového auxiliáru

Z hlediska slovosledného postavení byl kondicionálový auxiliár (dále pro jednoduchost užívám pro všechny tvary zástupné *by*) v *Tkadlečkovi* nalezen v následujících pozicích: iniciální – 218 dokladů, postiniciální – 158 dokladů, mediální – 9 dokladů a prefinaální – 4 doklady.

3.1

Největší počet dokladů *by* se vyskytuje v **iniciální pozici**, ve které může být teoreticky chápáno dvěma způsoby: jako přízvučné, nebo proklitické. Při bližším pohledu se však ukazuje, že ve všech dokladech je možné (či spíše nutné) interpretovat *by* jako spojku, která uvozuje vedlejší věty kompletivní nebo adjunkční s nereálným (neuskutečnitelným, neuskutečnitelným) obsahem:

- (5) *Nemním, by co v okršku světa, což slunce obsiehnuti mőž, bylo, by mě k radosti zbudilo, jakož sem dřeve byl; nemním, by mě co na světě utěšilo k mé libosti; nemním, by co bylo kdežkoli neznámého, by mě k mému dřevniemu veselí navrátilo* (V/47–51).
- (6) *Mlč a rozvaž řeč naši, jižto si již slyšal, a věz, by ty tu řeč slyšal našima ušima, ješto ji pravíš, jistě raděj by mlčal, nežli tak mnoho nestatečně mluvíš* (X/797–799).
- (7) *Ale nebylo jemu to dopuščeno v ty časy, by se zahubil* (VII/143–145).

Kondicionálový tvar tedy nabývá nové funkce, která mu přisuzuje specifické syntaktické vlastnosti (vlastnosti nikoliv auxiliáru, ale subjunktoru) a která jej tak posouvá za hranice našeho výzkumu (stejně jako *bychom* při analýze větného postavení kondicionálového auxiliáru v nové češtině nezkoumali spojky „kdyby“, „aby“ apod.).

Kontaktovou částicí (nebo jejím formálním pozůstatkem) je *-t* zřejmě v drtivé většině dokladů i v *Tkadlečkovi*. Možnost interpretace „*bych ti* jsem naznamenala jedenkrát a „*bych te*“ ani jednou.

3.2

Nepočítám-li výše uvedený specifický případ užití *by*, je mezi doklady nejvíce zastoupená postiniciální pozice, a to ve větách nezanovených (7, 8) i zanojených (9, 10):

- (8) *Musili bychom dluhy čas k tomu mieti, bychom všem motylom, všem muškám, všem brůkům a jiným zvieřatům, jenž v zemi i nad zemí jsú, počet vydali z těch pótak, jenž se ji jich předkém od nás přihodilo, co, kdy a kde, od koho, proč a kterak* (VI/167–171).
- (9) *Ty by nás s právem měl mieti vice v čest, nežli nám přimlíváš, a nadto nám vice děkovati nežli láti* (XIV/78–80).
- (10) *Byli sme také tu my, Neščestie, při těch všech věcech, zda by ona nám v kterém kusu byla poručena; než dlúho čakavše s hanbú sme odešli* (IV/94–96).
- (11) *Též také syn Katenov slyšav, že chot jemu unesena a preč vzata, z velikého smutka, ještě pro ni měl, a z té žalosti srdečné nemoha dojít, čím by se zahubil, ni nože ni meče ni jiné věci, jímž by sobě smrt učinil, živého uhlé sobě v hrdlo toliko nasul, až i skonal* (VII/147–151).

Stejná pozice se objevuje po anteponované přechodníkové konstrukci (12), zanojené větě (13), vokativu (14), osamostatněném větném členu (15) a po koordinačních spojkách *a*, *i*, *ale* (16):

- (12) *Neb byť to na nie bylo, byla by radějie kněžnú než vládykú, a jsúci kněžnú, radějé by byla královú* (X/94–96).
- (13) Á, Tkadlečku, **by ty byl čítal v knihách**⁶, ještě sú popsány o Velikém Alexandru, *tu by* byl shledal a četl, že o ném psáno jest, že ten svým služebníkům a svým rytířům nikdy neřekal [...] (XVI/138–142).
- (14) *Avšak, Neščestie, netolik bych tobě dotud hověl a tebe zde na světě nehaněl a tobě nepřimlival pro svú utěšení, než věz to tak uplně, bez pochybenie, žeť na té chci vždy volati proto, na té křičeti, té já chci v své vlastnie tajemné knihy vepsati [...]* (XV/325–356).
- (15) *Ryby všecky rozličného a dávného přirozenie v hlubokosti mořské i v jiných širokých, dalekých a valných vodách, tyť by byly již nestatčily, všechna zvěř, malá lesná i veliká, divoká i nedivoká, tať by již byla zahynula, ptačstvo, jenž u vysokosti větrné pod oblací přebývá, tot by bylo již sešlo* (VIII/42–47).
- (16) [...] a jestliže by tě kdy rozhněval, že by mu byl milostiv, a jeho snad potom ztratil bez své viny, pomněl by naň, **a nemohl-li by jinak, ale připomínal by** jeho rád a zpomínal (VII/57–63).

Postiniciální pozice je v češtině (a obecně jazykovědně) prototypickou pozicí enklitik, takže *by* se zde jeví jako klasické enklitikon. Na dokladech 9, 10, 11, 12 a 14, ve kterých stojí mezi *by* a verbum finitem další větné členy, lze pozorovat, že pozice klitika není na pozici *l*-ového

⁶ Zde je *by* spojkou uvozující vedlejší větu, tzn. „kdybys ty byl čítal...“.

participia nijak vázána. Ani v ostatních případech (ve kterých stojí *by* vedle slovesa) tedy nejspíše není jeho postavení výsledkem kontaktního slovosledu (tzn. není slovosledně adverbální nebo verbálně adjacentský), ale je vázáno na postiniciální větnou pozici.⁷

V postiniciální pozici se v *Tkadlečkovi* nachází také dvouslabičné tvary auxiliáru, *bychom* a *byste*, např.:

- (17) *Když to několikrát učinil, otázali jeho, proč by volal a co by chtěl; odpověděl a řka: „Jáť sem volal lidi, ale ne vy; neb **byše** byli lidé, činili byše podlé svého rozumu lidsky, ale poněvadž rozumu nepožíváte, nejste lidé, ale hovada“* (XII/330–334).
- (18) *Neb jestliže téj své vždy pykati chceš, rádi **bychom** věděli, proč jie pyčeš* (XVI/371–373).

Tvar *bychom* se poměrně často vyskytuje také v iniciální pozici, ve všech případech ale ve funkci spojky (viz výše, 3.1.). Ve významu kondicionálového auxiliáru se tyto tvary vyskytují bez výjimky v postiniciální pozici. Byť jsou tedy dvojslabičné, chovají se (stejně jako v nové češtině) jako enklitika.

Pokud se v iniciální pozici nachází **víceslovny větný konstituent**, stojí *by* v jedenácti dokladech za ním:

- (19) *Všichni lidé **by** byli chtěli pansky a bez rádu sobě k vuoli a k libosti bydliti a živi býti* (VIII/47–48).
- (20) *A tys' mě odvedlo mé všie radosti, jenž sem se jie nikdy právě nenasytíl; vždyť sem lačen jie býval, **do mé smrti bych** sobě jie nebyl ohyzdíl, do skonání světa tato by mě byla neobmrzala* (IX/56–59).

Enklitikon se v těchto dokladech chová způsobem obvyklým pro češtinu – staví se za „první přízvučný větný člen“, kterým je v těchto případech víceslovny větný konstituent (do kterého enklitikon nevstupuje, srov. novočeské: *Tvoje sestra se hezky směje* × **Tvoje se sestra hezky směje*).

Oproti tomu je podle F. Trávníčka (1956, s. 147) pro ranější jazyk příznačné, že „se příklonky zhusta vkládají mezi první a druhou část dvouslovňového prvního členu“ (tedy typ **Tvoje se sestra hezky směje*). Takové chování auxiliárního *by* jsem zaznamenala třikrát:

- (21) *A nemohlo by se tak zle a tak protivně dieti, viecet bych horšieho přál* (VII/4–5).
- (22) *Hanebné Neščestie, rozumiem' tomu dobře, divť by žádný nebyl, bychť pro ni sobě života ukrátil, a ty na to hlediš, nebo to učinil bez tebe – žeť by se tebe vždy dneslo, žeš' mě k tomu připravilo – a sobě též učinil jako onen pohan Platius, o němž také Veliký Valerius praví, že, když on slyšal, ano chot jemu umřela, teskností pravú a žalostí*

⁷ Původně jsem v tomto článku zamýšlela postavit do kontrastu syntaktické pozice kondicionálového *by* s postavením auxiliáru préteritálního (tedy typ *Já jsem přišel*). Préteritální *být* je totiž pomocným tvarem, který vznikl z plnovýznamového slovesa, na rozdíl od kondicionálu o něm ale J. Gebauer (1929, s. 90) ve své mluvnici tvrdí, že „[...] pomocné sloveso *jsem*, *jsi* atd. bývá v jazyku starém [...] na místě prvním ve větě“. V *Tkadlečkovi* se však préteritální tvary překvapivě vyskytují pouze v postiniciálním nebo (zřídka) mediálním postavení a navzdory Gebauerově tvrzení se chovají jako typické stálé příklonky.

- velikú, sedě mezi svými přátely, nožem svým sobě u prsi dal a sám se žalostí chtěl zahubiti (VII/137–144).
- (23) *By těch obyčejov dobrých bylo na světě, mnoho panen a paní, mnohof by sirotkóv, mnoho vdov chudých, mnoho jiných obecných lidí by při svém statku ostali; asať by ti, ješto dobři slúti chtie a dobři se činie, takýchžto šlechetných panen a paní by se ustydali a jich se lekali, jakožto sú se častokrát jiní množi dobrí mé přešlechetné, dobré, milé, utěšené lekali a stydali zle a hanebně činiti* (IX/384–390).

První dva uvedené doklady jsou však specifické tím, že *by* je v nich ve funkci subjunktu, který jsem (z výše zmíněných důvodů) ze statistického vyhodnocení svého zkoumání vyloučila. Pro naši analýzu je tedy relevantní doklad poslední, ve kterém je *by* kondicionálovým auxiliárem. V něm je obzvlášť zajímavé, že kromě prvního (klitikem rozdeleného) konstituentu obsahuje ještě další dva rozvité konstituenty (mnoho jiných obecných lidí; takýchžto šlechetných panen a paní), do kterých už *by* nevstupuje. Výrazná převaha pozice auxiliárního *by* za celým konstituentem (11 : 1) tedy Trávníčkovo frekvenční pozorování „zhusta se vkládají“ nepotvrzuje.⁸

3.3

V 11 dokladech se *by* nachází v **mediálním větném postavení**. Taková pozice není u klitik neobvyklá, protože klitikon může z hlediska aktuálního větného členění signalizovat hranici mezi tematickou a rematickou částí věty (Daneš, Grepl a Hlavsa 1987, s. 619; Uhlířová 1987, s. 94–97). Tak je tomu pravděpodobně v dokladech, ve kterých stojí *by* v mediální pozici samostatně, tzn. bez kontaktu s *l*-ovým participiem:

- (24) *Toho všeho, což komu Ščestie přiveče anebo zjedná, to Spravedlivost opraviti má; a nač pak Spravedlivost by hrubě siehnúti chtela, tohoť pak Zriezenie a Skrovnost nedopustí* (VIII/49–52).
- (25) *A tys' mě odvedlo mé vše radosti, jenž sem se jie nikdy právě nenasytí; vždyť sem lačen jie býval, do mé smrti bych sobě jie nebyl ohyzdil, do skonánie světa tato by mě byla neobmrzala* (IX/56–59).

Ve čtyřech dokladech následuje *by* bezprostředně za *l*-ovým participiem. Ani v těchto případech není možné vyloučit vliv aktuálního větného členění, zároveň se ale nabízí varianta interpretovat kontaktní pozici klitika jako adverbální (verbálně adjacentní):

- (26) *Též pro tvé ty jisté rozprávky a lživé řeči, jenž je vedeš a vydáváš o téj tvéj utěšené, jistěť mohloť by se to dobře státi od nás, žeť by též tobě bylo řečeno, když by o nie viec tolík nestatečných svárov jednatí chtěl a klamy bezpotřebné vésti* (XII/64–68).

⁸ Mé dřívější zkoumání pronominalních klitik v *Tkadlecovi* ukázalo, že pro zájmenné příklonky je pozice za celný viceslovním konstituentem v této památce obligatorní, mechanické kladení za první člen konstituentu jsem u nich nezaznamenala vůbec.

- (27) *Á, á, Tkadlečku, bychom někdy měli minuti svú mocí druhé lidí některého stavu a jim jich vždy vuoli dopustili, ani by mněli, by bohové byli, by to, což sobě umyslé, a toho vždy došli, sami od sebe to měli; bychom toho nerušili, z druhých chudých lidí nebývali by kniežata a mocní lidé a z mocných lidí a druhdy z kniežat nebývali by chudí lidé a zavržení* (VI/151–156).

Případný vliv verba finita na postavení klitika je možné vysvětlit dozníváním starobylých tendencí – ve staroslověnštině je pro postavení proklitik i enklitik určující hlavně rytmický faktor a princip kontaktního řazení větných členů (Večerka 2006, s. 215–219).⁹

3.4

Výše uvedenou domněnkou o možném vlivu pozice verba finita na postavení *by* je možné podporit ještě třemi (resp. dvěma, viz dále) doklady *by* v **prefinální pozici** bezprostředně před *l*-ovým participiem:

- (28) *Mlč a rozvaž řeč naši, jížto si již slyšal, a věz, by ty tu řeč slyšal našima ušima, ješto ji pravíš, jistě raděj by mlčal, nežli tak mnoho nestatečně mluvíš* (X/797–799).
- (29) *Bychom my od počátku světa aneb od počátku prvního člověka, jenž z hliny byl slepen, až do sie chvíle nebyli svú moc ukázali a lidi jako zahradník ščepy ty přesazovali a druhé z kořen nevyplenili v jich stavě, však by již jeden druhého jedl, jeden na druhém byl by jezdil, kto by s koho síly viece jměl, neboť by se žádný druhého nebyl bál, neboť by žádný o pokoře a o nízkém stavě nebyl věděl aniž by byl uměl seznavati, co dobrého, co jest zlého, co prostředek mezi jich oběma; žádný by byl nedělal, žádný by druhému pohodlé žádného nečinil, žádný by pod druhého byl neslušal* (VIII/22–33).
- (30) *Nad to nade všechno vždy nám viece děkovati by měl, žeš' tu svú, jakož pravíš, tobě milú, ztratil uplně; taks' ji ztratil, jako by zimnici tu najlítější třesúcí ztratil, nelekaje se jie zase navrátit* (XVI/289–291).

Pozici *by* v dokladu 28 lze pro počet větných členů chápout dvěma způsoby – jako prefinální, u které bychom mohli zvažovat jeho vázanost na verbum finitum, nebo jako mediální, kterou lze (obdobně jako v bodě 3. 3) vysvětlit aktuálním větným členěním. Doklad 29 nabízí dokonce trojí interpretaci pozice *by* – jako prefinální, mediální (jako u 28) a také postiniciální. Tento doklad je totiž specifický tím, že za prvním konstituentem stojí auxiliár kondicionálu minulého (*byl*). Minulému kondicionálu se v této studii pro nízký počet jeho dokladů v *Tkadlecovi* nevěnuji, a nemůžu tedy vyslovit žádný závěr o jeho prozodickém statutu. Jestliže je však enklitický, stojí *by* spolu s ním v tzv. „příklonkové řadě“. O řadě klitik je známo, že ve větě vystupuje

⁹ Staroslověnština není vývojovým předstupněm češtiny, údaje o jejím slovosledu však mohou sloužit jako přibližný obraz původního praslovanského stavu.

jako celek a její postavení odpovídá postavení jediné příklonky (Avgustinova a Oliva 1995, s. 25; Trávníček 1956, s. 150), takže oba výrazy (*byl by*) jsou pak v postiniciální pozici.

Oproti sporným dokladům 28 a 29 je pozice *by* v dokladu 30 nesporně prefinální. Je zajímavé, v jakém okolí se zde *by* nachází – předchází mu infinitiv a následuje modální sloveso. Zdá se tedy, že postavení *by* podléhá určitým gramatickým faktorům. Ovlivňuje-li však v *Tkadlečkovi* pozice určitých verbálních struktur postavení klitických tvarů, jedná se patrně o dozvuk starších tendencí. Počet takových dokladů je totiž (na rozdíl od počtu dokladů v postiniciální pozici bez ohledu na pozici *l*-ového participia) naprostě minimální.

3.5

V celém textu *Tkadlečka* jsem nenalezla žádný doklad **finálního postavení *by***. Tento poznatek odpovídá standardnímu chování českých příklonek, které se z rytmických důvodů koncové pozici vyhýbají (Ertl 1924, s. 309). Jak však vyplývá z Trávníčkových dokladů (Trávníček 1956, s. 48–49), ve staročeských památkách není toto pravidlo vždy plně respektováno, takže situaci v *Tkadlečkovi* nelze považovat za samozřejmou. Zvlášť zajímavě se absolutní neobsazování finálních pozic auxiliárem jeví v kontrastu s některými barokními památkami, ve kterých se finální *by* (jak dosvědčují poslední výzkumy P. Koska, 2012) objevuje poměrně často.¹⁰

3.6

Jak již bylo zmíněno výše, stojí-li ve větě více klitických tvarů, je pro ně typické, že se sdružují do klitických skupin. Auxiliární *by* se v analyzované památce chová stejným způsobem – nachází-li se ve větě více tvarů, u kterých očekáváme příklonný status, stojí *by* zpravidla spolu s nimi v příklonkové řadě.¹¹

- (31) *Než kdeť co podobného a znamenaného co bude, o němž nynie my mlčíme, toho v sobě sám pak pyč, když by se to přihodilo* (XII/435–438).
- (32) *Než snad ty dieš, žeš' obklíčen pokušením, jakožto jest byl obklíčen jím sv. Pavel an jelem satanem, jenž jej tělesnú chlipností tolík obklíčil, jako by mu poličky dával* (XII/351–353).

¹⁰ Jestliže totiž situace v *Tkadlečkovi* odpovídá stavu češtiny 14. /15. stol. (což je nutné prozkoumat na materiálu většího množství památek), hypoteticky se nabízí možnost vnímat finální *by* v barokní době spíše za stylistický jev než za obecnou jazykovou tendenci.

¹¹ Určovat klitický/neklitický status všech jednoslabičných tvarů v blízkosti *by* není přirozeně možné, jak jsem však ověřila při zkoumání pronominálních klitic v *Tkadlečkovi*, např. *se* (v dokladu 31) nebo *mu* (v dokladu 32) v této památce příklonné jsou.

4 Závěr

Z analýzy dokladů v *Tkadlečkovi* vyplývá, že ze syntaktického hlediska se *by* ve funkci kondicionálového auxiliáru (ne ve funkci spojky) chová jako stálé enklitikon, a to z těchto důvodů: 1. nejpjí se s negací; 2. nejčastěji se objevuje v postiniciální větné pozici; 3. jestliže se nachází v pozici mediální, odděluje patrně tematickou a rematickou část věty; 4. nevyskytuje se ve finální pozici; 5. vyskytuje-li se ve větě více klitických tvarů, stojí *by* spolu s nimi v příklonkové řadě.

Tento závěr je v rozporu s tvrzením F. Trávníčka (1956, s. 147), že „opisné kondicionální tvary *bych*, *by...* nebyly v raném staročeském jazyce příklonky stálé, neboť se hojně vyskytují po přestávce (na počátku věty)“. Při bližším pohledu na doklady, kterými Trávníček svůj výrok podpírá, se však ukazuje, že za „opisné kondicionální tvary“ považuje spojky. Zdá se tedy, že ve svém výkladu nezohlednil funkční posun *by* na subjunkt, při kterém nabylo specifické syntaktické vlastnosti (což se potvrzuje i faktem, že pod výkladem odkazuje ke kapitole o nestálých příklonkách pronominálních, které spojkou samozřejmě být nemohou).

Literatura

- AVGUSTINOVÁ, T. a K. OLIVA (1995). Wackernagel Position and Related Phenomena in Czech. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 41: s. 21–42.
- DANEŠ, F., M. GREPL a Z. HLAVSA, eds. (1987). *Mluvnice češtiny* 3. Praha: Academia.
- ERTL, V. (1924). Příspěvek k pravidlu o postavení příklonek. *Naše řeč* 8: s. 257–268 a 293–309.
- ESVAN, F. (2000). Česká klitika z hlediska typologického. In *Čeština – univerzálie a specifika*, eds. Z. Hladká a P. Karlík, s. 141–147. Brno: Nakladatelství Lidové noviny.
- FRANKS, S. a T. H. KING (2000). *A Handbook of Slavic Clitics*. New York: Oxford University Press.
- GEBAUER, J. (1929). *Historická mluvnice jazyka českého* 4: *Skladba*. F. Trávníček, ed. Praha: Česká akademie věd a umění.
- GEBAUER, J. (1958). *Historická mluvnice jazyka českého* 3/2: *Tvarosloví – časování*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd.
- KARLÍK, P. (2009). Sloveso být v češtině a jinde. In *Přednášky a besedy z 42. běhu LŠS*, ed. E. Rusínová, s. 83–92. Brno: Masarykova univerzita.
- KOMÁREK, M. (1981). *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*. Praha: SPN.
- KOSEK, P. (2000). Slovosled kondicionálového auxiliáru v Bibli svatováclavské. In *Karlík a továrna na lingvistiku*, eds. A. Bičan et al., s. 205–227. Brno: Host.
- KOSEK, P. (2012). Word order of conditional auxiliary clitics in the Czech language of the Baroque period. In *Slavic Languages in Formal Grammar: Proceedings of FDLS 8.5*, eds. M. Dočekal a M. Ziková, s. 100–118. Frankfurt am Main: Peter Lang.

- LAMPRECHT, A., D. ŠLOSAR a J. BAUER (1986). *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN.
- ŠLOSAR, D. (1967). Poloha enklitik jako kritérion k hodnocení staročeské interpunkce. *Listy filologické* 91: s. 251–258.
- ŠMILAUER, V. (1966). *Novočeská skladba*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- TOMAN, J. (2000). Prosodické spekulace o klitikách v nekanonických pozicích. In *Čeština – univerzálie a specifika 2*, eds. Z. Hladká a P. Karlík, s. 161–166. Brno: Nakladatelství Lidové noviny.
- TRÁVNÍČEK, F. (1935). *Historická mluvnice československá*. Praha: Melantrich.
- TRÁVNÍČEK, F. (1956). *Historická mluvnice česká 3: Skladba*. Praha: SPN.
- VEČERKA, R. (2006). *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Klíčová slova | Key words

kondicionálový auxiliár, stará čeština, klitika, slovosled klitic, Tkadleček

conditional auxiliary, Old Czech, clitiken, clitics word order, Tkadleček

Lucie Prejzová

Ústav českého jazyka FF MU v Brně

prejzova@mail.muni.cz

Slovosled demonstrativních zájmen ve staré češtině

The Word Order of Demonstrative Pronouns in Old Czech

Olga Navrátilová

Abstract | Abstrakt

The aim of this paper is to describe the word order in Old Czech in biblical translations and non-biblical texts from the 14th to 15th century. The analysis is focused on the word order of modifiers in the noun phrase, one of which is a demonstrative pronoun.

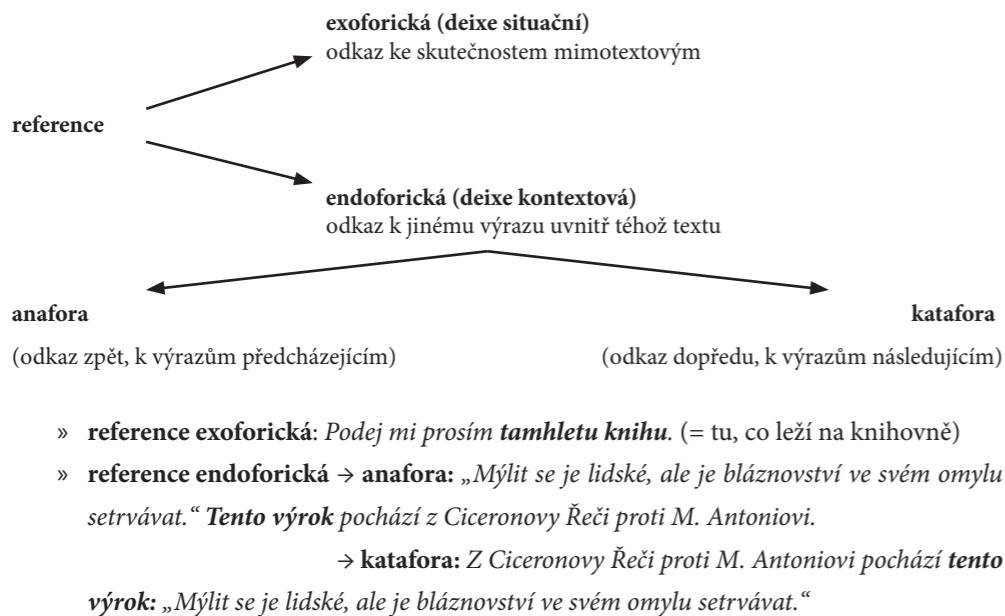
Cílem tohoto příspěvku je zejména deskripce slovosledného chování demonstrativních zájmen ve staročeských památkách, tedy v památkách ze 14. a 15. století, a následná konfrontace zjištěného stavu se situací v současné češtině.

1 Teoretické východisko

Demonstrativní zájmena se řadí z hlediska formálněmorfologického do kategorie zájmen určitých (např. *ten*, *tento*, *tenhle*, *onen*, *takový* apod.). V rámci této skupiny se dále rozlišují demonstrativa flektivní (např. *ten*, *tento*, *tenhle*, *onen*, *takový* apod.) a demonstrativa flexi nepodléhající (např. *tak*, *onak*, *takto*). V rámci našeho článku se omezujeme pouze na první zmíněnou skupinu, tedy na ta zájmena, jež jsou v distributivním vztahu k adjektivům (nikoli k adversiím). Základní funkcí všech demonstrativ je podle ESČ (Karlík, Nekula a Pleskalová 2002, s. 106) zejména odkázání (deixe) mimo text, přičemž se zohledňuje sémantický aspekt *bližší – vzdálenější* (např. *tenhle* – *tamhle*), nebo odkázání v rámci / dovnitř textu, které může být kataforické i anaforické.¹ Pokusíme se toto rozlišení znázornit v následujícím obrázku a demonstrovat jej na jednotlivých příkladech.²

¹ V *Mluvnici češtiny* (Daneš et al. 1987, s. 384–387) jsou demonstrativa coby výrazové prostředky delimitace zařazena do kategorie delimitátorů určitosti (nebo také mezi delimitátory identifikační). Jejich funkcí je tedy zejména „delimitovat“ takovou množinu situací, k níž se příslušná výpověď vztahuje. Samotná delimitace může být dále členěna na delimitaci identifikační a kvantifikační, přičemž tato diference je závislá na tom, který aspekt reference je při delimitaci zohledňován.

² Všechny zde uvedené necitované příklady byly vytvořeny speciálně pro tuto studii.

Na základě své primární funkce jsou demonstrativa označována jako deiktická slova (např. Daneš et al. 1987, s. 81–104), jejichž hlavním rysem je to, že jistou skutečnost nepojmenovávají, ale odkazují buď přímo k ní, nebo k jejímu pojmenování v textu a tím ji identifikují.

Z hlediska formálnesyntaktického mohou demonstrativa ve větě plnit jednak funkci pro nominálních determinátorů v závislé syntaktické pozici sloužících k vyjádření určenosti NP, např. *tato nová kniha, ten sousedův dům*, nebo mohou být užita ve funkci syntaktického substantiva, např. *Co si o tom myslíš? Na to se nedá zapomenout;* jedná se tedy o samostatně užité determinátory (např. Petr et al. 1986, s. 86; obdobně též pro indefinita Perissuti 2003, s. 72). Předmětem naší analýzy jsou pouze první uvedená demonstrativa, tedy ta determinující řídící jméno NP. Stranou ponecháváme rovněž identifikátory totožnosti, které budou předmětem dalšího zkoumání.

Základní funkcí demonstrativ determinujících NP je podle Uhlířové (1992, s. 247) zejména charakterizovat způsob užití NP v příslušném komunikačním aktu. Na rozdíl od naprosté většiny adjektiv nespecifikují význam dominujícího substantiva v dané NP vyjádřením určité vlastnosti, kvality či příznaku řídícího substantiva. Podávají pouze referenci o určitosti dané NP (obdobně jako indefinita nesou informaci o její neurčitosti).

Pro umístění demonstrativ v nerozvité NP je v současné češtině závazná poloha na počátku NP, tedy před dominujícím jménem, srov. např. *Ten pes tu chodí každé ráno*, oproti ***Pes ten tu chodí každé ráno**, přičemž tato iniciální pozice zcela koresponduje s jejich funkcí v NP, o níž bylo již pojednáno výše. Postpozice v češtině není využíváno ani jako příznakové varianty aktualizační, sémanticky diferencující a stylové. Pouze u rozvité NP může

docházet ke změně postavení demonstrativa vůči kvantifikátoru či některému dalšímu determinátoru, nikoli ovšem vůči rozvíjejícímu adjektivu, posesivu či dominujícímu substantivu (srov. např. Karlík 2006, s. 54). Podle Uhlířové (1992, s. 248) je záměna pořadí rozvíjejících členů NP převážně sémanticky diferencující, jak je patrné z níže uvedených příkladů mimo příklad a). Pokud se tedy například v téže NP setká demonstrativum a kvantifikátor, jejich pořadí určuje význam příslušné NP, srov. např. *Přečetl jsem takové tři knihy* (= přečetl jsem „asi tři knihy“, nebo „tři knihy tohoto typu“), oproti *Přečetl jsem tři takové knihy* (= pouze „tři knihy tohoto typu“). Obdobně také pokud se v NP setká demonstrativum a indefinitum, jejich pořadí, resp. člen, který stojí nejvíce vlevo, rozhoduje o určenosti/neurčenosti celé NP, srov. např. *Nějaký takový papír jsem hodil do koše* (= „papír, který vypadal podobně“), oproti *Ten nějaký papír byla moje dvouměsíční práce* (= „konkrétní papír“). V prvním případě nese celá NP rys neurčitosti, ve druhém se již jedná o určitou NP s příznakem anaforičnosti. Výjimku tvoří NP s demonstrativem a totalizátorem. Přestože základní nepříznakové pořadí je totalizátor – demonstrativum – substantivum, ani v případě záměny totalizátoru a demonstrativa nedochází ke změně významu, srov. např. *Všechny tyto / tyto všechny příběhy se už dávno staly.*

Pro současnou češtinu můžeme tedy navrhnut tyto struktury:

- a) *Všichni ti lidé přišli. // Ti všichni lidé přišli.*
- b) *K žádnému takovému setkání nedošlo. // Takové žádné setkání může být také někdy prospěšné.*
- c) *Dej mi tak tři ty rohlíky. // Dej mi ty tři rohlíky.*
- d) *Která ta otázka byla nejtěžší? // *Ta která otázka byla nejtěžší.*
- e) *Nějaká ta nápopověda by se mi také hodila. // Ta nějaká nápopověda mě přišla pěkně draho.*
- f) *Ta moje nová sousedka vůbec nevychází. // *Moje ta nová sousedka vůbec nevychází.*
- g) *Ta hezká/dřevěná/babiččina židle se rozbila. // *Hezká/dřevěná/babiččina ta židle se rozbila.*

Jak je zřejmé z výše uvedených příkladů, pro současnou češtinu není přípustné, aby posesivum/adjektivum stálo v pozici před demonstrativním zájmenem. A stejně tak by demonstrativum nemělo zaujmít pozici před interogativem.³

³ Pro neexistenci takových konstrukcí v češtině jsme provedli ověření v nereferenčním korpusu SYN. Po zadání dotazu *PS.* PD.* (N.*)|(A.*|PD.* (N.*)(PQ.*)(PK.*)) N.** v SYN bylo nalezeno 9 531 výskytů. Po prozkoumání jednotlivých výskytů formou sondy je zřejmé, že zmíněná posloupnost nepředstavuje případy, které jsou předmětem naší analýzy. Podle SČFI – heslo *ten který* – se jedná o ustálený neslovesný výraz ve významu „příslušný, určitý“, např. *Složení zeminy musí odpovídat tomu kterému druhu* (cit. dle SYN2009PUB), v ostatních případech je zájmeno *který* užito jako vztazné, např. *Také naše možnosti, bez ohledu na to, jaká katastrofa nám právě hrozí*, jsou zásadně omezené (cit. dle SYN2010).

Zjištění existence struktury demonstrativum – interogativum – substantivum je komplikováno nemožností odlišit tázací zájmena od vztazných. Po zadání dotazu *PD.* (P4.*)(PQ.*)(PK.*)) N.** v SYN bylo nalezeno 9 531 výskytů. Po prozkoumání jednotlivých výskytů formou sondy je zřejmé, že zmíněná posloupnost nepředstavuje případy, které jsou předmětem naší analýzy. Podle SČFI – heslo *ten který* – se jedná o ustálený neslovesný výraz ve významu „příslušný, určitý“, např. *Složení zeminy musí odpovídat tomu kterému druhu* (cit. dle SYN2009PUB), v ostatních případech je zájmeno *který* užito jako vztazné, např. *Také naše možnosti, bez ohledu na to, jaká katastrofa nám právě hrozí*, jsou zásadně omezené (cit. dle SYN2010).

Častější postpozice demonstrativních zájmen (ovšem vedle nepříznakové antepozice) je oproti češtině doložena ve východoslovanských jazycích, polštině a bulharštině, například pokud vyjadřují jistý negativní hodnotící odstín, např. v bulharštině: *Nechranimajka takau*, ukrajinštině: *šybenyk taky*⁴, či v případě, že se jedná o anaforická demonstrativa, např. v běloruštině: *I jašče adzin čalavek stal ū adzinoka v lese [...] Čalavek hety byť Savka Milhun* (cit. dle Uhličová 1992, s. 211).

Deskripce slovosledu demonstrativ ve staré češtině, obdobně jako i jiných zájmen či adjektiv, stojí v českém lingvistickém prostředí dosud stranou zájmu, o pozici demonstrativ v NP se ve svých pracích nezmíňují ani Trávníček (1956), ani Gebauer (2007). Teprve Šmilauer v „Kronice Bartoše Písaře“ (Šmilauer 1930) sleduje četnost anteponovaných/postponovaných demonstrativ a dále se zaměřuje na to, čím je málo frekventovaná postpozice (v památce ji tvoří jedna desetina všech dokladů) motivována. Převážně má podle něj na postpoziční postavení demonstrativ vliv typ reference, kterou dané demonstrativum podává. Častěji je postpozice doložena u demonstrativ s exoforickou referencí, v textu označovanou jako deixe vnější, např. *jakž list ten dojde* (Šmilauer 1930, s. 82). Větší tendenci k postponování mají rovněž zmíněná demonstrativa anaforická, např. (*Mikuláš*) *té služby potřeboval, ale Pašek ho zbavil služby té* (s. 82).⁵ Některé případy postponovaných dokladů tvoří demonstrativa determinující substantivum, které je dále rozvíjeno vedlejší větou, převážně přívlastkovou, např. *a na to jim Pašek odpověď tu dával, chtí-li [...]* (s. 82). Dále Šmilauer dokládá četnější postpozici u demonstrativ s jistým pejorativním odstínem (pokud autor záměrně nechce bliže specifikovat příslušné substantivum, neboť by tato specifikace nesla výrazný negativní odstín), např. *přijav receptu od arcibiskupa toho* (Šmilauer 1930, s. 83), a rovněž v případě, že determinují substantivum ve funkci adnominálního genitivu, např. *at' se k pořádku spisu tohoto navrátím* (Šmilauer 1930, s. 85). Jak je tedy z uvedených příkladů patrné, motivovanost postpozice demonstrativních zájmen v češtině v 1. polovině 16. století (vznik *Kroniky Bartoše Písaře* se datuje v rozpětí let 1530–1534) do jisté míry koresponduje se situací doloženou pro výše zmíněné slovanské jazyky (a rovněž pro latinský slovosled, jak bude zmíněno níže).

2 Analýza

Výběr pramenů jsme pokud možno koncipovali tak, aby byl pokrytý širší okruh prozaických textů⁶, zejména aby byly konfrontovány památky vyznačující se velkou závislostí na původní

⁴ V češtině známe toto užití postpozice u neurčitých zájmen, pokud vyjadřují negativní hodnocení (např. *Neprobudil se ani v poledne, spáč jeden*).

⁵ Podle *Mluvnice češtiny* (Daneš et al. 1987, s. 387) jsou anaforická demonstrativa (zde označována jako anaforické delimitátory) zpravidla nepřízvučná, zatímco kataforická bývají nositelem intonačního centra.

⁶ Doklady postponovaných demonstrativ v nové češtině můžeme nalézt v poezii, v níž je slovosled nesamostatných demonstrativ nepochybně ovlivněn rytmem verše či rýmem, např. v Máchově *Máji* (vyd. z roku 1941 v Praze):

předloze a památky s co nejmenší vazbou k originálnímu textu. Vzhledem k absenci původních prozaických textů ze 14. a 15. století nelze bohužel druhou zmíněnou skupinu nahradit výlučně originálními staročeskými texty (což by bylo samozřejmě vitanější), ovšem domníváme se, že vybrané texty se vyznačují velkou jazykovou svébytností, a proto je lze pokládat za adekvátní substituci těchto původních staročeských památek.

Z překladových památek co nejvíce reflekujících originální předlohu jsou vybrány některé biblické knihy 1. a 2. staročeské biblické redakce, tedy Bible olomoucká jako zástupce 1. biblické redakce a Bible mlynářčina ze 2. biblické redakce. V případě Matoušova evangelia, které nebylo do Olomoucké bible převzato z Drážďanské bible, ale ze staročeského textu *Evangelia sv. Matouše s homiliemi*, je analýza první biblické redakce rozšířena rovněž o text prvního staročeského překladu, tedy o Bibli drážďanskou. V případě Skutků apoštolů, jejichž text v Bibli olomoucké schází, je tato bible nahrazena Biblí litoměřicko-třeboňskou, taktéž z první biblické redakce.

Analyzovány jsou tyto biblické knihy – Starý zákon: Genesis, Tobiáš; Nový zákon: Matoušovo evangelium, Skutky apoštolů. Z volněji přeložených památek je pak metodou sondy (omezené počtem 400 dokladů) zkoumán staročeský text *Olomouckých povídek*⁷, *Tkadleců*⁸, Tomáše Štítného *Řeči besední*⁹ a *Život Krista Pána*¹⁰. Předložená analýza tak vychází přibližně z 3 000 dokladů.

2.1 Slovosledná analýza demonstrativ

Na základě analyzovaných dokladů je zřejmé, že na rozdíl od jiných determinátorů či adjektiv je slovosled demonstrativ ve staré češtině téměř identický se stavem v současné češtině (vycházíme přitom z obecného jazykového povědomí). Jak je patrné z níže uvedených tabulek (Tab. 1, Tab. 2), postpozice demonstrativ je ve staré češtině jen zcela ojedinělým jevem.

Tab. 1: Postavení demonstrativních zájmen v jednotlivých památkách (císelné údaje vyjadřují absolutní počet výskytů)

Analyzovaná památka	Antepozice demonstrativ	Postpozice demonstrativ	Celkový počet výskytů
Mt BiblDrážď	109	2	111

Snad spaní je i život ten, jenž žije teď; a příští den jen v jiný sen je změní? Z tohoto důvodu tedy nejsou předmětem našeho zkoumání veršované skladby.

⁷ Edice Eduarda Petru z roku 1957. Většina povídek, jak dokládá např. Vidmanová (1994, s. 148–149), je volným překladem díla Caesaria z Heisterbachu *Dialogus miraculorum*.

⁸ Edice Františka Šimka z roku 1974. Tato staročeská památná bývá obecně dávána do souvislosti s německým prozaickým textem *Ackermann aus Böhmen*, napsaným kolem roku 1400 Janem ze Šitboře.

⁹ Edice Milady Nedvědové z roku 1992. Štítný zde čerpá z řady latinských spisů, např. Bernarda z Clairvaux *De consideratione libri V ad Eugenium Tertium*, Huga Svatoviktorského *De eruditione didascalica* nebo z anonymního spisu *Dialogus dictus Malogranatum*; více viz Štítný 1992, s. 8–9.

¹⁰ Edice Martina Stluky z roku 2006. Jedná se o volný překlad latinského textu *Meditationes vitae Christi*.

Analyzovaná památka	Antepozice demonstrativ	Postpozice demonstrativ	Celkový počet výskytů
Mt BiblOl	122	17	139
Mt BiblMlyn	76	49	125
Act BiblLitTřeb	346	30	376
Act BiblMlyn	157	59	216
Gn BiblOl	179	10	189
Gn BiblMlyn	215	17	232
Tob BiblOl	74	1	75
Tob BiblMlyn	57	3	60
PovOl	392	8	400
ŠtítBes	365	35	400
Tkadl	371	29	400
Krist	395	5	400

Tab. 2: Celková frekvence antepozice/postpozice demonstrativních zájmen

Poloha demonstrativa	Počet výskytů (absolutně)	Počet výskytů (v procentech)
Antepoziční postavení Dem	2858	91,52 %
Postpoziční postavení Dem	265	8,48 %
Celkem	3123	100,00 %

Další naše analýza se tedy zaměřuje především na to, čím jsou málo frekventované doklady postpozice způsobeny. Hlavní otázkou je, zda jsou zejména v biblickém textu reflektovány vlivy originální předlohy, do jaké míry je postavení demonstrativa v NP ovlivněno tím, zda je dominující substantivum rozvíjeno současně ještě dalšími členy, či nakolik mají na slovosled určitých determinátorů ve staré češtině vliv komunikační a stylotvorné faktory.

2.1.1 Vliv pretextu na slovosled staročeských demonstrativ

Tento vliv je možné sledovat pouze v případě biblického textu, neboť se jedná o poměrně věrný překlad původní latinské předlohy. Ostatní zkoumané památky jsou spíše jen volným překladem originálního latinského nebo německého textu, anebo se o pretext jen z části opírají, a z toho důvodu u nich není dost dobře možné uvažovat o přesném převzetí původních konstrukcí. Ovšem pokud se blíže podíváme na doklady postpozice v biblickém textu, je zřejmé, že se převážně (a zejména ve druhé biblické redakci) jedná o doslovné parafráze latinských

konstrukcí. V latině podle Devinea a Stephense (2006, s. 511–520) k postponování tendují demonstrativa anaforická a demonstrativa s exoforickou referencí, což potvrzuje i jednotlivé biblické doklady, srov. příklad (1) (anafora) a příklad (2) (exoforická reference):

- (1) *A kteří se mnú biechu, světlo sú zajisté viděli, ale hlasu sú jeho neslyšeli, jenž se mnú mluvieše. I řekl sem: Co učiním, Pane? I vece Pán ke mně: Vstana, jdiž do Damašku a tuť tobě bude pověděno o všem, co máš učiniti. A když sem neviděl pro blesk světla toho* (BiblMlyn, Act 22,9–11)

Et qui mecum erant lumen quidem viderunt vocem autem non audierunt eius qui loquebatur mecum et dixi quid faciam Domine Dominus autem dixit ad me surgens vade Damascum et ibi tibi dicetur de omnibus quae te oporteat facere et cum non viderem prae claritate luminis illius et cum non viderem prae claritate luminis illius (Vg, ibid.)

- (2) *Jenžto snosivše, i učinili kopec i jedli na něm [...] I řekl jest Laban: „Kopeč tento bude svědek mezi mnú a mezi tebú po dnešní den.“* (BiblMlyn, Gn 31,48)
qui congregantes fecerunt tumulum comedenterque super eum [...] Dixitque Laban: Tumulus iste testis erit inter me et te hodie (Vg, ibid.)

2.1.2 Typ NP

Na základě analyzovaných dokladů se zdá, že postavení demonstrativ v NP není nikterak motivováno tím, zda je tato NP nerozvíta či rozvíta, zda se jedná o NP ve funkci predikativu či o NP s adnominálním genitivem. To je v rozporu například se Šmilauerovým tvrzením, neboť Šmilauer (1930, s. 84–85) dokládá četnější postpozici u NP s adnominálním genitivem. Pouze u rozvité NP se v nebiblickém textu objevuje poměrně zjevná tendence umístit demonstrativum do iniciální pozice v NP, přičemž ostatní rozvíjející členy bývají taktéž anteponovány před řídící jméno (toto uspořádání je nejfrekventovanější), viz příklad (3), či demonstrativum stojí v iniciální pozici NP, zatímco ostatní členy se nacházejí v postpozici, viz příklad (4):

- (3) *a já jedno o smrti myslím, by ta brzo přispěla pro tu převalikú žalost, pro tu nepřevýmluvnú tesknost* (Tkadl VII/158–160)

- (4) *a nad tiem tepruv to nebe křišťálové* (ŠtítBes X/71)

Další slovoslednou variantou je postpozice všech rozvíjejících členů včetně demonstrativ. V nebiblických textech se však tyto případy objevují jen zřídka, např. (5a), vedle toho ve staročeském biblickém textu se s takovou strukturou NP můžeme setkat výrazně častěji, přičemž tato postpozice zcela koresponduje s latinským uspořádáním, viz příklady (5b), (5c):

- (5a) *bude řečeno slovo ono Davidovo: „Zlořečení budete, jenž se odchylují od přikázanie tvého, Bože, a jenž sstúpili z tvých cest [...]* (Tkadl XV/195–197)

- (5b) *I ponúcieše jich a ťka: „Spaste sě ot národa tohoto nepravého.“* (BiblLitTřeb, Act 2,40)
et exhortabatur eos dicens salvamini a generatione ista prava (Vg, ibid.)

(5c) *Tak bude i pokolení tomuto najhoršiemu.* (BiblMlyn, Mt 12,45)

Sic erit et generationi huic pessimae. (Vg, ibid.)

Co se týče uspořádání jednotlivých komponentů NP, je v námi analyzovaných památkách doložena obdobná situace jako v současné češtině, ovšem s tím rozdílem, že se v jistých (ne-příliš frekventovaných případech) objevují i struktury v současné češtině negramatické (pomíjíme zde výše zmíněné případy s cirkumponovanými či postponovanými rozvíjejícími členy, které jsou zvláštními slovoslednými specifiky staré i střední češtiny). U několika málo dokladů – a pouze v *Tkadlečkovi* – předchází demonstrativum posesivní zájmeno, viz (6a), (6b):

(6a) *žes mě méj téj hrdličky, mé převýborné domácie holubičky hanebně zbavilo* (Tkadl XV/102–104)

(6b) *Nečinilať jest má ta přešlechtilá šlechta* všech dobrých činov (Tkadl IX/262–263)

Vojedinélých případech (i v dalších památkách) stojí před demonstrativem i adjektivum, srov. např.:

(6c) *obměkčije tvrdost Saturnovu a studenosť a Marsovo horké a suché zapálenie obvlažuje – a tak jest mezi dväma krutýma témama planétoma* (ŠtítBes X/62–64)

Oproti nové češtině se objevují (jen zcela výjimečně) doklady typu *ten který + substantivum*, v tomto případě se však nejedná o uvedenou strukturu demonstrativum – interogativum – substantivum, neboť zájmeno *který* má ve staré češtině kromě tázacího či vztažného významu rovněž význam neurčitý (např. Vážný 1963, s. 143), srov. např.:

(7) *Nevieš-li toho, Neščestie, ale věz, žeť ještě jest šest věcí na světě, ješto jich Buoh velice na člověku nenávidí, z nichžto sobě vyber, také-liť tě v tom kterém kusu nenávidí.* (Tkadl XV/204–206)

Na základě těchto dokladů je tedy zřejmé, že pro demonstrativum ve staré češtině není nutně vynucena iniciální pozice v NP, případně pozice za jiným zájmenem (totalizátorem/interogativem) či kvantifikátorem, ale může zaujmít pozici před/za substantivem, přičemž při antepozičním postavení jej může libovolně předcházet jiné zájmeno (převážně mimo posesivum) či v nečetných případech i adjektivum, v postpozici pak demonstrativum stojí těsně u řídícího jména a další zájmeno či adjektivum následuje až za ním.

2.1.3 Komunikační faktory

V této části se zaměřujeme především na to, zda antepoziční/postpoziční postavení může být ovlivněno také typem reference (endoforické/exoforické) a zda v případě reference endoforické můžeme pozorovat jiné slovosledné chování u anaforické a kataforické NP. Předložené výsledky je však nutné brát pro velmi nízký počet dokladů spíše jen jako orientační. Do budoucího by bylo zapotřebí pokusit se do analýzy zapojit více dokladů postponovaných demonstrativ, což je vzhledem k převládající tendenci klást demonstrativa do iniciální pozice v NP úkol značně obtížný. Při srovnání jednotlivých dokladů se však zdá, že ani typ reference slovosled-

demonstrativ jednoznačně neovlivňuje, i když jistý vliv na umístění demonstrativ pravděpodobně má. Určitou tendenci k postponování demonstrativ můžeme totiž pozorovat u anaforické NP, viz příklady (8a–c), jak již bylo zmíněno výše, a obdobně také několik dokladů postpozice tvoří demonstrativa odkazující k mimotextovým skutečnostem, viz příklady (9a–c):

(8a) *Onať jest byla postavú svú panna; příjmie jejie bylo jest Pernikářka, jenž sme jie byli sami dali jméno to* (Tkadl IV/59–60)

(8b) „*Lazař, bratr náš, jehožto miluješ, nemocen jest.* [...] To poselstvie Ježíš uslyšav, k tomu poslovi řekl: „*Nemoc ta nenie na smrt, ale pro chválu boží [...]*“ (KristA, 73a)

(8c) „*Zahyň ten den, v némž sem se narodil, a noc, v niež jest řečeno: ,Počat jest člověk.'* Den ten obrať se ve tmu a nebud' osviecen světlem!“ (ŠtítBes XXV/97–99)

(9a) *aby se v nich milost božie rozmáhala a k světu tomuto potuchala* (ŠtítBes I/15–16)

(9b) *O tom tak myse a vzpomínaje, kak mi jest z mladu mílo bylo cosbud' slýchati křesťanských věcí od otce svého a od mateře, pro něž jsem pak i v písmu přišel v nějakú známost, vymyslel sem knihy tyto* (ŠtítBes I/29–32)

(9c) *Takež tato dievka drahá, jsúc Duchem svatým skropena, světu tomuto na útěchu dána* (KristD, 108b)¹¹

Je tedy patrné, že ve staročeských památkách můžeme pozorovat to, co bylo výše zmíněno pro polštinu, latinu apod. (ovšem na rozdíl od nové češtiny), že pokud je dané demonstrativní zájmeno anaforické, objevuje se v jazyčích tendenze umístit jej až za dominující jméno.¹² Nelze však říci, že anaforická funkce demonstrativního zájmena vynucuje jeho postpozici pravidelně. Rovněž ve zkoumaných staročeských památkách zaujímají anaforická demonstrativa převážně pozici před určovaným substantivem, srov. např.:

(10) *Učiniece obraz panenský, pěkný, vytesaný, a ta panna prosta stojí v nebe tvář svú vzdvihši, očima jsúc slepa a rukú nemajíc a k tomu němá. Lidé obecní, nerozumní a hlúpí ji často vidúce zjevně stojiece a neseznavše, co se ta panna znamenává, pravili říkúc: „Pěkný by to obrázek byl, by měl oči a ruce.“ Ale lidé múdří rozumějíce lépe, co ta panna se znamenává* (Tkadl XV/44–48)

Speciální skupinu tvoří případy, v nichž je uváděn nový referent společně s jedním či několika příznaky, pomocí nichž je definován, jak je tomu v případech s vysvětlující vedlejší větou relativní, přičemž demonstrativum zde plní funkci korelativa,¹³ srov. např. doklady (11a–c):

11 Doklad této postpozice se objevuje pouze v rukopisu D, v rukopisu A i E je příslušná NP bez determinátoru určenosti, srov. *Takež tato dievka drahá svatým Duchem skropená světu na útěchu dána* (KristA, 3a), *Takež tato panna svatým Duchem skropená světu na útěchu dána* (KristE, 178b).

12 Stejnou tendenci bychom tedy mohli pozorovat i u demonstrativ ve staročeském biblickém textu, jejichž slovosled je, jak již bylo výše zmíněno, ovlivněn latinskou předlohou. Jelikož ale slovosled latinských ukazovacích zájmen není předmětem této studie, analyzujeme z hlediska komunikačních faktorů pouze texty s menší závislostí na původní předloze.

13 *Mluvnice češtiny* (Daneš et al. 1987, s. 387) v těchto případech rozlišuje, zda daná NP uvozující vztažnou větu je anaforická, či kataforická. V případě anaforické NP hodnotí rozvíjející vedlejší větu jako nerestriktivní, přičemž

- (11a) *Neb ztráta ta, jenž ji sobě za ztrátu počítáš, nic všechno, jedno že s tím ztratil náději tu, ještě k němu jměl.* (Tkadl XVI/222–223)
- (11b) *že jest slovo to, jenž jest z úst vypustila, dobře a více než dobře na své myslí sem i tam převálela* (Tkadl IV/62)
- (11c) *I tiem činem proměnu čas činí v naší myslí, když myšlenie to, ještě máme v některém chvíli, opustíme* (ŠtíťBes XVIII/66–67)

Z analýzy jednotlivých dokladů vyplývá, že často se v těchto případech objevuje postpozice, a to v biblickém i nebiblickém textu. Pravděpodobně zde však nelze uvažovat o vlivu latinského slovosledu, neboť latinská zde převážně nesamostatné demonstrativa neužívá, srov. např.:

- (12a) *Zemi tuto, v niežto spíš, tobě dám i sámeni tvému.* (BiblMlyn, Gn 28,13)
terram in qua dormis tibi dabo et semini tuo (Vg, ibid.)
- (12b) *Móžete-li pít kalich ten, ještě já mám pít?* (BiblOl, Mt 20,22)
Potestis bibere calicem, quem ego bibiturus sum? (Vg, ibid.)

Pokud vezmeme v úvahu, co bylo již řečeno o nepřízvučnosti anaforické NP mající za následek častější postpozici demonstrativ, je na základě sledovaných příkladů zřejmé, že v případech, v nichž je určitá NP ještě dále rozvíjena relativní větou, stojí naopak v postpozici demonstrativum kataforické, tedy přízvučné. Tento jev je však pravděpodobně výsledkem toho, že se demonstrativum staví blíže ke vztažné větě podávající referenci o NP.

Frekvenční zastoupení uvedených typů demonstrativních zájmén v sondě v nebiblickém textu zachycuje následující tabulka:

Tab. 3

	Anaforická Dem	Dem s exoforickou referencí	Dem s korelativní funkcí
Krist	3	2	—
PovOl	5	2	1
ŠtíťBes	22	5	8
Tkadl	4	—	17
Celkem	34	9	26

Mimo tyto zmíněné příklady postponovaných demonstrativ se objevují ještě ojedinělé doklady jinak motivované postpozice, a to pouze v *Tkadleckovi* – jedná se převážně o doklady demonstrativ v apozici, což není nikterak překvapivé, neboť o častější postpozici některých zájmén (zejména posesivních) či adjektiv stojících v apozici skupině se zmiňuje například

řídící substantivum není možné z této fráze elidovat, v případě kataforické NP označuje vedlejší větu za restrikční a umožňuje z fráze vypustit buď nesamostatné demonstrativum, nebo samotné dominující jméno.

Trávníček (1956, s. 153). Tato postpozice je zřejmě vyvolána nižší výpovědní dynamičností substantiva a jeho determinujícího zájmena v apozici, srov. např. tento doklad:

- (13) *jižto sú byly učinily oněch sedm bohyň v pohanském rádu, o nichž praví mistr Oracius, pohan ten, ani jsi snad čital kdy o přirozených bězech zdejších zemských věcí [...]*
(Tkadl X/5–10)

2.1.4 Stylistické faktory

Obdobně jako u posesivních zájmén je zřejmé, že od druhé biblické redakce se objevuje výrazná tendence při biblickém překladu co nejvíce zachovávat původní latinskou dikci, aby tak byla vytvořena česká bible vysokého stylu odpovídající bibli latinské. Tato snaha má pak za následek poměrně frekventované postponování všech rozvíjejících členů NP včetně demonstrativních zájmén, srov. např.:

- (14a) „*Tento lid ctí mě svými rty, ale jich srdce daleko jest ote mne.*“ (BiblDrážď, Mt 15,8)
„*Lid tento rty mě ctí, ale srdce jich daleko jest ote mne.*“ (BiblMlyn, ibid.)
- (14b) „*Zapovědajíc smy vám zapověděli, abyste neučili v tomto jméně [...]*“
(BiblLitTřeb, Act 5,28)

„*Přikazujíc přikazujem vám, abyste neučili ve jméně tomto [...]*“ (BiblMlyn, ibid.)
Zajímavý jev, jenž sice nesouvisí přímo se slovosledem, ale právě se zmíněnými stylistickými faktory, je poměrně frekventované užívání nesamostatných demonstrativ v Olomoucké bibli, případně v Bibli litoměřicko-třeboňské, které je typickým příznakem mluveného jazyka (velká frekvence těchto zájmén je příznačná pro památky nižšího stylu, např. velký počet dokladů můžeme nalézt v *Olomouckých povídkách*),¹⁴ zcela zjevné je to například ve Skutčích apoštólů Bible litoměřicko-třeboňské – oproti druhé redakci, v níž je toto hojně užití ukazovacích zájmén již výrazně omezeno, srov. např. doklady (15a), (15b):

- (15a) *an plove do té vlasti Fenicem, na ten koráb všedše i pluli smy* (BiblLitTřeb, Act 21,2)
ana plove do Fenicem, vstúpivše, plavili sme sě (BiblMlyn, ibid.)
- (15b) [...] a na druhý den smy připluli k tomu ostrovu Miletum. Neb sobě bieše svaty Pavel umyslil připluti k tomu městu Efesum, aby sě nemeškali v tom městě Asia. (BiblLitTřeb, Act 20,15–16)
A druhý den přišli sme do Miletu. Neb bieše Pavel uložil připlaviti sě do Efuzu, aby nižádné meškánie jest nebylo v Azii. (BiblMlyn, ibid.)

¹⁴ Podle Horálka (1962, s. 273) je toto nadměrné užívání demonstrativních zájmén způsobené vlivem němčiny, proto se uplatňuje zejména ve slovanských jazycích, které jsou v těsnějším kontaktu s němčinou (především tedy v češtině a polštině). Demonstrativum v tomto případě „nemá funkci identifikační, ale konotační“. Užíváním syntakticky nesamostatného zájmena *ten* v mluvených projevech současné češtiny se ve svém článku zabývala např. Schneiderová (1993). Podle ní je frekventované užívání tohoto zájmena vázáno zejména na projevy, které se vyznačují vysokou emocionálností nebo které jsou ovlivňovány psychickými faktory (např. strachem, ostydem), a velmi často se objevuje i v řeči malých dětí (to je nepochybně způsobeno jejich teprve se rozvíjejícími vyjadřovacími schopnostmi).

3 Závěr

Na základě provedených analýz je zřejmé, že demonstrativa na rozdíl od jiných determinátorů, zejména pronominalních posesiv (jak bylo uvedeno v samotném úvodu tohoto článku), zaujímají ve staré češtině téměř pravidelné postavení před řídícím jménem. Tento stav tak zcela koresponduje se stavem v současné češtině.

Málo frekventované doklady postponovaných demonstrativ lze v biblickém textu z větší části zdůvodnit vlivem originální (latinské) předlohy. S touto skutečností také úzce souvisí stylotvorné faktory, které se v této překladových biblických památkách uplatňují a které mají počínaje druhou staročeskou biblickou redakcí za následek častější postponování uka-zovacích zájmen, stejně jako dalších rozvíjejících komponentů NP. V pozdějších biblických překladech je tato tendence ještě výraznější, srov. např. výsledek sondy v Matoušově evangeliu Melantrichovy bible 67A : 48P.¹⁵ Opět se tedy potvrzuje skutečnost, že biblický text z hlediska slovosledu nereflektuje přirozený vývoj češtiny a že velká část postponovaných determinátorů je především výsledkem snahy přizpůsobit staročeský slovosled biblické latině.¹⁶

V nebiblických textech s menší závislostí na pretextu mají pravděpodobně na postpozici demonstrativních zájmen vliv zejména komunikační faktory způsobující častější postpozici anaforických nesamostatných demonstrativ, demonstrativ s exoforickou referencí a nesamostatných demonstrativ v NP rozvíjet relativní větu ve funkci korelativa. Tyto spíše jen ojedinělé příklady postpozice jsou však doloženy zejména v památkách vyššího stylu (v *Tkadlečkovi a Řezech besedních*). Památky nižšího stylu (*Olomoucké povídky*, *Život Krista Pána*) se vyznačují jednoznačnou iniciální pozicí demonstrativ v NP. Z tohoto důvodu lze tedy uvažovat rovněž o vlivu stylotvorných faktorů (v textech vyššího stylu) ovlivňujících slovosledné usporádání NP.

Literatura

- Bible mlynářina*. Cit. dle *Manuscriptorium* (2012). Online: <http://www.manuscriptorium.com>.
Cit. 12. září 2012.
- Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem* (1980). Ed. R. Weber. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- BĚLIČOVÁ, H. a L. UHLÍŘOVÁ (1996). *Slovanská věta*. Praha: Euroslavica.
- Český národní korpus – SYN* (2012). Praha: Ústav českého národního korpusu FF UK. Online: <http://www.korpus.cz>. Cit. 4. září 2012.
- DANEŠ, F. et al. (1987). *Mluvnice češtiny 3: Skladba*. Praha: Academia.

¹⁵ Symbol „A“ značí antepozici, symbol „P“ postpozici.

¹⁶ O tom více viz Kyas 1997, s. 66.

- DEBDict – obecný prohlížeč slovníků* (2012). Online: <http://deb.fi.muni.cz/debdict/index-cs.php>.
Cit. 4. září 2012.
- DEVINE, A. M. a L. D. STEPHENS (2006). *Latin Word Order*. Oxford: Oxford University Press.
- HORÁLEK, K. (1962). *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- MÁCHA, KAREL HYNEK (1941). *Máj*. Ed. V. Šmidt. Praha.
- KARLÍK, P., M. NEKULA a J. PLESKALOVÁ, eds. (2002). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Lidové noviny.
- KARLÍK, P. (2006). Několik poznámek k české NP. In *LŠS 39*, s. 51–65. Brno: Masarykova univerzita.
- KYAS, V. (1997). *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad.
- NAVRÁTILOVÁ, O. (2012). Postavení posesivních zájmen v Matoušově evangeliu v průběhu 14.–17. století. *Studia Slavica* 2012(16): s. 503–511.
- Olomoucké povídky (1957). Ed. E. Petrů. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká 1: *Evangelia* (1981). Ed. V. Kyas. Praha: Academia.
- Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká 2: *Epištoly, Skutky apoštolů, Apokalypsa* (1985). Ed. V. Kyas. Praha: Academia.
- Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká 4: *Tobiáš, Sirachovec* (1996). Eds. V. Kyas, V. Kyasová a J. Pečírková. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- PERISSUTTI, A. M. (2003). *Determinátory neurčitosti v češtině*. Neapol: Universita degli Studi di Napoli.
- PETR, J. et al. (1986). *Mluvnice češtiny 2: Tvarosloví*. Praha: Academia.
- SCHNEIDEROVÁ, E. (1993). K užívání zájmena ten (v přívlastkové pozici) v mluvených projevech. *Naše řeč* 76: s. 31–37.
- ŠMILAUER, V. (1930). *Poloha přívlastku v Kronice pražské Bartoše Písaře*. Praha: Filozofická fakulta UK.
- ŠTÍTNÝ, TOMÁŠ (1992). *Řeči besední*. Ed. M. Nedvědová. Praha: Academia.
- Tkadleček (1974). Ed. F. Šimek. Praha: Odeon.
- TRÁVNÍČEK, F. (1956). *Historická mluvnice česká 3: Skladba*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- UHLÍŘOVÁ, L. (1992). Ten nějaký // nějaký ten a případy podobné. *Naše řeč* 75: s. 247–254.
- VÁŽNÝ, V. (1963). *Historická mluvnice česká 2: Tvarosloví*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- VIDMANOVÁ, A. (1994). *Laborintus: latinská literatura středověkých Čech*. Praha: Koniasch Latin Press.
- Život Krista Pána (2006). Ed. M. Stluka. Brno: Host.

Klíčová slova | Key words

slovosled, demonstrativní zájmeno, stará čeština, nominální fráze, bible

word order, demonstrative pronoun, Old Czech, noun phrase, Bible

Olga Navrátilová

Ústav českého jazyka FF MU Brno

Arna Nováka 1, 602 oo Brno

olganav@mail.muni.cz

Negace ve Svatováclavské bibli v diachronním pohledu

Negation in the St. Wenceslaus Bible from Diachronic Perspective

Jakub Maruš

Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu specifického výzkumu „Čeština v jednotě synchronie a diachronie – 2012“ (MUNI/A/0762/2011).

Abstract | Abstrakt

In the baroque-period Czech Bible (Svatováclavská bible) "nic" and "nikoli" were used as adverbials and the usage of adjective "nižádný" and conjunction "aníž" differ from present days. In comparison with contemporary sources, the latter three are identified as archaisms, the former as common in baroque Czech.

Užívání výrazů „nic“ a „nikoli“ jakožto adverbií a užívání adjektiva „nižádný“ a souřadicí spojky „aníž“ se ve Svatováclavské bibli liší od novočeského úzu. Ve srovnání se soudobými prameny jsou způsoby užití posledních tří výrazů označeny jako archaické, adverbialní „nic“ pak jako v barokní češtině běžné.

Podoba negace (záporu), či přesněji jejích prostředků nebyla v průběhu vývoje českého jazyka neměnná. Zatímco dnes je prakticky jediným možným způsobem vyjádření negace v češtině užití prostředků záporové shody (záporka *ne-* na slověse společně se zápornými formami zájmenných výrazů, např. *nikdy*, *žádný*), ve staré češtině se objevují doklady, které záporovou shodu porušují, ať již jen zdánlivě, či skutečně – k popření celé věty tedy stačí pouze jedna záporka, zatímco ostatní členy se objevují v tvarech nezáporných.

Přehledně tuto situaci vystihuje následující dělení způsobů záporu dle J. Gebauera, přestože jeho kategorizace není zcela neproblematická:

- I. *ikto nevie*, t. j. zápor děje se slovcem *ne* samotným;
- II. *nikto vie*, t. j. zápor děje se slovcem *ni* samotným; a
- III. *nikto nevie*, t. j. zápor děje se slovci oběma, *ne*, *ni* pospolu.

(Gebauer 2007, s. 643)¹

¹ Pro revizi Gebauerova dělení a více k stč. záporové shodě srov. Maruš 2009.

Jak vidno, záporová shoda odpovídá způsobu III. (nč. *nikdo neví*). Přestože to není bez dalšího výkladu zřejmé, k záporové shodě náleží také způsob I., pro účely tohoto textu by však bylo nadbytečné se touto věcí šířejí zabývat.² Zápor pomocí II. způsobu se ve staré češtině děje nejčastěji spojkou (*a*)*ni*, po níž následuje přísudek v kladném tvaru; zápor pouze pomocí záporného zájmenného výrazu (např. *nikto, nic*) není ve staré češtině častý, více se objevuje v překladových památkách, počet dokladů nás ale neoprávňuje označit ho za ojedinělý.

V současné češtině užíváme běžně pouze způsobu III., tedy záporové shody, avšak použitkem způsobu II. je podřadicí spojka *aniž*. Užijeme-li ji v souvětí, získá věta jí uvozená záporný význam, aniž by sloveso či jiný větný člen mohly být v záporném tvaru (sloveso se zápkou *ne-*, záporné tvary zájmen...). Např. *Jednal, aniž (by) věděl, co smí* („jednal a nevěděl...“).

Negace ve Svatováclavské bibli

Svatováclavská bible (*Bible 1677–1715*) je památka češtiny střední doby, konkrétně doby barokní (Nový zákon vyšel r. 1677, Starý zákon pak ve dvou dílech v letech 1712 a 1715), navazuje na dlouhou tradici českých biblických překladů. Přestože jedním z podnětů pro tento (katolický) překlad bylo vydání nové úpravy latinské vulgáty, známé jako Sixto-klementinská, jejímž cílem bylo sjednotit různé verze vulgáty a navrátit text do stavu blízkého původnímu Jeronýmovu překladu, nevzdali se překladatelé výsledků a zkušeností předchozích generací s překladem bible a mnohé obraty do tohoto textu přebírají jak z katolických, tak nekatolických biblí – zejména z Bible kralické, Bible benátské a Melantrichovy bible. Přesto zůstala Svatováclavská bible svébytným překladem a není pouhou komplikací předchozích zdrojů.³

Způsoby negace bychom v ní nejspíš měli očekávat ustálené a v základních rysech shodné s češtinou novou. Po čtyřech stotech letech vývoje spisovného jazyka již prostředky větné negace přes svou rozmanitost nevykazují neobvyklé deviace, humanistické experimenty by také již měly být minulostí. To je v zásadě případ i Svatováclavské bible – užití záporové shody je typickým způsobem záporu, jak ilustrují doklady v př. (1) a (2):

- (1) žádneho svědka řeči naší není kromě Boha (Gn 31,50)
- (2) nikdy nic nebylo vídáno takového v Izraeli (Mt 9,33)

Základním prostředkem negace je záporná předpona *ne-* na přísudkovém slovese (*není, nebylo vídáno*), k ní se přidružují záporné tvary zájmenných výrazů (kvantifikátorů; žádneho, nikdy, nic), popř. výrazů kvantifikovaných zápornou vytýkací částicí *ani* (např. *ani Šalamoun*

[...] odín nebyl, Mt 6,29). Neobjevují se již „nezáporné“ tvary jako *ikto, ijeden, ižádný či všichni* ve významu „nikdo, žádný“, např. *všickni toho neuzřechu „nikdo to nespatřil“* z Dalimilovy kroniky (*Staročeská kronika tak řečeného Dalimila* 1988, kap. 55, ř. 36). V tomto se negace Svatováclavské bible shoduje s novou češtinou.

Vzhledem k tomu je tedy výhodné a vhodné zabývat se pouze těmi jevy, které se liší od novoceského stavu. Zajímavé jsou proto následující případy, které odchylky od nč. stavu vykazují:

- (3) *vida pak Pilát že by nic neprospěl [...]* (Mt 27,24)
- (4) *rekł pak had k ženě: Nikoli smrti nezemřete* (Gn 3,4)
- (5) *a nižádný nemohl jemu odpověděti slova* (Mt 22,46)
- (6) *[...] aniž více slouti bude jméno tvé Abram* (Gn 17,5)

V příkladu (3) se objevuje slovo *nic*, avšak nikoli ve významu zájmenném, ale adverbiálním – tedy ve významu „vůbec, nikterak“. V příkladu (4) je v podobné pozici výraz *nikoli*, s obdobným významem „nikdy, nikterak, vůbec“. Zájmenné adjektivum *nižádný* v př. (5) je variantou výrazu *žádny*, v současné češtině se ho (na rozdíl od staré) neužívá. Tyto tři výrazy (v daných významech) jsou pouze jinou lexikální náplní pro konstrukce užívané i v nové češtině a otázku záporové shody neproblematizují. Odlišný je případ současně souvětné spojky či navazovací částice *aniž* (obě funkce je těžko od sebe jednoznačně odlišovat a v případě tohoto textu to ani nemá mnoho smyslu), která se objevuje v př. (6).

Jednotlivým výrazům se dále budu věnovat samostatně. Prostřednictvím komparace s dalšími prameny ze srovnatelné doby, dále označovanými jako Vidění (Jestřábský 1719) a Postilion (*Pražské poštovské noviny* 1719–1726), a se stavem staročeským i novoceským se pokusíme vyložit, nakolik lze tyto jevy vykládat jako v barokní době živé, či zda je lépe je považovat za archaismy dochované nejspíše biblickou tradicí.

Nic

Nic je běžně užívané záporné zájmeno, zde se nám však jedná o jeho užití v pozici adverbia a ve významu „vůbec, nikterak“ či jako zesílení záporného slovesa.

Takovéto užití je zcela běžné v památkách ze 14. století, tedy staročeských (*Staročeská kronika tak řečeného Dalimila* 1988, kap. 56, ř. 24: *budem o něm nic netbati*). Hojně je zastoupené i ve Svatováclavské bibli, a to jak v textu samotném, tak v komentářích – mimo dokladu v (3) např.: *Nic ti to nespomáhá, že tě obklíčila tma* (Mt, komentář k 25. kap.).

Také kontrolní texty toto užití dokládají:

- (7) *napomenul ho, aby se toho nic neostejchal* (Vidění)
- (8) *oznamují: že tam Mouřeníův nic se neobávají* (Postilion 1723)
- (9) *ačkoliv [...] flastryle přiložene byli, však předce nic platne býti nechtěli* (Postilion 1726)

2 Vice viz Maruš 2009.

3 Genezi textu Svatováclavské bible a textovou závislost na starších překladech podrobne řeší Vintr 1988, s. 13–21 a Vintr 1992, s. 197–212.

V nové češtině jsou pouze zbytky takového užití, nejčastěji frazeologizované v obrazech jako *nic se neboj* či *nebylo to nic platné*.

Nikoli

Použití *nikoli* ve významu „nijak, nikdy, vůbec“ je pro současnou češtinu zcela neobvyklé. Význam „nikdy“ je však pro toto slovo původní (jako spojení *ni + koli*) a jako zesílení negace na slovese („nijak, vůbec“) je ve staré češtině běžné.⁴ Ve Svatováclavské bibli je výskyt omezený: z rozsáhlé sondy zahrnující 7 knih novozákoních (Evangelia, Skutky apoštola, 1. Koritnským, Zjevení sv. Jana) a 4 starozákoní (Ezechiel, Izajáš z r. 1712; Genesis, Job z r. 1715) jsem získal 18 dokladů, z nichž 11 obsahují společně knihy Genesis a Job, dva doklady pocházejí z komentářů k novozákonímu textu. Naopak Evangelia společně obsahují ve vlastním biblickém textu pouze jeden doklad. Doklady např.:

- (10) *a ty Betléme země Júdská, nikoli nejsi nejmenší* (Mt 2,6)
- (11) *skrže rozličnost [...] řádů nikoli se neruší jednota* (1Ko, komentář k 1. kap.)
- (12) *a pohanění lidí nikoli neponeseš* (Ez 36,15)
- (13) *zoufal sem, nikoli již více živ nebudu* (Jb 7,16)

V kontrolních textech se *nikoli* v daném významu vůbec nevyskytuje, naopak v podobných pozicích pouze Vidění obsahují výrazy *nijak* a *nijakž* (po jednom výskytu). Jak již bylo zmíněno, v současné češtině není takto *nikoli* používáno, užívá se jiných prostředků.

Vzhledem k výrazně bohatšímu zastoupení v historických knihách starozákoních lze uvažovat o tom, že takové užití slova *nikoli* je zvláštností jednoho překladatele, zatímco ostatní doklady jsou snad ojedinělými relikty převzatými z předchozí biblické tradice. Srovnání s latinským textem Sixto-klementinské vulgáty pak toto podezření utvrzuje, neboť všude, kde se ve Svatováclavské bibli objevuje nesamostatně stojící *nikoli*, obsahuje latinská předloha výraz *nequaquam*.

Nižádný

Tvar *nižádný* je jednou z vývojových fází původně adjektiva s lexikálním významem („žádaný, žádoucí“), tedy adj. *žádný*, které ztratilo svůj původní význam a stalo se adjektivem zájmeným (záporným). Jednotlivé formy v průběhu vývoje byly tyto: *ižádný*, *nižádný* a nakonec *žádný* (v dnešním významu).⁵ Stará čeština tvar *nižádný* dokládá, nejprve jako konkurenci staršího *ižádný*, později vytlačovaného tvarem *žádný*.

⁴ Srov. Gebauer 1970, heslo „*koli*“ a *Staročeský slovník: Na–objíjeti sě* 1977, heslo „*nikoli*“.

⁵ Vývoji významu a funkce slova *žádný/ižádný/nižádný* se dostatečně věnoval Trávníček 1956, s. 31.

Výskyt ve Svatováclavské bibli je celkově shodný s výskytem předchozího výrazu, tedy 18 dokladů, doklady však vykazují zcela opačné zastoupení ve sledovaných biblických knihách: v Evangelích je dohromady 12 dokladů, navíc jeden v komentářích, zbylé 4 jsou v textu a komentářích starozákoních prorockých knih (Ezechiel, Izajáš). Zbylé zkoumané novozákoní i starozákoní knihy formu *nižádný* nedokládají. Zajímavý je také poměr vůči konkurenčnímu *žádný* – v knihách, v nichž se *nižádný* objevilo, se poměr pohybuje od 1 : 5 do 1 : 14 s průměrem kolem 1 : 8.

Je tedy zřejmé, že *žádný* má výrazně vyšší frekvenci výskytu a pro užití *nižádný* by tedy měl existovat zvláštní důvod. V kontrolních textech se *nižádný* nevyskytuje, v nové češtině se prakticky nepoužívá. Ani v latinském originálu však nejsou místa výskytu odlišena různou lexikální náplní (*žádný* i *nižádný* shodně překládají *nemo*, *quisquam*, příp. *ullus*). Lze sice uvažovat o tom, že *nižádný* je jakousi silnější variantou *žádný* (tj. „pražádný“), ani to však právě latinská předloha nenaznačuje. Je tedy jako zdroj třeba přijmout předchozí biblickou tradici.

Pro srovnání nám posloužilo Janovo evangelium, které obsahuje ve Svatováclavské bibli nejvíce dokladů tvarů adj. *nižádný*, a to 4 (společně s *žádný* pak dle pramene 38–39 výskytů):

- (14) *a nižádný nevstoupil na Nebe, jediné ten [...] (J 3,13)*
- nižádný zajisté v skrytě nic nedělá (J 7,4)*
- vy podlé těla soudíte: já nesoudím nižádného (J 8,15)*
- nižádný ji neběre ode mne (J 10,18)*

Srovnáme-li výskyty v Janovu evangeliu Svatováclavské bible s Melantrichovou bíblí, Biblí kralickou a latinským originálem, pak dojdeme k následujícím zjištěním: v originále je v těchto 4 případech *nemo*, *nemo*, *quemquam* a *nemo*; v Bíbli kralické (*Biblí české díl šestý totiž Nový zákon v nově vydaný 1593*) se *nižádný* objevuje čtyřikrát, z toho 2 doklady jsou na shodných místech; v Melantrichově bíblí (*Biblí česká 1570*) nalezneme 6 dokladů, přičemž 4 z nich jsou shodné se čtyřmi citovanými výše. Je tedy zřejmé, že *nižádný* se do Svatováclavské bible dostalo překladatelskou tradicí a jeho umístění závisí na Melantrichově bíblí (katolické), či snad Bibli benátské (tehdy mylně považované za katolickou), na níž je Melantrichova bible textově závislá.

Aniž

Vzhledem k poměrně vysokému výskytu spojky/částice *ani/aniž* byl zkoumaný materiál omezen na pouze čtyři novozákoní knihy (Matoušovo a Markovo evangelium, Skutky apoštola, Zjevení) a tři knihy starozákoní (Genesis, Job, Izajáš). Ve Svatováclavské bibli se *ani(ž)* objevuje v různých pozicích a funkcích, pro jejich rozlišení a pro určení případů, které nás budou zajímat, si nejprve uvedeme tři příklady:

- (15) *ani Šalamoun [...] odín nebyl* (Mt 6,29)
 (16) *v nebi, kdežto ani rez ani mol nekazí* (Mt 6,20)
 (17) *nevztahuj ruky své na pachole, aniž jemu co čiň* (Gn 22,12)

Př. (15) ukazuje částici *ani*, která při negaci popírá i minimální (očekávatelnou) jednotku – v tomto případě krále Šalomouna. Ve staré češtině byla v těchto pozicích pravidelně částice *i* (*Margretě za věno nedachu i lúči*, Dalimilova kronika, kap. 85, ř. 32), v nové češtině je však stav shodný se stavem ve Svatováclavské bibli (např. *pravím vám, abyste nikterak nepřisahali, ani skrže nebe*, Mt 5,34). Vzhledem k tomu, že stav ve Svatováclavské bibli je v tomto případě ustálený, není potřeba se tomuto jevu dále věnovat.

V př. (16) vidíme dvojčlennou spojku *ani – ani*, která spojuje větné členy. Přestože ani toto není případ, který nás primárně zajímá, vzhledem k mnohým kontaminacím s použitím ilustrovaným v př. (17) je třeba se o něm zmínit. Typické použití v barokní bibli zahrnuje tvar *ani* (nikoli *aniž*) a zápornou formu slovesa, ať už stojí před ním, či po něm. Ve staré češtině však tato spojka mohla (také ve formě *ni*) sama stačit k negaci celé věty, pokud stála ve větě před slovesem – sloveso pak bylo v nezáporném tvaru. V nové češtině je stav shodný se Svatováclavskou biblí, počítáme-li ovšem s typickým použitím, tedy že se spojkou *ani – ani* se musí na negaci podílet i sloveso v záporném tvaru, a to i v případě, že následuje až po spojce.

Př. (17) konečně ukazuje případ, kterému se chceme věnovat: *aniž* je zde souvětnou souřadnou spojkou uvozující větu s nenegovaným slovesem, ale se záporným významem. Shodně fungují případy s *aniž* na začátku věty či souvěti, kdy lze *aniž* interpretovat jako navazovací částici. K negaci celé věty tak stačí pouze tato spojka/částice, je-li pak třeba ve větě užít existenčního kvantifikátoru, použije se forma shodná s formou tázací (zde: *co „něco“, resp. „nic“*). Takovéto případy jsou běžné ve staré češtině, přičemž věta připojená spojkou/částicí *aniž* následuje častěji, ale nikoli výhradně po záporné větě. V nové češtině je spojka *aniž* výhradně podřadicí, souřadicí spojka *ani* naopak závazně uvozuje větu se zápornou formou slovesa.

Ve Svatováclavské bibli je stav souřadné souvětné spojky / navazovací částice *aniž* (nejčastěji v této podobě oproti formě *ani*) nepravidelný, což ilustruje př. (18), v němž lze těžko rozhodnout, jak přesně který doklad klasifikovat, částečně i kvůli již zmíněné možné kontaminaci:

- (18) *aniž si slyšel, ani poznal, aniž od té doby otevříno jest ucho tvé* (Iz 48,8)

V Matoušově a Markově evangeliu nacházíme poměrně pravidelně formu *aniž* (s koncovým *-ž*) následovanou nezápornou formou slovesa. Typická je pozice po záporné větě, ale nikoli výhradně. Významným typem pak je případ, kdy věta uvozená *aniž* následuje po anteponované vedlejší větě (záporné) *s jestliže či pakli*, např.: *Jestliže pak neodpustíte lidem, aniž Otec váš odpustí vám hřichů vašich* (Mt 6,15). Ve Skutcích apoštolů i ve Zjevení pak ubývá jak dokladů pro *aniž*, tak pravidelnosti. V následujících příkladech se v příkladě (19) objevuje spojka *ani* se zápornou formou slovesa v kontextu typickém pro *aniž*; v příkladě (20) pak vidíme případ,

kdy jsou v jednom spojení spojka *ani* s negovaným slovesem a *aniž* se slovesem bez záporky *ne-*. Třetí příklad (21) pak je ilustrací kontextu, ve kterém mohla přecházet spojka *aniž* ve spojku podřadicí.

- (19) *Bůh [...] nebydlí v chrámích rukou udělaných, ani nebývá ctěn lidskýma rukama* (Sk 17,24–25)
 (20) *myť sme ani psaní neodstali o tobě z Jüdstva, aniž kdo z bratří přijda vypravoval, neb mluvil co zlého o tobě* (Sk 28,21)
 (21) *a druhý pojal ji, a umrel; a aniž ten ostavil semene* (Mk 12,21)

Stav ve starozákonních knihách je takovýto: v Genesis, první knize Starého zákona, je *aniž* užíváno podobně jako v evangelích velmi pravidelně, tedy podle pravidel staročeského užití, častější je však podoba *ani* (bez *-ž*). Nepravidelností je málo, objevují se spíše v komentářích než v samotném biblickém textu, např.: *Skutků pak zlých, kteréž činili ti, kteríž [...], ani nechtěl ani předustanovil, ale toliko [...]* (kommentář ke Gn). Knihy Job a Izajáš obsahují nepravidelností opět více, časté jsou právě ilustrované kontaminace.

Vidění jakožto kontrolní text také obsahuje mnoho nepravidelností, častější je však záporné sloveso po spojce *aniž*, dokladů použití podle staročeských pravidel mnoho nenalezneme. Následující doklad z Vidění pak ukazuje snahu naplnit pravidlo, avšak autor je nejspíše neznal, či snad došlo ke ztrátě větné perspektivy: *v svornosti byli živí, že jich žádný haněti nemohl, ani jaké stížnosti proti nim neměl* (zájm. adj. *jaké* v „tázacím“ tvaru, avšak sloveso záporné). Postillion souvětně *aniž* neobsahuje vůbec, přestože oproti dnešním novinovým článkům užívá rozsáhlá, až nepřehledná souvěti.

Závěry

Negace Svatováclavské bible se v základu neliší od stavu novočeského, v předchozích oddílech jsem se věnoval právě odlišnostem od stavu v současné češtině a snažil jsem se postihnout tyto odlišnosti také v historické perspektivě. Na tomto místě je tedy třeba shrnout zjištění a vyvodit závěry.

Co se týče výrazu *nic* v adverbiálním významu („vůbec, nijak“), lze jej označit za prostředek pro dobu vzniku Svatováclavské bible běžný. Jak ale vyplývá z dokladů z dobových novin, v běžné řeči již mohl být tento prostředek frazeologizovaný podobně jako v současné češtině.

Nikoli v nesamostatném postavení („nikdy, vůbec, nijak“) je pro zkoumanou dobu naopak neobvyklé, lze je dokonce považovat za archaismus využitý jedním z překladatelů k jednoznačnému překladu latinského výrazu *nequaquam*.

Také zájmenné adjektivum ve formě *nizádný* je neobvyklé a lze je považovat za archaismus. Vzhledem k výše uvedeným zjištěním lze i výraz *nizádný* označit za archaismus, tentokrát

přebíraný ze starších překladů – roli mohla hrát také úcta k Ježíšovým výrokům, ve kterých se nižádný často objevuje, nebo rozšíření v ústním podání, které v daných případech přispělo k zachování archaické formy.

Použití spojky *ani(z)* společně se záporným slovesem a dalšími zápornými formami větných členů (tj. dle záporové shody) je v barokní době běžný prostředek, jak dokazují nejen kontrolní texty, ale i text samotné Svatováclavské bible. Užití spojky *ani(z)* s nezápornou formou slovesa je prostředkem jistě knižním (noviny jej vůbec neužívají), korektním způsobem je ho užíváno pouze v exponovaných biblických knihách, tj. ze zkoumaných textů v evangeliích a Genesis, kteréžto knihy stojí na prvním místě Nového, resp. Starého zákona a bývají často citovány. Zřetelné obtíže při využívání tohoto prostředku v bibli, ale také ve Viděních ukazují, že to již v době vzniku nebyl prostředek živý – je možné ho tedy opět označit za archaismus.

Nelze se však divit, že tři ze čtyř prostředků jsme označili za archaismy. Pro památky vysokého stylu, a zejména pro biblický text není využívání archaismů neobvyklým postupem, neboť právě neobvyklost starších prostředků napomáhá dosažení důstojné formy pro závažný obsah díla.

Literatura

- Bible kralická – šestidlná = *Biblí české díl šestý totiž Nový zákon v nově vydaný* (1593).
- Bible Melantrichova = *Biblí česká* (1570). 4. vydání. Staré Město pražské: J. Melantrich z Aventýnu.
- GEBAUER, J. (1970). *Slovník staročeský*. Díl 1, [A-J], díl 2, [K-N]. 2. vydání. Praha: Academia.
- GEBAUER, J. (2007). *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl 4, *Skladba*. 2. vydání. Praha: Academia.
- KYAS, V. (1997). *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad.
- MARUŠ, J. (2009). *Záporová shoda a záporky ne-, ni- ve staré češtině*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno.
- Postillion = *Pražské poštovské noviny* (1719–1726). Praha.
- Staročeská kronika tak řečeného Dalimila (1988). Sv. 1–2. Ed. J. Daňhelka. Praha: Academia.
- Staročeský slovník: *Na – obýjeti sě* (1977). Eds. B. Havránek, F. Ryšánek a I. Němec. Praha: Academia.
- Svatováclavská bible = *Bible* (1677–1715). 3 sv. Staré Město pražské: Kolej Tovaryšstva Ježíšova.
- TRÁVNÍČEK, F. (1956). *Historická mluvnice česká* 3. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Vidění = JESTŘÁBSKÝ, V. B. (1719). *Vidění rozličná sedláčka sprostného*. Opava: J. Šindler.
- VINTR, J. (1988). Geneze textu české barokní bible Svatováclavské. *Listy filologické* 111: s. 13–21.

VINTR, J. (1992). Jazyk české barokní bible Svatováclavské. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 38: s. 197–212.

Klíčová slova | Key words

čeština, Svatováclavská bible, negace, diachronní vývoj češtiny, baroko

Czech language, St. Wenceslaus bible, negation, diachronic development of Czech language, baroque

Jakub Maruš

Ústav českého jazyka FF MU

Arna Nováka 1, 602 oo Brno

marusjakub@gmail.com

Hláskosloví v české odborné literatuře první poloviny 18. století (na materiálu příručky *Gruntovní počátek mathematického umění*)

Some phonetic phenomena in the Czech baroque printed work
Gruntovní počátek mathematického umění (1734)

Marta Štefková

Článek vznikl v rámci řešení grantového úkolu GAČR č. P406/11/1786 „Slovník nářečí českého jazyka“.

Abstract | Abstrakt

The paper aims to analyse four phonetic phenomena in a baroque handbook for surveyors. The findings indicate that diphthong "ou- (< ú-) prevails, diphthong "ej" (< ý) and vowel "i" (< é) are frequent, but prosthetic "v-" is unique.

Příspěvek představuje analýzu čtyř hláskoslovných jevů v barokní učebnici praktické geometrie. Rozbor ukázal, že diphthong „ou-“ (< ú-) převládá, diphthong „ej“ (< ý) a zúžené „i“ (< é) jsou hojně a jen protetické „v-“ je užito sporadicky.

1 Úvod

V současné době zažívá diachronně zaměřená bohemistika velký zájem o jazyk barokních textů. Odborné zájmy se soustředují zejména na náboženské a historiografické texty,¹ zatímco odborná literatura dosud zůstává opomíjena, a to nejen v pracích lingvistických, ale i literárněhistorických.² Hlubší poznání barokní češtiny si však vyžaduje, aby se přistoupilo ke studiu všech literárních děl bez ohledu na jejich funkci.³

Období baroka nepřálo česky psané odborně zaměřené literatuře, přesto se dochovalo několik odborných tisků a rukopisů věnovaných jak široké veřejnosti, tak učencům. Pro laiky,

1 K dosavadnímu výzkumu barokní češtiny viz např. Janečková 2009, s. 5–16.

2 S výjimkou Jungmannovy *Historie literatury české* (1849), obsahující bohatý soupis odborných textů rozdelený podle jednotlivých období.

3 Na nutnost zkoumat jazyk prakticky odborných textů nedávno upozornila J. Pleskalová na mezinárodní konferenci Čeština v pohledu synchronním a diachronním (Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český), viz Pleskalová 2012. Též Kosek 2011, s. 187; Štefková, „Výzkum hláskosloví“, v tisku.

zejména z řad venkovanů, byly určeny hospodářské příručky, poučující čtenáře o chovu domácích zvířat a včelařství, o pěstování různých rostlin, o chodu ročních období aj. Oblíbené byly i lékařské knihy, které popisovaly jednak dobytí lékařství, jednak postupy při léčbě lidských nemocí,⁴ dále praktické příručky o převodech jednotlivých měr a vah, určené pro čtenáře z kuchařských rodin, a kuchařky. V omezeném množství vycházely též učebnice, a to pro studenty vzdělávající se zejména v oboru astronomie, geometrie a matematiky.

Jak už bylo uvedeno, jazyk těchto textů dosud nebyl soustavněji zkoumán. V tuto chvíli je nutné vyjít z adekvátních analýz konkrétních tisků a rukopisů, na jejichž základě by se mohlo později přistoupit k hlubšímu poznání jazyka odborné literatury. V tomto příspěvku je poznost věnována jazyku příručky *Gruntovní počátek mathematického umění*, tj. první české učebnice praktické geometrie z první poloviny 18. století. Předmětem zde představené analýzy je pronikání čtyř hláskových změn do daného tisku, a to: diftongizace náslovného ú- > ou-, protetického v-, diftongizace ý > ej, úzení é > í. Sledovány jsou tedy vybrané jevy fonologického plánu, které se v barokní češtině vyznačují kolísáním a které jsou z pohledu dnešní spisovné češtiny většinou hodnoceny jako nespisovné nebo jako stylově nižší. Na základě tohoto rozboru se pak pokusíme zodpovědět otázku, zda výskyt těchto jevů odpovídá stylové příslušnosti zkoumaného tisku ve srovnání s jinými odbornými texty 18. století.

2 Charakteristika zkoumaného textu

Plný název zkoumané literární památky zní: *Gruntovní Počátek Mathematického Umění, GEOMETRIA PRACTICA, TRIGONOMETRIA PLANA STEREOMETRIA. Užívání TABELLARUM, SINUUM, A LOGARITHMORUM. Skrže což: Vejšky, Hloubky, Délky, Šířky, Pole, Lesy, Rybníky, Louky, Zahradы, Města, Kraje a Corpora, vyměřit se mohou. S připojeným Nivilirováním, Neb Vodným měřením, Z některýma novýma Problemata rozmnrozená, a ponejprv v Českém Jazyku vydána.*⁵

Autorem této matematické publikace je Václav Josef Veselý, přísežní zemský mlynář⁶ a zeměměřič.⁷ Podle údajů na titulním listu byla kniha vydána roku 1734 v Praze u Matěje Adama

4 Lékařskými texty se sice v současné době zabývá A. M. Černá, věnuje se však především textům staročeským, nikoliv tzv. středněčeským.

5 V analýze vycházíme z výtisku uloženého ve Studovně rukopisů a starých tisků Moravské zemské knihovny v Brně pod signaturou ST1-0102.517, B. Excerpována byla zhruba polovina z celkového počtu stran tisku (přesně do strany 350 včetně, tj. do konce 20. kapitoly prvního dílu), což je dostatečně reprezentativní materiál k sledování námi zvolených cílů. Doklady jsou uváděny v transkribované podobě podle zásad, které stanovil pro přepis barokních památek J. Vintr (1998, s. 341–346). U vícесlovných dokladů je vždy uvedena strana, na níž se nachází, a to ve shodě s paginací uvedenou v tisku.

6 Úkolem přísežních zemských mlynářů bylo původně dohlížet na výstavbu jezů, později získávali i další pravomoci. Sbor přísežních zemských mlynářů byl v Praze založen již r. 1340.

7 O autorovi nemáme mnoho informací. Více životopisných údajů lze nalézt jen v článku J. Teigeho pojednávajícím o jiné práci V. J. Veselého, a to o plánu z r. 1729. Viz Teige 1910, s. 6–10.

Högra, v té době faktora arcibiskupské tiskárny. Tisk byl proveden na náklady autora,⁸ o čemž svědčí nenápadná poznámka v předmluvě, kde autor píše: „Umínal sem sobě gruntovní počátek Mathematického umění, též Geometriam Practicam [...] (nelitujíc nákladu) na světlo vydati“ (Veselý 1734, s. 9). Výdaje spojené s tiskem knihy byly patrně vysoké, proto jsou do textové části jen ojediněle zakomponovány obrázky rýsovaných figur – „pro uspoření outrat“ (s. 10). Neúplnou obrazovou dokumentaci částečně vynahrazuje obrázková příloha na výklopých listech. Na vysoké ceně tisku se bezesporu podílel jeho rozsah – text bez příloh čítá celkem 665 stran (počítáno i s obsahem a závěrečnými opravami).

Kniha začíná předmluvou. V ní autor objasňuje důvody, které ho vedly k sepsání díla: prý tak činí k „obecnému dobrému“ a z lásky k vlasti pro čtenáře, kteří neumí německy ani latinsky. Jeho cílem tedy bylo popsat odbornou látku co nejsrozumitelněji pro české zeměměřiče, kteří by se nemohli ve svém oboru vzdělávat z cizojazyčné literatury. Začínající zeměměřiče vybízí k trpělivosti a k pilné práci, která je může dovést ke zdokonalení v umění geometrie. K tomu jim má napomoci právě předkládaná kniha, jež je naučí nejen rýsovat nejrůznější útvary, ale i vysvětlit jednotlivé postupy a podat důkazy. V předmluvě se autor vyjadřuje k žánru svého díla – nazývá jej traktátem.⁹ Jednou je kniha označena i pomocí latinského substantiva *opusculum* (Veselý 1734, s. 13), tj. „dílko“. Užití deminutivního tvaru je tu spojeno s autorovými pochybnostmi o hodnotě vlastního díla, které v předmluvě zaznívají vícekrát. Autorovo malé sebevědomí lze však příčít v té době oblíbenému topoi předstírané skromnosti.

Po předmluvě následují krátké definice základních matematických termínů a pak hlavní text, rozdelený na dva díly. První díl je zaměřen teoreticky. Jsou v něm popsány postupy užívané v geometrii, úzeji pak v planimetrii, stereometrii (zde nazývané jako sterometrie) nebo trigonometrii, a také základy aritmetiky. Druhý díl (nazvaný *O Měření Polích*) je spíše praktického rázu. Jak napovídá jeho podtitul, obsahuje popis úkonů při výměře různých krajinných útvarů, zejména polí, součástí je i pojednání o mírách, měřicích nástrojích, užívání vodních vah apod. Jisté novum představuje rejstřík připojený v závěru knihy a zejména errata, tj. opravy chyb v tisku.

Z uvedeného je zřejmé, že si autor klade poměrně vysoké cíle. Bohužel nevíme, do jaké míry je jeho kniha naplnila. Nemáme žádné přímé svědectví o tom, zda kniha byla hojně čtena či nikoliv ani zda byla soudobými recipienty přijata kladně či naopak. Ze současného pohledu lze po matematické stránce konstatovat, že kniha sice mohla čtenáře poučit o základech praktické

geometrie a též o základech aritmetiky, nevyhnula se však řadě logických chyb ve výkladu a nepřesnostem v důkazech, které někdy dokonce zcela chybí.¹⁰

Rovněž autorův záměr zpřístupnit odborný text českému čtenáři můžeme hodnotit jako úspěšný jen zčásti.¹¹ Do českého textu jsou hojně zapojovány latinské termíny¹² i celé latinské pasáže, jen někdy jsou latinské výrazy částečně adaptovány do češtiny připojením českých koncovek. Pro názornost připojujeme krátkou ukázku: „Ještě jest k připamatování, než dálej půjdem: když v operati dupla, neb divisor jest velký, že se s nim dividirovat nemůže: tak postaví se nulla do quotientu, a vždycky se vezmou ty dvě cifry dolu, jak svrchu oznameno, a dupliruje se quotient po znovu, [...]“ (Veselý 1734, s. 88).

Hojný výskyt latinských slov a slovních spojení musel bezpochyby čtenáři, zvláště neznalému latiny, znesnadnit pochopení celého textu. Nadměrného užívání latinismů na úkor češtiny si všiml i J. Jungmann, který se o knize vyjádřil takto: „Bez uměleckého spojení [...] a málo v názvosloví matematickému (sic!) přispěti může“ (Jungmann 1849, s. 283). Jazyková úroveň Veselého knihy je negativně hodnocena též historiky matematiky, např. V. Jozífkem: „Sloh učebnice je kostrbatý. Vidíme, jak tehdy byla česká řeč chudá na odborné výrazy a jak těžko vyjadřovala konstrukce a popisovala její postup“ (Jozísek 1961–1962, s. 181).¹³

Na obhajobu V. J. Veselého lze říci, že v první polovině 18. století ještě nebyla ustálena česká matematicko-geometrická terminologie. Autor se proto ve snaze vyhnout se utváření neologismů uchýlil k využití latinských výrazů. Ovlivněn byl bezpochyby dřívější odbornou matematickou produkcí, která přebírala terminologii z cizojazyčných předloh. Na jazyk učebnic navíc nebyly kladený tytéž nároky jako na uměleckou literaturu, proto je Jungmannova kritika týkající se „uměleckosti“ díla neopodstatněná. Veselý byl zeměměřič, který psal svou knihu pro jiné geometry, tudiž si vystačil s jazykovými prostředky běžně užívanými v zeměměřické praxi. Z toho důvodu do jazyka učebnice pronikla i řada jevů typických pro mluvenou češtinu 18. století, což prokazuje i analýza námi vybraných hláskových jevů.

3 Analýza hláskosloví

Při analýze hláskosloví textu *Gruntovní počátek mathematického umění* se zaměřujeme na čtyři hláskové jevy, které (nejen) v 18. století hojně pronikaly z mluveného jazyka do jazyka

⁸ Odborná literatura byla v období humanismu a baroka tištěna výhradně na náklady autora. Vzhledem k nízkému platu učitelů a univerzitních mistrů je pochopitelné, že u nás vyšlo jen pář česky psaných knih s matematickou tematikou a že se jinak užívala cizojazyčná literatura, a to zejména staršího data vydání. Z toho důvodu česká matematická produkce značně zaostávala za zahraničím.

⁹ Jako traktát se v barokní literatuře, ve shodě s dnešní literární teorií, nazývalo učené pojednání vůbec (bez ohledu na tematiku). Viz Vlašín 1977, s. 398.

¹⁰ Logickými chybami ve výkladu se podrobněji zabýval L. Nový (1957, s. 166–170).

¹¹ Ani v tomto případě se nemůžeme odvolávat na reakce autorových současníků, tj. přímých čtenářů jeho učebnice. Při hodnocení jazyka textu vycházíme z vlastní indukce, opřené o jazykové srovnání s dalšími texty (nejen odbornými) datovanými do první poloviny 18. století.

¹² Některé latinské termíny z této učebnice cituje ve svém článku V. Polák (1940, s. 103–108).

¹³ Obdobné soudy, užívající pro popis jazyka učebnice přívlastky typu „deformovaný“ nebo „krkolomný“, nalezneme v publikaci J. Sedivého (1987).

psaného. Navazujeme tak na práci J. Poráka, který sledoval vývoj týchž změn v humanisticích tiscích a rukopisech (Porák 1983).

3.1 Diftongizace náslovného ú- > ou-

Doklady s provedenou diftongizací tvoří 86 % z celkového počtu slov s původním náslovným ú-. Změna je pravidelně zachycena u následujících výrazů: *oučinek, oumysl, ouplný* (doloženo jen jako adverbium *zouplna*), *outlý, outrata, ouzký*.

Sledovaný text tuto změnu nedokládá pouze u substantiva *úhel* a jeho odvozenin *úhelný, úhelnice*. Důvodem neprovedení změny je zde pravděpodobně krátká výslovnost vokálu *u*. Kvantitu u těchto slov sice nelze určit (grafém *v* označuje počáteční ú- i *u*-), avšak absence diftongizovaných obměn *ouhel, ouhelný, ouhelnice* v jiných literárních památkách nasvědčuje původně odlišné výslovnosti od dnešní spisovné češtiny.

Zjištěný výskyt diftongizovaného náslovného ú- odpovídá stavu v jiných textech 18. století. Diftongizace byla nutně součástí dobové spisovné normy, neboť byla přijímána nejen v odborných příručkách, ale i v umělecké literatuře (Vintr 1992, s. 200) a v gramatikách, a to dokonce ještě v druhé polovině 18. století.

3.2 Protetické v-

Protetické *v*- je v analyzovaném materiálu jevem řídkým. Pouze s protezí je zaznamenáno jediné slovo, a to *vosa* (tj. osa „strojní součást, okolo níž se otáčí mlýnské kolo“, nikoliv *vosa „druh hmyzu“*). Předsunuté *v*- je u tohoto slova užito v souladu s tehdejším spisovným územem, navazujícím v tomto případě na úzus humanistický (Porák 1983, s. 129).

Rozkolísaná je podoba slovesa *ohnout* a jeho odvozenin (jednou jako *vochnutý*, dvakrát bez proteze *ohnutý, ohnout*). Vzhledem k malému počtu dokladů však nelze rozhodnout, zda se u těchto slov autor textu přikláněl spíše k podobě s protezí nebo bez ní. Druhým případem kolísání je předložka *o*, která je tištěna jednak s protezí (*vo, voč*), jednak bez proteze (*o, oč*). Přestože jde o předložku frekventovanou, proteze u ní bývá tradičně odmítána, a to v tiscích vyššího i nižšího stylu. O tom, že podoba *vo* nebyla v době vzniku tisku tradičně chápána jako spisovná, svědčí její zastoupení ve sledovaném tisku – podoby bez předsunutého *v*- zcela převyšují doklady s protezí (ty tvoří jen 2 % z celkového výskytu této předložky).

Proteze se neujala u většiny slov s předponou *o-* (*ohlédat, ochránit, omýlit* aj.), *ob-* (*obdržet, obkročit, obrýsovat* aj.), *od-* (*odbýt, oddělit, odřezat* aj.), dále ani u předložky *od*, zájmen *on, onen* a zájmenných příslovců *odkud, odtud*. Protetické *v-* schází též u většiny výrazů, v nichž počáteční vokál *o* není prefixem (*obec, oko, osoba, ovál* aj.).

Ve srovnání s jinými texty z první poloviny 18. století musíme konstatovat, že výskyt protetického *v-* nijak nevybočuje z dobového úzu. Proteze byla ve většině tisků buď zcela zavržena, nebo odkázána pouze na vybraná slova, většinou vztahující se k reáliím venkovského života (platí zejména o slovesu *orat* a o jeho odvozeninách). Nejinak je tomu v odborné literatuře, jak dokazuje i matematická příručka V. J. Veselého.

3.3 Diftongizace ý > ej uvnitř slova

Diftongizace se v sledovaném textu realizovala u všech slov s původním ý uvnitř: *domejšlet, mejlka, rejsovat, vejběrčí, vejška*.

Obě varianty, tj. diftongizovaná a nediftongizovaná, byly zjištěny u sloves *týkat* a *být*. U prvního slova převládají podoby nediftongizované, zatímco u druhého podoby s dvojhláskou. Právě varianta *bejt* musela být v době vzniku tisku cítěna jako stylově příznaková, neboť většina děl vyššího stylu, dokonce i některé tisky nižšího stylu se jí záměrně vyhýbají.

Po sykavkách *c, z, s* je tištěno výhradně ý (na místě původního *i*), nikoliv ej: *cýl, cýsař, měsýc, tisýc, vzýt*. U daných výrazů se patrně diftongizace v mluvě češtině vůbec neujala.¹⁴

Analyzovaný text se vyznačuje větinovým zastoupením diftongizovaných podob u slov s původním ý a naopak jejich úplnou eliminací u psaného ý po sykavkách. Spisovný úzus 18. století přitom ej přijímal, avšak v různé míře v závislosti na stylu autora.

3.4 Diftongizace ý > ej v koncovkách

Doklady na provedenou změnu v koncovkách adjektiv složené deklinace je – oproti výskytu též změny uvnitř slova – mnohem méně. Z celkového počtu možných výskytů je zachycena pouze u 0,5 % adjektivních koncovek, a to pouze v nominativu a akuzativu singuláru maskulin, např.: *skrže danej punt* (Veselý 1734, s. 23), *voč ten tupej větší, vo to jest ten špičatý menší* (s. 126), *jestliže ale ten malej bílej kousek od obouch pryč vezmu* (s. 145).

Obdobně je tomu v koncovkách zájmen a číslovek složené deklinace, u nichž byly zjištěny pouhé tři doklady na provedenou změnu: *jest ale [...] stej díl prutu [...] a stej díl střevice* (Veselý 1734, s. 58), *takovej* (tj. kořen, M. Š.) *se quadriruje* (s. 86).

Většina tisků 18. století diftongizaci v koncovkách striktně odmítá, a to dokonce i tisky z řad odborných a prakticky odborných textů. To, že je v sledovaném textu reflektována, i když v malé míře, řadí tisk mezi literární díla nižšího stylu.

¹⁴ Psané ý po *c, z, s* se však u jiných slov diftongizovalo, srov. *cejtit, zejskat,zejtra* aj. Tato slova, tištěna ve většině textů s dvojhláskou, však v tomto textu zjištěna nebyla. Podoby s ej jsou v těchto případech časté i v náboženských textech, J. Vintr uvádí např. podobu *nazejtří* v Novém zákonu Bible svatováclavské. Viz Vintr 1992, s. 200.

3.5 Úžení é > í uvnitř slova

Pouze zúžené podoby jsou doloženy u slov *dýlka* a *nahlídnout*. U řady slov kolísají podoby zúžené s nezúženými, a to u slovesa *nést* a u jeho odvozenin (*nýst*, *vnýst*, též *nést*, *přednést*, *přinést*), u příslovci *lépe*: *lípe(jc)* i *lépe* a *méně*: *míně* i *méně* a u spojení předložky *po/za*. Jednou je vokál í užit v nepůvodní předložce *vedlé*: *jak v rádku vedlí postaveno jest* (Veselý 1734, s. 260).

Naopak s nezúženým é jsou zachycena slova: *jméno*, *nalézat*, *vést* (zde patrně z důvodu kolísající kvantity vokálu é). Některé tisky 18. století u těchto výrazů úžení sice reflektují, avšak jen ojediněle. V textu nebyla provedena změna zjištěna ani u slov *dlé*, *podlé*, *prvé*, *též*, která však bývají většinou tištěna výhradně s é.

Z přehledu je zřejmé, že text sice vykazuje případy s úžením, avšak jejich frekvence nijak nepřevyšuje počet dokladů v jiných odborných textech z téže doby. Jediné, cím se tato matematická příručka liší od většiny z nich, je úžení u slov *lépe*, *méně* a *vedlé*, u nichž ostatní tisky preferují podoby s é.

3.6 Úžení é > í v koncovkách

V koncovkách adjektiv složené deklinace jsou zúžené podoby užity u 85 % tvarů. Úžení převládá u všech pádů, např. v nominativu plurálu maskulin: *boky, který ne příliš znamenitě hrubý jsou* (Veselý 1734, s. 230), v nominativu plurálu feminin: *mají sice ty transversal-linie ne rovný, ale vohnutý linie bejt* (s. 135), v akuzativu plurálu maskulin: *dělá na obouch stranách stejný kouty* (s. 17). Vokál í převládá též v lokálu singuláru maskulin a neuter, což je však vyvoláno tvarovým vyrovnáváním podle tvarů instrumentálových. Tyto podoby proto nebyly analyzovány, neboť jde o jev na rovině morfologie (tvarosloví), nikoliv hláskosloví.

Obdobně je úžení ustáleno u řadových číslovek, např. *k druhýmu konci* (Veselý 1734, s. 40), *k druhý straně* (s. 173), a u femininních tvarů číslovky *jeden*, kde dokonce zúžené tvary zcela převážily nad tvary nezúženými: celkem jsou podoby s í zachyceny u 99 % koncovek číslovky *jedna*, např. *na jedný daný linii* (s. 49), která by jednýjiný daný figuře dokonale podobná [...] byla

(s. 205), *podlé jedný jistý míry* (s. 206). U některých číslovek (za čtvrtý i za čtvrté, za šestý i za šesté) zúžené a nezúžené tvary kolísají. O něco méně, avšak ve srovnání s jinými texty stále ve vysoké míře, bylo úžení zjištěno u zájmen složené deklinace, a to u 65 % koncovek zájmen typu (*všeli*)jaký, *každý*, *kolikery*, *kterýž(to)*, *některý aj.*, např. *z takovýho představenýho fundamentu* (s. 249), *vysvětlení některých věcí, který v Geometrii přichází* (s. 15), *s každý strany* (s. 26).

S úžením v koncovce jsou doložena některá posesivní zájmena stažené deklinace, např. *v my [...] nádobě* (Veselý 1734, s. 278), *svý peníze do toho dají* (s. 323). V textu je jich však malé množství, z toho důvodu může být vysoký výskyt zúžených podob v těchto případech

zkreslující. Podobně je tomu u femininních tvarů ukazovacího zájmena *ten(to)*, kde sice převládají podoby zúžené, avšak vedle nich jsou užity i podoby s é, ojediněle i s původním ej (též s nepůvodním ej v genitivu singuláru), např. *jedna cifra od ty druhý* (s. 84), *k tý studniči* (s. 332), *na tý linií* (s. 24).

Úžení v koncovkách bývá jedním ze znaků nižšího stylu. Ve většině odborných textů 18. století sice bývá změna doložena, avšak nikoliv v takové míře jako v této matematické příručce. Tím se řadí mezi texty, do nichž ve větší míře pronikly prvky mluveného jazyka.

4 Závěr

V této statí byl představen rozbor české tištěné památky první poloviny 18. století. Analýza byla soustředěna na popis vybraných hláskových jevů. Na základě získaného materiálu bylo zjištěno, že se zkoumaný text vyznačuje eliminací protetického v-, hojným výskytem dokladů na provedenou diftongizaci ý > ej a úžení é > í uvnitř slova a také převahou náslovného ou- nad původním nediftongizovaným ú-. Tyto jevy lze v obdobné míře vysledovat ve většině odborných tisků první poloviny 18. století. Z toho lze usuzovat, že tyto prostředky byly chápány jako slohově neutrální.

Na rozdíl od dobového spisovného úzu bylo zjištěno mnoho dokladů na úžení é > í v koncovce, které převyšují mnohonásobně svým počtem doklady na stejný jev v jiných tiscích. V jazykové praxi 18. století si byly sice hláskové varianty s é nebo zúženým í v koncovce slohově rovnocenné, většina tisků je však užívala o něco střídavě. Jinak je tomu u diftongizace ý > ej v koncovce. Autor, původem z Prahy, patrně koncovky s ej (< ý) užil spontánně pod vlivem své příslušnosti ke středočeskému nárečí, pro něž je tento diftong jedním z hlavních distinkтивních rysů. Byl si však pravděpodobně vědom toho, že tyto podoby jsou v psaném jazyce nepatřičné, stylově příznakové. Z toho důvodu se daná změna v tisku uplatnila minimálně.

Až na základě podrobných rozborů dalších tisků budeme moci zjistit, jaký rozsah v nich mají sledované hláskové jevy a na jaká slova či koncovky jsou nejčastěji fixovány. Rovněž budeme moci určit, nakolik na jejich uplatnění či neuplatnění v textu působily jednotlivé faktory (např. příslušnost k určitému žánru, návaznost na předchozí literární tradici, vzdělání autora, jeho příslušnost k určité náreční oblasti aj.). To bude cílem dalších výzkumů mapujících proměnu sledovaných jevů v odborných tiscích 16. až 18. století.

Literatura

JANEČKOVÁ, M. (2009). *K jazyku českého baroka*. Praha: Arsci.

- JOZÍFEK, V. (1961–1962). Geometrie z roku 1734. *Matematicko-fyzikální rozhledy* 40: s. 133–136 a 177–181.
- JUNGMANN, J. (1849). *Historie literatury české*. Praha: F. Řivnáč.
- KOSEK, P. (2011). Dvě budějovické publikace o barokní češtině. *Listy filologické* 134: s. 180–190.
- NOVÝ, L. (1957). Učebnice praktické geometrie v Čechách ke konci 1. poloviny 18. století. In *Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky* 3, ed. J. Kořan, s. 166–170. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- PLESKALOVÁ, J. (2012). Prakticky odborné texty a jejich jazyk v kontextu střední češtiny. In *Čeština v pohledu synchronním a diachronním: Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*, eds. S. Čmejrková, J. Hoffmanová a J. Klímová, s. 213–217. Praha: Karolinum.
- POLÁK, V. (1940). Drobnosti etymologické a lexikální 9. *Naše řeč* 24: s. 103–108.
- PORÁK, J. (1983). *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova.
- ŠEDIVÝ, J. (1987). *Antologie matematických didaktických textů: Období 1360–1860*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- ŠTEFKOVÁ, M. (v tisku). *Výzkum hláskosloví v českých praktických příručkách období baroka*.
- TEIGE, J. (1910). K vydání nejstaršího plánu Starého Města pražského. *Časopis Společnosti přátel starožitností českých v Praze* 18: s. 6–10.
- VESELÝ, V. J. (1734). *Gruntvní Počátek Mathematického Umění*. Praha: Matěj Adam Högr.
- VINTR, J. (1992). Jazyk české barokní bible Svatováclavské. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 38: s. 197–212.
- VINTR, J. (1998). Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické* 121: s. 341–346.
- VLAŠÍN, Š. et al. (1977). *Slovník literární teorie*. Praha: Československý spisovatel.

Klíčová slova | Key words

barokní čeština, hláskosloví, lingvistika, odborná literatura, diftongizace, úžení

the Czech language of Baroque period, phonetics, linguistics, scientific literature, diphthongization, narrowing

*Marta Štefková
dialektologické oddělení ÚJČ AV ČR, v. v. i.
stefkova@iach.cz*

Transkripční pravidla edice F. Bridelia *Jesličky: Staré nové písničky*

Transcription rules for the edition of Fridrich Bridelius'
Jesličky: Staré nové písničky

Pavel Kosek

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu „Jesličky: Staré nové písničky (Fridrich Bridelius, 1658) – mezioborově koncipovaná kritická edice“ (GAP, 406/10/1454).

Abstract | Abstrakt

The paper is a result of the preparation of a critical edition of the hymnbook by Fridrich Bridelius "Jesličky". The paper deals with those fields of the transcription of Czech texts of the Early New Age which are not consolidated and which individual editors interpret differently.

Příspěvek je výsledek přípravy kritické edice kancionálku Fridricha Bridelia „Jesličky: Staré nové písničky“. Zabývá se těmi otázkami transkripcí českých textů raného novověku, které nejsou ustáleny a které jednotliví editoři pojímají rozdílně.

0 Předložený příspěvek je výsledkem přípravy kritické edice zpěvníčku adventních a vánočních písni Jesličky: Staré nové písničky Fridricha Bridelia (1658), na kterém spolupracuji s dr. Marií Škarpovou a dr. Tomášem Slavickým v projektu Jesličky: Staré nové písničky (Fridrich Bridelius, 1658) – mezioborově koncipovaná kritická edice (GAP, 406/10/1454). Jak napovídá název, naším cílem je připravit první kritickou edici textu, která zohlední všechny vrstvy barokního pramene: jazykovou, literárněhistorickou a hudební.¹ V edicích českých hymnografických pramenů se obvykle zdůrazňuje jeden z jejich dvou zásadních aspektů: v edicích připravovaných literárními historiky či lingvisty aspekt filologický (zejména literární, někdy i jazykový), v edicích připravovaných muzikology jejich aspekt hudební. Naší edici se pokoušíme překonat tuto klasickým tříděním společenských oborů sešněrovanou ediční tradici (byť v dílčích oborech v mnohem vynikající). V tomto směru se ovšem nenacházíme v roli pionýrů: pokusy o mezioborový přístup v české hymnologii byly již v minulosti podniknutý, zatím se je však nepodařilo realizovat v úplnosti: zejména je nutno zmínit program mezioborového výzkumu dějin české hymnologie

¹ O starších edicích tohoto textu viz Škarpová 2010.

formulovaný počátkem 40. let 20. století Antonínem Škarkou a Vladimírem Helfertem, jenž byl znemožněn Helfertovým předčasným úmrtím a jehož částečně naplněným výsledkem je *Hymnorum thesaurus Bohemicus* (Škarka 1948). Jak už bylo zmíněno, v ediční přípravě *Jesliček* máme tu výhodu, že se ve svých oborech můžeme inspirovat výsledky práce předchůdců: za oblast filologie je možno pro ediční praxi českých hymnografických pramenů citovat edice již zmiňovaného A. Škarky (Komenský 1952; Michna z Otradovic 1985).

0.1 Jak napovídá název a jak již bylo řečeno v úvodu práce, předmětem předloženého příspěvku je vysvětlení a exemplifikace transkripčních zásad zvolených při edici starého tisku *GESLICZKY | Staré Nowé | Písničky/ | W nowě Narozenemu | Králi KRyftu | Gežjffy | Bethlemskému | Za Dar | Nowého Léta připřané*. Jde o kancionálek malého rozsahu, který vyšel jen jedenkrát, a to roku 1658 v pražské jezuitské akademické tiskárně. Jeho autorem (v některých částech spíše editorem či „překladatelem“) byl Fridrich Bridelius, jedna z nejvýraznějších osobností dějin české literatury.

Kancionál obsahuje pouze písňové texty, jediným „prozaickým“ útvarem je dvoustránková předmluva *Králi Jeruzalemskému*. Titul napovídá, že kancionál obsahuje dílem písni převzaté z předchozí české kancionálové produkce (*staré písničky*), dílem písni do české hymnografické tradice uváděné (*nové písničky*). Nové písni se skládají jak z původních, tak z němčiny přeložených či adaptovaných skladeb. Jejich autorem/překladatelem/adaptátorem je s největší mírou pravděpodobnosti F. Bridelius. Některé písni jsou doprovázeny notami, jiné obsahují textový odkaz na melodii (někdy velmi obecně, např. *starodávní nota, známá nota*), ostatní neobsahují žádnou informaci o hudební realizaci. Písni jsou v kancionálu vytiskeny *in continuo*, tj. jsou vysázeny na rádku za sebou. V případě, že je vytiskena notace, je pod ní vysázena část textu, obvykle první strofa či její část. Někdy je identický úryvek vysázen pod notací a pak ještě samostatně se zbytkem textu. Je-li vytiskněn také generálbas, je daný úryvek vysázen dvakrát pod notací a pak ještě samostatně. Sazba je rozvržena do samostatných stránek, jen výjimečně jsou písni vytiskeny do apertury.

0.2 *Jesličky* jsou zachovány ve třech exemplářích: klementinském (Národní knihovna v Praze, sign. 54 F 113), muzejním (Knihovna Národního muzea, sign. 27 D 5) a olomouckém (Vědecká knihovna Olomouc, sign. 32.637), který je neúplný – končí stranou 95; rukopisná verze *Jesliček* se bohužel nedochovala. V edici pracujeme se vsemi třemi verzemi. Ačkoli nejsou tyto verze zcela identické (rozdílné jsou chyby v paginaci, řazení některých částí, obrazový doprovod), na první pohled se zdá, že v oblasti textové a ortografické mezi nimi není vážných rozdílů.

0.3 Ortografický systém *Jesliček* v zásadních rysech odpovídá dobovému systému, který se s jistou dávkou zjednodušení nazývá *bratrský*.² Bratrský pravopis představuje kompromis mezi pravopisem spřežkovým a diakritickým a vyznačuje se – v porovnání s novočeským

pravopisným systémem – vyšší mírou variability. Jeho variabilita komplikuje některé oblasti transkripce textů češtiny střední doby a některé editory snad také irituje. Pro tuto variabilitu jsou charakteristické následující projevy:

- (1) některé fonémy anebo jejich kombinace mohou být zaznamenány více způsoby (např. litery *g, y* pro označení fonému *j*),
- (2) dodržování některých pravidel není nutné, popř. v jistých oblastech dochází k neutralizaci pravidel (to se týká např. označování diakritiky u velkých písmen),
- (3) dodržování některých pravidel kolísá v souvislosti se změnami fonologického systému (např. kolísání kvantity, distribuce *l/l* apod.).

Na dodržování pravidel má také vliv mentalita uživatelů „spisovného“ jazyka barokního období – v této oblasti je zřejmá jistá dobová benevolence a vyšší míra tolerance kolísání. Na tuto benevolenci v dodržování dobové ortografické normy pak mají vliv technické možnosti tiskárny, okolnosti vzniku tisku a jeho funkce.

1 Patrně z důvodů této právě popsané variability jsou některé zásady transkripce konfliktní otázkou ediční praxe českých památek střední doby. I když jsou k dispozici transkripční pravidla editace českých památek doby střední, která formuloval vídeňský bohemista J. Vintr (1998), editoři obvykle volí řešení vlastní, vymezující se k pravidlům Vintrovým. Vzhledem k této diskusi o povaze transkripčních pravidel památek češtiny střední doby považujeme za nutné prezentovat veřejně zásady, které budou uplatněny při editaci *Jesliček*.

Při stanovení transkripčních pravidel chystané edice se plně v duchu zmíněných Vintrových *Zásad* (Vintr 1998) snažíme zachovat při převodu textu do moderní edice takové jazykové jevy, které jsou vlastní češtině střední doby (období barokního), resp. které odpovídají našim znalostem o jazyce starší češtiny. Neopravujeme autentické znění zvukové či morfologické stavby slov, které se liší od současné češtiny, a to proto, že představují buď vývojově starší jazykové formy (v barokní době patrně archaické), anebo naopak jazykové formy progresivní (mající v barokním období zřejmě „mluvenostní“ charakter): *křištál, odpověd, papršek, preč, starec, vykvět* („vykvét“), *zamuřiti, žížniti/žížen; nejlép, prejští, pod/podme, srdýčko, v tvrdý postýlce, tebe jsem nalez* (oproti novočeskému *nalezl*). Proto také v souladu s originálem respektujeme skladbu souhláskových skupin doložených ve starších vývojových fázích češtiny: *čtyřidcet, dcky, jednom, nespýtatedlný, předce, smrtečlný, starček, stkvítí se, učedlník, vražedlník*. Z těchto důvodů také ponecháváme kolísavý výskyt iniciálního *j* – ve formách slovesa *býti* tvořených od základu *s*-ového, a to i přesto, že není využit k funkčnímu odlišení forem préteritálního auxiliáru od forem neauxiliárních (jak to bylo vlastní tiskům bratrským).

Podoby vyplývající z asimilace znělosti odstraňujeme (*rojkoffe* → *rozkosé*, *Swadbu* → *svatbu*), uchováváme však původní podobu předpon *s-, z-*: *spívá, Svítězitel, splodil, spět; zberou*, a také

² O grafice *Jesliček* viz Kosek 2010.

předložky *s*, pokud se pojí s genitivem: *poselství s Nebe*. V případě instrumentálové vazby upravujeme grafickou podobu *z na s*: *pogmi z sebau Rodičku* → *pojmi s sebou Rodičku*; *Z sebau rozgjmagc* → *S sebou rozjímajíc*. Také uchováváme hyperkorektní podoby *olčátko*, *olček*, které jsou výsledkem mylného odstranění etymologického náslovného *v-*. Jsou svědectvím stylové hodnoty protetických forem, které autor eliminuje v písničkách i za cenu toho, že odstraní *v-* neprotecké. Podobně zachováváme podobu bezpředložkového instrumentálu *nímiž* měkkého rodového zájmena. Na rozdíl od těchto hyperkorektních forem odstraňujeme chybně užité náslovné *j-* v dativu reflexivního zájmena *jsi*: tyto podoby plynou z nepochopení gramatického statusu reflexivního zájmena a z kontaminace jeho formy s formou 2. os. sg. slovesa být (*jsi/si*).

V textu se vyskytuje nepatrné množství nárečních prvků z oblasti středních a východních Čech, které korespondují s Brideliovým původem a působením. Proto je důsledně zachováváme: týká se to některých specifických případů samohláskové kvantity (viz níže), projevů ztráty jotace jač po labiálách (mohlo by jít i o tiskařské chyby: *proměň*, *proměň*; *nechť mne kdo jen chce věří*), vyrovnávání forem dativu a akuzativu bezrodých zájmen (Ó Dětátko mi milý, není tě rovného), absence předložky *k* (Nemohu tě rozmilý, žádným přirovnati ověřit) a některých specifických forem deminutiv: *slunýčko*, *srdýčko*.

1.1 V souladu s Vintrovými *Zásadami* (Vintr 1998) uchováváme v co nejvyšší možné míře originální kvantitu. Činíme tak ve všech případech, které jsou bezpečně doloženy jako a) projekty odlišného stavu ve starých vývojových fázích češtiny, b) výsledky změn, jež zasáhly češtinu v jejích mluvených útvarech, především tedy nárečích. Toto pravidlo však obvykle nelze dodržet u samohlásek, které jsou v originále vytiskeny majuskulně: verzální litery totiž samohláskovou délku neoznačují. V těchto případech doplňujeme samohláskovou délku podle nové češtiny.

Originální délku uchováváme v těchto případech:

- » nom. pl. m.: *Židí*, *Prorocí*, *kacíří*, *pastýří*;
- » nom. pl. m. živ. deklinace zájmen a číslovek: *tří Králové*, *tvojí služebníci*, *čtyři hřichové*;
- » *ija*-kmenové koncovky přejatých slov: *hystorií*, *lekcí*;
- » dvojslabičné koncovky měkké zájmenné deklinace **jb*, *ja*, *je* (původem z měkké složené deklinace): *s ními*, *naším bližním*, *naším*;
- » sufix deminutiv feminin: *jeslíčky*, *korůnka*, *větvíčka*;
- » dvojslabičná verbální substantiva (včetně prefigovaných forem): *lkání*, *-dání*;
- » prezrentní tvary sloves 1. třídy: *bére*, *zůve*, *tláčí*;
- » imperativ sloves 3. třídy typu *kupovati*: *děkuj*, *miluj*, *varujme*³;
- » adverbia: *-prvé*, *vedlé*, *nikdá*, *nikdý*, *jináče*, *jinám*;

³ Sekundárně zdložené [u:] označujeme čárkou, a to i v mediální a finální slovní pozici (*pozorujte*, *varujte*). Její užití považujeme za analogické užití čárky pro označení dlouhého *u* v slovech českého původu, jejichž [u:] nevzniklo z diftongu *uo* (ocún, vrkú, kútý, valašské kúsky), a slovech cizího původu (kúra, túra).

- » komparativ adverbií: *chutnějí*, *libějí*, *vícejí*;
- » jednotlivá slova: *důklad*, *dvéře*, *kníha*, *křesťanskou*, *lístí*, *libost*, *míle*, *milé*, *mistr*, *můž*, *neráda*, *nýní*, *olívový*, *pástuškám*, *péro*, *planéta*, *plénka*, *pléva*, *proníkáti*, *přisáhati*, *rájský*, *skůro*, *slíčný*, *slouha*, *stížen* (-*a*, -*o*), *-sýtit*, *tichý*, *tíše*, *utíšiti*, *túze*, *stíha*, *usvít*, *vládář*, *vnitřnosti/vnitř*, *zdvíhati*, *zvúčiti*, *ženich*;
- » gen. plurálu feminin: *strán*, *strún*.

Originální krátkost jsme uchovali v těchto případech:

- » koncovka nom. pl. maskulin *-e*, *-ove*: *lesove*, *žáčkove*, *Anděle*;
- » gen. pl. ženské deklinace: *kněh*, *svic*;
- » instr. sg. ženských *i*- a *ja*-kmenů: *moci*, *pěci*, *tváři*;
- » slovní základ deminutiv: *cymbaliček*, *knižka*, *ptačátko*, *bilčíčká*;
- » deminutivní sufix: *osliček*, *prstiček*, *raničko*;
- » instr. sg. maskulina a neutra rodových zájmen: *jim*, *tim*, *čim*;
- » základ dvojslabičných infinitivů: *snesti*, *vesti*;
- » základ tříslabičných sloves odvozených slabičnou předponou: *dobytí*, *vyliti*, *užiti*;
- » předpona *při*-: *připis*, *přistojíci*;
- » kmenotvorná přípona v přechodníkových formách *hřešice*, *chtějic*, *řídic* a ve tvarech slovesného adjektiva *plačicí*, *prosicí*, *visicí*;
- » minuskulní podoba citoslovce *o*; u majuskulní podoby kvantitu vždy doplňujeme – absence délky je v případě majuskulního *O*, jak bylo řečeno výše, dána absencí majuskulních liter s diakritikou;
- » náslovné *u*-: *upění*, *usta*, *uzkost*;
- » jednotlivá slova: *dolu*, *dychati*, *hříšník*, *chraniti*, *jmeno*, *-kázaní*, *kazati*, *kyž*, *litostný/litostivý*, *měsic*, *plačí* (3. os. pl. slovesa *plakati*), *nesčislny*, *rozmarn*, *rymovati*, *sidlo*, *spoličkovati*, *tisic*, *-tryzniti*, *zustati*, *žadost*, *žila*.

Otevřený problém představují následující případy, které by snad mohly být motivovány nárečně, které však stav zjištěný v *Jesličkách* (zejména v rýmech) nebo stav zjištěný srovnáním *Jesliček* s jinými dobovými kancionály nebo dobová gramatografie nepotvrzuje:

- » jednoslabičné koncovky ženských *a*-kmenů: *na hvězdý*, *knihá*, *z vody*;
- » dlouhá podoba kmenotvorné přípony minulého kmene sloves 4. třídy: *musíl*, *pamatovali*, *splníti*, *zbránili*;
- » akuzativ plurálu maskulin: *nepřátelé*, *lidí*;
- » imperativ sloves 4. třídy: *šetří*, *spí*;
- » koncovky *ijo*-kmenové deklinace: *peři*, *na kvíti*, *bezpravi*;
- » koncovky složené deklinace: *lidskeho*, *mileho*, *dobremu*;
- » zakončení 3. osoby prezenta: *jisti*, *svíti*, *zdříma*; *pronikaji*, *vypravuji*, *zraji*.

Jestliže se v textu vedle těchto podob objevily také tvary opačné (tj. shodné s novočeským stavem), ponechali jsme původní kolísání.

V ostatních případech přizpůsobujeme originální kvantitu novočeskému stavu. Činíme tak tehdy, 1. jestliže daný jev představuje odchylku od ostatních zjištěných výskytů tohoto slova ve výchozím tisku, 2. jestliže není ověřitelný v literatuře reflektující kvantitativní poměry starších vývojových fází, 3. jestliže není pozitivně doložen v textových variantách dané písni vytíštěných v kpcionálových souborech raného novověku.

Kvantitu kolísající v opakovaných částech textu sjednocujeme, jako např. v *Písni pastýřské*:

ZJádný se nestrachūg/	Žádný se nestrachúj,
Srdcem weſelým ftúg/	srdcem veselým stúj,
pod' ochoťně na Wánočnj Hody/	pod' ochoťně na Vánoční hody,
pleſegte/ pleſegte/ pleſegte/ Pastýři/	pleſejte, pleſejte, pleſejte pastýři,
ay zdáwna žádaný/	aj zdávna žádaný,
dnes geſt narozený/	dnes jest narozený,
wycházege z Panny/	vycházeje z Panny,
ywětlo ywěta z brány/	Světlo světa z brány,
pleſegte/ pleſegte/ pleſegte Pastýři.	pleſejte, pleſejte, pleſejte pastýři.

1.2 Ve větším rozsahu, než je tomu v nové češtině, uchováváme **zdvojenou grafickou podobu souhlásek**. Týká se to těch případů, v nichž by mohl grafický záznam obrázet jejich „dlouhou“ artikulaci (ať etymologickou či sekundární): *slaměnný, vanničku*; ze stejných důvodů ponecháváme skupinu *tc/ct: nětco, vzáctný*. Případy psaní jako *tetta, radda* zjednodušujeme, protože v nich je geminace záležitostí pouze pravopisnou.

1.3 Při transkripci textu respektujeme v co nejvyšší možné míře dobovou **interpunkci**. Repertoár jejich znamének se v zásadě shoduje s novočeským, odlišná jsou však pravidla jejich kladení. Především se liší způsob distribuce čárky, která se na rozdíl od novočeského logicko-syntaktického principu řídí principem rytmicko-eufonickým (Šlosar 1966; Králík 1970; Kosek 2010). Proto bývají neodděleny krátké vedlejší věty, apozice, vokativy či citoslovce atd. Naproti tomu je závazně čárka kladena na konec každého verše – základní intonační a hudební jednotky, a to tehdy, není-li ukončen interpunkčním znaménkem vyššího rádu (středníkem, dvojtečkou, tečkou apod.). Kladení čárky ponecháváme při transkripci v zásadě v původním rozsahu, včetně uchování neoddělených nepříliš rozvitych apozic, citosloví, vokativů, nebo naopak uchování čárky před slučovacími spojkami *a* a *i* apod.

Při transkripci jsme se rozhodli odstranit originální odlišování dvou typů čárky: v tisku *Jesliček* se podobně jako v některých jiných dobových tiscích (Kosek 2010) *comma (,)* klade

doprostřed verše, zatímco *virgule (/)* pouze na jeho konec. Používáme jen jednu podobu čárky, a to proto, že *virgule* nemá v nové češtině status interpunkčního znaménka (a v tomto případě by mohla být nesprávně hodnocena jako znaménko signalizující hranici verše).

Úpravy činíme v těchto případech:

» doplňujeme čárku absentující na konci verše:⁴

Sem _sem Děťátko/	→	Sem, sem Děťátko,
muſýſ Robátko/		muſíš Robátko,
do Koljbčičky_	→	do kolíbčičky,
w twrdé Gefličky/		v tvrdé jesličky,
vtiſ ſe a zamuř Očičky twé/		utiſ ſe a zamuř očičky tvé,

» čárku doplňujeme mezi repetice a koordinované větné členy:

o němž nelze mluwiti/	→	o němž nelze mluviti,
myſliti_ wyprawiti/	→	mysliti, vypraviti,
wedlé geſzo Božſtwj.		vedlé jeho Božství.

Sem _sem Děťátko/	→	Sem, sem Děťátko,
muſýſ Robátko/		muſíš Robátko,

» odstraňujeme čárku uvnitř verše, která nenaznačuje hranice mezi syntaktickými celky:

Zdráwo 6uďó Nemluwňátko/	→	Zdrávo buďó Nemluvňátko,
Gezulátko/	→	Jezulátko,
wſyckni gſau twogj/yłauhowé/		všickni jsou tvojí slouhové,
ó Božjké Paňátko.		ó božské Paňátko.

V zásadě v původním rozsahu transkribujeme dvojtečku a středník, které plní funkci interpunkčních znamének, jež v dobových prozaických textech oddělují relativně samostatné části složitého souvětí. Velká písmena, která často po dvojtečce nebo středníku následují, nahrazujeme písmeny malými, kromě přímé řeči a citace, které vždy začínáme velkým písmenem. Pokud není počátek přímé řeči v originále označen interpunkčním znaménkem, doplňujeme na toto místo dvojtečku (jinými prostředky přímou řeč neodlišujeme). Dvojtečku

⁴ S výjimkou přesahů, v nichž je v souladu s originálem a také dobovým územem zachováno kolísání přesně podle originálu.

nahrazujeme čárkou tehdy, jestliže odděluje slovo od jeho syntakticky nadřazeného větného člena anebo jestliže odděluje větu obsahovou od věty řídící:

<i>Prorokowali Prorocy/</i>	<i>Prorokovali Proroci,</i>
<i>wzegdet Słunce sprawedlností:</i>	→ <i>vzejdeť Slunce spravedlnosti,</i>
<i>By Lid zproštěn óyl Temnořiti/</i>	<i>by lid zproštěn byl temnosti,</i>

Podobně jako v jiných případech sjednocujeme grafickou podobu identických textových částí (zejména textových či hudebních ech a refrénů). Např. v písni *Co tu stojíte* nahrazujeme čárku na vnitřní strofické hranici před refrénem tečkou. A to proto, že ve všech ostatních strofách je vysázena tečka, což je v souladu s dobovým územem oddělovat vnitřní strofické hranice interpunkčními znaménky vyššího rádu (obvykle těmi, která jsou asociovaná s koncovou pauzou):

<i>Co tu stogite/</i>	<i>Co tu stojíte,</i>
<i>co je diwjte/</i>	<i>co se divíte,</i>
<i>že Matku Pannu widjte/</i>	<i>že Matku Pannu vidíte,</i>
<i>gak to můž_óýti newjte/</i>	→ <i>jak to můž, býti nevíte.</i>
<i>R°/ Genž Nebe Zemi</i>	<i>Jenž nebe, zemi</i>
<i>včinił More s Wodami/</i>	<i>učinil moře s vodami,</i>
<i>gak to můž být/ žádný newj.</i>	<i>jak to můž být, žádný neví.</i>

Odstraňujeme dobové hudební značky, jako jsou symboly (R°) a (/:), které jsou funkčně velmi vágní: signalizují jak refrén či opakování textového úryvku (tato opaková místa rozespisujeme), tak změnu melodie. Symbol (:/), plnící jak funkci hudební, tak zřejmě interpunkční, nahrazujeme podle pozice ve strofě dvojetkou či čárkou. Dopěv signalizujeme odsazením. Dokumentovat to můžeme na 5. strofě písni *Ó duše má roztomilá*, v níž je znaku (:) užito jak mezi štólami, tak mezi 2. štólou a dopěvem:

<i>Kde gsau twogj Słužebnjcy/</i>	<i>Kde jsou tvoří služebníci,</i>
<i>ó Králi Nebejký (:/)</i>	<i>ó Králi nebeský,</i>
<i>kdež moc zůstáwá Králowjská/</i>	<i>kdež moc zůstává královská,</i>
<i>trwagjcy na wéky (:/)</i>	→ <i>trvající na věky:</i>
<i>kdežgsau Angeljstí Kúrowé/</i>	<i>kdež jsou anjelští kúrové,</i>
<i>twogj předeſflj yluhowé/</i>	<i>tvoří předešlé sluhové,</i>
<i>ó Synáčku Panenky/</i>	<i>ó Synáčku panenky,</i>
<i>Alleluja.</i>	<i>alleluja.</i>

Při editaci odstraňujeme z konců původních nadpisů v originále důsledně vytištěnou tečku. Tečku nahrazujeme čárkou na konci vnitřního nebo vnějšího strofického předělu, pokud hranici strof či jejich pevných částí přesahuje syntaktický celek (štoly – dopěv):

<i>Naſtał nám den weſelý/</i>	<i>Nastal nám den veselý,</i>
<i>z Rodu Králowjského.</i>	<i>z rodu královského,</i>
<i>W němž nám přijlo toho dne/</i>	→ <i>v němž nám přišlo toho dne,</i>
<i>z Žiwota Panenjského.</i>	<i>z života panenského,</i>
<i>R°/Djtě welmi přediwné/</i>	<i>dítě velmi předivné,</i>
<i>y také přeradoſtné/</i>	<i>i také přeradostné,</i>

V původním rozsahu ponecháváme vykřičník a otazník, tzn., že je v souladu s dobovým územem uchováváme uvnitř věty. Dvě grafické podoby otazníku však sjednocujeme na jednu.

1.4 Distribuci **malých a velkých písmen** v zásadě přizpůsobujeme novočeským pravidlům, avšak v souladu s originálem ponecháváme velká písmena v případech, které nejsou v novočeském pravopisném úzu obvyklé. Velká písmena ponecháváme především u výrazů náboženské úcty, včetně pojmenování majících alegorický či symbolický charakter: *Bůh, Boží Oko, Božství, Hospodin, Otec, Pastýř, Všemohoucí, Láska* (= Bůh), *Emmanuel, Messiáš, Syn, Duch Páně, svatá Trojice, Nejvyšší, Mistr* (= Kristus nebo Duch svatý), *Beránek, Císař, Jelínek, královský Kmen* (= Kristus), *Král, Kníže, Mocnář, Nejvyšší, Obr, Orodovník, Prostředník, Přímluvce, Rozmnožitel víry, Slavíček, Smírce, Spasitel, Spasení* (= Spasitel), *Spravedlnost* (= Bůh), *Stvořitel, Sudí* (= Kristus), *Svítězitel, Učedník* (= Kristus), *Vladař, Vykupitel, Slunce* (= Bůh), *Světlo (Světlo světa = mesiáš), Jednorozéný, Kazatel, Těšitel* (= Duch svatý), *Ženich* (= Kristus), *Plod* (nenarozený Kristus); *Děťátko, Dvořáček, Holátko, Králíček, Miláček, Milátko, Mládenec, vnově Narozený* (= Kristus), *Nebožátko, Nemluvňátko, Pacholátko, Paňátko, Robátko, Synáček, Žáček*; obrazná pojmenování Krista (obvykle ve vokativu) *Berla, Cena, Cukerkander, Cymbaliček, Fiala, Harfa, Holubička, Hvězdička, Konvalium (Konvalinka), Koruna, Korůnka, Kráska, Kvítek, Labuť, Loutna, Lilium, Med, Meruňka, Perla, Perlička, anjelův Radost, Růže, Rozmarýn, stredová Studýnka, Život* (= narozený Kristus), *Zahrádka, Zboží; Mátě nebo Matka, Milenka, Panna, Panenka, Rodička, Hvězda* (= Panna Marie), *Mořská hvězda* (= Panna Marie), *Hrdlička* (= Panna Marie); *Prorok/ Proroci, Proroctví, tři Králové, Mudrcové/Mistři* (= tři mágové), *Tělo* (= eucharistie), *Vánoční hody* (= Vánoce), *v Hod Božího narození* (= Vánoce), *Sláva Boží, (svatá/jedinká) Víra* (= Credo), *Římská víra, Římská církev, Církev; Pokrm i Nápoj* (eucharistie); *Z Růže Kvítek vykvět nám, jakožto Lilium z Růže; Čtení* (= Bible), *Písmo* (= Bible), *Zákon* (= Bible); *Andělské pozdravení* (= Zdrávas Maria), *Desatero, Přikázání* (= desatero), *Zdrávas Maria; Slovo* (1. „logos“); *Svátost* (= pouze

eucharistie), *Moudrost* (anjelská/věčná = Kristus); věčné Království; individuálně posesivní adjektiva *Boží, Božský, Páně*.

V souladu s originálem také ponecháváme slova celá vytiskná majuskulně: *necht mne kdo jen chce věří, // BOHA, BOHA chci samého; Svatá Trojice původ, // sám impressor v té imprezáři, // SLOVO věčné jest důvod, // pres ten jenž vládne nebesy; Rodičko MARIA, // Panenko přečistá, // bud nám milostivá, // po porodu SYNA, // ať nas v rozkoš rájskou, // uvede a dá nám, // radost svou nebeskou.*

1.5 **Slova cizího původu** v zásadě transkribujeme podle originálu, neboť se v jejich grafické podobě zobrazuje stupeň jejich zdomácnění (*alleluja, balšam, catechysmus, cukerkander, dátum, dyškant, format, gramatyka, hystoryje, impressí/imprézáři, jeruzalemeký, katholický, kométa, konválium, kronika, melodyje, mirra, planéta, v tom presse, prozodyje, štymuje, tryumf*). Stejně postupujeme u jmen vlastních (*Bethlém/Bethlem, Gabryel, Herodésa, Melchysedeck, Messiáš, Nazaréth/Nazarét*). Úpravu činíme u jména *Kristus* (← *Kryftus*) a *Marie* (← *Marye*).

Uchováváme také hiatické *j*, zejména proto, že signalizuje dvojslabičnou, a nikoli jednoslabičnou strukturu dané slovní části (výslovnost [Marija] proti možné výslovnosti [Marja]): *hystoryje* (← *Hystorygj*), *Marije* (← *Maryge*), *Prosodyji – Melodyji* (← *Profodygj – Melodygj*); iniciální majuskulní písmeno *Y* nahrazujeme písmenem *I* (*impressor* ← *Ympresfor*). Psaní *i/y* po sykavkách upravujeme podle způsobu psaní v jazyce, z něhož je slovo přejato: *muzikant* (← *Muzykant*), *cymbaličku* (← *Cymbalicu*).

Písmeno *g* přepisujeme u zdomácnělých slov v postavení před samohláskou přední řady jako *j*: *anjel* (← *Angel*), *v Ejiptě* (← *w Egiptě*). V ostatních případech ho přepisujeme jako *g* (*gramatyka, Goliáš, Augustus*). Jelikož se v textu *Jesliček* vyskytuje vedle výše uvedené podoby *Anjel* také podoba tohoto slova s *d*, ponecháváme kolísání *Anděl – Anjel*.

Psaní *ff* zdjednodušujeme na *f*: *harfa* (← *Harffa*), *houf* (← *Hauff*), *Jozef* (← *Jozeff*), *tryumf* (← *Tryumff*). Ostatní geminované konsonantické litery ve slovech cizího původu uchováváme (srov. již citované formy *Messiáš, impressor*). Kurzívou odlišujeme slova v originále vysázená antikvou (*Gaudemus, kométové, mandat, planétové, Requiem*).

1.6 V řadě případů ponecháváme ve shodě s originálem **hranice slov**, a to zejména tehdy, kdy jsou motivovány původní samostatností adverbializovaných komponentů (*koli, od polu, do cela, s počátku, z novu, za jisté*), nebo naopak svědectvím vrcholící adverbializace (*zdávna, semotam*). Také uchováváme podobu některých spojovacích prostředků (*a však, tak že, proto že*), kromě *anebo* a *aby*, které přepisujeme dohromady, jelikož vznikly v období předhistorickém a jejich oddelený tisk představuje pouze grafickou uzanci. Mezeru zavádíme mezi předložku a jméno/zájmeno v případech typu *od něhož* (← *odněhož*), *k radování* (← *k radowánj*), *nade všecky* (← *nadewſecky*), *na něj* (← *naněg*), *na zem* (← *nazem*). Časté oddelené psaní předpon opravujeme podle novočeského úzu: *převelmi* (← *pře welmi*), *uvele* (← *v wede*), *sstoupil*

(← *s staupił*). Odděleně přepisujeme příklonný kondicionálový auxiliár a přízvučné slovo: *Kdež bychom* (← *Kdežbychom*). Příklonné *-li* uchováváme bez spojovníku: *Patřími na tvou krásnou Tvář, // z níž vzchází jasná Zář*. Dohromady s opěrným slovem tiskneme také enklitiku *t a ž: jestit, Šťastnář jest to Rodička, Uslyšiž nás milý Pane*.

1.7 **Zkratky** a zkrácené části **refrénu** rozepisujeme (*Amě → amen, Pānu → Pannu, Rozg: o Nebi w nocy na Gitř. Božjxo Naroze: → Rozjímání o nebi v noci na jítřní Božího narození*), s výjimkou *etc.*

1.8 Incipity, nápěvové odkazy a nadpisy *Jesliček* i jiných hymnografických pramenů citovaných v komentářových částech edice (zejména **Katalogu**) transkribujeme, avšak kvůli zachování co nejvyšší možné míry jejich autenticity na některé výše prezentované úpravy rezignujeme: zejména ponecháváme původní distribuci malých a velkých písmen (s výjimkou druhého velkého písmene v incipitu), dlouhých a krátkých vokálů (včetně neetymologicky užitého *ú* pro značení sekundárně zdloženého *ú* uprostřed a na konci slova) a interpunkce, včetně rozlišování mezi dvěma typy čárky. Jestliže je v některých případech kvůli přehlednosti nutno označit konec verše, popř. strofy, používáme znaménko | pro konec verše, pro hranici strofy ||.

Závěr

Jak již bylo řečeno na úvod příspěvku, hlavním cílem výkladu bylo seznámit odbornou veřejnost s pravidly, která uplatníme při chystané edici *Jesliček*. Jejich podrobnou exemplifikací jsme chtěli 1/ demonstrovat, jaké jsou sporné oblasti editování českých raně novověkých textů, 2/ tato pravidla nabídnout k diskusi, 3/ ukázat, jak spolehlivou oporu pro editora českých pramenů raného novověku jsou Vintrovy *Zásady transkripce českých textů z barokní doby* (Vintr 1998), které v drtivé většině případů respektujeme. I když hledání univerzálních pravidel, která by bylo možno užít pro všechny typy textů raného novověku, se podobá hledání svatého grálu, plní Vintrova pravidla roli základního vodítka. Konkrétní a často velmi detailní problémy je pak nutno řešit podle typu či žánru pramene a také podle adresáta chystané moderní edice.

Literatura

- APPEL, B. a J. VEIT, eds. (2000). *Editionsrichtlinien Musik*. Kassel: Bärenreiter.
- ČEJKA, M., D. ŠLOSAR a J. NECHUTOVÁ, eds. (1991). *Gramatika česká J. Blahoslava*. Brno: Masarykova univerzita.
- DAŇHELKOVÁ, J. (1985). Směrnice pro vydávání starých českých textů. *Husitský Tábor* 8: s. 285–301.
- HÁDEK, K. (1970). Ke kvantitě samohlásek v češtině 17. století. *Listy filologické* 93: s. 44–53.

- HÁDEK, K. (1995). O smyslu a cílech vydávání starších památek. In *Pocta Dušanu Šlosarovi*, eds. P. Karlík, J. Pleskalová a Z. Rusínová, s. 14–82. Boskovice: Albert.
- HAVEL, R. a B. ŠTOREK, eds. (2006). *Editor a text: Úvod do praktické textologie*. 2. vyd. Praha: Paseka.
- KOSEK, P. (2010). Grafická stránka kancionálu Fridricha Bridelia Jesličky Staré nové písničky. In *Antiqua Cuthna 4: Omnibus fiebat omnia: Kontexty života a díla F. Bridelia SJ (1619–1680)*, eds. M. Škarpová, P. Kosek a T. Slavický, s. 95–112. Praha: Státní oblastní archiv v Praze.
- KOSEK, P. (2010). Interpunkce českých tištěných kancionálů 17. a 18. století a možnosti její transkripce. In *Dějiny českého pravopisu*, eds. M. Čornejová, L. Rychnovská a J. Zemanová, s. 250–284. Brno: Host/MU.
- KOSEK, P. (2012). Die Interpunktions im Gesangbuch „Jesličky: Staré nové písničky“ von Fridrich Bridelius. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 47: s. 193–221.
- KRÁLÍK, S., ed. (1981). *Otázky současné komeniologie*. Praha: Academia.
- KRÁLÍK, S. (1970). Větná interpunkce v českých spisech J. A. Komenského. *Slavia* 39: s. 531–538.
- KUČERA, K. (1980). *Jazyk českých spisů J. A. Komenského*. Praha: Univerzita Karlova.
- PORÁK, J. (1973). *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova.
- SLAVICKÝ, T. (2010). Staré nové písničky: Brideliova redakce nápěvů mezi předchozí tradiční a následnou recepcí. In *Antiqua Cuthna 4: Omnibus fiebat omnia: Kontexty života a díla F. Bridelia SJ (1619–1680)*, eds. M. Škarpová, P. Kosek a T. Slavický, s. 168–206. Praha: Státní oblastní archiv v Praze.
- Studia Comeniana et historica: Museum Comenii Hunno Brodense* (1977).
- ŠKARKA, A. (1948). Kus národního programu, kus osobní zpovědi. *Cyril* 73(7/10): s. 73–89.
- ŠKARPOVÁ, M. (2010). Hymnograf Fridrich Bridelius. In *Antiqua Cuthna 4: Omnibus fiebat omnia: Kontexty života a díla F. Bridelia SJ (1619–1680)*, eds. M. Škarpová, P. Kosek a T. Slavický, s. 16–23.
- ŠKARPOVÁ, M. (2007). Jak vydávat českou raněnovověkou kancionálovou písň? *Česká literatura* 55: s. 86–97.
- ŠLOSAR, D. (1962). Příspěvek k poznání české kvantity v 16. století. In *Sborník příspěvků Filozofické fakulty brněnské univerzity A10*, s. 91–97.
- ŠLOSAR, D. (1966). Průřez vývojem staročeské interpunkce. *Listy filologické* 89: s. 164–169.
- ŠŤOVÍČEK, I. (2002). *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti*. Praha: Archivní správa Ministerstva vnitra ČR.
- VALÁŠEK, M. (2000). Jindy a nyní (K historii vydávání raně novověkých česky psaných textů). *Listy filologické* 123: s. 149–156.
- VAŠÁK, P. (1993). *Textologie: Teorie a ediční praxe*. Praha: Univerzita Karlova.

VINTR, J. (1995). Pravidla označování kvantity v barokní češtině podle Brusu Jiřího Konstance z r. 1667. In *Pocta Dušanu Šlosarovi*, eds. P. Karlík, J. Pleskalová a Z. Rusínová, s. 36–45. Boskovice: Albert.

VINTR, J. (1998). Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické* 121: s. 341–346.

Prameny

BRIDELIUS, FRIDRICH (1658). *Jesličky: Staré nové písničky*. Praha: Jezuitská tiskárna.

KOMENSKÝ, JAN ÁMOS (1952). *Duchovní písničky*. Ed. A. Škarka. Praha: Vyšehrad.

MICHNA Z OTRADOVIC, ADAM VÁCLAV (1985). *Básnické dílo*. Ed. A. Škarka. Praha: Odeon.

Klíčová slova | Key words

kancionál, hymnografie, editologie, textologie, barokní čeština

hymn-book, hymnography, editing texts, textology, Baroque Czech language

Pavel Kosek

Ústav českého jazyka FF MU

A. Nováka 1, 602 oo Brno

kosek@phil.muni.cz

Aorist a imperfektum v horní lužické srbštině – čistě morfologický rozdíl?

The Aorist and the Imperfect in Upper Sorbian – a morphological difference only?

Katja Brankačkoc

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu Grantové agentury České republiky (GA ČR) „Distribuce a funkce minulých tvarů ve starší lužické srbštině, staré češtině a polštině“ Nr. P406/11/P424 na Slovanském ústavu Akademie věd České republiky.

Abstract | Abstrakt

In this paper especially aorist forms of imperfective verbs and imperfect forms of perfective verbs are analysed in a corpus of Older Upper Sorbian texts. The analysed exceptions show where lexical German influence results in the anaspectual or biaspectual usage of some verbs.

Tento příspěvek se soustředuje na analýzu nedokonavých tvarů aoristu a dokonavých tvarů imperfekta v korpusu starší hornolužické srbštiny. Analyzované výjimky ukazují, jak lexikální vliv němčiny způsobuje vidově neutrální nebo obouvidové použití některých sloves.

1 Východisko

Zdá se, že rozdíl mezi aoristem a imperfektem v horní lužické srbštině je čistě morfologický a vlivem kontaktu s němčinou se obě formy užívají vedle sebe jako jeden prostý minulý čas (srov. Faßke 1981, s. 251–252), zatímco např. ve staroslověnštině byl mezi oběma časy významový rozdíl (srov. Dostál 1956, s. 46, 50). Podle platné kodifikace i starších gramatik (Wölke 2005, s. 244) však mezi oběma časy existuje vidový rozdíl, imperfektum je možné tvořit pouze od nedokonavých sloves a aorist od dokonavých (Faßke 1981, s. 248–252, 261–262). Jsou ovšem doloženy výjimky z tohoto pravidla (Werner 1996, s. 120–126). Můj příspěvek odpoví na otázku, zda v tomto bodě odpovídá současná kodifikace i starším lužickosrbským textům.

Tvary jednoduchých minulých časů jsem zkoumala slovotvorně a s ohledem na vid: Jsou utvořeny od přítomného, nebo minulého kmene? Nachází se v korpusu doklad vidového

páru? Existují jiné předponové odvozeniny s týmž kořenem? Jakého vidu je to které hornolužické sloveso, lze jej užít obouvidově, nebo vid nemá?

Je slovesný vid v lužické srbštině považován za gramatickou kategorii? Někteří lingvisté počítají s nízkým stupněm jeho gramatikalizace (Breu 2003, Scholze 2007), jiní jej hodnotí pouze jako kategorii lexikální (Werner 2003). Můj příspěvek se zabývá především následujícím problémem: Pokud ve tvarech minulých časů existují vidové rozdíly, musel být vid do jisté míry ustálen.

Pravidlo o tvoření aoristu a imperfekta má i ve starších lužickosrbských textech výjimky. Přesto z něj vycházíme i v případě starší lužické srbštiny, a to z následujících důvodů:

- 1) V současné hovorové lužické srbštině se syntetické préteritum již téměř vůbec neužívá (srov. Scholze 2007, s. 210). Od Wernera (1996, s. 121–125) vypočítané odchylky od normy ve slozích lužickosrbských žáků lze do velké míry hodnotit jako nejistotu v důsledku vymizení tohoto času. Vymizení syntetického préterita má paralelu v kontaktním jazyce, a to v němčině.
- 2) Chybějící rozlišování minulého a přítomného kmene v konjugaci e2 (-ny- vs. -nje-) může mít svůj původ v nerozlišování mezi [e] a [y] a v depalatalizaci, prvcích typických pro katolický dialekt.
- 3) Doklady odchylující se od pravidel jsou ve starších hornolužických textech poměrně vzácné, častější jsou ve starších dolnolužických textech a gramatikách, kde, jak známo (srov. Michalk 1959b), syntetické préteritum vymizelo mnohem dříve.
- 4) Ve většině starších hornolužických gramatik se aorist a imperfektum rozlišuje (srov. Wölke 2005, s. 243–254), jediná Hantschkeho gramatika (Hantschke 1768), kde se předpokládá koncovka -še pro všechny tvary syntetického préterita 2. a 3. os. sg., má celkově preskriptivní charakter, snaží se odstranit homonymie a nepravidelnosti, a konstruuje tak tvary, které v ls. neexistují (Wölke 2005, s. 54, 58–59) – zůstává proto otázkou, zda Hantschke koncovku -še deklaruje jako jedinou pro všechna slovesa třeba jen kvůli tomu, že se začala prosazovat (tvar *wza* nechává též Hančka s nulovou koncovkou), nebo protože se mu zdála správnější – protože je pravidelnější. Werner (1996, s. 127) hodnotí jeho představení syntetického préterita tak, že nevnímá aorist a imperfektum jako různé kategorie, vnímá však vidový rozdíl.
- 5) Jediné tvary syntetického préterita, které lze bez pochyby rozlišovat pro všechny konjugační třídy, jsou tvary 2. a 3. os. sg., kde aorist má nulovou koncovku a imperfektum koncovku -še. Ostatní osoby se liší kmenem, a to u jedné ze dvou tříd *i*-konjugace a tříd e2, e4, e5 v e-konjugaci, u ostatních sloves jsou tvary homonymní, protože kmen přítomný je homonymní s kmenem minulým. Některé tvary aoristu 2. a 3. os. sg. jsou proto homonymní s tvary prezantu.

- 6) Logická by proto byla tendence k užívání koncovky *-še* jako příznaku pro syntetické préteritum, takovou tezi najdeme i v literatuře (Michalk 1959, s. 247).

2 Dosud vytvořený korpus starší lužické srbskiny

Materiálovým základem příspěvku je korpus tvarů minulých časů ze dvou hornolužických překladů knihy Genesis (kap. 1–25; Brankačec 2009 a 2009b) – ze Swětlikova rukopisného katolického překladu Bible z konce 17. století a evangelického vydání z roku 1728 –, dále z Dejkových novin (1809–1812; Brankačec 2008) a výběrově z dalších relevantních starších textů. Celkově obsahuje 1 315 tvarů z Bible z r. 1728 (476 imperfekt, 235 jednoznačných aoristů, 428 aoristů homonymních s prezensem a 276 préterit v jiných osobách), 445 tvarů ze Swětlikovy bible (123 aoristů, 157 aoristů homonymních s prezensem, 98 imperfekt a 67 préterit v jiných osobách) a 1 236 tvarů z Dejkových novin (199 tvarů aoristů homonymních s prezensem, 301 tvarů aoristů, 276 tvarů imperfekta a 461 tvarů préterita jiných osob). Už sám fakt, že aorist je ve všech textech výrazně častější než imperfektum, mluví proti zevšeobecnění koncovky *-še* pro všechna slovesa ve starší ls.

U překladu Bible můžeme počítat s určitým jazykovým purismem a teoretickými znalostmi lužickosrbské gramatiky u autorů: v době vzniku obou překladů existovala řada hornolužických gramatik, ze kterých se některé věnovaly i odlišnému tvorění aoristu a imperfekta (např. Matej 1721, srov. Wölkova 2005, s. 243–244).

Jinak je tomu u Dejkových novin: autor těchto textů byl samouk, povoláním tesař, který sice čerpal znalosti spisovné hornolužické srbskiny z tehdy známých lužickosrbských textů (především z výše zmíněného překladu Bible z roku 1728 a jeho pozdějších vydání), ale pravděpodobně neznal žádnou lužickosrbskou gramatiku ani nestudoval na gymnáziu nebo vysoké škole, jako mladý řemeslník na svých cestách po severním Německu, Dánsku, Rakousku, Slezsku a Praze se však seznámil s novými ideami své doby (srov. Šoňta et al. 1984, s. 106). Jeho texty jsou však rovněž jako biblické překlady dost výrazně ovlivněny němčinou, poněvadž své zprávy o politice čerpal z německých novin.

3 Pravidelnost tvarů

Pro všechny tři texty platí, že podle zjištěných dat lze tvrdit, že většina tvarů odpovídá známé kodifikaci.

V Bibli 1728 najdeme mezi tvary imperfekta 41 příkladů s prefixem, z nichž má 29 reimperfektivizující sufix (*-owa-*, *-wa-*, *-a-*, *-ěra-*). Tvar *schadžeše* (Gen 32,31) lze s dnešní

kodifikací rovněž hodnotit jako imperfektum. Kromě 12 pasivních tvarů zbývá jedna „výjimka“ *schowaše*, kterou analyzujeme níže. K ipf. sufagacím počítáme tři příklady slovesa *pokileć so* (sufix *-a-*) a *posluchać*, které v mé korpusu tvoří jen imperfekta, simplex **słuchać* se nevyskytuje, nejsou doloženy ani tvary s jiným prefixem a tímto kořenem (srov. i Völkel 1981).¹

Z jednoznačných aoristů je 103 tvarů s prefixem a 120 p. simplexů dle dnešní kodifikace (např. *sydnyć so*, *sadźić*, *wzać*, *stać so* atd.). Korpus obsahuje 11 aoristů slovesa *być (bu)* s významem ‚stát se, vzniknout, nastat‘, 2 pasivní tvary a jednu „výjimku“ (*so nuh*), které se věnuji níže.

Z aoristů, které jsou homonymní s prezensem, má 345 prefix – z toho dva příklady jsou s reimperfektivizujícím sufixem – u obou příkladů se jedná o tvary v sumariích, proto je pravděpodobné, že se jedná o prezens nebo prezens historicum. Dále najdeme mezi nimi 80 p. simplexů a 5 dalších simplexů, které jsou podle dnešní kodifikace ip., všech 5 příkladů bylo použito v sumariích.

V překladu Swětlika (1688–1707) nemá 75 imperfektních tvarů prefix. Mezi ostatními má 5 reimperfektivizující sufix. 2× najdeme tvar *schadžeše*, u kterého můžeme předpokládat, že se jedná o ip. sloveso. Zbývajícím tvarům (2× *prińdžeše*, *pohladnyše*, *wowóźnješe*) se věnuji níže.

Mezi jednoznačnými aoristy jsem u Swětlika nenašla žádné výjimky. Stejně zjištění platí i pro aoristy homonymní s prezensem.

V novinách Dejky (1809–1812) najdeme „výjimky“ o něco častěji. Všechny aktivní tvary kromě slovesa *być* zhruba z první půlky přepsaného textu jsem převzala do databáze (srov. Brankačec 2008). Mezi 259 tvarů imperfekta bez prefixu najdeme i několik tvarů v současnosti jako pf. kodifikovaných, např. tvarы *daše*, *namekaše* (viz níže). Mezi 17 tvarů imperfekta s prefixem je 9 s reimperfektivizujícím sufixem *-owa-*, dále jsou dva pasivní tvary, 2 tvary od každého ze sloves *poručeć* a *zachadžeć*, které můžeme pravděpodobně hodnotit jako imperfektiva (sufix *-a-* a kořen *-chad-*), zbývají mezi nimi dvě výjimky – *zadzeržeše* a *porodžeše* – kterým se věnuji níže.

Mezi 292 jednoznačnými tvary aoristu je 113 simplexů, které dnes platí jako perfektivní, dále 28 pasivních tvarů. Ostatním (2× *wordowa*, *kyrny*, *kraže*) se věnujeme v další kapitole. Dále je v Dejkových novinách doloženo 206 tvarů aoristů, které jsou homonymní s prezensem, z toho 13 tvarů je odvozených od dnes ipf. sloves (*běži*, *cini*, *čišći*, *dawa*, *džěli*, *njeńdže*, *pomha*, *stupi*, 3× *tepi so*, 2× *woła*). Na základě kontextu můžeme vycházet z toho, že se jedná o tvary prezantu (historicum), srov. níže.

¹ Je možné, že u tohoto slovesa hrálo v biblických překladech roli přiřazování k německému *gehorchen* ‚poslouchat, být poslušný‘, které se od původního významu ‚poslouchat‘ (např. *hudbu*) už abstrahovalo.

4 Odchylky

4.1 Tvary imperfekta od pf. sloves

V Bibli 1728 najdeme tento doklad imperfekta od prefigovaného a nesufigovaného slovesa:

- (1) *Kojždy wot tej stołpow pak bje woſomnacže wochczow woſoki, aſchnura dwanacže wochczow dołha doſanische wokoło njeho, a bjeſchtyri porſty tolſty, aſnuzka proſny.*

Lutherbibel: *DER zwo Seulen aber war ein jgliche achzehen ellen hoch / vnd eine Schnur zwelf ellen lang reicht vmb ſie her / vnd war vier fienger dicke / vnd inwendig hol.*

(Jer 52,21)

Ke slovesu *dosahnyć* (pravděpodobně pf.) je v bibli 1728 doložen i potenciální ip. partner *dosahać* (Jer 4,10, Gen 28,12), proto zde nelze bez problémů předpokládat, že se jedná o obouvidové sloveso. Tvar imperfekta se zde používá v jasně ipf. kontextu. Další doklady slovesa však mají v sufiku *-ny-*, ne *-ni-*, které dle zvukových pravidel v ev. hls. jinak odpovídá *-nje-*, tvar by se mohl tedy interpretovat jako nepravidelná „reimperfektivizace“, v souvislosti s dalšími podobnými výjimkami však k takovému vysvětlení přistupovat nechceme,² srov. i další doklad s tvarem *schowaše*, které je v moderním překladu korigované na tvar s nulovou koncovkou:

- (2) *A wonaj blyſcheſtaj Boha teho KNESA loſ, kotryž po ſarodzi chodžeſche, dyž dzen wokłodnuł bjesche. A Adam þo ſkowafe ſe þwojej žonu, pſched wobleczom Boha teho KNESA pod žtommami teje ſarody.*

1976: [...] A člowjek *ſchowa ſo* ze swojej žonu před Jahwu Bohom pod štomami zahrody.

Lutherbibel: [...] Vnd Adam *verſteckt ſich* mit ſeinem Weibe / fur dem angesicht Gottes des HERRN vnter die bewme im Garten.

(Gen 3,8)

Tento tvar je problematický nejen kvůli dnešní kodifikaci *schować* jako pf. slovesa, ale i v Bibli 1728 najdeme tvar aoristu, který je ovšem homonymní s prezrentním tvarem (srov. také Gen 37,11 a 1Sam 20,24):

- (3) *A ſta þo, dyž þo þlonzo ſkowa, ſo twerdy þon na Abrama panu, a laj, ſtrach a wulka czemnoſcz napanu jeho* (Gen 15,12).

Navíc najdeme i neprefigované tvary (*chować so*):

- (4) *Wſchitke mejſta budža pſched wołanjom jyſnikow a ſchippami czjelerow cžekacž, a budža þo whuſtých ljeſbach kowacž, a do ſkałow faljescz, a wſchitke mjesta budža wopuſhczeńe, ſo nichko wnicz bydlicž nebudže* (Jer 4,29).

² Srov. např. doklady podobného typu ve spisech H. Nepily cit. u Brijnen 2004, s. 94.

V tomto příkladu je patrný iterativní význam,³ stejně jako v 1Sam 13,6, ale v 1Sam 23,23 najdeme prezrentní tvar, který označuje jednání pouze jedné osoby, která se schovává v různých skrýších, iterativnost je méně pravděpodobná, ale není vyloučená. Je tedy možné, že neprefigované *chować so* mělo ve starší lužické srbské spíše iterativní význam (víc lidí nebo jeden člověk se víckrát schovává), zatímco prefigované *schować so* se užívalo jak v pf., tak i v ipf. kontextech. Pro potvrzení takové hypotézy by bylo potřeba najít víc dokladů od těchto sloves.⁴

Více dokladů najdeme v překladu Swětlika (1688–1707). Tvar *přindžeſo* používal Swětlik běžně vedle tvaru *přindžeſo* s nulovou koncovkou. V mému korpusu je imperfektum od tohoto slovesa doložené dvakrát, v ev. překladu z roku 1728 je v obou příkladech na tomto místě aorist, např.:

- (5) Swětlik: *Woni yižče réczžachu, ha hleyczo {ta} Rachel pžińdžescho ztěmi Wówczami swojoho Wóczza; dokelž wona ſama te Stadwo pafescho.*

1728: *Dyž to hjeschcze ſnimi recžeſche, pſchindže Rahel ſtymi wowzami þwojeho nana, pſchetož wona wowzy paſeſche.*

(Gen 29,9)

Stejně jako v tomto příkladu se i v dalším (Gen 30,16) jedná o kontext incidence, přičemž je však v příkladu Gen 30,16 rozdělení aoristu a imperfekta v Bibli 1728 obráceně než u Swětlika a než výše (5). Je však patrné, že oba překlady jsou při volbě slovesa *přińić* ovlivněné němčinou: prefigované *přińić* se používá jako překlad pro *kommen*, nevnímá se už jako sloveso pohybu ani jako prefigované. Potenciální partner *přichadžeć* se ve starší lužické srbské používá velmi vzácně a zdá se, že má odlišný význam (srov. Brankačec 2009b).

Sloveso *přińić* bylo pravděpodobně obouvidové, přičemž v Bibli 1728 se dodržuje pravidlo, že nemá tvořit imperfektum, zatímco u Swětlika najdeme výjimky, převažuje však rovněž aorist – v mému korpusu je tvar *přindžeſo* u Swětlika v rámci vyprávění v minulosti doložen 8krát. Zatímco v Bibli 1728 najdeme určité příznaky puristického vyhýbání se slovesu *přińić* za německé *kommen* tam, kde není řeč o zaměřeném pohybu v prostoru, a musíme tedy konstatovat, že zde funguje spíš jako sloveso pohybu s prefixem (srov. Brankačec 2009, s. 502–511), najdeme u Swětlika patrně méně puristické zacházení s tímto slovesem. O ztracení vidové opozice u slovesa *přińić* se zmiňuje i Brijnen (2004, s. 125), která se věnuje spisům H. Nepila (ca 1761–1856), tzn. originálnímu textu psanému jednoduchým sedlákem v přechodném dialekту Slěpeho.

Další tvar, u kterého by se mohlo jednat o imperfektum tvořené od pf. slovesa, je zapsán ve víceznačném pravopisu, který by dovolil i interpretaci jako participium prezenta aktiva:

³ Iterativnost je v horní lužické srbské u sloves se sufiksem *-owa-* patrně výraznější než ipf. vid, srov. Toops 2001a, 2001b. Je možné, že iterativnost má větší roli než vidová opozice i u dalších páru, např. u prefigovaných sloves pohybu typu *přińić* – *přichadžeć* a páru typu *skočić* – *skakać*. K poměru iterativnosti a vidu v hornolužické srbské srov. Brankačec 2011.

⁴ Srov. také Breu (2000, s. 61–62) o tomto slovesu v dnešní hovorové lužické srbskině.

pohladnèczè (Gen 26,8). Tento slovesný kořen najdeme u Swětlika ještě 2x s prefixem *z-*, oba příklady jsou aoristy (*zpohladny*), v Bibli 1728 tvoří prefigované sloveso *hladać* jen aoristy, simplex *hladać* tvoří jen imperfekta.

Podobná je situace u následujícího příkladu u Swětlika – pravopis i zde dovoluje interpretaci jako participium, kontext, ve kterém se sloveso používá, je však ipf.:

- (6) Swětlik: *Hale yena Studňa jtupajche ztýe Zé' me hoře, wowóznéyczé tón czéle wschiczki Zwérch téye Zé' me.*

1728: *Ale mha džesche se semje, a macžesche zylu semju.*

(Gen 2,6)

Je však možné, že tato odvozenina od adjektiva pomocí prefixu byla používaná obouvidově nebo jen ipf. – v moderních slovnících toto sloveso nenajdeme.

Více jednoznačných odchylek najdeme v textu Dejky (1809–1812; srov. Brankačec 2008). V kontextu incidence najdeme imperfektum od dnes pf. slovesa *wopytać* „navštítit“, kde bychom čekali ipf. sloveso:

- (7) *Ton 19. Džen Jul. pružka Kralowna wumrje, jako ſwojeho Nana we Meklenburg-Strelitz wopytaſche* (PaK, 1810, č. 08, s. 64).

Návštěva zrovna trvala, právě když nastala smrt (pf. sloveso *wumrěć*) – tvary tedy odpovídají dnešní kodifikaci. Nemůžeme však předpokládat, že sloveso *wopytać* bylo u Dejky ipf., srov. příklad (8), kde máme tvar aoristu nebo prezantu (historicum):

- (8) *Rußowſki Kejžor pſchi Spocžatku Nov. pružkeho Krala a naſcheho Kurfjerſchtu wopytta, a ſpružkim Kralom na 3. Nov. we Potsdami, pſchi Fridrichowym Rowi, we Nozy, ton Sſlub ſcžinjſchtaj: we Europi ſtajny Mjer wudžewacž* (PaK, 1811, č. 07, s. 52).

Dejka používal sloveso *wopytać* tedy obouvidově – sufigace *wopytować* (Völkel 1981) zřejmě pro něho nebyla přípustná – v celém jeho textu není doložená.

Velmi zajímavý je ojedinělý tvar *namekaše*, nacházel se:

- (9) [...] ſo ſu Brittanſzy tu Twerdžiſnu Ziudad Rodrigo (we Leonſkej) na 19. Jan. ſe Sturmom nuzſali, [...] we kotrejž ſo 1400 Franzoſow **namekaſche** (PaK, 1812, č. 4, s. 27).

Sloveso najdeme u Dejky ještě 10x ve tvaru *ſo nameka*, tedy tvaru aoristu 3. os. sg. nebo prezantu 3. os. sg., a vždy s týmž významem „nacházet se“ (podle německého *sich befinden*), který by na rozdíl od původního významu slovesa *namakać* „najít“, u Dejky rovněž doloženého, dovolil i ipf. interpretaci. V 7 dokladech (např. PaK, 1811, č. 5, s. 39) se jedná pravděpodobně o prezens, o aorist by mohlo jít ve 4 příkladech. V jednom případě najdeme tvar aoristu i v kombinaci s časovými adverbii *tehdy runje*, po kterých bychom očekávali ipf. sloveso:

- (10) *We tym Mjeſzi ſo tehdym runje na 200 tawſend Ludži **nameka*** (PaK, 1812, č. 3, s. 17).

Vliv němčiny je u tohoto významu slovesa *namakać so* „sich befinden; nacházet se“ nepřehlédnutelný a jasně se ukazuje v obouvidovém používání u Dejky, který však jen v jednom

možném případě realizuje i tvoření imperfekta v případě ipf. kontextu, ostatně tvořil jen aoristy i v ipf. kontextech.

O reimperfektivizované sloveso by mohlo jít v následujícím případě:

- (11) *Jako franzowſka Kejžorka porodžeſche, da Napoleon nebje wot nej pſchinſchoł* (PaK, 1811, č. 5, s. 34).

Jedná se o incidenci – patřilo by sem tedy ipf. sloveso, které mohl Dejka vytvořit pomocí sufixu *-a-*: *porodžić* – *porodžeć*, což by vysvětlilo koncovku *-eše*. Perfektivní sloveso má jinak přítomný i minulý kmen na *-i-*: *porodžiš*, *porodžila*. Jiné tvary tohoto slovesa mají u Dejky rovněž kmen končící na *-i-* (9 tvarů prezenta/aoristu), např. PaK, 1810, č. 3, s. 24.

Lexikální vliv němčiny hraje roli i v dalším příkladě:

- (12) *Turkow won, jich wulkeho cžeszenja teho Prophety Muhameda dla, tak sadžeržeſche, kajž Pſchibojſtnikow (Götzendienier) a porucži, kojždeho bes Schonowanja ſkoncowacž, kiž jeho cžiſzischi Wjeru ſmolom hohrjewſacž nebudže etc.* (PaK, 1811, č. 4, s. 26).

Sloveso je pravděpodobně kalk z německého *aufhalten, festnehmen, zadržet*. Sloveso je ještě jednou doložené v aoristu, ale s jiným významem *zadžeržeć so* „sich verhalten; chovat se“ (PaK, 1811, č. 10, s. 78).

Poslední příklad je gramatický tvar indirektního aktiva (nepřímý činný rod: „dát, nechat si něco udělat“) se slovesem *dać* jako pomocným slovesem, které v tomto užití může tvořit i imperfektum (srov. Fařške 2003, s. 110).

Můžeme tedy shrnout, že téměř všechny odchylky od dnešních pravidel tvoření aoristu a imperfekta v textech starší hornolužické srbskiny lze vysvětlit vlivem němčiny, a to určitého německého slovesa – často s abstraktním významem, podle kterého se tvoří buď kalk, anebo se rozšiřuje význam existujícího lužickosrbského slovesa, které se potom používá vidově neutrálne nebo obouvidově.

4.2 Tvary aoristu od ipf. sloves

V Bibli 1728 najdeme jen dva tvary aoristu, které jsou tvořeny od dnes ipf. sloves. V prvním příkladu tohoto typu se však velmi pravděpodobně jedná o pf. sloveso, které v dnešní hornolužické srbstině zaniklo: *hnuć so* (Gen 12,9) s čistě směrovým významem (srov. Jentsch 1989, který uvádí toto sloveso jako zastaralé s pf. videm jako v češtině). O tvar aoristu se jedná asi i v následujícím příkladu:

- (13) *A tak dokonja Boh ſydemy džen ſwoje džeļo, kotrejž bje cžinił. A wotpocžowaſche ſydemy džen wot wſchitkeho ſwojeho džeļa, kotrejž won bje cžinił* (Gen 2,2).

Vypadá to, že sloveso *dokonjeć* mohlo být ve starší hornolužické srbstině ve významu „beenden, vollbringen; dokončit, vykon(áv)at“ také dokonavé. Sloveso se v mému korpusu

vyskytuje 83krát, a to v tvarach prézantu, perfekta, plusquamperfekta, syntetického préterita (v 3. os. sg. homonymních s prézentem), analytickém futuru, konjunktivu, infinitivu po modalních slovesech, jako verbální substantivum a jako participium v pasívních tvarech. Sloveso bylo ve starší hornolužické srbštině bezpochyby produktivní. Proto je nápadné, že se v korpusu nevyskytují žádné tvary imperfekta *dokonješe. Tvar s prefixem *z-*, který bychom podle aktuální kodifikace (*dokonjeć ipf. – zdokonjeć pf.*, srov. Völkel 1981) očekávali, se také nevyskytuje, sloveso je vždy bez prefixu. Podobný tvar jako v příkladu (13), kde by mohlo jít o aorist, najdeme ještě u Dejky (PaK, 1809, č. 5, s. 37), z kontextu vyplývá – stejně jako v příkladu výše – uzavřenost děje. Je možné, že se sloveso vnímalo jako prefigované, v korpusu najdeme jednou i tvar *skonjany* s jiným prefixem, a to u Dejky (PaK, 1812, č. 1, s. 3). Lze proto s opatrností předpokládat, že sloveso *dokonjeć* ve starší hornolužické srbštině nedokonavé nebylo, ale mělo spíš sklon k dokonavosti.

Kromě výše zmíněného tvaru slovesa *dokonjeć* najdeme u Dejky opět více tvarů aoristu tvořených od sloves, která se v dnešní hornolužické srbštině považují za ipf. K nim patří výpůjčené sloveso *wordować* „werden; stát se“, které se také, podobně jako v němčině, používá i jako pomocné sloveso k tvoření pasiva, srov.:

- (14) *Weczor predy jeju Wotrejżowanja /Petersburka bu hischčen jimaj kCzeſzi jedyn Wohenjowykumscht (Feuerwerck) wotpaljeny, pschi kotrymž kwobsanknenju tehoßameho 32 tawfend Rachetelow na jene dobo do Lofta puſhczenych wordola!* (PaK, 1809, č. 4, s. 24)

Najdeme ho v korpusu i ve významu „stát se čím“:

- (15) *We Turkowskej potom ton Paſcha Bajraktar (poladajcze do poßleneho Krucha 13. 14. 15. Stronu) Wulki aby Großvezier (to je, ton najwoſchi fa Kejzerom) wordowa* (PaK, 1809, č. 3, s. 21).

V obou případech se jedná o kontext s uzavřeným a jednorázovým dějem, ve kterém bychom očekávali dokonavé sloveso. O pravidelném tvoření aoristu od tohoto slovesa píše i Brijnen (2004, s. 94) ve svém popisu jazyka H. Nepily (srov. nahoře). U této výpůjčky z němčiny můžeme tedy vycházet z toho, že se používala obouvidově.

O obouvidové, nebo dokonce dokonavé sloveso jde patrně i v dalším případě, jsou to tvarы slovesa *kradnyć* (dnes ipf.):

- (16) *Jeneho Barbarja Žona ßwojemu Mużej na 8000 Tholer Penes we Słotych kraže, a potom jeho ſydom sawda* (PaK, 1812, č. 03, s. 22).

Další tvar slovesa *kradnyć* v Dejkově textu není, nenašla jsem ani prefixaci. Sloveso se vyskytuje v korpusu ještě v Bibli 1728, a to vždy bez prefixace: 2× infinitiv *kranucz*, 5× *l*-tvar *kranul* (z toho jednou s odlučitelnou předponou *precz*), 3× participium prét. pas. *kraneny* (různé koncovky), jednou tvar *kradzechu* (Mt 28,13), dva doklady aoristu *krany* jako u Dejky:

- (17) *Laban pak bjeſche schoł βwoje wowzy zihacž, a Rahel krany βwojeho nana pschi-bohow. Tak krany Jakub Sirijkemu Labanej wutrobu, stem, fo jemu nepowedži, fo cžjeka* (Gen 31,19 a 20).

Nápadné je, že v obou aoristech není préteritní sufix *-nu-* jako v ostatních tvarech. Zatímco v Bibli 1728 máme sufix *-ny-*, který lze podle vývoje v některých hornolužických dialektech interpretovat i jako prézentrní kmen (nerozlišování [e] a [y] v nepřízvučné slabice, a proto podobnost k sufixu *-nje-*), používal Dejka jednoznačnou variantu *-(d)že*, kterou v Bibli 1728 najdeme v tvaru jiné osoby. Opět najdeme všechny (možné) tvarы aoristu slovesa v kontextech, které by vyžadovaly dokonavé sloveso.

V korpusu najdeme řadu tvarů dnes ipf. sloves ve 3. osobě sg. (*běži, čini, čišći, dawa, dželi, njeńdže, pomha, stupi, 3x tepi so, 2x woła*; srov. také Brankačec 2008), které jsou homonymní s prézentrními tvarы, velmi pravděpodobně se jedná v četných případech o prezens historicum, např.:

- (18) *Nato Kral poor βljebyrnych Sswjecžjenkow (Njemz praji, Leuchter) do nich cžišny, a woła po Pomozy* (PaK, 1809, č. 5, s. 36).

Tvar *cžišny* se zvukově od prézenta *cžisne* málo liší, Dejka si pravděpodobně rozdílu nebyl příliš vědom: používá obě koncovky v prézentrních i minulých tvarech, a to vedle dalších „možností“, v závislosti na zvukovém okolí a tvaru *-ni-*, *-ne-*, resp. pro minulé tvarы i *-dže-, -že-, -nu-*). Jedná se zde o další příklad tendenze vyrovnaní rozdílu [e] a [y] – proto by mohly oba tvarы v této větě být prézentrní. Sloveso *wołać* tvoří u Dejky jinak imperfektum (PaK, 1811, č. 03, s. 22), aoristové tvarы mají prefix (2× *přiwoła*, *zawoła*).

Prézens historicum a homonymnost četných tvarů aoristu s prézensem v 3. osobě sg. považuje Brijnen (2004, s. 133–136) za možný důvod pro ztrátu syntetického préterita v lužické srbštině: „Aus den oben stehenden Fragmenten ergibt sich, dass der Aorist als Form des Erzählens möglicherweise zuerst vom perfektiven Präsens verdrängt wurde. Das entstandene Vakuum wurde dann vom Perfekt ausgefüllt; es geht hier wohl um eine sprachinterne Entwicklung“ (s. 136).

Prézens historicum se u Nepily často střídá s aoristem, přičemž nejčastěji Nepila na začátku vyprávění používá minulý tvar (může být i perfektum), který situuje děj v minulosti, potom přejde do prézenta, přičemž deskriptivní pasáže signalizuje ipf. a prudké události (plötzliche Ereignisse) pf. slovesy. Na konci používá zase minulý tvar (Brijnen 2004, s. 134). U Dejky však některé homonymní tvarы najdeme i v první větě vyprávěného příběhu, např.:

- (19) *Schmjęſchna Rada, kiž jedyn Bur temu druhemu data. Dwaj Buraj, kiž psched Božimdžejſjom na Hjermank džjeſchtaj rosryczowaſchtaj βo duzy po Pucžu, schto njedže buschtaj ſebi nuznakupowaſej* (PaK, 1809, č. 6, s. 44).

Sloveso *dawać* je podle dnešní kodifikace ipf. (sufigované *-wa-*), aorist od tohoto slovesa by byl neobvyklý. Prézens však na tomto místě rovněž neočekáváme – nemůžeme tedy

ani vyloučit možnost, že Dejka zde používá tvar aoristu od slovesa *dawać*. Struktura, jak ji popisuje Brijnen (2004, s. 134–135), není u Dejky tak typická jako zřejmě u Nepily, tvary syntetického prététerita dominují pasázím, které vyprávějí příběh v minulosti. Distribuci ménulých tvarů (i perfekta a plusquamperfekta) a prezantu historicum u Dejky bylo potřeba analyzovat detailněji.

5 Závěr

Shromážděný materiál ukazuje, že vidový rozdíl u většiny sloves funguje. Objevují se však i příklady svědčící o opaku, jež ilustrují nejistotu autorů v užívání vidu. Výjimky jsou časté u abstraktních (atelických) sloves a u takových sloves, která jsou kalky z němčiny nebo pod vlivem němčiny změnila svůj význam (*přinieć*). U některých sloves (*dokonjeć*) je třeba uvažovat o jiném vidovém označení, než jaké nesou v moderní kodifikaci lužické srbskiny.

Literatura a prameny

Bible 1728 = *Biblja, to je cyłe Swjate pismo Stareho a Nowego zakonja [...] do hornjeje lužiskeje serbskeje rěče přełożena* (2003). Budyšin: Serbski institut / Serbska centralna biblioteka.

Bible 1976 = *Swjate Pismo Stareho Zakonja 1: Stawiznske knihi*. Budyšin.

BRANKAČKEC, K. (2008). Syntetické prétéritum v hornolužických novinách J. B. Dejky (1809–1812). In *Varia 15: Zborník materiálov z 15. kolokvia mladých jazykovedcov* (Banská Bystrica – Tajov 7.–9. 12. 2005), eds. A. Gálisová a A. Chomová, s. 74–87. Bratislava.

BRANKAČKEC, K. (2009a). *Verbalpräfixe im Obersorbischen: Verbpartikeln im älteren Sorbischen und ihre Entsprechungen im modernen Sorbischen*. Nepublikovaná disertační práce, Praha.

BRANKAČKEC, K. (2009b). Kontaktnolinguistische přepytowanje słowjesow *přinieć* a *přichadžeć* w ewangelské hornjoserbské jazyce 18. lětstotka. *Sor@pis* (2): s. 75–112. Online: <http://www.uni-leipzig.de/~sorb/>.

BRANKAČKEC, K. (2011). Einige Bemerkungen zum Verhältnis von Aspekt und Iterativität im Sorbischen. *Lětopis* 58(2): s. 1–20.

Breu, W. (2000). Der Verbalaspekt in der obersorbischen Umgangssprache im Rahmen eines ILA-Modells. In *Slavistische Linguistik* 1999, ed. W. Breu, s. 37–76. München.

BREU, W. (2003). Typ werbalneho aspekta hornjoserbskeje wobchadneje rěče w cylosłowjan-skim wobłuku. In *Im Wettstreit der Werte*, ed. D. Šołta, s. 143–154. Bautzen.

BRIJNEN, H. (2004). *Die Sprache des Hanso Nepila*. Bautzen.

DEJKA, J. B. (1809–1812). *Sserbow Kurier a Powedar [...]*. Budyšin/Lubij.

- DOSTÁL, A. (1945). Staroslověnská praeterita, jejich čas a vid. *ČČF* 3(3–5): s. 65–70; 111–116; 219–225.
- DOSTÁL, A. (1956). *Staroslověnské sloveso: Účební texty vysokých škol*. Praha.
- FASSKE, H. (1981). *Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart: Morphologie*. Bautzen.
- FASSKE, H. (2003). *Pućnik po hornjoserbsćinje*. Bautzen.
- HANTSCHKE, R. P. (1768). *Grammatica linguae Serbicae*. Rukopis, knihovna kláštera Sv. Petra v Budyšíně.
- HELBIG, G. a J. BUSCHA (2005). *Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Berlin: München.
- MAREŠ, F. V. (1959). Praeteritum simplex w lužické srbskine: K otázce luž.-srbského aoristu a imperfekta ve srovnání z jinými slovanskými jazyky. In *Slavica Pragensia* 1, s. 123–131.
- MICHALK, S. (1959a). Über den Aspekt in der obersorbischen Volkssprache. *Zeitschrift für Slawistik* 4: s. 241–253.
- MICHALK, S. (1959b). Der Verlust der synthetischen Vergangenheitsformen im Norden des obersorbischen Sprachgebietes. In *Slavica Pragensia* 1, s. 103–112.
- SCHOLZE, L. (2007). *Das grammatische System der obersorbischen Umgangssprache*. Konstanzer Online-Publikations-System (KOPS). Online: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:352-opus-32217>.
- SWĘTLIK, J. H. (1688–1707). *S'wate Bibliye, To yo: Tón staré ha nowe Testament Božoho S. Pisma [...]*. Rukopis, 4 svazky, knihovna kláštera sv. Petra v Budyšíně.
- ŠOŁTA, J. et al. (1984). *Nowy biografiski słownik k stawiznam a kulturze Serbow*. Budyšin.
- TOOPS, G. (2001a). Aspectual Competition and Iterative Contexts in Contemporary Upper Sorbian. *Journal of Slavic Linguistics* 9(1): s. 127–154.
- TOOPS, G. (2001b). The Grammar of “Paraphrastic Imperfectives” in Latvian and Upper Sorbian. *Slavic and East European Journal* 45(1): s. 96–114.
- VÖLKEL, P. (1981). *Hornjoserbsko-němski słownik: Prawopisny słownik hornjoserbskeje rěče*. Budyšin.
- WERNER, E. (1996). *Studien zum sorbischen Verbum*. Bautzen.
- WERNER, E. (2003). *Verbalaffigierung im Obersorbischen*. Bautzen.
- WÖLKE, S. (2005). *Geschichte der sorbischen Grammatikschreibung*. Bautzen.

Klíčová slova | Key words

starší hornolužická srbskina, slovesný vid, aorist, imperfektum, jazykový kontakt

older upper Sorbian, verbal aspect, aorist, imperfect, language contact

Mladí lingvisté 2012: K. Brankačec

Katja Brankačec

Slovanský ústav AV ČR v. v. i.

Valentinská 1, 110 00 Praha 1

Brankatschk@slu.cas.cz

Jazyková politika diachronně?

Language Policy Diachronic Way?

Václav Velčovský

Abstract | Abstrakt

This paper aims to characterize the possibilities and limits of the analysis of language policy through diachronic methods. The framework was set out by the outline of the history of language policy theory and elementary terms definitions. It shows not a strict separation of Saussurean synchrony and diachrony but a conscious linking of "contextualization" and "historization" prism.

Tento příspěvek charakterizuje možnosti a meze analýzy jazykové politiky prostřednictvím diachronních metod. Jeho rámec byl vytvořen nastíněním dějin teorie jazykové politiky a definicí základních pojmu. Ukazuje nemožnost striktního saussurovského oddělování synchronie a diachronie, ale naopak vědomou spojitost prizmatu kontextualizace a historizace.

Úvod

Otázka fungování jazyka ve společnosti je jedním z klíčových témat vnější lingvistiky. V době vzrůstajícího multikulturalismu, a proto také multi- či plurilingvismu se ukazuje otázka jazykové politiky ve více než aktuálním světle. České země byly ve své minulosti součástí formálně monolingvního, bilingvního i multilingvního státu. Historický kontext tedy může významně přispět k právě probíhajícím diskusím o současné jazykové politice.

Tento příspěvek si klade za cíl charakterizovat možnosti a meze analýzy jazykové politiky prostřednictvím diachronních metod. Rámec vytyčí náčrtem historie teorie jazykové politiky a elementární definicí pojmu. Dále se zaměří na teorii jazykové politiky z pohledu filozofie vědy a lingvistické a obecné metodologie, a to prostřednictvím analýzy samotné rekonstruovatelnosti jazykové politiky v diachronním prizmatu.

1 Historie teorie jazykové politiky jako lingvistické disciplíny

Teorie jazykového managementu, jazykového plánování a jazykové politiky se začala v anglosaském světě masivně rozvíjet od 60. let 20. století v souvislosti s dekolonializací britského

impéria a s národně emancipačními procesy afrických, asijských a pacifických národů. Tyto politické a státovládní akty šly ruku v ruce s pokusy o řešení jazykových otázek. Z rozvíjených témat jmennujeme vedle teorie jazykové politiky např. jazykovou dimenzi budování národní identity, jazykovou kulturu nebo postoje mluvčích k jazyku.

Na konci 60. let začaly vznikat deskriptivní monografie věnované otázkám jazykového plánování na základě analýzy jazykové situace v konkrétních zemích či jazykových společenstvech, např. popis jazykových konfliktů v Indii od Gupty (1970) nebo Haugenova (1966) studie o norštině. První systematickou prací k teorii jazykového plánování byl sborník upsalské univerzity *Introduction to a Theory of Language Planning* (Tauli 1968) a newyorský sborník *Language Problems of Developing Nations* (Fishman, Ferguson a Gupta 1968) věnovaný standardizaci jazyků domorodých národů.

Širokou lingvistickou diskusi rozpoutal dnes již kultovní sborník *Can Language Be Planned?* (Rubin a Jernudd 1971), v němž byly poprvé analyzovány otázky dopadu jazykové politiky a její právní, etické a lingvistické dimenze, především dopady restriktivních a preskriptivních aktů na jazykový systém a na chování jazykové komunity. Právě Rubin, Jernudd a s nimi Fishman se stali klíčovými postavami teorie i praxe jazykového plánování v jeho počátcích a položili základy terminologie, metodologie a jejich aplikace.

V osmdesátých letech se pozornost v oblasti teorie jazykové politiky zaměřila na bilingvismus, na budování národní identity prostřednictvím jazyka (např. Cooperovy práce) a na vztah jazyka a kultury (především Coulmasovy studie), popř. na otázky s tím souvisejícího purismu. Rozvíjela se také analýza jazykové politiky v jednotlivých plurilingválních oblastech.

Devadesátá léta přinesla opět oživení teorie jazykové politiky, a to v souvislosti s rozpadem bipolárního světa a s postupnou evropskou integrací postkomunistických zemí. V tomto kontextu připomeňme především pojem jazykového imperialismu, vztahující se na stále existující hegemonii původně tzv. koloniálních jazyků ve světovém kontextu. V devadesátých letech došlo k mohutnému teoretickému a obecně metodologickému rozvoji sociolinguistiky (např. Trudgillové práce) i jazykového plánování. Byli jsme rovněž svědky etablování teorie jazykové ekologie. Ve stejné době se objevil koncept jazykových lidských práv, který byl aplikován na jazykovou politiku jednotlivých zemí vůči minoritním jazykům.

V současnosti se práce věnované jazykovému managementu, jazykovému plánování nebo jazykové politice věnují jednak obecnému metodologickému rámci, jeho metaotázkám a metainterpretacím, a jednak konkrétním případům, které se lingvisté snaží principielně zobecnit. Nejnověji teoretické otázky jazykové politiky analyzuje Spolsky, Shohamy, McColl Millar nebo Joseph. Je také nutno vyzdvihnout první a jedinečný teoreticko-metodologický a přehledně sumarizující a syntetizující sborník *An Introduction to Language Policy: Theory and Methods* (2006).

2 Základní pojmy jazykové politiky

Pojem jazykové politiky nebývá jednoznačně definován. V této práci ji chápeme jako hypomum k jazykovému plánování, jako jeden z prostředků jeho realizace. Jazykové plánování představuje veškeré aktivity zacílené na modifikaci nebo stabilizaci řečového chování jazykové komunity vedoucí k řešení problematicky pociťované jazykové, resp. komunikační situace. Jazykové plánování jako prostředek realizace jazykového managementu můžeme chápat jak na rovině individuální, tak společenské, jak na rovině oficiální, tak neoficiální, záměrné i nezáměrné. Jazyková politika ovšem představuje pouze oficiální regulativní akty upravující fungování daného jazyka nebo daných jazyků v určitém společenství. Jazyková politika je vždy záměrná a oficiální, přičemž má jak rovinu individuální, tak společenskou.

Navrhujeme vlastní definici jazykové politiky jako „soubor oficiálních a veřejně deklarovaných aktivit regulujících (preskriptivně či restriktivně) konkrétními legislativními akty užívání jazyka či jazyků či jednotlivých jazykových prvků, tvarů, kódů nebo variet v oblastech veřejného života daného státu (správa, soudnictví, školství, ozbrojené složky, jazyková krajina atp.)“. Individuální rozměr jazykové politiky znamená, že jedinec se při realizaci řečových aktů rozhoduje dle svých postojů a/nebo dle jazykové regulace, popř. ji ne/záměrně poruší. Společenský rozměr se týká rámcové existence buď explicitních regulací upravujících používání jazyků nebo kódů, nebo implicitních společensky žádoucích postojů k jazyku, jazykům nebo kódům, které jistým způsobem ovlivňují konkrétní individuální řečové akty.

Pro pochopení exekutivní jazykové politiky je klíčová triáda *ideologie – mechanismy – výkon*. Ideologie představuje souhrn vůdčích (metajazykových) myšlenek, které jsou realizovány (jazykovou) politikou. K výkonu (jazykové) politiky je zapotřebí stanovit mechanismy, tzn. dílčí kroky. Musíme rozlišovat jazykovou politiku *de jure*, tzn. v souladu s ideologií, z ideologie vycházející a na jejím základě „nucenou či připravenou“ k vykonání, a jazykovou politiku *de facto*, reálně vykonávanou. Mezi nimi nemusí být vždy rovnítko. Stejně tak ideologie vytváří jak jazykovou politiku zjevnou, tzn. otevřeně deklarovanou, tak skrytou, nepřímou. Ideologie je uvedena v život prostřednictvím dílčích mechanismů a tato transformace se odraží také ve větší či menší, přesnější či přibližnější derivaci jazykové politiky *de facto* z jazykové politiky *de jure*.

3 Rekonstruovatelnost jazykové politiky

Většina významných lingvistických prací zaměřených na oblast teorie jazykové politiky a jazykového plánování je koncipována výhradně synchronně, tzn. na sociolinguistickou analýzu fungování jazyka ve společnosti a jeho aktivního ovlivnění. Historickou a především

diachronní dimenzi je možno implicitně vyvodit z prací historických anebo sociologických. Jejich lingvistický přesah je však limitující.

V klasických jazykověpolitických pracích byla vytvořena specifická terminologie, byly popsány teoretické modely i následné aplikační přístupy. Existují-li reliabilní a validní kritéria či indikátory oficiálního fungování jazyka v současné společnosti, vyvstává zásadní otázka, zda (popř. jak) je možné je aplikovat také na historické skutečnosti a vyvodit z nich diachronní konsekvence. Otázka rekonstruovatelnosti jazykové politiky vychází především z možnosti poznání a pochopení triády *ideologie – mechanismy – výkon* v historické perspektivě. Proti sobě stojí jednak roviny *de facto* a *de jure* (ve své provázanosti), jednak deduktivní a induktivní postup jako elementární logické operace.

	de jure	de facto	indukce	dedukce
ideologie	+	-		
mechanismy	+	+		
výkon	-	+		

Pro podchycení fungování jazyka ve společnosti v jeho politickém přesahu je možné využít jak induktivní logické operace (ideologií, víceméně známou, konkretizují prostřednictvím stanovených mechanismů, které vysvětluji jedinečným výkonem), tak deduktivní (nalezené a vybrané konkrétní a jedinečné výkony zobecňují do popisu mechanismů, z kterých vyvozuji popis ideologie). Roviny *de facto* a *de jure* se střetávají právě v oblasti mechanismů jazykové politiky: výkon je realizován na jejich základě a zároveň konkretizují ideologické prostředí dané doby. Induktivní přístup v sobě nese riziko přílišné vágnosti (převzetí ideologického obrazu, který je pouze ve svých intencích konkretizován), deduktivní přístup zase nebezpečí nedostatečné pramenné základny, a proto zobecnění na nerelevantní, resp. nereliabilní základně. Při žádoucím sjednocení induktivních a deduktivních logických operací se v sobě spojí prizma *de jure* a *de facto*. Odlišení rovin *de jure* a *de facto* se jeví jako klíčové pro metodicky správnou a kompletní analýzu jazykověpolitické situace a zároveň jako nejsložitější pro charakteristiku fungování jazyka v dané historické epoše. Vyvstávají čtyři vzájemně se prostupující heuristiké otázky:

- (1) Je heuristika týkající se jazykové politiky *de facto* dostatečná k jejímu zobecnění v rovině *de jure*? Příkladem jsou např. judikáty soudů, novinové články, záznamy interpelací, reflexe jazyka a řečového chování v umělecké literatuře apod.
- (2) Je rovina *de jure* dostatečně explikována, aby byl dokazatelný její praktický přesah? Příkladem jsou normativní dokumenty a příručky, právní dokumenty, nařízení a vyhlášky (jazykové zákony, nařízení vlády, nařízení jednotlivých ministerstev nebo úřadů), různé metodiky apod.

(3) Je pramenně (kvalitativně a kvantitativně) poměr důkazů o jazykové politice *de jure* a *de facto* srovnatelný, aby bylo možné vyvodit jejich vzájemný vztah?

(4) Je možné odlišit příčiny a následky, resp. kauzalitu a korelací? Existuje vůbec možnost jazykové politiky aktivně ovlivnit a ovlivňovat řečové chování jednotlivců? Je jazyková politika následkem jazykové situace, její příčinou nebo pouze průvodním jevem?

Výše položené otázky by mely být brány v potaz při interpretaci nebo rekonstrukci historické skutečnosti, a to o to více, čím více je daná dějinná epocha vzdálenější od naší. Těmito otázkami se dostaváme k heuristice jazykové politiky a k možnému využití různých pramenů se zohledněním jejich validity a reliability.

Předmět jazykové politiky	Pramen <i>de jure</i>	Pramen <i>de facto</i>
Oficiální/úřední jazyk státu	ústava, zákony, prohlášení	novinové články, analýzy, interpelace, reakce veřejnosti a odborníků, podání úřadům
Rodný jazyk obyvatel	matriční pravidla	statistiky, matriky, novinové články, analýzy, biografie
Jazyk primárního/sekundárního/terciárního vzdělávání	školské zákony a další školské normy, metodiky	statistiky, školské matriky, novinové články, analýzy, ročenky, biografie, edukační materiály, kurikula, schválené učebnice, podání úřadům
Jazyk pro náboženské účely	liturgika, katechismy	statistiky, církevní matriky, biografie
Jazyk pro kulturní účely	zákon, publikáční pravidla, normativní příručky	komunikáty odborného, publicistického a uměleckého stylu, biografie, statistiky počtu a nákladu vydaných knih/periodik v daném jazyku, jejich jazyková praxe
Jazyk jako lingua franca	—	široce pojaté komunikáty, statistiky, biografie
Míra a forma standardizace jazyka	jazykový zákon, normativní příručky	doklady (jakékoliv) jazykové praxe, písemné (popř. mluvené) prameny
Jazyk ve správě, soudnictví a vojsku	zákon, vyhlášky, metodiky	statistiky, biografie, podání úřadům a jejich jazyk
Jazyková krajina	zákon, vyhlášky, metodiky	novinové články, analýzy, interpelace, reakce veřejnosti a odborníků, dobové fotografie

Za základní pramen musíme považovat oficiální dokumenty – zmínění jazyků a/nebo jejich užívání v ústavě, v dílčích zákonech (školský zákon, soudní řád, správní řád, speciální jazykový

zákon), v judikátech soudů a v oficiálních výkladech nebo metodikách orgánů veřejné moci. Obraz rekonstruovaný z těchto pramenů tvoří základ jazykové politiky *de jure*. Nemusí však být zároveň pravidlem, že se tato politika (v takové podobě nebo síle) skutečně realizovala nebo byla přijata obyvatelstvem a ovlivnila jeho řečové chování. To potvrdí, anebo vyvrátí konfrontace se statistikami, analýzami jednotlivých stran, reakcemi novin nebo jednotlivců (reflexe jazykových a metajazykových témat v umění nebo biografiích). Vzájemný vztah roviny *de facto* a *de jure* je tedy dynamický, vzájemně na sebe reagující a ovlivňující se.

Jako klíčová se jeví otázka validity a reliability. Zatímco rovinu *de jure* můžeme považovat za dostatečně validní a reliabilní (dokumenty chápeme jako oficiální, schválené nebo normativní), rovina *de facto* je vždy konkretizována, resp. explikována dílčími subjektivními aktéry: např. statistiky jsou do značné míry manipulovatelné (otázka výzkumného vzorku, zvolených výzkumných metod atd.), jazyková praxe závisí na zvoleném zaměření (např. jazyková praxe ve vazbě na sociální statut mluvčích, kód, žánr atd.), největší hodnota vzpomínkových biografí spočívá právě v subjektivní konkrétnosti, žurnalistika bývá determinována zaměřením novin, vydavatelem nebo cílovou skupinou atp.

Hodnocení má ve společenských vědách komplexní povahu, která přesahuje hodnotu pravdivosti, která je v přírodních vědách absolutní, a musí proto zohledňovat etické orientace a ekonomické a politické podmínky. V jazykové politice hodnotíme ne jazyk, ale postoj mluvčích k jazyku. Jestliže postoj chápeme hodnotově (axiologicky), hodnotíme hodnotu. Z toho vyplývá nemožnost „pravého“, objektivního poznání. Pokud analýzy berou tato specifika v potaz, mohou vytvořit poměrně pestrý obraz fungování jazyka ve společnosti. Bez této reflexe heuristiky však hrozí dezinterpretace analyzovaných skutečností vedoucí až k vágnosti, nebo k hyperinterpretaci.

4 Diachronní dimenze

Při interpretaci historických skutečností v diachronní perspektivě narážíme na překážky, které ztěžují interpretaci a vzájemnou komparaci získaných dat. Jejich komparovatelnost a relevantnost ve vztahu k historické skutečnosti i k sobě navzájem může zaručit teprve konstrukt procesu, resp. diachronie. Vždy se však jedná o autorův konstrukt – jak u diachronní perspektivy formou „historizace“, tak synchronní formou „kontextualizace“. Překážky při aplikaci diachronního přístupu můžeme rozdělit do několika skupin:

- (1) **Rozdílný obsah nebo rozsah pojmů:** Při interpretaci historických dat musíme reflektovat, že dnes běžně užívané pojmy jako národ, stát, teritorium, škola, vyučování, zákon atp. byly etablovány (schematicky řečeno) spolu s občanskou společností až během 19. století. Pro charakteristiku jazykové politiky pro období starší však musíme

volit prameny s respektem k jejich limitům, např.: Jaká kritéria určíme pojmu český národ poloviny 17. století při charakteristice jazykových regulací *Obnoveného zřízení zemského*? Jaké typy škol zařadíme do pojmu *základní vzdělávání* v 18. století? Jak budeme reflektovat rozdíl *böhmisch* a *tschechisch*? Jak určíme Fergusonova kvantitativní kritéria majoritních a minoritních jazyků?

- (2) **Nekompatibilita dat:** Kvantitativní analýzy je možné provést v případě existence relevantních pramenů – např. rozšíření matrik na sklonku 16. století, celospolečenské sčítání obyvatelstva a nemovitostí v 18. století, rozvoj katastrálních map, pravidelné publikování sbírek zákonů atp. V případě absence těchto pramenů je nutno kriticky přistoupit ke kvalitativním metodám se zohledněním specifik zkoumaného vzorku/osoby/instituce/situace, přičemž se nabízí otázky: Jak rozlišit, skloubit a vůbec analyzovat jazykovou situaci nobility a/versus poddaných? Jak zajistit kompatibilitu statistik z Čech se statistikami z Moravy nebo celé dnešní České republiky? Na druhou stranu je vůbec možné a „vědecké“ dosáhnout (až pozitivistické) úplnosti porozumění? Např. Horský (2004) si pokládá otázku, zda je kritérium úplnosti kritériem vědeckým, nebo už/až etickým.
- (3) **Limitující historický kontext:** Je již klasickou historiografickou otázkou, zda (popř. zda vůbec) a metodologicky jak přistupovat k historické skutečnosti. Zmiňme především tzv. pozitivistickou naratologii a snahu objektivně zachytit, resp. redefinovat kauzalitu (a proto „pravdivost“) historických událostí a její kritiku zdůrazňující právě relativitu a individualitu, odmítající holismus (*Geschichten statt Geschichte*). Při analýze historických skutečností totiž musíme rozlišovat mezi dějinnou skutečností, předmětem bádání a pramennými stopami. Za zmínu stojí také otázka objektivnosti historického poznání – v diachronním prizmatu se totiž nemůže jednat o holistickou objektivitu v pravém slova smyslu, ale o „pouhou“ adekvátnost rekonstruovaného obrazu.
- (4) **Validita a reliabilita historických dat:** Tato „překážka“ souvisí s poměrem kvantitativních a kvalitativních metod, ale také s výběrem (resp. samotnou existencí) pramenných materiálů. Jak budeme např. analyzovat jazykovou situaci negramotných nevolníků v 17. století? Jak jazyk měšťanů a nobility? Na základě jakých pramenů? Jak silně vnímal *běžný občan* vlnu nacionalismu závěru 19. století s ohledem na tehdejší žurnalistiku a politiku? Mohou být naše explikace chápány jako příklady běžné, anebo výjimečné? Tyto otázky jsou zásadní pro induktivní a deduktivní logické operace vedoucí k charakteristice dané jazykové politiky a jsou nutné, pokud nerezignujeme na snahu podchytit fungování jazyka v celé jeho šíři.

Při interpretaci historických skutečností musíme respektovat historický kontext a limity jeho poznání, státní zřízení, sociální strukturu obyvatelstva, její mobilitu a flexibilitu atp.

Pro období starší (od budování stavovského státu v 16. století až po vznik občanské společnosti v polovině 19. století) jsou případné diachronní komparace jazykové politiky značně ztíženy a zúženy především na rovinu *de jure* podpořenou kvalitativní explikací, popř. popperovskou verifikací a falzifikací hypotéz bez přímých pramenných dokladů.

Jazyková politika ve své diachronní dimenzi jako součást historické sociolingvistiky je charakterizovatelná jako společenská věda, jejímž objektem je člověk, resp. lidstvo a jeho dějiny. Jak uvádí Dilthey (1980, s. 238): „Duchovedné vedy sa zakládajú na vzťahu zážitku, výrazu a chápania.“ Humanitní povaha vede samozřejmě k hermeneutické interpretaci člověka prostřednictvím jím vytvořených textů. Textologická redukce však plní výhradně přípravnou fázi. Konkrétní teoretická koncepce je východiskem, na němž je obraz světa člověka budován. „Teorie vede k pochopení humanitních jevů: od textu, přes porozumění, hypotézu, interpretaci, teoretický model, k porozumění textu. Humanitní poznání se neopírá o subjektivistické metodiky, ale o teoretické vysvětlení“ (Demjančuk 1995, s. 19).

Metodologicky se diachronní teorie jazykové politiky stýká s historiografií, kterou ovšem dále rozvíjí. Historiografie totiž nemůže odhalit zákony dějin, naopak zkoumá jedinečné dění. Podstatným na konkrétní historické události je to, že má smysl a význam do své vlastní, nikoliv univerzální budoucnosti. „Historiografie nejenže neformuje zákony dějin [proti čemuž stojí v opozici Spengler a jeho okruh, pozn. V. V.], nevysvětluje, nepredikuje, ale ani pouze nepopisuje, ani nehodnotí historický čin. Historiografie usiluje o porozumění smyslu a významu události jako individuálního a zvláštního aktu, jenž se ukázal být podstatným pro další kulturní vývoj“ (Radvan 2006, s. 32). Teorie jazykové politiky samozřejmě vychází z této premisy, nicméně oficiálně a oficiálitou predikovaný vztah jazyka a společnosti se snaží zobecnit právě specifickými metodami a postupy (např. již výše zmíněný Fergusonův algebraický vzorec vícejazyčných společenství).

5 Závěr

Diachronní pohled na jazykovou politiku jako (socio)lingvistickou disciplínu je limitován (1) možností historického poznání a jeho metod a (2) rekonstrukcí vývoje prostřednictvím validních a reliabilních kritérií. Princip jazykové politiky *de jure* a *de facto* tvoří propojené dimenze oficiálního fungování jazyka ve společnosti a jeho regulace. Jejich analýza se však děje prostřednictvím jiných kritérií a metod se zohledněním jejich specifik (např. jiného subjekto-objektového chápání). Axiologický aspekt je nutno brát v potaz při veškeré analytické práci, neboť postoj ke (spisovnému) jazyku má svůj hodnotový potenciál. Metodologicky vychází diachronní jazyková politika z klasických metod historiografie, a to včetně všech jejích filozofických problémů, především ve vazbě na historickou hermeneutiku.

Uvedené příklady jazykové politiky ukazují, že synchronní a diachronní metody v lingvistice se mohou vzájemně doplňovat s respektem k jejich možnostem a mezím. Nejedná se, z pohledu jazykové politiky, o saussurovský striktní oddělování synchronie a diachronie, ale o vědomé propojování prizmatu „kontextualizace“ a „historizace“.

Literatura

- ANNAMALAI, E. (1989). The Linguistic and Social Dimensions of Purism. In *The Politics of Language Purism*, eds. B. H. Jernudd a M. C. Shapiro, s. 225–233. The Hague: Mouton.
- BUGARSKI, R. (1992). Language in Yugoslavia: Situation, Policy, Planning. In *Language Planning in Yugoslavia*, eds. R. Bugarski a C. Hakesworth. Ohio: Columbus.
- COOPER, R. L. (1989). *Language Planning and Social Change*. Cambridge: University of Cambridge.
- COULMAS, F. (1984). *Linguistic Minorities and Literacy: Language Policy Issues in Developing Countries*. The Hague: Mouton.
- CRYSTAL, D. (2001). *A Dictionary of Language*. Chicago: University of Chicago Press.
- ČERMÁK, F. (1997). *Základy lingvistické metodologie*. Praha: Karolinum.
- DEMJANČUK, N. (1995). *Humanitní poznání. Metodologické problémy*. Plzeň: PedF Západočeské univerzity.
- DEMJANČUK, N. a B. FAJKUS, eds. (2002). *Kultura a vědecká racionalita*. Pelhřimov: Aleš Čeněk.
- DILTHEY, W. (1980). *Život a dejinné vedomie*. Bratislava: Pravda.
- FAJKUS, B. (2003). *Současná filosofie a metodologie vědy*. Praha: Filosofia.
- FAJKUS, B. (2005). *Filosofie a metodologie vědy: Vývoj, současnost a perspektivy*. Praha: Academia.
- FERGUSON, CH. A. (1966). National sociolinguistic profile formula. In *Sociolinguistics: Janua Linguarum* 20, ed. W. Bright, s. 309–324. The Hague: Mouton.
- FISHMAN, J. A. (1966). *Language Loyalty in the United States: The Maintenance and Perpetuation of Non-English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups*. The Hague: Mouton.
- FISHMAN, J. A., ed. (1974). *Advances in Language Planning*. The Hague: Mouton.
- FISHMAN, J. A., CH. A. FERGUSON a J. D. GUPTA, eds. (1968). *Language Problems of Developing Nations*. New York: John Wiley & Sons.
- GUPTA, J. D. (1970). *Language Conflict and National Development: Group Politics and National Language Policy in India*. Berkeley: University of California Press.
- HAGUEN, E. (1966). *Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- HORSKÝ, J. (2004). Dějepisné porozumění a ospravedlnění. *Soudobé dějiny* 11: s. 66–81.

- JERNUDD, B. H. (1989). The Texture of Language Purism. In *The Politics of Language Purism*, eds. B. H. Jernudd a M. J. Shapiro, s. 1–20. The Hague: Mouton.
- JERNUDD, B. H. a M. J. SHAPIRO, eds. (1989). *The Politics of Language Purism*. The Hague: Mouton.
- JOSEPH, J. E. (2004). *Language and Identity: National, Ethnic and Religious*. New York: Palgrave Macmillan.
- JOSEPH, J. E. (2006). *Language and Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- KAPLAN, R. B. a R. B. BALDAUF JR., eds. (1997). *Language Planning from Practice to Theory*. Clevedon: Multilingual Matters.
- KLOSS, H. (1969). *Research Possibilities on Group Bilingualism*. Quebec: Laval University.
- KLOSS, H. (1977). *The American Bilingual Tradition*. Rowley (MA): Newbury House.
- KYMLICKA, W. a A. PATTEN, eds. (1993). *Language Rights and Political Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- MCCOLL MILLAR, R. (2005). *Langue, Nation and Power*. New York: Palgrave Macmillan.
- MÜHLHÄUSLER, P. (1996). *Linguistic Ecology: Language Change and Linguistic Imperialism in the Pacific Region*. London: Routledge.
- NEKVAPIL, J. (2000). Language Management in a Changing Society: Sociolinguistic Remarks from the Czech Republic. In *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende*, ed. B. Panzer, s. 165–177. Frankfurt am Main: P. Lang.
- NEKVAPIL, J. (2000). Sprachmanagement und ethnische Gemeinschaften in der Tschechischen Republik. In *Sprachwandel in der Slavia*, ed. L. Zybatov, s. 683–699. Frankfurt am Main: P. Lang.
- NEKVAPIL, J., M. SLOBODA a P. WAGNER (2009). *Mnohojazyčnost v České republice*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- NEUSTUPNÝ, J. V. (1978). *Post-structural Approaches to Language*. Tokyo: University of Tokyo Press.
- NEUSTUPNÝ, J. V. (1992). *The Romani Language and Language Management*. Praha: Centre for Theoretical Studies.
- NEUSTUPNÝ, J. V. (2002). Sociolinguistica a jazykový management. *Sociologický časopis* 38: s. 429–442.
- NEUSTUPNÝ, J. V. a J. NEKVAPIL (2003). Language Management in the Czech Republic. *Current Issues in Language Planning* 4: s. 181–366.
- POPPER, K. R. (1997). *Logika vědeckého bádání*. Praha: Oikúmené.
- PHILLIPSON, R. (1992). *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- RABIN, C. (1971). A tentative classification of language planning aims. In *Can Language Be Planned? Sociolinguistic Theory and Practice for Developing Nations*, eds. J. Rubin a B. Jernudd, s. 277–279. Honolulu: University of Hawaii Press.
- RADVAN, E. (2006). *Filosofické problémy metodologie společenských věd*. Brno: Institut mezioborových studií.
- RICENTO, T., ed. (2006). *An Introduction to Language Policy: Theory and Methods*. Oxford: Blackwell.
- RUBIN, J. et al., eds. (1977). *Language Planning Processes*. The Hague: Mouton.
- RUBIN, J. a B. H. JERNUDD, eds. (1971). *Can Language Be Planned? Sociolinguistic Theory and Practice for Developing Nations*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- RUBIN, J. a R. SHUY, eds. (1973). *Language planning: Current issues and research*. Washington: Georgetown University Press.
- SHAPIRO, I. (2006). *Útek před realitou v humanitních vědách*. Praha: Karolinum.
- SHAPIRO, M. C. a H. F. SHIFFMAN (1981). *Language and Society in South Asia*. Delhi: Motilal Banarsi Dass.
- SHIFFMAN, H. F. (1996). *Linguistic Culture and Language Policy*. London: Routledge.
- SHOHAMY, E. G. (2006). *Language Policy: Hidden Agendas and New Approaches*. London: Routledge.
- SKUTNABB-KANGAS, T. a R. PHILLIPSON, eds. (1995). *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- SPOLSKY, B. (2004). *Language Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- STEWART, W. A. (1968). A sociolinguistic typology for describing national multilingualism. In *Readings in the Sociology of Language*, ed. J. Fishman, s. 531–545. The Hague: Mouton.
- TAULI, V., ed. (1968). *Introduction to a Theory of Language Planning*. Stockholm: Almqvist och Wiksell.
- TRUDGILL, P. (1983). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. Harmondsworth: Penguin.
- TRUDGILL, P. (2003). *A Glossary of Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- WOLDT, C. (2010). *Sprache als Wert – Werte in der Sprache: Untersuchungen zur Bewertung von Sprache allgemein und von Komposita im Besonderen in der tschechischen Sprachgeschichte*. München: O. Sagner.

Klíčová slova | Key words

jazyková politika, historická sociolinguistika, synchronie, diachronie, metodologie vědy

language policy, historical sociolinguistics, synchrony, diachrony, science methodology

Mladí lingvisté 2012: V. Velčovský

*PhDr. Václav Velčovský
Univerzita Karlova v Praze
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka
vaclav.velcovsky@seznam.cz*

Dialektologie a onomastika

Truhlářská nářeční terminologie v obci Rájec-Jestřebí

Dialectical Terminology of the Joinery in the Town of Rájec-Jestřebí

Sabina Konečná

Tento příspěvek vznikl v rámci grantu GA ČR P406/11/1786 „Slovník nářečí českého jazyka“.

Abstract | Abstrakt

The item deals with the dialectical terminology of the joinery in Rájec-Jestřebí. The local dialect belongs to the mountain type of the South-Central Moravian dialects. Dialectical terminology is a part of the vocabulary that quickly disappears and the collected dialectical terms are very valuable.

Příspěvek pojednává o truhlářské nářeční terminologii v obci Rájec-Jestřebí, která svým nářečím patří k tzv. horskému typu jižní středomoravské nářeční podskupiny. Nářeční terminologie je součástí slovní zásoby, která rychle zaniká, můžeme tedy konstatovat, že zaznamenané termíny jsou velmi cenné.

Materiálovým východiskem k tomuto příspěvku byla moje magisterská diplomová práce nazvaná *Diferenční nářeční slovník obce Rájec-Jestřebí* (Konečná 2010). Jazykový materiál, z něhož jsem vycházela při sestavování uvedeného slovníku, byl získán samostatným přímým terénním výzkumem v období 2009–2010. Původním záměrem tehdy bylo zaznamenat pouze lexičální zásobu vztahující se k tradičním místním řemeslům. Ukázalo se však, že takový výzkum v Rájci-Jestřebí dnes už nelze uskutečnit, protože pro důkladnější sběr materiálu zde scházejí vhodní mluvčí – řemeslníci nejstarší generace (tedy lidé starší 65 let), kteří se narodili v obci a prožili v ní většinu života a jejichž rodiče a partneři rovněž pocházeli z Rájce-Jestřebí (nebo jeho nejbližšího okolí). Našim požadavkům odpovídal pouze jeden řezník a dva truhláři. Téma slovníku bylo tedy změněno na diferenční nářeční slovník (tj. slovník, který zachycuje tu část slovní zásoby teritoriálního dialektu, která se liší od spisovného jazyka). Nářeční řemeslnická terminologie, kterou se podařilo získat, byla do něj začleněna. Ve svém příspěvku se omezují jen na truhlářské názvosloví.

Obec Rájec-Jestřebí se nachází 30 km severně od Brna a svou polohou patří k dnes již zanikajícímu tzv. horskému typu nářečí, který je součástí jižní podskupiny středomoravských (hanáckých) nářečí. Nářečím horského typu se mluvilo v okolí Tišnova, Blanska a Sloupu, tedy zhruba v oblasti severně od Brna. Dnes je ale obtížné přesně vymezit jeho územní rozsah, protože tento nářeční typ velmi rychle ustupuje.

K jeho charakteristickým znakům patří zejména následující hláskoslovné jevy:

- a) specifickým rysem nářečí horského typu je „výměna pozic“ hlásek *u* a *o*, např. *ho vuduovo, pud dochnó*;
- b) za staré *y* se vyskytuje *e*, např. *cheba, rebe*;
- c) existence dlouhého *í, ú*, např. *vun meslí, kúň, pjet sedlákú*;
- d) za staré *ý* a za původní tautosylabické *ej* (*ej*) a *aj* se vyskytuje *é*, např. *mlén, stréc, nedelší, dé*;
- e) za staré *ú* (*> ou*) je *ó*, např. *kósek, sódek*.

Danou nářeční lokalitou se zabývala řada autorů, slovní zásobu z této oblasti můžeme nalézt v celomoravském *Dialektickém slovníku moravském* Františka Bartoše (1886), *Doplňcích k Dialektickému slovníku moravskému* Štěpána Kotta (1910), dále v práci *Boskovické nářečí* Františka Svěráka (1941), která se zabývá horským nářečím na území Boskovicka, v *Českém jazykovém atlasi* (1992–2011). Nejnověji se slovní zásobě horského typu věnuje *Slovník středomoravského nářečí horského typu* Jarmily Vojtové (2008).

Nářeční řemeslnická terminologie dané nářeční lokality doposud podrobněji popsána nebyla. Tématu se zde dotýkají pouze dvě magisterské diplomové práce, které vznikly na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity – *Nářeční terminologie na Blanensku (se zaměřením na práci s kořimi a na kovářství a podkovářství)* Vladěny Jarůškové (2009) a již zmiňovaný *Diferenční nářeční slovník obce Rájec-Jestřebí* (Konečná 2010).

Během nářečního výzkumu v Rájci-Jestřebí bylo zaznamenáno 167 řemeslnických termínů (řemeslnická terminologie tak tvoří téměř 16 % z celkového počtu 1 057 lexémů zahrnutých do slovníku). Truhlářských termínů bylo zachyceno 107. Jejich rozsah je dán zejména šíří a rozmanitostí truhlářských činností, výrobků, a hlavně s nimi souvisejících tradičně užívaných nástrojů – ty tvoří téměř polovinu shromážděného truhlářského lexika (je jich 41). Získané truhlářské termíny lze rozdělit do následujících věcněvýznamových okruhů:

- » **činnosti** (např. *fonírovat, dýhat*'),
- » **stroje** (např. *cirgula, kotoučová pila*'),
- » **výrobky a jejich části** (např. *vasršenek, okapový plech na okenním křidle*'),
- » **spojení dřev** (např. *tipl, kolík* používaný ke spojování nábytku'),
- » **materiály** (např. *mňekota, měkké dřevo*'),
- » **nástroje**, v rámci kterých můžeme dále lišit:

- › hoblíky: např. *cánhóbl*, hoblík opatřený drobnými zoubky k zdrsňování a škrabání, určený zejména k dýhování, *ráfponk*, dlouhý hoblík k obrábění velkých ploch, *pakna*, *toplóból*, hoblík s dvojitým železným ostřím, *římsák*, hoblík určený k hoblování úzkých ploch (Rímsák, to je hoblík takové hóské, keré, díž dopasovávajó vokna, tak to bere jen takové ten pásek.), *šrupák*, *šrubhóbl*, ubírací hoblík;
- › ruční pily: např. *fušvanc*, menší pilka, *kapr*, pila břichatka, *lochsék*, děrovací pila;
- › kružítka: např. *cirgltag*, kružítka s větším poloměrem, *grajfcírgl*, kružítka na měření vnějšího průměru zpracovávaného materiálu, *lochcírgl*, kružítka na měření vnitřního průměru zpracovávaného materiálu;
- › další nástroje: např. *đeropáč*, *lochpajtl*, dláto na vydlabávání čepů, *holajzn*, *holajzna*, půlkulaté dláto, *krajcmajzl*, křížové dláto, *štrajchmódl*, dílenský rýsovací nástroj, *vingl*, náradí pro měření a kontrolu úhlů, úhelník, *vintna*, přístroj na ruční vrtání, ruční vrták.

Při konfrontaci se *Slovníkem spisovného jazyka českého* (1989; dále SSJČ) bylo zjištěno, že většina shromázděných truhlařských termínů není v SSJČ zaznamenána – SSJČ ve zjištěném významu zaznamenává pouze 13 termínů: např. *deska*, *prkno*, *klínek*, dřevěný hřebík, kolík, *marka*, známka, značka, *veřtat*/*verštat*, *dílna*. Dalších 10 výrazů SSJČ uvádí, ale v jiném významu, např.:

- » pro *heft* SSJČ uvádí nespis., násada, steh, spona × v nářeční truhlařské terminologii je *heft*, 1. rukojet náradí, 2. pevný spoj materiálu,
- » *vingl* SSJČ, poněk. zast. ob. úhel, zpravidla pravý × truhl., 1. pravý úhel, 2. náradí pro měření a kontrolu úhlů, úhelník,
- » *maso* SSJČ, 1. měkká hmota živočišného těla, 2. svalovina zvířat jako potrava, 3. dužnina ovoce, hub ap. × truhl., kvalitní, čistá surová hmota, materiál.

Zajímavé je rovněž srovnání s jazykovým materiélem pro připravovaný *Slovník nářečí českého jazyka* – vyplývá z něj, že 35 z celkového množství 107 truhlařských výrazů nebylo (patrně) dosud nikde zaznamenáno, např.: *fakladunk*, dřevo přidané na zárubeň dveří a tvořící sedlo pro dveře, *hamflóg*, podložka na podepření speciálních soustružnických dlát, *vintna*, přístroj na ruční vrtání, ruční vrták, *cíglamat*, upravovat dýhovanou plochu před leštěním.

Řemeslníci z Rájce-Jestřebí a okolí se většinou odcházeli vyučit do Vídne, popřípadě do Vídne odcházeli po vyučení „na zkušenou“, a slovní zásoba vztahující se k určitému řemeslu se předávala z generace na generaci. Tato skutečnost se odrazila i v terminologii, většina truhlařských termínů je německého původu. Adaptace přejatých slov se zde projevuje v rovině hláskoslovné, kdy dochází k hláskovým obměnám, např. *mostr*, *vzor* z něm. *Muster* (zde můžeme pozorovat náležité nářeční *u > o*), v rovině morfologické, kdy dochází k přejetí koncovky, a to nulové koncovky pro nom. sg. maskulin a koncovky *-a/-e* pro nom. sg. feminin

(např. *šlichthóbl*, menší hoblík k jemnějšímu rovnání ploch z něm. *Schlichthobel*), i v rovině slovotvorné, tedy pomocí českých sufiků (např. *majzlík*, sekáč z něm. *Meißel*).

Shromázděné lexikum potvrzuje, že přejímky mohou uchovávat německou nářeční výslovost (srov. Vojtová 2004; Kloferová 1994): záměnu *p/b*, např. *lochpajtl*, dláto na vydlabávání čepů (něm. *Lochbeitel*); zavřenou německou výslovnost diftongu *au* jako ó (*au* s vyslovovaným zavřeným *a* blížícím se *o*, tj. *ou*, > náležité nářeční ó), např. *holtšróbek*, vrut (něm. *Holzschaube*); zavřenou výslovnost vokálu á jako ó, např. *rajsnósla*, rýsovací jehla (něm. *Reissnadel*).

Na druhou stranu je i na řemeslnické terminologii patrný ústup některých nářečních hláskových prvků, zejména se jedná o tradiční horskou změnu *o > u*. Bylo zaznamenáno např. *vop-kročák* místo náležitého *vupkručák*, *plotna* místo *plutna*, *kocór* místo *kucór*.

Mladší truhláři původní termíny užívají jen ve velmi malé míře. Podobně jako v zemědělství (srov. Balhar 1994), také na truhlařské názvosloví měly zásadní vliv společenské změny. Téměř vymizelo „řemeslo u ponku“ – tedy práce stolaře v dílně s tradičními nástroji za použití starších technik. Výroba se přesunula do továren a dřevozpracujících závodů vybavených moderními stroji a podstatně se změnila, což vedlo k zániku řady starých reálií (zejména nástrojů) a s tím souvisejícímu zániku původních pojmenování, přičemž nová přirozeně nebylo třeba vytvářet. Jistý vliv samozřejmě má také školní výuka, na učilištích a průmyslových školách se na učnících a žácích vyžaduje česká terminologie. Setkáváme se tedy s pojmenováním *hladík* místo starého *šlichthóbl* (hladicí hoblík), *klopkář* místo *pakna*/*toplóból* (hoblík s dvojitým železným ostřím), *ocaska* místo *fušvanc* (menší pilka), *zubák* místo *cánhóbl* (hoblík opatřený drobnými zoubky k zdrsňování a škrabání, určený zejména k dýhování) atd.

Lze říci, že výzkum řemeslnické nářeční terminologie v obci Rájec-Jestřebí se uskutečnil v pověstné hodině dvanácté. Přesto se v oblasti truhlařství podařilo zaznamenat řadu výrazů, které mohou přispět k poznání vývoje a současného stavu této rychle zanikající součásti slovní zásoby.

Literatura

- BALHAR, J. (1982). Zanikající složky nářeční slovní zásoby. In *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity A30*, s. 143–148. Brno.
- BALHAR, J. (1994). Vývoj nářeční slovní zásoby, zvláště zemědělské terminologie. *Naše řec* 77: s. 246–251.
- BARTOŠ, F. (1905). *Dialektický slovník moravský*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- BĚLIČ, J. (1972). *Nástin české dialektologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Český jazykový atlas 1–5 (1992, 1997, 1999, 2002, 2005). Praha: Academia.

- Český jazykový atlas: Dodatky (2011). Praha: Academia.
- Encyklopedický slovník češtiny (2002). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- HÁJEK, V. (1997). *Truhlářské práce*. Praha: Grada.
- HLAVSOVÁ, J. (1986). Lidová terminologie v systému lexikální zásoby. *Naše řeč* 69: s. 225–233.
- KLOFEROVÁ, S. (1994). K německým výpůjčkám v nářečích. *Slovo a slovesnost* 55: s. 202–207.
- KLOFEROVÁ, S. (1994). O názvech německého původu v české nářeční zemědělské terminologii. *Naše řeč* 77: s. 79–185.
- KONEČNÁ, S. (2010). *Diferenční nářeční slovník obce Rájec-Jestřebí*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno.
- KOTT, F. Š. (1910). *Dodatky k Bartošovu Dialektickému slovníku moravskému*. Praha.
- Slovnik spisovného jazyka českého 1–8* (1989). Praha: Academia.
- SVĚRÁK, F. (1941). *Boskovické nářečí*. Brno: Matica moravská.
- VOJTOVÁ, J. (2004). K přejímkám v nářečí. In *Život s morfemy*, eds. P. Karlík a J. Pleskalová, s. 179–184. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- VOJTOVÁ, J. (2008). K problematice vinařské nářeční terminologie. In *Jazyk a jeho proměny*, eds. P. Kosek a M. Čornejová, s. 246–252. Brno: Host.
- VOJTOVÁ, J. (2008). *Slovnik středomoravského nářečí horského typu*. Brno: Masarykova univerzita.
- VOJTOVÁ, J. (2010). K nářeční terminologii pěstování vína. In *Karlík a továrna na lingvistiku: Prof. Petru Karlíkovi k šedesátým narozeninám*, eds. A. Bičan et al., s. 441–449. Brno: Host.

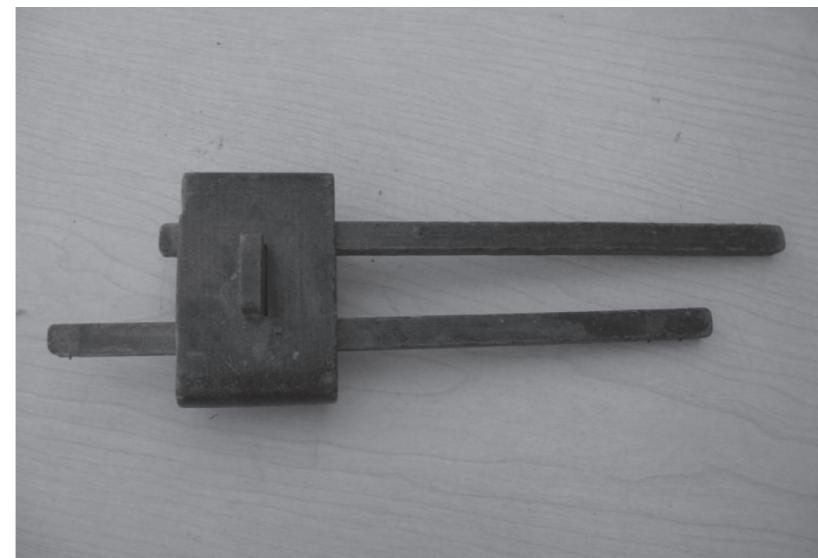
PŘÍLOHA

Obraz. 1: cánholb

Obraz. 2: holajzn/holajzna

Obraz. 3: štrajchmódl

Klíčová slova | Key words

nářečí, nářečí horského typu, slovní zásoba, nářeční terminologie, truhlářská terminologie

dialect, mountain type, vocabulary, dialectical terminology, terminology of the joinery

Mladí lingvisté 2012: S. Konečná

Sabina Konečná

Dialektologické oddělení

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

s.konecna@iach.cz

Nářeční terminologie spojená s technologií výroby tradiční houněné obuvi na Valašskokloboucku

Dialectical terminology connected with the technology of traditional footwear making in the region Valašskokloboucko

Tereza Sucháčková

Abstract | Abstrakt

The author of the paper tried on the basis of a direct research to take down the dialectical vocabulary used by craftsmen. She focused on the terminology connected with footwear making. The method of recording was chosen for collecting texts. Her listed headwords were compared with actual dictionaries.

Autorka tohoto příspěvku se na základě přímého výzkumu pokusila zachytit řemeslnickou nářeční slovní zásobu. Zaměřila se na terminologii spojenou s výrobou obuvi. Metodou sběru jazykového materiálu bylo zvoleno nahrávání. Její hesla jsou srovnávána s aktuálními slovníky.

1 Úvod

Tento příspěvek vychází z mé magisterské diplomové práce, která se blíže věnuje nářeční terminologii papučářství, velmi významné řemeslnické činnosti v dějinách mikroregionu Valašskokloboucko. Profesní slovní zásobou této oblasti jsem se blíže zabývala už ve své bakalářské práci (Sucháčková 2010), analyzovala jsem tehdy autentický mluvený projev mladého košíkáře z obce Návojná ležící nedaleko Valašských Klobouk (dále zkratka V. K.). Vzhledem k tomu, že mě výzkum nářečí a profesní mluvy už tehdy zajímal, rozhodla jsem se v této činnosti pokračovat. K volbě tématu mě vedlo také zjištění, že obor valašskoklobouckého papučářství, který skrývá nemalé jazykové bohatství, nebyl dosud hlouběji popsán.¹

2 Zkoumaná lokalita a zvolený tematický okruh slovní zásoby

Etnografický a nářeční region Valašsko se nachází na východě České republiky při hranici se Slovenskem. Zkoumaný mikroregion Valašskokloboucko leží v jeho jihovýchodní části a traduje

¹ Eviduji pouze jednu bakalářskou (Zvonková 2010) a jednu magisterskou diplomovou práci (Talafa 1994). Terminologie papučářského řemesla je jedním z dílčích témat těchto prací.

se o něm, že zde bylo dříve „víc kamení než chleba“. Byl to velice chudý kraj, spíše kopcovitý až hornatý (Bílé Karpaty), což jsou podmínky výhodné pro chov ovcí, který byl od 15. století důležitým zdrojem obživy velké části obyvatel. Ovčí vlna patřila k významným surovinám potřebným k výrobě obuvi a ošacení, a tak se v oblasti postupně stalo dominantní živností soukenictví, od 60. let 19. stol. se pak z něho vyvinula výroba houněné obuvi (papučí). Později byla založena větší manufaktura soukeníků Ždichynce, Gessnera a Šerého. Houněné papuče se tehdy vyvážely do celého Rakouska-Uherska a byly oceněny i na světové výstavě ve Vídni. V době 2. světové války nastalo velké oživení výroby – místní papučáři plnili zakázky i pro armádu. O hojném výskytu této významné řemeslnické činnosti na Valašskokloboucku svědčí i mnohé úryvky z nářeční beletrie (např. z knihy *Klobucký rok*).² V r. 1960 vzniklo z dřívějších papučářských spolků (např. Lipty) výrobní družstvo Valaška, které např. v r. 1985 zaměstnávalo až 800 lidí. Přímo v tomto podniku nebo v jeho okolních pobočkách pracovali všichni oslovení informátoři.

3 Okruh informátorů

Zpracovávané téma jsem konzultovala se šesti nářečními mluvčími (čtyřmi ženami a dvěma muži), z nichž tři žijí přímo ve Valašských Kloboukách a v jejich městské části Lipině; zbylí tři informátoři pocházejí z Újezdu a Vysokého Pole, obcí vzdálených od V. K. maximálně 14 km. Všechny tyto lokality leží přímo v jádru zkoumané nářeční oblasti. Věkový průměr mluvčích se pohyboval kolem 73 let. Nejstarší informátorce bude letos 84 let. Tato paní zažila vypálení osady Ploština nacisty v dubnu r. 1945 a je v tomto ohledu široko daleko nejvyhledávanější pamětnicí. Nejmladšímu informátorovi je 54 let a dodnes se výrobou tradiční houněné obuvi živí; je jedním z posledních dvou podnikatelů v tomto oboru v Kloboukách. Všechny osoby se v regionu narodily a žijí zde od dětství. Výjimkou byl pouze jeden informátor, který strávil asi tři roky na Ostravsku. V jeho mluvě se místy objevily rysy sousední (slezské) nářeční skupiny, např. přízvuk na předposlední slabice (*šak to máš všecko, co papučář potřebuje*), ojediněle protetické *h-* (*halcna*)³, zkracování vokálů i tam, kde se nejedná o tzv. moravskou krátkost, popř. lexémy z oboru hutnictví typu *šmelc* (ve smyslu „odpad“).

4 Sběr a prezentace sebraného jazykového materiálu

Jako metodu sběru autentického jazykového materiálu jsem zvolila nahrávání na digitální diktafon, které se uskutečnilo přímo v terénu. Rozhovory s informátory se odehrávaly formou

² „V chalupách bylo živo. Jak šel člověk ulicu, čul z každého klobuckého stavění buď stav, lebo ťukání kladívka-mi do kotyp. Neměli pilno enom papučáře a súkeníci, ale aj štepováčky a ty, co přadly konopě na dratvy“ (Sušilová 2010, s. 7).

³ *Alcna* je kožená obuvnická vložka sloužící ke zvýšení nártové části obuvi.

řízeného interview, celkově se jednalo asi o 12 hodin záznamů. Korpus přepsaných textů se stal podkladem hlavně pro zhotovení *Slovničku dialektismů souvisejících se zkoumaným okruhem papučářství* (popř. *obuvnictví*), který byl jádrem mé práce a kterému se blíže venuji i v tomto příspěvku. Hesla v něm uvedená jsou doplněna gramatickými charakteristikami, protože nemusí být vždy patrné, jak se dané slovo ohýbá. Informace ve výkladové části byly konzultovány se samotnými informátory; jsou zde zaznamenány i praktické příklady použití slov v kontextu – snažila jsem se, aby vybrané exemplifikace pokud možno co nejvíce osvětlily význam konkrétního slova. Součástí hesla je srovnání s novější, elektronickou verzí *Slovničku valašského nářečí* (2012)⁴, kterou mi poskytl přímo jeho autor (Silvestr Kazmíř) a která je mnohem obsáhlější než jeho tištěná verze z r. 2001, s níž jsem pracovala původně. Dále jsem svá hesla srovnávala např. s *Českým jazykovým atlasem 1–3* (1992, 1997, 1999) a *Slovničkem spisovného jazyka českého* (2011)⁵.

Slovniček obsahuje celkem 190 hesel. Naprostou většinu tvoří substantiva (150 položek), dále bylo zaznamenáno 13 adjektiv, 26 verb a několik adverbií. Z hlediska sémantického se např. v případě podstatných jmen jedná především o názvy jednotlivých druhů obuvi (35 hesel, např. *cigánka, komótka, štíbla, pérho, škaprta, jančár, capačka* apod.); dále jsou zachyceny názvy materiálů k výrobě (14 hesel, např. *mikádovica, celestén, podešvovica, huňa, dekl, jekor, deka, kubínovica, tlčenica* apod.); názvy jednotlivých součástí obuvi (26 hesel, např. *zápatěček, vršek, branzola, spodek, futro, klenek, lemůvka, přazka, tuplůvka, opatek, pandrlák* apod.); názvy strojů sloužících k opracování materiálů (19 hesel, např. *štepovačka, špicovka, patovka, kosička, rynglovačka, uniónka* apod.); názvy pomůcek a dalšího vybavení papučáře (22 hesel, např. *knyp, nožice, cvakačky, pop, alcna, dratva, trojhránka, trojnožka, peřinka, štancka, pan-kli, prďák, mustr* apod.); poslední skupinu podstatných jmen tvoří názvy osob majících co do činění s výrobou papučí (7 hesel, např. *štepováč(-ka), spodkař(-ka), papučář(-ka), lemovačka, rychtováček/rychtováčka, valaškář(-ka), vyšivačka* apod.). Ve slovníku jsem zaznamenala i některá starší pojmenování, která se dnes už tolik nepoužívají, existují však nadále v povědomí papučářů (např. u názvů druhů obuvi se objevil archaismus *kominíčka* vedle převažujícího názvu *cigánka*).

Ukázky zpracování jednotlivých hesel:⁶

branzoľovat, -uju, -uje; všít vnitřní stélku (↑branzoľ), z něm. *Bransohle*, např. *když to branzoluješ, přišíváš tu branzol k vršku a ten vršek, dyž to přitukneš, tak to je branzolování*; SVN: heslo neuvedeno; SSJČ: heslo neuvedeno

⁴ Dostupné také online: <http://www.valassky.cz/o-slovniku.html>.

⁵ Dostupné online: <http://ssjc.ujc.cas.cz/>.

⁶ Všechna hesla byla vybrána z magisterské diplomové práce Sucháčková 2012.

cigánka, -y; pl. cigánky cikánka, letní druh papuče zhotovený z černého filcu s červeným ozdobným kvítkem (původně bez něj), dříve opatřena všitým jazykem a zapínáním na knoflíček, arch. ↑kominíčka, např. *týto cigánky sa dělaly od nepaměti, to bylo takové letní obutí, to nebylo tlusté, to nosily céry aj k riflám, jim sa dřív pravívalo aj kominíčky*; SVN: tento význam neuveden; SSJČ: tento význam neuveden; ČJA: tento význam neuveden

pankł, -a/-u;
pl. pankle/pankły (zde) nízký obuvnický pracovní stolek ze dřeva, opatřený odkládací deskou nebo šuplíkem na náradí, z něm. *Bank, Bankel*, např. *toto je pankl, to bude také německé [...] a to je čistě na ští, to celé ten stolek, je tam aj malé šúpla na papučářské proprietę*; SVN: heslo neuvedeno; SSJČ: heslo neuvedeno

štýbleta/štýfleta, -y;
pl. štýblety/štýflety starý pánský druh papučí z tmavého filcu, vysoké, s dlouhými obuvnickými pružinkami po stranách, nesnadně se obouvaly, také ↑štýbla(to), ↑pérko, z něm. *Stiefel, Stiefeletten*, např. *štýflety nosili dřív chlapi po venku, blbě sa vyzúvaly, tož jich ráno obuli a vyzuli až večer, jak byla práca hotová, aj děcka jím to z tych noh táhaly*; SVN: heslo neuvedeno; SSJČ: heslo neuvedeno

Názvosloví papučářského řemesla je silně ovlivněno německým jazykem. V tabulce níže podávám souhrn všech slov ze slovníku, u kterých předpokládám motivaci německými označeními. Jejich německé ekvivalenty jsem vyhledala v aktuálním německém výkladovém slovníku (*Duden: Deutsches Universalwörterbuch* 2011) a v dalších zdrojích slovníkové povahy a uvádím je ve výkladové části slovníku.

alcna	fuška	kramflek	ramák/rámovka	štucovat
branzoł/branzola	futro	krample	ryngła	štýbla
cvek	glenk/klenek	mustr	rychtováčka	štýfleta/štýbleta
cvikat	haklík	pankl	špachtla	štých
deka	kant	pantofla	špicovka	tuplůvka
dekl	kédr	paspula	špulka	valcha
dratva	keprovka	pentlovačka	štancka	vercajk
filc	zrychtovat	pop	štepovat	verštat
flok	knyp/knep	přistýchat	štruksna/štrupla	zrychtovat

Tyto germanismy byly dále srovnávány s „Názvoslovím obuvnickým“⁷, historickým materiálem, pocházejícím z doby národního obrození, který je uložen v depozitáři Obuvnického

⁷ Názvosloví obuvnické sestavené na základě slovníků Jungmannova, Kottova, Rankova, Špatného, rozličných ceníkův aj. pramenův a po věstranném dohodnutí s odbornými znalci (v závorce uvedeny jsou názvy německé). Bez data. 2. vydání. Prací a nákladem „čtenářské jednoty“ v Lysé nad Labem.

muzea ve Zlíně. Jde o stručný slovníček nejzákladnějších obuvnických termínů, které jsou seřazeny do sloupců. Autoři práce, jazykoví brusiči, uvádějí v levém sloupci „chybná“, avšak v této době běžně užívaná označení přejatá z němčiny (uveden je zde i přesný německý ekvivalent včetně mluvnického člena určitého); v pravém sloupci najdeme již existující či nově navrhované české ekvivalenty. Zabývala jsem se otázkou, zda se nabízené počeštěné varianty ujaly (a zda se používají v mluvě papučářů dodnes), nebo nikoli. Ukázalo se, že některé z počeštěných variant se v papučářské (popř. obuvnické) terminologii ve zkoumané lokalitě skutečně běžně používají (např. *klínek* místo z němčiny přejatého slova *cvikl*, *kopyto* místo *lajst*, *zkosit* místo *sešerovat*). Valná část slov však svědčí spíše o opaku. V oboru klobouckého papučářství se neujalo např. pojmenování *maz* místo *pop* (obuvnické lepidlo), *kraják* místo *knýp/knep* (obuvnický nožík), *přehyb* (ohbí) místo *klenek/glenk* (středová část papuče), *přetahovat* místo *cvikat* (připevnit obuvnickými hřebíčky), *okolek* místo *kédr* (ozdobný rámek umístěný po obvodu obuvi), *náložka* místo *alcna* (kožená vložka sloužící ke zvýšení nártu). Zbylá slova našla své uplatnění spíše ve spisovném jazyce (*podšívka* místo *futro*, *stélka* místo *branzoła*, *cvak* místo *cvek* „obuvnický hřebíček“, *podrážka* místo *tuplovka*, *přišít podešev* místo *tuplovat*, *lepenka* místo *dekl*, *cívka* místo *špulka*, *poutko* místo *štrupla/škruksna*, *prošívat* místo *šte波ovat*).

Zvláště bych chtěla upozornit ještě na to, že v obuvnické terminologii nepanuje jednota ve výběru konkrétního termínu (viz možné varianty lexémů v tabulce výše). Informátori mnohdy používají různé hláskové (*knep/knýp*, *štýbleta/štýfleta*), tvaroslovné (*branzoł*, mask. / *branzola*, fem.) i slovotvorné (*ramák/rámovka*) varianty těchto slov, nebo dokonce mají pro stejný význam zcela odlišná pojmenování (*štruksna/tahún* – obojí s významem „obuvnické poutko“).⁸ Je tedy patrné, že pro stejný význam se často vyskytuje nejrůznější synonyma, což poukazuje na to, jak bohatá je zkoumaná profesní slovní zásoba. Na výběr konkrétního nářečního termínu mají s velkou pravděpodobností vliv zvyklosti v rodině (papučářská terminologie se často předávala z generace na generaci), nebo si pojmenování informátori vytvářejí sami – zvolené termíny se tedy dají zařadit do roviny famiolektu, či dokonce idiolektu.

5 Závěr

Mou snahou bylo zachytit a prezentovat specifickou vrstvu odborné (papučářské, obuvnické) nářeční slovní zásoby. Vzhledem k tomu, že jak samotné řemeslo (výroba tradiční obuvi), tak

⁸ Poslední tvrzení lze doplnit příkladem z praxe. Na konzultacích s řemeslníky docházelo mnohdy k různým humorným situacím. Při jedné z nich byla informátorka tázána, jak běžně pojmenovává látkové poutko, které slouží ke snadnějšímu obouvání papučí, přičemž bylo předem zmíněno, že jiný informátor používá pojmenování *štruksna*. Paní na toto sdělení reagovala smíchem a komentárem: „On tym tahúnom říká štruksny? Tož to sem eště ani raz neslyšela!“

terminologie s ním spojená jsou výrazně na ústupu, je výzkum v této oblasti vzácnou možností, jak tento jazykový materiál shromáždit a uchovat.

Literatura

- BĚLIČ, J. (1972). *Nástin české dialektologie*, s. 262–284. Praha: SPN.
- BOGOCZOVÁ, I. (2009). *Textová opora ke studiu mluveného jazyka a dialektologie*, s. 77–86. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Český jazykový atlas 1–3 (1992, 1997, 1999). Ed. J. Balhar. Praha: Academia.
- Duden: *Deutsches Universalwörterbuch* (2011). 7. Auflage. Mannheim/Zürich: Duden Verlag / Bibliographisches Institut GmbH.
- HLUBINKOVÁ, Z. (2010). *Tvoření slov ve východomoravských nárečích*. Brno: Masarykova univerzita.
- HOFFMANNOVÁ, J., O. MÜLLEROVÁ a E. SCHNEIDEROVÁ (1992). *Mluvená čeština v autentických textech*. Jinočany: H&H.
- KAZMÍŘ, S. (2012). *Slovník valašského nárečí*. Aktuální, dosud nepublikovaná elektronická verze. Online: <http://www.valassky.cz/o-slovniku.html>.
- KLOFEROVÁ, S. (2002). Skupina náreční východomoravská. In *Encyklopedický slovník češtiny*, eds. P. Karlík, M. Nekula a J. Pleskalová, s. 401–404. Praha: NLN.
- Názvosloví obuvnické sestavené na základě slovníků Jungmannova, Kottova, Rankova, Špatného, rozličných cenníků aj. pramenův a po všeobecném dohodnutí s odbornými znalcí (v závorce uvedeny jsou názvy německé)*. Bez data. 2. vydání. Lysá nad Labem: Prací a nakladem Čtenářské jednoty v Lysé nad Labem. Poskytlo Obuvnické muzeum ve Zlíně.
- Slovník spisovného jazyka českého*. Online: <http://ssjc.ujc.cas.cz/>.
- SUCHÁČKOVÁ, T. (2010). *Náreční slovní zásoba spojená s technologií výroby proutěných košíků: Příspěvek do výzkumu slovní zásoby na Valašsku*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava.
- SUCHÁČKOVÁ, T. (2012). *Příspěvek do výzkumu slovní zásoby na Valašsku: Rovina zvuková a lexikální*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, FF OU, Ostrava.
- SUŠILOVÁ, L. (2010). *Klobucký rok: Starobylé zvyky a obyčeje celého roku ve Valašských Klobúcích*. Valašské Klobouky: Muzejní společnost ve Valašských Kloboukách.
- TALAFÁ, R. (1994). *Dialektologický slovník Valašských Klobouk*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno.
- ZVONKOVÁ, S. (2010). *Náreční terminologie papučářství a odívání ve Valašských Kloboukách*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF MU, Brno.

PŘÍLOHA: Ukázka mluvy vybraného informátora

Pro ilustraci přikládám úryvek autentického projevu jednoho z informátorů – jedna osmdesáti letého muže z Lipiny u Valašských Klobouk, který se řemeslu věnuje od mládí. Pro tento účel byl zvolen zjednodušený polofonetický⁹ přepis.

Tož já ti popíšu tu papuču. Tak jako materjál je to filc, alebo súkno. To dělali tady všecko v té továrně u Šeráka, tam byla aj súkenická dílna, aj valcha, kerá huňu válcovala. Ten filc, tož ten byl jakostní, a tak sa to vystřýhalo nožicama dookola že, na to zas máš bárjaké mistry na všecko. Zešly sa ty podešvy, na to také mustr byl. No a dřív sa to nedělalo na pravá levá, dřív sa ty papuče dělaly na jednu nohu, tagže jaks to obušla, taks to m'ěla rovno, nebyl tam ten glenk, ten výkrojek tady. Mohlas to přezúvat, na tom nezáležalo. Ale noha si to šikovno vyšlapála. Tedka tam máš lemování, to je lemovánka, to byly také páse na špulkách, tak sa to dostávalo, to pak žencké oblemúvały na stroju lemovaca. A potom zápatí, taká koža, taký zápateček sa tam dál, aby sa ti to negigalo na noze. Dál je tam aj kus deky mezi tým bokem našepený, a pak podešvu máš už, bud' je to filc nebo náká tlučenka, tlučenica říkala moja stařenka, a tož to je najlepší, co bylo dřív. Mašiny ti to dycky obšly. Podiv, toto je filc ešce starý, to už je taková mňakořenka, moc tenké, to tag už do kotla aj hodit. Ešce tam bylo futro, to jako tá červeň shora, a tady je takového noco jak pláténko, ale v tenčím, a to sa jako přybilo cvekama. Všecko mosýš pak vylepit tým popem, to je jako tá režná můka rozmíchaná v kastrólkou s teplí vodou, aby to držalo pěknú fazónu. Papuče sa dřív dělaly enem v zym'e, jak byla práca na poloch skončená. To pak čułas po barákoch tukání kladívkami do kopyt aj dlúho do nocy, to aby papučáře stihli našyt na jarmek, co bývá dycky v Klobúkoch o Mikulášu.

Klíčová slova | Key words

teritoriální dialekt, náreční slovní zásoba, profesní mluva, tradiční řemeslo, Valašskokloboucko, papučářství

territorial dialect, dialectical vocabulary, slang, traditional craft, Valašské Klobouky region, footwear-making

⁹ Tento typ transkripce byl zvolen např. v monografii Hoffmannová, Müllerová a Schneiderová 1992. Zaznamenávám zde i zvlášť patrně vyslovené tvrdé l, měkké l a y i v případech, kde není etymologické.

Mladí lingvisté 2012: T. Sucháčková

Tereza Sucháčková

Katedra českého jazyka

Filozofická fakulta

Ostravská univerzita v Ostravě

t.suchackova@seznam.cz

Subjektivní pohledy na vlastní idiolekt českých repatriantů z Volyně (perspektivy výzkumu)

How Czech Remigrants from Volynia Perceive Their Own Idiolect

Markéta Vahalíková

Abstract | Abstrakt

Paper deals with the topic of Czech re-migrants from Ukraine who have been living in the former Sudetenland since 1945–1947. We focus on the measure of resistance to the elements of an original vernacular base. We are interested in speaker's feelings about Moravian dialectal features.

Příspěvek se zabývá tématem volyňských Čechů-repatriantů, kteří žijí od roku 1945–1947 na území bývalých Sudet. Zajímají nás česko-ukrajinské mezijazykové a nářeční interference, postoj respondentů k moravskému jazykovému podloží a puristické tendenze.

1 Základní informace o výzkumu

Předmětem výzkumu je mluva českých repatriantů z Ukrajiny, známých též jako volyňští Češi, jejichž předkové odešli v letech 1868 až 1880 z Rakouska-Uherska do tehdejšího carského Ruska. Jedná se o respondenty, kteří se vrátili do bývalého Československa převážně v letech 1945–1947 a usídlili se na území, které opustili sudetští Němci.

1.1 Zaměření výzkumu

Všichni zkoumaní mluvčí náleželi ke komunitě volyňských Čechů (žili v česky mluvící komunitě), jejich výchozím jazykovým prostředím byla středočeská a severočeská nářečí. Po druhé světové válce osídlili dnes již bývalou sudetskou enklávu na pomezí moravského a slezského území.

Všímáme si zejména míry rezistence jazykových prvků původního nářečního podloží, postojů k jazykovým prvkům moravským (tendence k purismu), interferencí jinojazyčných (mi-močeských) prvků v promluvách (se zaměřením na jednotlivé jazykové roviny – hláskosloví, tvarosloví, lexikologie, syntax), diferencí v mluvených projevech mluvčích z rovenské a lucké

oblasti. Snažíme se také poukázat na to, jak některé sociolinguistické faktory ovlivnily konkrétní idiolekt mluvčího.

1.2 Respondenti

Předmětem výzkumu se stala mluva cca 15 reemigrantů. Zastoupeni jsou jak muži, tak ženy. Ročníky narození všech zkoumaných mluvčích se pohybují v rozmezí let 1916 až 1947. Asi ve třech případech šlo o přímé potomky těchto mluvčích, tzn. ročníky narození 1950–1964.

Tento výzkum je součástí disertační práce. V budoucnu dojde k analýze dalšího „vzorku“ mluvčích, tentokrát na území Žatecka v severozápadních Čechách.

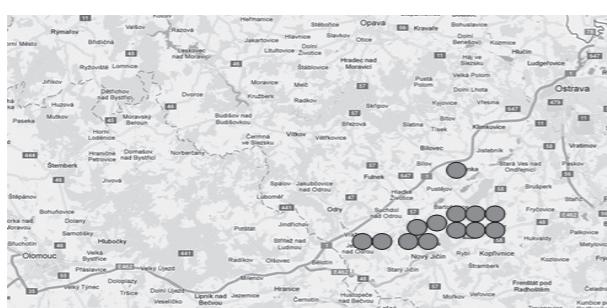
1.2.1 Výchozí nářeční podloží repatriantů

Jde převážně o vesnice v okolí těchto měst: Jičín, Kolín, Litomyšl, Mladá Boleslav, Příbram, Slaný, Sobotka, Žatec (pro bližší orientaci viz níže uvedenou mapu). Původ rodin některých reemigrantů se zjistit nepodařilo, na druhé straně z některých lokalit pocházely rodiny více mluvčích.

1.3.3 Současné bydliště repatriantů

Všechny lokality se nachází v okolí měst Suchdol nad Odrou a Hranice na Moravě. Několik mluvčích pochází přímo z obce Suchdol nad Odrou. Jde o oblast, kterou lze stručně charakterizovat jako přechodové pásmo mezi územím Moravy a Slezska.

1.2.3 Místo pobytu na Volyni před reemigrací

Rodiny všech zkoumaných mluvčích se usídlily na území dnešní západní Ukrajiny v okolí měst Rovno a Luck. Pokud jde o konkrétní vesnice, jmennujme např. Mstěšín (Мстишин), Český Hubín (Губин), Novostavce (Новоставці), Kvasilov (Квасилів).

1.3 Metodika výzkumu

Pro výzkum byla zvolena metoda nahrávek. Nahrávky byly pořizovány převážně v domácnostech mluvčích. V několika případech se nám podařilo zachytit i projevy dialogické (např. manželská dvojice nebo dva kamarádi nebo matka se synem). Délka mluvených projevů je zpravidla 2 až 4 hodiny. Alespoň v první polovině nahrávání jsme se snažili uplatnit také metodu řízeného rozhovoru. Vedli jsme s mluvčími více méně strukturovaný rozhovor na téma: život a dětství na Volyni, domácí práce, všední den, event. válečné prožitky, mezinárodní vztahy na Volyni, repatriace, osídlování pohraničí atd. Protože tematika se opakovala a také určitá slovní zásoba, bylo možné snadněji provést globálnější srovnání jednotlivých idiolektů. Ve druhé polovině či ke konci nahrávání jsme s mluvčími již konverzovali na volná téma.

2 Teoretická východiska výzkumu

Nejedná se o čistě dialektologicky zaměřený výzkum v klasickém slova smyslu. Konkrétní rozbory promluv jsou vlastně jakési případové studie. Přesto se snažíme o určité postižení společných rysů, které nacházíme v jednotlivých idiolektech. Vycházíme rovněž z definice Salzmannova: „The concept of idiolect refers to a very specific phenomenon – the speech variety, or linguistic system, used by a particular individual. All those idiolects that have enough in common to appear at least superficially alike belong to a dialect. The term *dialect*, then, is an abstraction“ (Salzmann 2007, s. 175).

3 Konkrétní poznatky z výzkumu

3.1 Charakteristika mluvčích od Lucka

Pro komunikanty z lucké oblasti je typická národní hrdost, vysoké národní sebevědomí, hrdost na své „češství“ a jeho neustálé sebeuvědomování podporované rovněž různými průpovídkaři: „...proste sme se nestrašili nigde no a doma odjížděš za moře víc se nenavrátiš pamatuj ať jazik svůj nestrašil a mi sme ho nestrašili...“¹ Obdobně též: „a jak to je ta písnička na voliňi naši země lesů plodin tam se usadilo mnoho českých rodin nadřeli se česi v lesích a na polí dnes fšak na voliňi zas je řecko boli takže takle mi sme to a mi sme se přispůsobili proste já nevím no bili sme takovej nárot...“

Také jsme si povšimli drobných rozdílů v lexikálním plánu. Určité lexikalismy (např. z církevního prostředí nebo některé lexikalismy odkazující na konkrétní specifika života na Volyni) se u rovenských mluvčích objevují častěji v ukr. (event. pol.) podobě, avšak u luckých mluvčích naopak v podobě české:

- » víte že se naučil ten *varhanista* hrát ti naše česki písnički (× rov. mluvčí: jak se řekne česki *organista*...no já si nespomenu – z ukr. organist, také pol. *organista*);
- » zabrali si vikáceli si lesi...muj otec bil stolařem (× rov. mluvčí: a voři to vozili do řátků na pole díz mjel uš kus vikorovaného – z ukr. корчувати ve významu „dobývat pařezy“, ukr. корч známená „pařez“);
- » rozlišování mezi pravoslavným *církev/cerkva* a katolickým *kostel* – ale já sem chodila do *kostela* s babičkou a s tatínkem zas do *církve* (× rov. mluvčí: chodil do *cérkvi* každú neděli – z ukr. до церкви, nom. церква).

3.2 Tendence k purismu

U luckých mluvčích se projevila vysoká netolerancie vůči prvkům okolních moravských dialektů a vysoká preference kódu „volyňské čeština“ (subjektivně vnímané jako „správnější čeština“): „...vona mňe povidá (doktorka) vi ale nejste zdejší vi tak jinák mluvíte já pám já sem voliňská češka...já pám ano mi sme bili vedení abisme mateřské jazik nezapomňeli a tak mi ne-mluvime tak voři to tadi tak hajtaláčki já sem dicki říkala sousetce pám prosim vás...vim že sme mňeli sousedí paři horákovou a vona taki já sem říkala paři horáková vi ste tadi rodačka ž čech chodila ste do české školy a vi řekeri vjeci tak dívne menujete že já mňe je hanba ale musim se vás zeptat co to je...no vona říkala na mísu říkala lavór já pám no proboha co to je lavór a fšelijaki

takovi ti víte no já sem říkala panebože to snat neňi pravda eště bilo co se koňe zapřahali mi sme tomu říkali rosporki a voři to jináč a vim že souset přišel ať mu to pučim a říkal tomu brdečko a já povídám a díl mi to nemáme to brdečko²... tak takovidle rozdíli bili no mezi námi...no protože mi sme diš sme mluvili po česki tak sme si misleli tadi diš virústali f česku chodili do české školy že to musej teprve správne mluvit a vono né muj manžel ten chodil do české matice v lucku tam jako se češťina a tak ten uš znal fšecko aj klucí diš chodili do školy tak von jim visvjetloval co mňeli sme dva sinové ale von jim fšecko visvjetloval správnou češtinou že sme nehäjtacili... to voři jak to tak mluvili nečeski tak mňe to připadalo taková hajtaláčina pane bože čechům se narodili do české školy chodili a mluvjej húř neš mi co sme se narodili v rusku a f polsku já sem mňela jenom polski školy no ale češtinu sme museli doma babička ta nás vedla k spívání vedla nás k náboženství to fšecko muselo bejt“. Na jiném místě např.: „v čechách se narodili do české školy chodili a tak dívotvorne mluvjej řekeri to aňi po ruski neňi aňi po polski...tam sme bili vedení jenom svuj jazik si udržovat česki mluvit i diš sem chodila do polské školy“.

Pozoruhodná je rovněž schopnost rozlišovat drobné nuance mezi jazyky, hlavně tam, kde se jedná o možné morfologické varianty: *a von mňe povidá že se jako těším na svoju bátkovštinu* (rozuměj na svou rodinou zem, svoju báťkivštinu) ale že české nárot je zrádnej (v reprodukovanej řeči v kombinaci s aluzí na ukr. reálie je užito nekontrahovaného zájmenného tvaru a nepřehlasované koncovky); zajímavé je rovněž vyjádření *díl jedu do svoji rodnej zemi* (proti více očekávanému *do sví rodní země*).

Dále je příznačná také vysoká frekvence typických obecně českých prvků, a to i hláskoslovných, jako např. diftongizace ý > ej v kořenech slov a v nepřímých pádech adj. a pron. (u mnoha jiných mluvčích, hlavně z rovenské oblasti, pozorujeme co do výskytu těchto hláskoslovných jevů výraznější kolísání), s touto skutečností souvisí také velmi malá prostupnost moravských jaz. prvků do jazykového projevu mluvčích (až na některé výjimky převážně lex. rázu).

3.3 Nejvýraznější prvky původního nářečního podloží (v zásadě společné pro lucké i rovenské mluvčí)

Na tomto místě uvádíme výčet nejvýraznějších hláskoslovných a tvaroslovných prvků původního nářečního podloží zkoumaných respondentů, které v jejich mluvě přetrvávají i po velmi dlouhé době života na moravském území.

3.3.1 Hláskosloví

- » dloužení kmenové samohlásky v tvarech substantiv (velmi výrazné, pouze se slabším kolísáním): *maminka dva hektári prodala, no mňeli sme deset hektáru, mňeli jedinou céru*

¹ Pozn.: Všechny uváděné citace a všechny příklady byly přepsány podle zásad zjednodušené dialektologické transkripce.

² *Rozporka* (na Moravě, konkrétně na Suchdolsku, běžnější *brdečko*, event. *brdce* či *brdco*), tj. nářeční pojmenování dřevěné součásti vah, k níž se postraňky zapřahá tažné zvíře.

- » protetické v před o: *von pride ten souset*
- » ej v kořenech slov (míra zachycených tvarů s provedenou diftongizací je nepatrně vyšší než u rovenských mluvčích; souvisí s celkově vyšší mírou výskytu typických obecně českých morfologických znaků): *tak ste moh bejt mim sinem, zanesla kosu jednomu strejcovì, tak sme to zasejc maminčinimu bratrovi strejcovì, dicki strejc s námi šel, no duklu dobeval, ta nás zahřejvala, já gdiš sem sela rossejvala, jak to bejvalo na voliňi, von mňel mlejn × mídlo diš bili ti fronti přecházeli, tařinek bil muzikant stríc jako bratr tatínkuf taki, pak bila ládovka bil jako mlín*
- » ej v tvarech přivlastňovacích zájmen a v adj. zakončených (jedná se ovšem o zdaleka menší počet výskytů, než jaký pozorujeme v kořenech slov): *učitelka chodila k mejm rodíčum, víc katolíkù než pravoslavných, gdiš přijede sem k svej mámňe*
- » úžení é > í: *pak si to strčíte do druhího, žádní osticháni, jakí to bilo, musel je vísť negde, to druhí maj děčátko; nezúžené tvary spíše výjimečně (do polské školi)*

3.3.2 Tvarosloví

- » rodová neutralizace: *nebili velki hospodáři*
- » splnutí 4. p. pl. s 1. p. pl. u tvrdých životních maskulin (vyskytuje se velmi hojně u mluvčích z lucké oblasti, oproti komunikantům z rovenské oblasti je zde však jeden rozdíl, který vyplývá z hláskové stavby daného lexika a následného provedení či neprovedení alternace; pro lucké mluvčí je příznačné splnutí 4. a 1. pádu u těch subst., kde dochází k hláskovým alternacím, např. *mňeli nás jako za špióni, vim že sme mňeli sousedí, vim že ti ukrajinci voňi ti polácí zabíjeli, řemecko napadlo poláci*, nevyskytuje se však podoby typu *naše dědečki, naše čechi* příznačné pro rovenskou oblast a patrně ovlivněné ukr.)
- » neživ. tvary zájmen: *at' se nastěhujou naše česi tam, tak ti naše česi, moje rodiče museli*
- » neživotné tvary zájmen v 1. pádě pl. neživ. mask.: *moje karbenátki maj fšecky rádi*
- » posesivní adjektiva jsou deklinována jako složená (výrazná preference složeného skloňování adjektivních forem na úkor náležitých posesivních podob je jedním z výraznějších znaků, který dominuje u mluvčích z lucké oblasti): *otkut pocházela ta réblová rodina to sme našli ale otkut pocházela kabátová rodina tam už žádnej nebil, ešte háken ten je zase z réblovího rodu, maminka pocházela z domu kočková a kočková maminka dostala čtiři hektári půdi, maminčiná maminka* (tentot jev patrně souvisí s celkově nižším jinojazyčným ovlivněním promluv luckých mluvčích oproti rovenské oblasti)
- » uniformní koncovky -ej, -aj u sloves v 3. os. pl. prez. (jejich frekvence je mnohem vyšší než u rovenských mluvčích): *maj fšecky rádi, že jim tam podaruje ti lesi at' si je vikácej a udělaj at' naučej ruskej nárot hospodařit nó tak to bilo, at' se vo ři postaraj, at' mňe daj na študije*

- » vyrovnávání tvarů 2. pádu pl. se 6. pádem pl. (velmi frekventované), vyskytuje se spíše v jzč. dialektech, rovněž však také na Kladsku a byly nalezeny doklady také v mluvě českých osadníků, např. v Polsku: *nevim jak bili bohaři asi jich bilo dost dětí, sedum dñich, oňi teh dětí mňeli moc, hodně fazolíčk, moc rokúch*
- » l-ové tvary bez koncového l (nedůsledně): *moh bejt, mňe kop, já sem te sem přines, abi ho utáh na tu rosporku, kluk malej vás ves, fšecko dovet udelat x tařinek propadl, padnul, daleko je zavezl*
- » přípona -ejc u příslovci (naprostě pravidelně): *zasejc* a také v komparativu: *pozdejc*

3.4 Některé diferenční znaky typické pro mluvčí od Rovna

Sem řadíme zejména rozkolísané přízvukové poměry, jako např. prodlužování přízvučné slabiky, jindy tendování k přízvuku na předposlední slabice (tzv. penultima): *a ti rusi 'jeli*.

Také v rovině hláskoslovné a tvaroslovné je patrná mnohem větší variabilita, např. *no jo tam na vesniči x spálili celú vesniču* (nepřehlasované a nediftongizované formy jsou patrně i vlivem ukr.). Dále např.:

- » g namísto k u slov cizího původu (vliv ukr., patrně snaha po libozvučnosti): *já sem hrála na kitaře dobré x a mjela sem gitaru krásného motila, glozet, garimatka, gorzeti*
- » výslovnost slabik dī, ū, ů (vliv ukr.): *vatíkán*
- » hláska h namísto g v internacionálních slovech, vliv ukr., např. *tak se orhanizovala ta česká armáda* (ukr. організувати)
- » neprovedení palatalizace v pl. některých subst. (vliv ukr., partizani ukr. tvrdý vzor): *a bili jako partizáni*
- » jindy naopak tendenze k nadměrné palatalizaci (snad vliv pol.): *ti reemigranci*
- » analytické tvary typu *to bilo róslo, otsuť ze sudet bił utek komunista* (vliv ukr., jedná se o arch. plusqamperf. tvary vyskytující se v ukr. jako dialektismus)

Specifika jsou však i v rovině syntaktické:

- » enklitika a proklitika jsou v jiných pozicích, než je v češtině obvyklé: *tam mjeli sme mouku*
- » přívlastek shodný stojí v postpozici (patrně vliv pol.): *zase dvur vélkej a tam chlévi bili, ta biła javora kráva druhá*

3.5 Výskyt cizojazyčného lexika

Téměř u všech mluvčích jsme se ve větší či menší míře setkali s interferencemi v podobě cizojazyčného lexika. Uvádíme pouze některé nejčastější doklady pro ilustraci:

- » *hrubka* (ukr. dial. грубка) ve významu „kachlová pec“
 - » *heroj* (ukr. герой) ve významu „hrdina“: *maminka mi povídá no ti seš teda ale heroj*
 - » *magazin* (ukr. магазин ve významu „prodejna s potravinami“, pol. *magazyn* ve významu „skladiště“ či „velký obchod“) – sémantika tohoto lexému však byla patrně mnohem širší, čemuž nasvědčují naše doklady (*no říkalo se tomu magazin jako že tam se obilí uskladňovalo*), daný lexém mohl pojmenovávat také sýpkou (setkáváme se rovněž se stč. výrazem *špejchar*) nebo také komoru (*jo a to sme mjeli tak velkej že bil přetsín makacín pokoj a teť se to omitalo* – význam „komora“ zde odvozujeme z kontextu)
 - » *zababon* (ukr. забобон, pol. zabobon) ve významu „pověra“: *a tak to bili takovi zababóni*
- Poměrně častým jevem bylo také užívání jiných prefixů, než které jsou obvyklé v češtině, např.:
- » *tam sem se poznámila toť s tim – poznajómit se* (познайомитися) ve významu „seznámila“
 - » *nakrila sem se peřinou – nakryt se* (накритися) ve významu „zakryla“
 - » *musíte si zasvitit – zasvitit si* (засвітити) ve významu „rozsvítit“

4 Závěr

Jak se ukázalo, je mluva tzv. Volynáků stále velmi pestrá a nese spoustu příznakových rysů. Získaný materiál a jeho specifika vypovídají o jedné z kapitol české historie (či lépe řečeno o jednom z mnoha migračních proudů, které se odehrály na území středoevropského prostoru). Právě proto, že generace těchto posledních pamětníků pomalu, ale jistě vymírá, jsou tyto záznamy velmi cenné.

Literatura

- BALHAR, J. a L. PALLAS (1963). Vývoj jazyka v nově osídlené obci. *Slezský sborník* 61: s. 166–173.
- BALHAR J. et al., eds. (2002). *Český jazykový atlas* 4. Praha.
- BALHAR J. et al., eds. (2005). *Český jazykový atlas* 5. Praha.
- BAJGER, K. (2003). *Slovník česko-polský a polsko-český*. Ostrava.
- BĚLIČ, J. (1972). *Nástin české dialektologie*. Praha.
- CUŘÍN, F. (1977). *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. Praha.
- DUFEK, V. (1977). *Návrat volyňských Čechů do vlasti v archivních materiálech*. Praha.
- HAVRÁNEK, B. et al. (1989). *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha.
- HEROLDOVÁ, I. (1985). Současné etnické procesy v pohraničí českých zemí. *Český lid* 72: s. 58–64.

- JANČÁKOVÁ, J. a P. JANČÁK (2004). *Mluva českých reemigrantů z Ukrajiny*. Praha.
- LAMPRECHT, A. et al. (1976). *České nářeční texty*. Praha.
- SALZMANN, Z. (2007). *Language, Culture, and Society*. Westview Press.
- ŠIŠKOVÁ, R. a N. SAVICKÝ (2008). *Ukrajinsko-český, česko-ukrajinský slovník*. Voznice.
- VACULÍK, J. (1997). *Dějiny volyňských Čechů* 1. Praha.
- ZAJÍCOVÁ, L. (2010). *Český jazyk v Paraguayi*. Olomouc.

Klíčová slova | Key words

volyňská čeština, reemigrace, jazyková interference, nářečí, idiolect, purismus

Volynian Czech, remigration, language interference, dialect, idiolect, purism

Markéta Vahalíková

FF UP Olomouc

Katedra bohemistiky

VahalikovaM@seznam.cz

Proměny pojmenování mužů v matrice farnosti Horní Štěpanice v 1. polovině 18. století

The changes of male names in the parish registers of Horní Štěpanice in first half of 18th century

Martina Kloudová

Abstract | Abstract

This study concerns with ways in which were men's names written in the parish registers in first half of 18th century. It is created from rich material base of male names and it focuses on changes of names during men's life (mostly only the form of last names changed, not the whole name).

Studie poukazuje na proměnlivost pojmenování jedinců mužského pohlaví v 1. polovině 18. století. Založena je na materiálu, který poskytly matriky farnosti Horní Štěpanice v Krkonoších, a zaměřuje se na to, jak se vyvíjel způsob zápisu příjmí v rámci života každého muže.

1 Úvod

Následující příspěvek si klade za cíl analyzovat na základě bohaté materiálové základny, kterou poskytly rukopisné matriky farnosti Horní Štěpanice v Krkonoších z 18. století, způsoby, jakými byli muži zapisováni do pramenů úřední povahy, a jejich proměny. Studie vychází z konkrétního materiálu a na jeho základě přináší sumarizaci zjištěných výsledků.

2 Společenská situace v raném novověku

Předtím než se bude naše pozornost soustředit na konkrétní doklady z dobových materiálů, je třeba seznámit se se společenskou situací v raném novověku. Jen takto lze plně pochopit důvody písářů administrativních materiálů k tomu vést záznamy právě v takové podobě.

Raný novověk nemůžeme zcela oddělit od středověku, protože z jeho dědictví z velké části čerpá a navazuje na něj jak v rozdelení společnosti, tak také v jejím vnímání. Snaha o hierarchizaci společnosti do přesně ohraničených tříd se projevovala již od raného středověku. Důvodem byla touha po jejím pevnějším ukotvení tak, aby odpovídala ideální hierarchii v nebi mezi anděly a archanděly. Z přelomu 9. a 10. století pochází členění do tří vrstev, za

jehož autora je považován biskup Adalberon z Laonu. Do první, nazývané „oratores“ (tj. ti, kteří se modlí), byli zařazováni duchovní (biskupové, kněží, mniši atd.), jejichž úkolem bylo zprostředkovávat lidem vztah s Bohem. Panovník a jeho družina, později dědičná šlechta, měli ochraňovat zemi a bránit ji před nepřáteli. Označováni byli jako „bellatores“ (tj. ti, kteří bojují). Třetí, nejširší vrstva, tzv. „laboratores“ (tj. ti, kteří pracují), tvořil veškerý pracující lid (rolníci, řemeslníci), který poskytoval prvním dvěma zmíněným třídám obživu. Do tohoto úzce vymezeného systému se nevešly osoby na okraji společnosti, jako žebráci, kacíři, vyhnanci, žongléři, lichváři, malomocní, židé, námořníci atd. Nespadaly do něj však ani ženy (Le Goff 1999).

Dominantní postavení mužů nebylo ani v raném novověku zpochybňováno. Jako jejich hlavní poslání bylo spatřováno obstarávání obživy pro rodinu, její zastupování navenek a nakládání s veškerým majetkem, a to i tím, který do manželství přinesla při sňatku žena. Přisuzováno jí bylo působení ve sféře veřejné, zatímco ženám byla určena sféra domácí, soukromá, což zahrnovalo zvláště péči o domácnost. Hlavním činitelem domácnosti ovšem žena zůstávala pouze do chvíle, než se muž vrátil domů, poté přebíral veškerou kontrolu on (Le Goff 1999). Z výše uvedeného vyplývá, že pokud při výzkumu pracujeme s úředními materiály z období středověku i raného novověku, nенarázíme v nich na ženu příliš často, zato se nám dostane širokého repertoáru mužských jmen.

Určitou rovnost mezi oběma pohlavími lze spatřovat v matrikách. Církvi sloužily jako záznamy o tom, komu byla udělena svatost křtu, sňatku nebo pohřbu. Protože se ve všech případech jednalo o záležitosti, které se dotýkaly každého jedince, ať již byl chápán jako součást hierarchie či nikoli, nacházíme zde jak muže, tak ženy v rovnoramenném zastoupení, nezávisle na společenských poměrech. Způsob, jakým jsou jmenováni, se však liší podle jejich postavení. Vyšší pozici naznačují užívané tituly jako „urozený pán“, „urozená paní“, „pán“. Často se takto nechávali nazývat měšťané.

3 Příjmi

K identifikaci osob na počátku formování společnosti postačovala rodná jména. S nárůstem počtu obyvatel přestalo jediné jméno postačovat, protože již nedokázalo dostatečně plnit svou hlavní funkci, čili vyčlenění jedince v rámci širšího kolektivu. K rozlišení osob se stejným rodným jménem se nejprve používaly obměny těchto jmen (např. Vavřinec – Vávra). Od 13. století se začala připojovat druhá jména, tzv. příjmi, která se vytvářela podle různých motivací, např. vlastností jedince, jeho zaměstnání, původu, bydliště, příbuzenských vztahů atd. Nejprve se ustalovala u šlechty a velmi pozvolna i u zbytku společnosti. U měšťanů se sice objevovala od 14. století, ale spíše šlo o sporadické případy, více se s nimi setkáváme od 16. století. Na venkově lze ustalování pozorovat až o století později. Příjmi se od našeho dnešního příjmení

značně odlišovalo. V první řadě se jednalo o jméno nedědičné a zpočátku rovněž neoficiální. Lidé jej dostávali až v průběhu života, mohlo se měnit nebo jich jedna osoba mohla mít více. Ani jejich podoba nebyla ustálena a kolísala, značně v závislosti na písáři, který je zaznamenával. Příjmení a příjmení nelze směšovat ani v průběhu 18. století, přestože se v této době příjmení velmi často pevně zakotvovala a přenášela se z generace na generaci. Za skutečný počátek příjmení je považován rok 1780, kdy byl vydán patent císaře Josefa II., podle nějž byla každému člověku uložena povinnost přijmout jedno dědičné rodové příjmení (Knappová 2002).

4 Proměny pojmenování mužů

Nyní přistupme k hlavnímu tématu příspěvku, tedy k proměnám jmen mužů v 1. polovině 18. století. Podklady poskytly rukopisné matriky křtů, oddavek a pohřbů farnosti Horní Štěpanice v Krkonoších. Farnost nebyla v tomto období příliš rozsáhlá, tvořilo ji pouze pář vesnic a osad. Získaný materiál se vztahuje výhradně k venkovskému obyvatelstvu, nemapuje tedy obyvatelstvo městské.

Způsob, jakým byli muži v matrice pojmenováváni, se v mnohých případech odvíjel od role, kterou v matričním zápisu zastávali. V první řadě se objevovali jako děti při křtu nebo úmrtí, poté jako mladí muži v pozici kmotrů, svědků při svatbách nebo ženichů, dále jako dospělí v roli otců křtěných nebo zemřelých dětí, kmotrů nebo svědků a nakonec při vlastním úmrtí. Jak již bylo řečeno výše, příjmení nebylo dědičné. Dítě jej nedostávalo automaticky po narození jako rodné jméno (v této době spíše křestní jméno při křtu), ale až v průběhu života. V praxi to znamenalo, že do doby, než muž dospěl, nebyl nositelem vlastního příjmení. V zápisech byl uváděn s odkazem na svého otce. Proměnlivost již nespočívala v příjmení jako takovém, ale v jeho podobách. Zde je neustálenost patrná i nadále. V zápisech se střídají podoby s „v“ a diftongizovaným „ej“, např. „Rychlovský“ (Matrika N 1700–1776, kn. 2289, f. l.2a) a „Rychlovskej“ (f. l.12b) nebo s posesivním sufixem „ů“ a bez něj, např. „Antoš“ (f. l.7a) a „Antoš“ (f. l.7b).

Děti bývaly zapisovány ve spojitosti se jmény obou rodičů, címž byly dostatečně identifikovány a chybějící příjmení nebylo na škodu. Matriky křtů mívaly ustálenou podobu zápisu. Jako první se většinou uvádělo datum, poté následoval záznam v podobě buď větné, nebo nevětné, kde bylo obsaženo místo křtu, jména dítěte, obou rodičů, kmotra a dvou svědků.

„Februari[us] / 19. Ze Štěpanic pokřtěn syn **Václav¹** otce Václava Pochopa, matky Roziny. Kmotr Danihel Honsů, svěd[kové]. 1: Jan Klimentů. 2: Kateřina Kotkova“ (Matrika N 1700–1776, f. l.1a).

¹ Zvýraznění M. K., stejně i dále.

Dospívajícím jedincům v pozici kmotrů, svědků nebo ženichů ukotvení ve spojitosti se jmény rodičů chybělo. V matrikách vystupovali samostatně, proto bylo třeba odlišit je jinak. Protože se však jednalo o mladíky, kteří zatím neměli příliš příležitostí zapsat se do povědomí sousedů jinak než jako synové svých otců, využívalo se otcova příjmení prostřednictvím opisu. Zápisy pak vypadaly takto:

„October / 31. Ze Štěpanic potvrzen jest **Jan syn Václava Votočka** s Annou pozůst[alou] dcerou po neb[ožtíkovi] Mikolášovi Vališkovi. Sv[ědkové] 1. Jan Kadavej. 2. Jiřík Kos“ (Matrika O 1700–1776, f. l.1a).

Za dospělé byli muži pokládáni tehdy, když založili vlastní rodinu, věnovali se samostatně hospodářství, řemeslu atd. Zpětná vazba na otce, využívaná dosud, se postupně uvolňovala a jedinec získával své vlastní příjmení. Podle dokladů ze zkoumané matriky se v 1. polovině 18. století dávala přednost stejnemu příjmovi, jaké měl otec.

„31. Z Benecka pokřtěn syn Jan otce **Kryštofa Fridricha**, matky Marie. Kmotr Danihel Sitka. Svěd[kové]. 1. Václav Hoffman, 2. Anna manž[elka] Jana Urbance“ (Matrika N 1700–1776, f. l.1a).

„14. August[us]. Ze Štěpanic potvrzen jest pozůstalý vdovec **Franc Köhler** s Rozinou dcerou poz[ustalou] po neb[ožtíkovi] Eliášovi Rejlovi. Sv[ědkové]. 1. Jan Kadavej. 2. Tobiáš Rejl“ (Matrika O 1700–1776, f. l.1b).

V matrikách doložených v nepřerušené řadě lze sledovat, jak se vyvíjelo pojmenování konkrétního jedince v průběhu celého jeho života. Pro příklad uvedme několik z nich, nyní již pouze jména, nikoli celé matriční záznamy, jak tomu bylo výše.

24. února roku 1709 se narodil Janu Krofovi syn Matěj. Identifikován byl prostřednictvím jména, které získal při křtu, a uvedením jmen obou rodičů (Jan Krof, Anna; Matrika N 1700–1776, f. l.31a). Při příležitosti svého sňatku v roce 1730 byl zapsán jako „**Matěj vlastní syn Jana Krofa**“ (f. l.132a). Poté se objevuje v roli svědka, kmotra nebo otce křtěných dětí jako „**Matěj Krof**“ (f. l.107b) nebo „**Matěj Grof**“ (f. l.118a). Je patrné, že syn přebral příjmení po svém otci. Můžeme si také všimnout kolísání podoby příjmení, a to i u zápisů psaných jedním písárem. Při křtu čtvrté dcery v roce 1736 je zaznamenán jako „**Matěj Grof podruh u Jiříka Hanuše sedláka**“ (f. l.132a). Dozvídáme se takto další informace o jeho životě v souvislosti se snahou o přesnější záznamy, která se projevuje ve zkoumaných matrikách od 30. let 18. století.

Při sňatku v roce 1721 byl jiný muž zapsán jako „**Petr syn Jindřicha Rychlovskeho**“ (Matrika O 1700–1776, f. l.18a). Při křtu svých dětí byl již chápán jako samostatný dospělý

jedinec, čemuž odpovídá pojmenování „**Petr Rychlovsý**“ (Matrika N 1700–1776, f. l.91a). Při druhém sňatku v roce 1725 přibývá označení „vdovec“: „**vdovec Petr Rychlovsý**“ (Matrika O 1700–1776, f. l.21b). Od 30. let se objevuje jako „**Petr Rychlovsý chalupník**“ (Matrika N 1700–1776, f. l.134a).

Dodatky jako vdovec, chalupník, rychtář, podruh atd. hrály svou roli při odlišování jedinců. V 18. století ve většině případů synové přebírali příjmi svých otců, i když to nebylo závazným pravidlem. Jak se rodiny rozrůstaly, rozšiřovalo se s nimi příjmi, které bylo jejich členům přiřazováno. Protože se velmi často čerpalo z ustáleného úzkého repertoáru rodnych jmen, která se navíc dědila z otce na syna, mohlo se v jedné farnosti v témže období objevit hned několik mužů se stejným rodným jménem a příjmim. V takovém případě posloužily zmíněné dodatky k jejich rozlišení.

Z matrik se dají též vyčíst další informace o průběhu života našich předků. V první řadě se jedná o změny společenského stavu. Např. Jan Kadavý je v roce 1736 uveden jako podruh u Václava Kadavého, svého otce (Matrika N 1700–1776, f. l.131b). Postupně však sám přebírá vůdčí úlohu v rodinném hospodářství, důkazem toho budiž dodatek „chalupník“ za jeho jménem při příležitosti křtu syna (f. l.142b). Důležité jsou rovněž zápis, v nichž se ke jménu otce nedospělého jedince přidává výraz „nebožtík“, a to zvláště tam, kde jsou úmrtní zápis neúplné nebo zcela chybí (v případě matrik farnosti Horní Štěpanice nejsou k dispozici za léta 1700–1721). V matrikách mívají různé podoby: „Daniel syn po nebožtíkovi Danielovi Antošovi“ (Matrika O 1700–1776, f. l.19a), „Vavřinec syn nebožtíka Jana Antoše“ (Matrika N 1700–1776, f. l.87b), „Jiřík pozůstalý syn po nebožtíkovi Jiříkovi Pochopovi“ (Matrika O 1700–1776, f. l.5a).

5 Shrnutí

Závěrem je třeba shrnout nejdůležitější rysy příjmí v 1. polovině 18. století. Ačkoli se ještě nejednalo o příjmení v dnešním slova smyslu, lze si povšimnout, že ve většině případů se příjmi ustalovalo a předávalo z otce na syna. Jako hlavní pojmenovací motiv se projevovaly příbuzenské vztahy, které člověka jednoznačně identifikovaly v rámci poměrně široké venkovské společnosti. Stejná motivace byla již dříve dominantní u pojmenování žen. Podoba příjmí ještě nebyla pevně fixovaná a užívalo se i několika variant (např. Krov/Grof, Klimenta/Klimentů). O převaze dvoujmenné pojmenovací soustavy nemůže být pochyb, v matrikách nebyl nalezen žádný dospělý jedinec bez příjmí. Naopak ani kombinace rodného jména a příjmi mnohdy nemusela postačovat k jednoznačné identifikaci. Proto se přidávaly různé dodatky, zvláště zaměstnání (kostelník, chalupník, sedláč, rychtář, podruh, kantor atd.). Způsob, jakým bývali muži do matriky zapisováni, byl ovlivňován rolí, v jaké v ní vystupovali, a také jejich věkem.

Při dostatečné pramenné základně lze sledovat postupný vývoj pojmenování u konkrétního jedince od dětství, kdy se vyděluje uvedením jména svého dospělého poručníka, nejčastěji otce, přes dospívání až po dospělost, kdy se osamostatňuje a začíná vystupovat sám za sebe. V té chvíli přijímá své vlastní příjmi, ovšem, jak již bylo výše zmíněno, většinou shodné s otcovým. Proměny v pojmenování naznačují, k jakým změnám v životě jedince docházelo, např. úmrť rodiče, vstup do manželství, úmrť manželky nebo postup na společenském žebříčku. Pojmenování se proto neomezuje pouze na identifikaci jednotlivce, ale přináší další informace o jeho životních osudech.

Literatura

- BENEŠ, J. (1962). *O českých příjmeních*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
 BŮŽEK, V. a P. KRÁL, eds. (2007). *Člověk českého raného novověku*. Praha: Argo.
 LE GOFF, J., ed. (1999). *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad.
 KNAPPOVÁ, M. (2002). *Naše a cizí příjmení v současné češtině*. Liberec: TAX AZ KORT.
 KOPEČNÝ, F. (1991). *Průvodce našimi jmény*. Praha: Academia.
 MOLDANOVÁ, D. (1983). *Naše příjmení*. Praha: Mladá fronta.
 PLESKALOVÁ, J. (1998). *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Brno: Masarykova univerzita.
Matrika farního úřadu Horní Štěpanice: Matrika NO 1700–1776. Inv. č. 2666, sign. 4898, kn. 2289. Sbírka matrik Východočeského kraje, Státní oblastní archiv Zámrsk.
Matrika farního úřadu Horní Štěpanice: Matrika Z 1722–1771. Inv. č. 2682, sign. 4901, kn. 2305. Sbírka matrik Východočeského kraje, Státní oblastní archiv Zámrsk.
 SVOBODA, J. (1964). *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha: Československá akademie.

Klíčová slova | Key words

antroponyma, vlastní jména, onomastika, příjmi, matriky, 18. století, mužská jména

anthroponyms, proper names, onomastic, second names, parish registers, 18th century, men's names

Mgr. Martina Kloudová

Ústav českého jazyka

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity

martina.kloudova@mail.muni.cz

Pomenovacie modely hydroným v povodí Hornádu na území Spiša

The naming models of hydronyms
in the basin of the Hornád River in Spiš region

Andrea Goútšová

Abstract | Abstrakt

The paper analysis the name models of those Hornad River basin hydronymic units that include the area of middle and lower Spiš. On the basis of motivational factors we put the particular water streams names into relationship models (VM A, B, C, D), in hydronymia thoroughly determined by L. Sičáková.

Článok analyzuje pojmenovávací modely hydronymických jednotiek rieky Hornád, ktoré se nacházejí na strednej a dolnej Spiši. Na pozadí motivačných faktorov rozdelenie jednotlivé názvy vodných tokov do príslušných vzťahových modelov (VM A, B, C, D), ktoré vypracovala L. Sičáková.

Rieka Hornád preteká rozsiahlym územím, ktoré v minulosti zahŕňalo oblasť niekdajšej Spišskej, Šarišskej a Abovskej stolice. Tento skúmaný kraj má rozmanitý charakter v tvárnosti, geologickej stavbe, vegetačnom kryte i v hospodárskom využití. Jego horopis je veľmi členitý a z geologickej hľadiska sa zaraďuje k viacerým geomorfologickým celkom. Jednotlivé údaje naznačujú, že ide o pomerne rozľahlú oblasť, už aj preto, že rieka Hornád má dĺžku toku 286 km a z hydrografického členenia riek predstavuje ľavostranný prítok Slanej, ktorý na Slovensku tvorí samostatné povodie s plochou 4 311 km² a dĺžkou toku 193 km, z toho 19 km tvorí štátne hranicu s Maďarskom. Z toho dôvodu sme sa rozhodli v príspevku analyzovať pomenovacie modely iba tých hydronymických jednotiek, ktoré odvodňujú územie stredného a dolného Spiša, zaberajúc najväčšiu časť povodia Hornádu.

Pri analýze hydronymického materiálu sa vychádza nielen z jeho jazykovej, ale aj mimojazykovej stránky. Práve tu je dôležité si uvedomiť, ako súdobé reálne vplyvvali na pomenovanie vodných tokov, a že túto skutočnosť je nevyhnutné zohľadniť pri designácii konkrétnej hydronymickej jednotky. Na to, aby sme správne klasifikovali získaný onymický materiál, keď sa a priori nesústredíme iba na jeho formálnu stránku, ale i na onymický obsah, vychádzame

pri opise štruktúry hydroným z doterajších výsledkov teoretického badania v oblasti modelovej teórie (Blanár pre antroponymiu 1970, 1976, 1996; Blanár – Matejčík, 1978, 1983; Majtán 1973 a Šrámek 1972, 1999 pre ojkonymiu).

Východiskom pri klasifikácii hydroným povodia Hornádu bola okrem Šrámkovej modelovej teórie¹ v toponymii (vzťahový model, slovotvorný alebo novšie názvotvorný model a slovotvorný typ) aj modelová koncepcia anojkoným, ktorú komplexne rozpracovala v monografii *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* J. Pleskalová (1992). Autorka použila termín štruktúrny model a štruktúrny typ, ktorý sa lepšie hodí na vyjadrenie pomenovacieho aktu, a to najmä v dvojslovných a viacslovných onymických jednotkách. Modelovú analýzu hydroným povodia Slanej na Slovensku ako prvá analyzovala L. Sičáková (2004), ktorá vychádzala z teoretických východísk R. Šramka, ale aj J. Pleskalovej. Jej terminológiu sme aplikovali i pri našej analýze, pretože v povodí Hornádu sa vyskytuje viac dvojslovných názvov, z toho dôvodu používame aj my termíny *vzťahový model* (VM), *štruktúrny model* (ŠM) a *štruktúrny typ* (ŠT).

Pomenovací model teda tvorí vzťahový model (výber pomenovacích motívov, vzťah medzi pomenúvateľom a objektom), štruktúrny model a štruktúrny typ, ktorý spolu stvárujú vybraný pomenovací model podľa platných jazykových zákonitostí. Vybraný pomenovací motív sa potom stvári pomenovacími princípmi (proprializácia apelatív, transonymizácia, derivácia, kompozícia a pod.). Štruktúrny (slovotvorný) typ je okrem jednotného slovotvorného významu daný rovnakou slovnodruhovou charakteristikou základu názvu a rovnakým slovotvorným formantom.

Na vznik onymickej jednotky má teda rozhodujúci vplyv vzťah pomenúvateľa k pomenovanému objektu (toku). Tento vzťah sa dá podľa R. Šramka (1972, s. 308) vymedziť štyrimi obsahovo-sémantickými kategóriami, ktoré sa dajú vystihnúť zámenami *kde* (vzťahový model I. alebo u J. Pleskalovej A), *kto*, *čo* (vzťahový model II. alebo B), *aký*, *za akých okolností* (vzťahový model III. alebo C) a zámenom *či* (vzťahový model IV. alebo D). Jednotlivé druhy vzťahových modelov sa môžu navzájom aj kombinovať. Zámena vymedzujúce jednotlivé kategórie vzťahových modelov majú platnosť onomastickej univerzálie, pretože platia všeobecne v každom jazyku (Krško 2009, s. 303).

Špecifíkum hydroným (v porovnaní s terénnymi názvami, oronymami a atď.) spočíva v tom, že motivačnými činitelmi už nie sú len apelatíva viažuce sa na oblasť vody (takto sa proprializáciou tvorili názvy v minulosti potok > Potok, rieka > Rieka), teda vzťahový model netvorí proprializované apelativum, ale motivantami sú predovšetkým ojkonymá, toponymá, antroponymá a pod. Pri presnom zaradení niektorých hydroným do jedného zo štyroch vzťahových modelov (A, B, C, D) však narážame na úskalia. Problémy pri klasifikácii do vzťahového

¹ Šrámkova modelová analýza proprialného pomenovacieho aktu vychádza z funkčného chápania onomastiky a umožňuje vo veľkej miere vyčleniť jednotlivé etapy onymického pomenovacieho procesu v celej jeho dĺžke trvania – od motivačných príznakov objektu, nominačnej komunikačnej situácie, vzťahu pomenovateľa k objektu, až po samotné užitie propria v komunikačnej situácii. (Pozri bližšie Šrámek 1972, s. 304–317).

modelu spôsobujú hydronymá, ktoré sú sekundárne motivované a obsahujú viacero na seba navrstvených onymických príznakov, niekedy dokonca explicitne vyjadrených svojou formál-nou štruktúrou. V takýchto prípadoch môže dochádzať k ich vzájomnému prekrývaniu, čím dochádza k zastieraniu dominantného, bezprostredne motivujúceho onymického príznaku. Zaradenie hydronyma do príslušného vzťahového modelu závisí teda od jeho motivačných príznakov. V danej súvislosti sa zhodne s A. Závodným (2010, s. 68) nazdávame, že treba vymedziť jednoznačnejšie kritériá na zaraďovanie jednotlivých názvov do vzťahových modelov a kategoricky vychádzať len z bezprostrednej motivácie názvu (nevychádzať z komplexnej motivačnej analýzy)². Znamená to teda, že pri analýze onymických príznakov sekundárne (v niektorých prípadoch aj terciárne, kvartérne) motivovaných názvov hodnotíme ako klasifikačný (a pre potreby modelovania dominantný) len posledný zo skupiny navrstvených onymických príznakov (v niektorých prípadoch aj explicitne vyjadrených)³ a z toho pri zaraďovaní názvu do vzťahového modelu aj vychádzame.

Vzťahový model A (VM A)

Do tohto pomenovacieho modelu sa zaraďujú, v súvislosti s vymedzením L. Sičákovej (2007, s. 212), hydronymá, ktoré vyjadrujú *polohu, smer toku* v teréne vzhľadom na relačný objekt (osada, vrch, les, pole, lúka), ktorý môže byť vyjadrený apelatívne alebo proprialne. To značí, že potok je pomenovaný podľa objektu, vedľa ktorého tečie, od ktorého tečie. Názov vyjadruje polohu alebo smer toku. Sem patrí najviac hydroným, ktorých súčasťou je osadný alebo terénny názov, pretože pomenúvajú toku tečúce od, do, vedľa osady, terénu. Uvedené podoby názvov predstavujú najzaužívanejšie modely názvov tokov motivovaných smerom alebo polohou vzhľadom na rovnako pomenovaný objekt. V danej súvislosti R. Šrámek (1999, s. 39) tvrdí, že podstatou VM A je lokalizujúci motív. Smerovanie toku sa stalo pomenovacím motívom časti hydroným *Predný jarok* (tok tečie bližšie k obci), *Stredný jarok*, *Zadný jarok*, pri ktorých je smerovanie alebo poloha vyjadrená explicitne. Sú však aj prípady, kde je tento motív vyjadrený implicitne, napr. sufixom *-ský* (*Arnutovský potok*).

Najfrekventovanejšie pomenovacie modely

- » VM A + B, ŠM: ADD + S; adjektívne hydronymá utvorené z proprií a apelatív sufixom *-ský, -anský/-iansky, -(c)ký* + apelatívum *potok* (*Arnutovský potok, Baldovský potok,*

² Pod komplexnou motivačnou analýzou chápeme enumeráciu všetkých sprostredkovaných motivácií určitého názvu.

³ Medzi najčastejšie formálne ukazovatele sekundárnej motivačie hydronym patria napr. topoformanty *-(ov)-ský, -cký, -ký*, ktoré sú v apelatívnej lexikálnej zásobe formálnymi ukazovateľmi vzťahových adjektív.

Banský potok, Gánovský potok, Iliašovský potok, Markušovský potok, Štvrtrocký potok, Tomášovský potok, Vernársky potok, Žakarovský potok); názvy vyjadrujú polohu toku vzhľadom na osadu, terénny útvar;

- » VM A + B, ŠM: ADD + S; adjektívne hydronymá utvorené z príslovky sufixom *-ný* + apelatívum *potok* (*Predný jarok, Zadný jarok, Horný potok*);
- » VM A, ŠM: Sd, ŠT: *-ka* (*Vydrničanka*), *-ek* (*Jamníček*); ide o substatntívne hydronymá utvorené z proprií spolu s ilustrujúcimi sufixmi; názvy potokov vyjadrujú, že tok tečie do alebo z obce;
- » VM A, ŠM: S; substantívne hydronymum utvorené z osadného názvu (*Hôrka*).

Hydronymá patriace do vzťahového modelu A

I. Názvy apelatívneho pôvodu VM A + B

Predný jarok (tečie bližšie k obci), *Stredný jarok* (tečie stredom chotára), *Zadný jarok* (tečie ďalej od obce ako *Predný potok*), *Horný potok* (vyjadruje svoju polohu vzhľadom na iný vodný tok), *Dolný potok* (vyjadruje smer toku dole do doliny), *Prostredný potok* (názov motivovaný polohou v teréne; potok má dve bočné ramená a vytvára dojem, že je uprostred), *Banský potok* (tečie od bane)

II. Jednoslovné názvy proprialného pôvodu (transonymizácia ojkoným a anojkoným)

VM A

Bindt (tečie osadou *Bindt*), *Bukovinka* (preteká osadou časťou *Bukovinka*), *Domaňovce* (tečie cez obec *Domaňovce*), *Dedinky* (tečie cez osadu *Dedinky*), *Dúbrava* (tečie cez obec *Dúbrava*), *Gápel* (tečie od vrchu *Gápel*), *Genier* (označuje miesto prameňa pri vrchu *Genier*), *Geredziny* (pramení v doline *Geredziny*), *Grajnár* (pramení pod vrchom *Grajnár*), *Henclová* (preteká obcou *Henclová*), *Holičky* (tečie od vrchu *Holičky*), *Hoľa* (preteká chotárom *Hoľa*), *Hôrka* (preteká cez osadu *Hôrka*), *Hrebeň* (tečie od vrchu *Hrebeň*), *Hýľ* (pramení pod vrchom *Hýľ*), *Jablon* (pramení pod vrchom *Jablon*), *Javorina* (pramení pod vrchom *Javorina*), *Kaľava* (tečie cez osadu *Kaľava*), *Kobyliar* (pramení pri vrchu *Kobyliar*), *Korban* (pramení pri vrchu *Korban*), *Lipník* (preteká lesom *Lipník*), *Mlynky* (tečie cez obec *Mlynky*), *Mlynovec* (tečie od vrchu *Mlynovec*), *Mrazenec* (preteká popri horskom masíve *Mrazenec*), *Muráň* (pramení pod vrchom *Muráň*), *Olša* (preteká osadou *Olša*), *Pipitka* (pramení pod vrchom *Pipitka*), *Prakovce* (preteká osadou *Prakovce*), *Roškovce* (tečie cez osadu *Roškovce*), *Rubáň* (preteká chotárom *Rubáň*), *Sľubica* (pramení pod vrchom *Sľubica*), *Smolník* (preteká osadou *Smolník*), *Studenec* (tečie cez osadu *Studenec*), *Stupy* (tečie vedľa samoty *Stupy*), *Surovec* (pramení pod vrchom *Surovec*), *Šopy* (preteká lesom *Šopy*), *Tiesňavy* (preteká dolinou *Tiesňavy*), *Trenk* (preteká lesom *Trenk*), *Trosky* (tečie

vedľa samoty *Trosky*), *Úhorná* (preteká obcou *Úhorná*), *Uloža* (preteká obcou *Uloža*), *Vítaz* (tečie cez obec *Vítaz*), *Závada* (tečie cez obec *Závada*), *Závistlivec* (tečie cez časť *Závistlivec* v osade Rudňany), *Žompy* (pramení pod vrchom *Žompy*)

Predložkové názvy

Do Čerednice (názov bol motivovaný smerovaním toku do lokality Čerednica),
Pod Kopančok (preteká honom Pod Kopancom)

VM A + B: (názvy tokov vyjadrujú, že potok tečie cez, vedľa alebo popri osade uvedenej v zátvorke)

- » *-ský: Arnutovský potok* (Arnutovce), *Baldovský potok* (Baldovce), *Bijacovský potok* (Bijacovce), *Buglovský potok* (Buglovce), *Folkmársky potok* (Folkmár), *Gánovský potok* (Gánovce), *Hadušovský potok* (Hadušovce), *Harakovský potok* (Harakovce), *Harichovský potok* (Harichovce), *Helcmanovský potok* (Helcmanovce), *Hodkovský potok* (Hodkovce), *Hrhovský potok* (Spišský Hrhov), *Hrišovský potok* (Hrišovce), *Iliašovský potok* (Iliašovce), *Jablonovský potok* (Jablonov), *Jaklovský potok* (Jaklovce), *Katúnský potok* (Katúň), *Klčovský potok* (Klčov), *Kolinovský potok* (Kolinovce), *Levočský potok* (Levoča), *Lúčanský potok* (Lúčka), *Markušovský potok* (Markušovce), *Matejovský potok* (Matejovce nad Hornádom), *Nemešanský potok* (Nemešany), *Olcnavský potok* (Olcnavá), *Pavlanský potok* (Pavlany), *Ponrácovský potok* (Ponrácovce), *Porátsky potok* (Poráč), *Richnávský potok* (Richnava), *Slatinský potok* (Slatina), *Sloviniský potok* (Slovinky), *Smižiansky potok* (Smižany), *Švedlársky potok* (Švedlár), *Tomášovský potok* (Spišské Tomášovce), *Vernársky potok* (Vernár), *Žakarovský potok* (Žakarovce)
- » *-(c)ky: Čenčický potok* (Čenčice), *Gelnický potok* (Gelnica), *Hrabušický potok* (Hrabušice), *Smolnický potok* (Smolnická Huta), *Štvrtocký potok* (Spišský Štvrtok)
- » *-iansky: Bystriansky potok* (Bystrany), *Doliansky potok* (Doľany), *Hutníanský potok* (Novoveská Huta), *Ordzoviansky potok* (Ordzovany), *Rudníanský potok* (Rudňany)

III. Názvy odvodene

Jednoslovné odvodene proprieálne názvy (od osadných názvov)

VM A

- » *-ka: Margecianka* (preteká cez osadu *Margecany*), *Vydrničanka* (preteká osadou *Vydrník*)
- » *-ek: Jamníček* (tečie cez obec *Jamník*)

Dvojslovné odvodene názvy (od terénnych názvov)

- » *-(s)ky: Babinský potok* (pramení pod vrchom *Babiná*), *Gombársky potok* (preteká lesom *Gombárka*), *Hekerovský potok* (preteká chotárom *Hekerová*), *Jaminský potok* (pramení pod vrchom *Jamina*), *Krčmársky potok* (preteká cez *Krčmársku*), *Materský potok* (tečie chotárom *Materská*), *Stožský potok* (preteká južne od *Stožiek*),

Velkokotlinský potok (preteká chotárom *Velká Kotlina*), *Vyšnorolský potok* (má miesto prameňa a ústia v lokalite *Vyšné role*)
 » *-(c)ky: Zbojnícky potok* (preteká chotárom *Zbojnícka*)

Vzťahový model B (VM B)

Obsahuje hydronymá označujúce druh objektu priamo. Názvy priamo pomenúvajú to, na čo sa pýta pomenovací motív, čo tam je. Tieto vodné názvy implicitne obsahujú parciálny sémantický príznak lokalizácie, ktorý je však vägny a jednotlivcom mimo miestnej mikrosociety nič nehovoriaci. Patria sem hydronymá apelatívneho pôvodu, ktoré svojím lexikálno-sémantickým významom označujú pomenovaný objekt, napr. *dolina* je potok v údolí, *Maryšina dolina*, vyjadruje potok pretekajúci *Maryšinou dolinou*. Je zrejmé, že najprv bola pomenovaná dolina a celý názov sa prenesol na nový objekt ako hotový útvar.

Hydronymá vznikli transonymizáciou terénnych názvov a poloha pomenúvaného toku je totožná s polohou relačného objektu. Tieto názvy sa vzťahujú zväčša na krátke toky s dĺžkou od 1 do 3 km, ich dĺžka zväčša zodpovedá dĺžke doliny. Aj keď sa homonymnými názvami pomenovali dva rôzne objekty, v komunikačných súvislostiach bolo jasné, o ktorom objekte sa hovorí. Názvy jednotlivých tokov mohli byť motivované rôznymi geomorfologickými útvarmi (laz, vrch, hrb), priamym označením vodného objektu alebo motivované blízkym vodným (jazero, rybník, potok, mláka, jarok) alebo iným objektom (mlyn, pole a pod.).

Do tohto modelu zaraďujeme aj názvy, ktoré boli motivované rastlinným či stromovým porastom (*Dubina*), alebo výskytom určitého živočicha (*Svinský potok* – pomenovanie toku súvisí s napájaním domácich zvierat nachádzajúcich sa vo výbehu v blízkosti toku). Tieto názvy motivované rastlinnými, stromovými porastmi či živočíchmi tvoria akýsi prienik medzi vzťahovým modelom B a C, ale do tohto vzťahového modelu ich zaraďujeme zhodne s A. Závodným (2010, s. 71) z toho dôvodu, že dominantný onymický príznak sa neviaže priamo na vodný objekt, ale na iný objekt, ktorý ovplyvňuje povahu pomenovaného vodného objektu. Čo sa týka hydronym apelatívneho pôvodu, tie sú členené do skupín podľa svojich základných motivačných činiteľov, ktorými sú: *tvar terénu, kvalita a zloženie pôdy, cesty, stavby, toky, rastlinný porast*. V motivačných skupinách sa vyskytujú substantívne i adjektívne, derivované i nederivované, jednoslovné i dvojslovné štruktúrne modely a typy.

Najfrekventovanejšie pomenovacie modely

- » VM B, ŠM: S; štruktúrny model sa nečlení na štruktúrne typy (*Dolina, Domky, Hámor, Jarček*); názvy vyjadrujú, že toky tečú cez dolinu, v blízkosti domov, hámra, cez mokrý objekt, resp. kde ležal nejaký objekt.

- » VM B, ŠM: Sd, ŠT: *-ka*: substantívne hydronymá utvorené zo slovesného základu sufixom *-ka* (*Ráztoka*); názvy vyjadrujú, že potok má podobu toho, čo je pomenované apelatívom;
- » VM B, ŠM: Sd, ŠT: *-ka*: hydronymá utvorené z apelatív označujúcich kvalitu, zloženie pôdy (*Slatvinka*); názov vyjadruje, že potok preteká mokrým terénom;
- » VM B, ŠM: Sd, ŠT: *-ava, -ny, -(n)ík, -ský*; substantívne hydronymá utvorené z apelatív označujúcich rastliny a porasty; bez sufixu (*Hložie, Záružlie*), sufix *-ava* (*Dúbrava*); sufix *-ny* (*Lopušný jarok, Lúčny potok*); sufix *-(n)ík* (*Chmeľník*); sufix *-ský* (*Tarnovský potok*);
- » VM A + B, ŠM: ADd + S; adjektívne hydronymum utvorené z apelatív sufix *-ský* (*Dolinský potok*), sufix *-ný* (*Krížny potok*); názvy potokov vyjadrujú, že toku tečú cez dolinu, okolo kríža;
- » VM C + B, ŠM: ADd + S; adjektívne hydronymum utvorené z anojkoným (*Hluchá dolina, Knolská dolina*); názvy dokumentujú fakt, že tečú rovnomenou dolinou;
- » VM D + B, ŠM: SADd + S; adjektívne hydronymum utvorené z anojkoným (*Dudášova dolina, Maryšina dolina, Gubova dolina*); názvy signalizujú, že tečú dolinou, ktorá patrila určitému majiteľovi.

Hydronymá patriace do vzťahového modelu VM B

1. Pomenovacím princípom je proprializácia apelatív a pomenovacím motívom sú:
 - a) **terénnne tvary** – *Dolina* (potok v údoli); sufix *-ský*: *Dolinský potok* (potok tečúci dolinou); sufix *-ka*: *Ráztoka* (potok na mieste, kde sa roztekajú potoky)
 - b) **kvalita a zloženie pôdy** – *Slatvinka* (< apel. *slatvina* – označovala močaristú pôdu pri žriedlach so zlým odtokom; ide o močaristú pôdu)
 - c) **stavby** – *Domky* (názov toku vyjadruje, že potok tečie okolo malých domčekov), *Hámor* (potok pri hámri)
 - d) **voda, toky, pramene** – *Jarček* (názov potoka vznikol podľa charakteru pramennej oblasti toku a označuje malý potôčik)
 - e) **rastlinný porast** – *Hložie* (názov motivoval porast pri brehoch potoka; < apel. *hloh*); *Záružlie* (motivantom názvu toku sa stali vodomilné rastliny so žltými kvetmi v okolí potoka; < apel. *záružlie*); sufix *-ava* (*Dúbrava* – tok tečie cez lokalitu porastenú *dubami*); *-ny* (*Lopušný jarok* – potok tečie cez *lopušný* porast; *Lúčny potok* – potok preteká cez *lúku*); *-(n)ík* (*Chmeľník* – tok tečie *chmeľovým* porastom); *-ský* (*Tarnovský potok* – potok preteká *tŕňovým* porastom)
2. Pomenovacím princípom je transonymizácia anojkoným (toky tečú rovnomenou dolinou, lúkou, objektom)

VM D + B

Dudášova dolina, Gubova dolina, Maryšina dolina, Šuvarska dolina

VM C + B

Hluchá dolina, Knolská dolina, Kráľova dolina, Medvedia dolina

Vzťahový model C (VM C)

Zaraďujú sa tu hydronymá, ktoré charakterizujú pomenúvaný tok alebo relačný objekt na základe jeho typických, diferencujúcich vlastností. Odpovedajú na otázku, ako je situovaný objekt v katastri, aké to tam je? Na vznik hydroným patriaci do vzťahového modelu C vplyvali rôzne motivačné činitele, na základe ktorých sme ich začlenili do motivačných skupín. Vzťahový model C je jediným spomedzi vzťahových modelov, v ktorom sú názvy motivované vlastnosťami (s priamym alebo preneseným – metaforickým/metonymickým významom) bezprostredne spätými s vodným objektom. Najčastejším pomenovacím motívom bol druh porastu (stromy, kry) alebo istý druh živočíchov, ktorý pomenúvatelia vybrali ako diferencujúci v porovnaní s príslahlými tokmi. Uvedené štruktúrne typy názovov označujú toku, v ktorých sa výskyt zvláštneho druhu živočicha stal významnou rozlišovacou vlastnosťou. Okrem určitého druhu relačného objektu zohral v pomenovacom procese významnú úlohu aj samotný tok, a to najmä jeho *velkosť, rýchlosť, povaha, zloženie dna, zvuk*, ktorý vydával, ale aj iné činitele. Najdôležitejší príznak toku alebo relačného objektu sa odrazil v názve. Do toho vzťahového modelu sme zaradili aj hydronymá, ktorých názov má metonymický, alebo metaforický pôvod. Jednotlivé názvy mali totiž svojským spôsobom vyjadriť nápadný znak daného objektu.

Pri tvoreni hydroným vzťahového modelu C sa uplatnili podobné pomenovacie postupy, ako aj v iných vzťahových modeloch. Prevládajú dvojslovné štruktúrne modely s vyjadrením druhom objektu (toku), ktorý je predmetom pomenovania.

Najfrekventovanejšie pomenovacie modely

- » VM C, ŠM: AD, nečlení sa na štruktúrne typy; hydronymum v podobe adjektíva z rôznych sémantických skupín: *Bystrá* (rýchlosť toku), *Hlboká* (rozmer toku);
- » VM C + B, ŠM: AD + S; hydronymum utvorené z adjektíva a apelatíva *potok*, uvedený model sa vyskytuje v každej skupine s rôznymi motivačnými činiteľmi: *Bystrý potok* (rýchlosť toku), *Dlhý potok* (dlžka toku), *Suchý potok* (povaha dna), *Úzky potok* (rozmer toku);
- » VM C + B, ŠM: ADd + S; adjektívne hydronymum utvorené z apelatív; sufix *-í + potok* (*Havraní potok, Medvedí potok*);

- » VM C, ŠM: Sd, ŠT: -ík; zaraďujú sa sem hydronymá utvorené z adjektívneho a substantívneho základu rôznych sémantických skupín: sufix *-ík* (*Hlásnik* – motivantom názvu sa stala hlasno tečúca voda; *Rudník* – tok s výskytom rudy; *Zlatník* – názov bol motivovaný prítomnosťou zlatonosného piesku v koryte potoka).

Hydronymá patriace do vzťahového modelu VM C

Hydronymá motivované nasledovnými znakmi

- a) **veľkosť toku** – VM C + B: *Dlhý potok*, *Hlboký potok* (tečie hlbokou dolinou), *Úzky potok*, *Krivý potok* (nerovný tvar toku), *Malý Kysel*, *Malý Ružinok* (rozmer toku), *Rovný potok*, *Zlámaný potok* (tvar toku)
- b) **rýchlosť toku** – VM C + B: *Bystrý potok*, *Tichý potok*; VM C: *Bystrá*, *Hlboká*
- c) **povaha, kvalita vody, toku** – sufix *-ový*: *Hrčkový potok* (voda sa valila cez okrúhle kamene na dne potoka a vytvárala obraz hrčiek), *Perlový potok* (potok sa akoby perlí odrazom slnečných lúčov odo dna potoka); *Suchý potok* (v dôsledku klimatických zmien, najmä v lete, vysychá), *Zimná voda* (teplota vody, chladnejšia než ostatné); VM C: *-ík* (*Strateník* – názov vznikol podľa charakteru, občasnosti toku)
- d) **zvuk toku** – *Hlásnik*
- e) **zloženie dna, toku** – VM C + B: *Biela voda*, *Biely potok* (biele kamene na dne), *Červený potok* (hlinité dno), *Tmavý potok*, *Čierny potok* (tmavé dno), *Krikľavý potok* (zelenkavé zafarbenie kameňov na dne potoka), *Zlatý potok* (názov bol motivovaný prítomnosťou zlatonosného piesku v koryte potoka); sufix *-ný*: *Blatný potok* (blatistý terén), *Kamenný potok* (kamene na dne potoka), *Železný potok* (v potoku sa nachádzal určitý obsah železa); *-istý*: *Kamenistý potok*, *Vápenistý potok* (vápenisté, biele sfarbenie dna); *-ník*: *Rudník*, *Zlatník*
- f) **stromová vegetácia** – VM C + B: *-ový* (*Brezový jarok*, *Rakytný potok*); *-inský* (*Dubinský potok*, *Jedlinský potok*); VM C: *-ec* (*Jaseňovec*, *Lieskovec*, *Lipovec*, *Oľšavec*)
- g) **výskyt živočíchov** – VM C + B: *-í* (*Borsučí potok*, *Havraní potok*, *Kozí potok*, *Medvedí*, *Sokolí potok*, *Vlčí potok*, *Zajačí potok*); *-ný* (*Rybňí potok*); VM C: *-ec* (*Rakovec*)

Vzťahový model D (VM D)

Do tohto modelu sa zaraďujú hydronymá vyjadrujúce privlastňovací vzťah „čí“, ktorý je podľa R. Šrámka (1999, s. 45) jeden z najstarších a najrozšírenejších propriálno-pomenovacích

motívov. Posesívny vzťah vyjadruje sociálno-kultúrny a sociálno-ekonomický fakt, že „niečo niekomu patrí“. Do vzťahového modelu D zaraďujeme iba názvy vodných tokov, ktorých súvislosť s názvami z iných onymických kategórií nemáme písomne doloženú. Názov, ktorý by zachytával vlastníctvo alebo dajaký iný vzťah k určitému územiu, však ani nikdy nemusel existovať, pretože mohlo ísť o vlastníctvo/vzťah k veľmi malej časti územia – hon, pole, lúčka. Z toho dôvodu považujeme za nevyhnutné poznámať, že antroponymá ako priame motivanty hydronymám sú veľmi zriedkavé. Ako motivanty hydronymám majú len sekundárnu (nepriamu) motiváciu, hovoríme o sprostredkovanej motivácii cez terénnu názov. Napriek tomu, že pomenovanie obsahuje antroponymum, z čoho by sme mohli a priori usudzovať o posesívnom vzťahu, v hydronyme nie je zahrnutý vlastnícky vzťah. Do hry vstupuje demotivácia (deonymizácia), pri ktorej dochádza k strate formálnej a sémantickej súvzťažnosti medzi motivujúcim a motivovaným slovom (Furdík 2004, s. 25). Motivované slová sa demotivujú najskôr na úrovni významu, neskôr na úrovni formy. Z toho následne vyplýva, že hydronymum *Fedorkin jarok* nepoukazuje na fakt, že ide o potok, ktorý patrí *Fedorke*. Sekundárna motivácia vyjadruje, že názov potoka obsahujúci antroponymum preteká územím majiteľa, ktorého meno je obsiahnuté v terénnom názve (Krško 2006, s. 329). *Fedorkin jarok* bol motivovaný tým, že preteká cez územie nazývané *Fedorkina lúka*.⁴

V tomto modeli do istej miery oslabujeme obsahovo-sémantickej analýzu a vychádzame skôr z formálnej, štruktúrnej analýzy, ktorá je explicitne vyjadrená sufixmi *-ov*, *-ov-ec*, *-ová*, *-in*, *-ka* (*-ič-ka*), ale aj sufixmi *-ov-ský*, *-ov-ská*, *-ov-ské*, ktoré v morfológii slovenského jazyka primárne nevyjadrujú posesivitu, ale vzťahovosť adjektív.

Na (ne)vyjadrení posesivity sa najviac zúčastňujú propriá (priezviská, rodné a živé mená): *Fedorkin jarok*, *Vavrincov potok*. Podiel apelatív na vyjadrovaní privlastnenia nie je častý, no nachádzame ho v názvoch: *Krčmárov potok*, *Kňazov potok*. Posesívne apelatívne názvy vznikali v súvislosti s cirkevným majetkom a inštitúciami nachádzajúcimi sa v blízkosti pretekajúcich tokov, čím odrážali vzťah k cirkevnej vrchnosti. V adjektívnych hydronymách ženského rodu s príponou *-ová* sa názvom stalo priezvisko (Romanová). L. Sičáková (2007, s. 222) uvádzá, že podoby hydronymám so sufixom *-ová* nevyjadrujú privlastňovací vzťah a pri pomenúvaní objektu v nárečiovom prostredí mohlo dôjsť k splynutiu dvoch skupín prídavných mien (privlastňovacích a vlastnostných). Tieto hydronymá následne prešli zo skupiny privlastňovacích prídavných mien do skupiny vlastnostných prídavných mien. Relatívnosť (ne)vyjadrenia possesivnosti možno nájsť pri hydronymách s príponami *-ka* (*Kušnierka*), *-ovský* (*Kubovský potok*). V bohatom korpuse hydronymám povodia Hornádu nachádzame aj jednoslovné názvy typu *Kiserov*, *Polákov*, ktoré označujú zväčša veľmi krátke toku a tečú v tesnej blízkosti podobne pomenovaného poľa (určitého terénu).

⁴ Pozri bližšie: Goótšová 2010, s. 98.

Najfrekventovanejšie pomenovacie modely

- » VM D + B, ŠM: ADD + S; adjektívne hydronymá utvorené z proprií (osobných mien) sufixom *-ov* + apelatívum *potok*: *Horijov potok*, *Kuncov potok*, *Uramov potok*, *Vavrincov potok*; *-ový*: *Petrový potok*; *-in* + apelatívum *potok (jarok)*: *Fedorkin jarok*;
- » VM D, ŠM: ADD, ŠT: *-ov*, *-ová*; adjektívne hydronymá odvodené od osobných mien; *-ov* (*Kiserov*), *-ová*: *Mištová*, *Romanová*; *-ovec*: *Baltizarovec*, *Ďurkovec*;
- » VM D + B, ŠM: ADD + S; adjektívne hydronymá utvorené z proprií mužského rodu, sufix *-ovský* + apelatívum *potok (Loviškovský potok)*;
- » VM D + B, ŠM: Sd, ŠT: *-ka*, *-in*; substantívne hydronymá utvorené z proprií, sufix *-ka* (*Jozefka*, *Kušnierka*); *-in* (*Matildin*).

Hydronymá patriace do vzťahového modelu VM D

VM D

-ov: *Kiserov*, *Polákov*

VM D + B

Capkov potok, *Dubášov potok*, *Francov potok*, *Hermanov potok*, *Horijov potok*, *Hrelíkov potok*, *Kňazov potok*, *Koveľov potok*, *Krčmárov potok*, *Kuncov potok*, *Trenkov potok*, *Uramov potok*, *Vavrincov potok*, *Vintorov potok*

VM D + B

-ový: *Petrový potok*

VM D

-ová: *Mištová*, *Romanová*

VM D + B

-ovský: *Loviškovský potok*
-ský: *Kubovský potok*, *Lacimberský potok*
-in: *Fedorkin jarok*

VM D

-ovec: *Baltizarovec*, *Benkovec*, *Ďurkovec*
-ka: *Jozefka*, *Kušnierka*
-in: *Matildin*

Literatúra

BLANÁR, V. (1970). Špecifikum onomastiky. In *Zborník materiálov zo sympózia o teoretických a metodologických otázkach onomastiky a 2. slovenskej onomastickej konferencie*, ed. Š. Krištof, s. 15–35. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

BLANÁR, V. (1976). Lingvistický a onomastický status vlastného mena. In *6. slovenská onomastická konferencia*, ed. M. Majtán, s. 23–29. Bratislava: Veda.

BLANÁR, V. (1996). *Teória vlastného mena (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii)*. Bratislava: Veda.

BLANÁR, V. a J. MATEJČÍK (1978). *Živé osobné mená na strednom Slovensku 1: Designácia osobného mena*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

BLANÁR, V. a J. MATEJČÍK (1983). *Živé osobné mená na strednom Slovensku 2: Distribúcia ob-sahových modelov*. Martin: Osveta.

FURDÍK, J. (2004). *Slovenská slovotvorba*. Prešov: Náuka.

GOÓTŠOVÁ, A. (2010). (Ne)vyjadrenie posesívnych vzťahov v hydronymii Hornádu. In *Varia 19: zborník plných príspevkov z 19. kolokvia mladých jazykovedcov (Trnava – Modra-Harmónia 18.–20. 11. 2009)*, ed. J. Hladký, s. 97–102. Trnava: Trnavská univerzita, Slovenská jazykoved-ná spoločnosť pri SAV.

MAJTAŇ, M. (1973). Štruktúrne typy slovenských chotárnych názvov. In *4. slovenská onomas-tická konferencia*, ed. M. Majtán, s. 147–160. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

KRŠKO, J. (2006). Antroponymá ako motivanty terénnych názvov a hydroným. In *Acta ono-mastica 47*, s. 326–336. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR.

KRŠKO, J. (2009). Pomenovacie modely v hydronymii povodia Hrona. In *Varia 16*, ed. G. Múcsková, s. 302–309. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, Jazykovedný ústav Ludovíta Štúra SAV.

PLESKALOVÁ, J. (1992). *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*. Jinočany: Nakladatelství a vydavatelství H&H.

SIČÁKOVÁ, L. (2004). Pomenovacie modely v hydronymii. In *Slovenčina na začiatku 21. sto-ročia*, ed. M. Imrichová, s. 278–282. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied.

SIČÁKOVÁ, L. (2007). Pomenovacie modely hydroným z povodia Slanej. In *Súradnice súčas-nej onomastiky*, eds. P. Považaj a P. Žigo, s. 210–227. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akademie vied, Jazykovedný ústav Ludovíta Štúra SAV.

ŠRÁMEK, R. (1972). Toponymické modely a toponymický systém. *Slovo a slovesnosť* 33: s. 304–317.

ŠRÁMEK, R. (1999). *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita.

ZÁVODNÝ, A. (2010). *Vzťahové a štruktúrne modely slovenských prítokov Moravy*. Rukopis di-zertačnej práce.

Klíčová slova | Key words

onomastika, hydronyma, Hornád, Spiš, pojmenovací modely

Mladí lingvisté 2012: A. Goótšová

onomastic, hydronyms, Hornád River, Spiš, the naming models

PhDr. Andrea Goótšová

Katedra slovenského jazyka a literatúry

Fakulta humanitných vied UMB

Banská Bystrica

agootsova@zoznam.sk

Srovnávací lingvistika

Vybraná česká a slovinská slovesa a problém ekvivalence slovinských předložek za a o

Selected Czech and Slovenian verbs and the problem of equivalence of the Slovenian prepositions *za* and *o*

Jarmila Stříteská

Abstract | Abstrakt

The comparison of valency positions of seven verbs of the semantic group "speaking, thinking, reception" showed discrepancies from the rule of equivalence of the Slovenian prepositions "za" and "o" and a frequent variety of expression. That is why exercises were made on the basis of the described disputable equivalence.

Srovnání valenčních pozic sémantické skupiny „mluvení, myšlení, vnímání“ prokázalo odchyly od obecného pravidla ekvivalence českých a slovinských předložek „za“ a „o“. Ty byly přehledně zachyceny pomocí tabulkových schémat a na jejich základě byla vypracována gramatická cvičení.

1 Úvod

Český a slovinský jazyk patří do jedné slovanské jazykové větve. Čeština se ocítá na její západní straně a slovinština na jižní. Pokud je jeden z jazyků naším mateřským, při osvojování si druhého se zcela přirozeně uplatňuje „slovanská jazyková intuice“ a mnohdy i analogie. Avšak je pokaždé třeba si vyvozené výsledky ověřit, protože zdaleka ne vždy se jedná o vzájemně ekvivalentní jazykové jevy.

Tento příspěvek se zabývá právě problematikou ekvivalence, a to ekvivalentní slovinských předložek *za* a *o* v případech, kdy označují předmět zasažený dějem, nebo cíl a účel. Uvedené předložky naleží komplementům velkého množství slovinských sloves, tato práce se však zabývá pouze sedmi vybranými slovesy sémantické skupiny „mluvení, myšlení, vnímání“.

2 Česká a slovinská valenční teorie

Aby bylo možné popsat distribuci konkrétních předložek, je nutné vyjít z komplexnějšího jevu, z příčiny podoby předložkových komplementů, který představuje valence. František Daneš

tento syntaktický jev definoval jako „schopnost dominujícího člena vyžadovat jistý počet dominovaných valenčních členů, zpravidla též v jistých tvarech [...]“ (AMČ3 1987, s. 18).

Danešova koncepce valence je mnohými českými lingvisty dodnes přijímána a dále rozpracovávána. Pro slovinskou syntaktickou teorii se stala východiskem pro formulaci valenční teorie, která se od české liší jen nepatrнě.¹ V obou případech je valence pojímána především jako schopnost sloves, ale i substantiv a adjektiv, vyžadovat jistý počet valenčních pozic. V obou pojetích se však liší podoba syntaktické roviny, kde se valence realizuje. Česká valenční syntax je pojímána jako dvourovinny celek, ve kterém se vedle hloubkové sémantické roviny, kde je relevantní především význam a obsah jazykových jednotek, nachází také formálně-gramatická rovina. Tato úroveň je chápána jako rovina hierarchizovaných větných členů a zároveň jako rovina výrazových prostředků. Tyto prostředky vyjadřují význam sémantické roviny, přičemž právě sémantická povaha jevů je považována za určující (AMČ2 1986, s. 9).

Oproti českému dvourovinnému pojedí syntaxe operuje slovinská teorie se třemi syntaktickými rovinami. Hloubková rovina syntaxe se ve slovinském pojedí nijak neliší od české koncepce sémantické roviny. Rovina gramatické formy je potom ale již chápána odlišným způsobem. Formálně-gramatická rovina se ve slovinském pojedí rozděluje na rovinu větných členů a rovinu konkrétního výrazu jazykových jednotek (Križaj-Ortar 1990, s. 129–131; Žele 2001, s. 71–72). Tato třetí rovina je chápána jako realizace systému, který pomoci vztahů vytváří valence. Takovou rovinu by bylo možné v českém pojedí nazývat rovinou aktuálního členění (AMČ3 1987, s. 9). Zdá se důležité znovu zdůraznit, že syntaktický jev valence je jak z českého, tak ze slovinského hlediska shodný. Jestliže je tedy valence považována za usouvzažňovací větovorný vztah formálně-gramatické roviny a je ve slovinském pojedí přítomna jen na rovině větných členů a gramatických forem, musí se jistým způsobem projevit i na třetí, nejkonkrétnější rovině výrazu jazykových jednotek. A tak tomu skutečně je. Valence určuje jazykovému systému podobu jeho realizace. Ač je tedy chápání syntaktických rovin v obou valenčních teoriích rozdílné, jev valence jako jádro závislostní syntaxe je shodný (Stříteská a Bednáříková, „Proč jsou vůbec rozdíly“).

3 Rozdílné projevy valence u sloves „mluvení, myšlení, vnímání“

Protože mezi českými a slovinskými syntaktiky panuje principiální shoda, je možné se zabývat konkrétními jazykovými rozdíly, kde se jedná o vyjádření stejné sémantiky různými gramatickými prostředky, tedy o problém ekvivalence. Za pomoci českého a slovinského valenčního

¹ Ve slovinské syntaxi je tvůrckým ucelené valenční teorie Andreja Žele, která se ve svých pracích (2001, 2003, 2008, 2012) orientuje především na slovesnou valenci.

slovníku (Svozilová, Prouzová a Jirsová 2005; Žele 2008), českého i slovinského korpusu² a také nemalé pomoci mnohých slovinských mluvčích byl vytvořen srovnávací slovník nejfrequentovanějších českých a slovinských sloves s příslušnými valenčními pozicemi a s příklady jejich konkrétního výskytu ve větě. Slovesa byla uspořádána podle sémantické klasifikace predikátorů, jak ji vytvořili František Daneš a Zdeněk Hlavsa (1981).

Pro účely tohoto příspěvku byla zvolena sémantická skupina „mluvení, myšlení, vnímání“, jejímž společným znakem je participant informace, který se velmi často objevuje ve valenčním poli sloves. Tento participant lze charakterizovat jako „myšlenkový obsah, který představuje předmět komunikace“ (Daneš a Hlavsa 1981, s. 149). Participant informace má nejčastěji podobu objektového komplementu ve formě substantiva či zájmena, který může být jak nepředložkový, tak předložkový. V distribuci předložek těchto komplementů dochází mezi jazyky mnohdy k velkým rozdílům.

4 Problematická ekvivalence slovinských předložek za a o

V tomto příspěvku se pozornost zvláště zaměřuje na sedm českých a jím ekvivalentních slovinských sloves z uvedené sémantické skupiny. Z mnoha jejich sémantických okruhů a valenčních pozic jsou vybrány pouze pozice s předložkami, které označují předmět zasažený dějem, nebo cíl, případně účel. Proto se výklad nejčastěji týká slovinských předložek za nebo o, které uvedeným kritériím nejčastěji vyhovují.

slovinská slovesa	česká slovesa
cíl, účel	
za koga (A)	na někoho (A)
	za někoho (A)
	pro někoho (A)
předmět zasažený dějem	
za koga (A)	o někom (L)
	o někoho (A)
o kom (L)	o někom (L)

Jak je patrné z tabulky, lze obecně říci, že slovinská předložka za náležející komplementu objektovému v akuzativu se může do češtiny překládat jako *na*, *za* nebo *pro*, pokud se jedná

² Český národní korpus SYN2005; Korpus slovenskega jezika.

o vyjádření cíle nebo účelu. Objektový komplement na české straně zůstává stejný – akuzativní. V případě, že slovinská předložka ve spojení s komplementem v akuzativu označuje předmět zasažený dějem, je jí podle schematizovaného pravidla ekvivalentní předložka *o*, která v češtině náleží většinou komplementu v lokálu, v jistých případech i komplementu v akuzativu. Pokud slovinské sloveso obsazuje pozici s komplementem v lokálu a s předložkou *o*, české sloveso se podle obecného pravidla chová stejně (Stankovská 2009, s. 218–224).

4.1 vedeti/vědět

Uvedené obecné pravidlo u vybraných sedmi sloves sémantické skupiny „mluvení, myšlení, vnímání“ platí jen do jisté míry. Často se objevují dubletní vyjádření nebo odchylky, které lze demonstrovat například na slovesu „vědět“ ve vybraném sémantickém okruhu „mít vědomost, užívat informaci“. Jiný sémantický okruh není uveden, protože v dalších významech, které sloveso obsahuje, se problém s ekvivalencí slovinské předložky *za* nebo *o*, neobjevuje.³

Mít vědomost, užívat informaci					
1.a	o kom o čem	Ampak nič drugega ne vem <i>o tebi</i> . <i>O tem</i> bodo več vedeli neposredno vpleteni.	1b	o někom o něčem	Vím <i>o</i> vynikající švadleně . Novináři <i>o</i> jeho úteku vědí.
1.2a	za kaj	Ve <i>za</i> njegovo <i>preteklost</i> .			
2a	o kom kaj o čem kaj	Ga je kdo srečal ali <i>kaj</i> ve <i>o njem</i> ? Zgodovina ve <i>veliko o tem</i> .	2b	o někom něco o něčem něco	O té nové učitelce nevíme nic zajímavého. Ve světě moc věcí o Česku nevědí.
3.1a	o kom od koga o čem od koga	<i>Od njegovih stasih je</i> <i>o njem</i> vedel. <i>O njeni težavi Žana</i> ve <i>od</i> njene <i>prijatelja</i> .	3b	o někom od někoho o něčem od někoho	Od jeho matky o něm věděla všechno. O manželčině nevěře kolega ví od její přítelkyně .
3.2a	za koga od koga za kaj od koga	<i>Od mene</i> ve <i>za njo</i> . <i>Od njegovih staršev</i> ve <i>za to</i> .			

³ V levém sloupci v tabulce jsou uvedeny pozice slovinského slovesa, tedy pozice „a“. Napravo ve stejné úrovni jsou potom umístěny odpovídající české pozice „b“. Pokud existuje na slovinské či české straně více možností vyjádření, jsou pozice označené desetinným čísluváním (např. 1.1a, 1.2a), aby bylo zřejmé, že se jedná o variantu jedné pozice v druhém jazyce (např. 1b). V případě, že se na následujícím řádku jedná již o další pozici, je tato položka označena jinou číslicí (např. 2a, 2b).

Mít vědomost, užívat informaci				
4.1a	o kom iz česa o čem z česa	<i>O njih</i> smo vedeli <i>iz plakatov.</i> <i>O tem potresu</i> so vedeli <i>iz časopisa.</i>	4b	o někom z něčeho o něčem z něčeho
4.2a	za koga iz česa za kaj iz česa	<i>Iz Dela</i> ve <i>za njega.</i> <i>Iz časopisa</i> ve <i>za pevcov prihod.</i>		<i>O údajně zázračném léčiteli</i> ví veřejnost <i>z letáků a plakátů.</i> <i>O móde</i> na příští rok vědí ženy především <i>z módních časopisů.</i>

V případě slovesa „vědět“ je možné pozici objektového komplementu v lokálu s předložkou *o* (č. 1b) přeložit do slovinštiny buď stejným způsobem, tedy s předložkou *o* (č. 1.1a), nebo také pomocí akuzativní pozice s předložkou *za* (č. 1.2a). Pokud se ale ve valenčním poli slovinského slovesa nachází vedle lokální pozice s prepozicí *o* také pozice v nepředložkovém akuzativu (č. 2a), akuzativní pozice s předložkou *za* jako v předchozím případě se již neotevírá. Pokud se ve valenčním poli slovinského slovesa objeví vedle pozice objektového komplementu v lokálu s předložkou *o* komplement v genitivu s předložkou *od* (č. 3.1a), je možná i druhá varianta vyjádření, tedy pozice v akuzativu s předložkou *za* (č. 3.2a). Na české straně je k témtu dvěma pozicím ekvivalentní stále jen pozice objektového komplementu s předložkou *o* a samozřejmě genitivní pozice s předložkou *od* (č. 3b). Poslední uvedené pozice (č. 4.1a, 4.2a, 4b) se principiálně shodují s předchozími, s tím rozdílem, že zde genitivní pozici naleží předložka *iz*.

Předmět zasažený dějem tedy slovinské sloveso „vedeti“ označuje pomocí předložky *o* nebo *za*, kdežto české sloveso používá vždy jen předložku *o*, proto nevyžaduje dubletní vyjádření.

4.2 goroviti/mluvit

Pozice sloves „goroviti“ a „mluvit“ jsou představeny ve dvou slovesných sémantických okruzích. V prvním, nejzákladnějším sémantickém okruhu s názvem „vyjadřovat se řečí, promlouvat“ předložky označují „předmět zasažený dějem“.

Vyjadřovat se řečí, promlouvat				
5a	o kom o čem	Govorili so samo <i>o njem.</i> Pesem govori <i>o ljubezni.</i>	5b	o někom o něčem

O profesoru Slánském bude mluvit jeho spolupracovník.
Premiér mluvil hlavně *o ekonomické situaci*.

Vyjadřovat se řečí, promlouvat				
6a	o kom s/z kom o čem s/z kom	Ne gorovi <i>o njej</i> <i>z nami.</i> Govoril je <i>z vnuki</i> <i>o svojih doživetjih.</i>	6b	o někom s někým o něčem s někým

V případě sloves „goroviti“ a „mluvit“ není možné českou lokální pozici s předložkou *o* přeložit jiným než stejným způsobem (č. 5a, 5b). Situace se nezmění ani v případě, kdy se ve valenčním poli sloves nachází vedle uvedené pozice komplement v instrumentálu s předložkou *s*, která se ve slovinštině může vlivem spodoby proměnit na *z*.

Ve druhé tabulce je uveden sémantický okruh sloves „vypovídat, svědčit, být důkazem“, kde předložky vyjadřují „cíl“ nebo „účel“.

Vypovídat, svědčit, být důkazem					
7a	za kaj	Vše gorovi <i>za to</i> , da se je ponesrečil.	7b	pro něco	Všechny body mluví <i>pro legalizaci</i> marihuany.

Zde obě slovesa sice shodně obsazují pozici objektového komplementu v akuzativu, avšak slovinské sloveso s předložkou *za* (č. 7a), které v tomto případě na české straně odpovídá předložka *pro* (č. 7b).

4.3 prosi/prosit

Cíl a účel vyjadřují také předložky u sloves „prosiť“ a „prosít“, jak se děje ve dvou jejich uvedených sémantických okruzích, kterými jsou „slušně žádat“ a „přimlouvat se“.

Slušně žádat					
8a	(za) koga (za) ⁴ kaj	Mladi moški je prosil <i>za njihovo hči.</i> Prosi <i>kruh</i> v trgovini. Prosi <i>za nasvet.</i> Z dvignjeno roko je prosil <i>(za) besedo.</i>	8.1b	o někoho o něčo	Prosím <i>o vaši dceru.</i> Prosíme <i>o</i> co nejstručněji <i>přispěvky</i> do diskuse.

⁴ Situaci mírně komplikuje fakt, že pozice objektového komplementu v podobě substantiva, které je konkrétem, je nepředložková. Pokud však před tímto konkrétem stojí zájmeno, je pozice předložková. Tato skutečnost je naznačena závorkami, které obstarují prepozici *za*.

Slušně žádat					
9a	koga za kaj	<i>Mater</i> je prosil za hčerino roko. Vsi so ga prosili za odpuščanje.	9.1b 9.2b	někoho o něco za něco	Prosíme zájemce o upřesnění požadavků. Zloděj prosí vedoucího pokladny za odpuštění .

Přimlouvat se					
10a	za koga	Ta človek očetovsko prosí za sirote .	10b	za někoho	Se slzami v očích prosí matka za provinileho syna .
11a	koga za koga	Prosila je zdravnika za svoje-ga sina , ampak se mu ni dalo pomagati.	11b	někoho za někoho	Pan Hynek prosil krále za svého uvězněného bratra .

Sloveso „prosit“ představuje jediný případ z vybraného vzorku sloves, kdy lze jednu situaci v češtině vyjádřit dvěma způsoby, a ve slovinštině jen jedním. Nejužívanějším doplněním českého slovesa je objektový komplement v akuzativu s předložkou *o* (č. 8.1b) nebo *za* (č. 8.2b), avšak na slovinské straně je možná jen předložka *za* ve spojení se stejným komplementem (č. 8a). Stejná situace se opakuje i v případě, že se ve valenčním poli sloves objevuje pozice nepředložkového objektového komplementu v akuzativu (č. 9a, 9.1b, 9.2b).

V druhém sémantickém okruhu se předložka *za* ve spojení s objektovým komplementem v akuzativu objevuje ve valenčním poli jak slovinského (č. 10a), tak i českého slovesa (č. 10b), a to i v případě, kdy je do valenčního pole sloves přidán ještě jeden komplement v akuzativu, tentokrát v nepředložkové podobě (č. 11a, 11b).

4.4 batí se / bát se

V jednom ze sémantických okruhů sloves „batí se“ a „bát se“, který je nazván „mít pocit ohrožení, obavu, očekávat něco nepříjemného“, rozdílné předložky označují „předmět zasažený dějem“.

Mít pocit ohrožení, obavu, očekávat něco nepříjemného					
12a	za koga za kaj	Starší se bojijo za otroke . Preveč se boji za svoje imetje .	12b	o někoho o něco	Rodiče se vždycky o své děti bojí. Bojím se více o zdraví než o majetek .

V případě slovinského slovesa se jedná o předložku *za* ve spojení s objektovým komplementem v akuzativu (č. 12a). Na české straně je to potom předložka *o*, která se ve valenčním poli slovesa „bát se“ objevuje spolu se stejným komplementem (č. 12b).

4.5 vprašati / ptát se

Slovesa „vprašati“ a „ptát se“ vykazují v distribuci předložek největší obtíže, které lze ovšem po srovnání snadno popsat. Ve významech „otázkou se snažit dozvědět, zjistit“ a „dotazování hledat, shánět, žádat“ předložky označují „předmět zasažený dějem“.

Otázkou se snažit dozvědět, zjistit					
13.a	za koga za kaj	Jaz bom tudi vprašal za gospoda Hobiča . Vprašal je za cigaretō in za dovolenje kaditi.	13b	na někoho na něco	Ptal se tu na tebe nějaký mladík. Manžel se nerad ptá na cestu , a tak často bloudíme.
13.2a	po kom po čem	Jernej je že spet vprašal po tebi . Nikoli ni vprašal po doti .			
13.3a	o kom o čem	S stresočim glasom je vprašala o sinu . Pri prodajalcu je vprašala o ceni .			
14.1a	koga za koga za kaj	Vprašala me je za svojo hči . Prodajalca je vprašal za ceno .	14b	někoho na někoho někoho na něco	Slávek se mě ptal na jednu naši spolužáčku . Ředitel se nás na nás názor neptá.
14.2a	koga po kom koga po čem	S velikim zanimanjem jih je vprašal po njej . Vprašal ga je po imenu .			
14.3a	koga o kom koga o čem	Zakaj bi me rad vprašal o Schellingu ? Nisem te vprašal o tem !			

Dotazováním hledat, shánět, žádat					
15.1a	po kom po čem	Vprašal je <i>po hčeri</i> , ker je ni našel. <i>Po</i> tem <i>izdelku</i> vpraša redkokateri kupec.	15b	po někom po něčem	Někdo se telefonicky ptal <i>po Standovi</i> . Ptala ses <i>po té kabelce</i> ?
15.2a	za koga za kaj	Vprašal je <i>za sina</i> . Že pred časom so vprašali <i>za ta izdelek</i> . Vpraša <i>za službo</i> .			
16.1a	koga po kom	Vprašala je <i>ga po</i> njegovi prejšnji <i>punci</i> , ker ga videla s njo včeraj.	16b	někoho po někom někoho po něčem	Ptal se <i>dětí po učiteli</i> . Ptali se <i>ho po příčině</i> tak dlouhého nezájmu.
16.2a	koga za koga koga za kaj	Vprašala je <i>ga za</i> njegovo prejšnjo <i>punco</i> , ker ga videla s njo včeraj. S pogledom <i>jih</i> je vprašal <i>za sobo</i> .			

České sloveso obsahuje pozici v akuzativu s předložkou *na* (č. 13b), kdežto slovinské k vyjádření stejného významu využívá předložkou *za* (č. 13.1a) ve spojení se stejným komplementem. Ale dále může obsadit i pozici v lokálu s předložkou *po* (č. 13.2a) nebo *o* (č. 13.3a). Stejná situace nastává, pokud se ve valenčním poli sloves objeví nepředložkový komplement v akuzativu. České sloveso využívá předložku *na* (č. 14b), kterou je možné do slovinštiny přeložit jako *za* (č. 14.1a), *po* (č. 14.2a) nebo *o* (č. 14.3a).

V druhém společném sémantickém okruhu sloves české sloveso otevírá pozici v lokálu s předložkou *po* (č. 15b), jak činí i slovinské sloveso (č. 15.1a), které však obsahuje rovněž i pozici v akuzativu s předložkou *za* (č. 15.2a). Obě slovesa se chovají stejně i tehdy, pokud se v jejich valenčním poli nachází nepředložkový objektový komplement v akuzativu (č. 16.1a, 16.2a, 16b).

Ve valenčním poli sloves se spolu s komplementy objevila dosud nekomentovaná předložka *po*, která v případě sloves „vprašati“ a „ptát se“ označuje cíl nebo účel. Předložky *po* si v obou studovaných jazycích odpovídají pouze v pozicích 15.1a–15b a 16.1a–16b. V prvním

uvedeném sémantickém okruhu sloves „vprašati“ a „ptát se“ se předložka *po* do češtiny překládá jiným způsobem.

Předložka *po* se však daleko častěji než jako označení předmětu zasaženého dějem objevuje v časovém významu nebo v případě vyjádření místního vztahu. Zde jsou si potom předložky *po* v obou jazyčích ekvivalentní.

4.6 gledati / dívat se

Problém s ekvivalencí předložky *po* nastává, pokud označuje „předmět zasažený dějem“, jak již bylo řečeno a jak je patrné i v případě sloves „gledati“ a „dívat se“, konkrétně v sémantickém okruhu „mít zájem“.

Mít zájem					
17a	za kom za čim	Vedno je gledala <i>za moškimi</i> . Gledali so samo <i>za visokimi položaji</i> v vlasti.	17b	po někom po něčem	Náš kluk se už začíná dívat <i>po slečnách</i> . Dívá se <i>po</i> různých pracovních <i>přiležitostech</i> .

Slovinské předložce *za* ve spojení s objektovým komplementem v instrumentálu (č. 17a) odpovídá v češtině předložka *po* a komplement v lokálu (č. 17b).

4.7 pogledati / podívat se

Obdobná situace nastává i u vidových protějšků předchozích sloves, kterými jsou „pogledati“ a „podívat se“. Předložky v sémantickém okruhu „poohlédnout se“ opět označují „předmět zasažený dějem“.

Poohlédnout se					
18a	za čim	Moram pogledati <i>za boljšo službo</i> .	18b	po něčem	V příštím roce se podíváme <i>po</i> větším <i>bytě</i> .

Slovinská předložka *za* se opět pojí s komplementem objektovým v instrumentálu (č. 18a). České sloveso potom obsahuje lokální pozici s předložkou *po*.

5 Závěr

Na základě provedené komparace valenčních pozic lze do jisté míry potvrdit výše popsané obecné pravidlo, které je možné uplatnit i u sloves jiných sémantických skupin, jež ovšem nebyly předmětem zkoumání této studie. Avšak již samotné srovnání vybraných problematických míst české a slovenské ekvivalence je možno považovat za přínosné, protože se tak vizualizuje značně nepřehledná situace, kdy je u velmi frekventovaných sloves poměrně velká různorodost předložkových valenčních pozic. Nejen, že se podoba těchto pozic částečně odchyluje od obecného pravidla, jak to již u pravidel bývá, ale velmi častým rysem těchto pozic je dubletnost vyjádření. Na skromném vzorku sedmi sloves sémantické skupiny „mluvení, myšlení, vnímání“ bylo zjištěno mnoho specifických odchylek, které slovenským bohemistům nebo naopak českým studentům slovinštiny činí potíže. Proto byla na základě popsané problematické ekvivalence vypracována cvičení, která umožní zjištěné odlišnosti ve valenci sloves procvíčit.⁵

Aby mohlo uvedené srovnání valenčních pozic sloves vzniknout, musela být valence představených sloves nejprve srovnána ve svém celku, ve všech sémantických okruzích, které slovesa obsahují, a u všech zjištěných pozic. Zpracování vzniklých tabulek se tak blíží slovníkovému pojetí. Srovnání poznatků v tabulkách však nemusí sloužit jen k uvědomění si rozdílů v obou jazyčích, lze také vysledovat styčné body mezi slovesnými valencemi. Uživatel tabulek, slovenský nebo český student, se tedy může ubezpečit, u kterého významu sloves a ve kterých pozicích lze využít společného základu jeho vlastního a studovaného jazyka. Příklady užití valenčních pozic ve vypracovaných tabulkách může samozřejmě použít i lektor češtiny, například pro přípravu nejrůznějších druhů cvičení, při níž lze také vytvářet analogické příklady dalších vět. Tabulky by mohly posloužit stejně tak překladatelům, aby se mohli ubezpečit o existenci dané pozice a o jejím kontextovém použití.⁶

Literatura

AMČ2, AMČ3 = *Mluvnice češtiny* 2, 3 (1986, 1987). Praha: Academia.

Český národní korpus – SYN2005 (2005). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://ucnk.ff.cuni.cz>.

DANEŠ, F. a Z. Hlavsa (1981). *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.

DEBDict – obecný prohlížeč slovníků. Online: <http://deb.fi.muni.cz/debdict/index-cs.php>.

⁵ Ve cvičeních jsou kvůli úspoře místa uvedeny vždy jen nejjednodušší situace, kdy se ve valenčním poli slovesa nachází jen jeden komplement s problematickou předložkou. Nejsou v nich procvíčovány situace, kdy si jsou valenční pozice ekvivalentní.

⁶ Vytvořený slovník bude pravděpodobně vydán univerzitou v Lublani na katedře slavistiky. Bude sloužit při výuce češtiny jako cizího jazyka, případně jako opora překladatelům a jiným znalcům a studentům českého a slovenského jazyka.

Byl využit přístup k:

- FILIPEC, J. et al. (1995). *Slovník spisovné češtiny*. Elektronická verze. Praha: LEDA.
- HAVRÁNEK, B. et al. (1960–1971). *Slovník spisovného jazyka českého*. Elektronická verze. Praha: ÚJČ ve spolupráci s Fakultou informatiky Masarykovy Univerzity.
- HAVRÁNEK, B. et al. (1935–1957). *Příruční slovník jazyka českého*. Elektronická verze. Praha: ÚJČ ve spolupráci s Fakultou informatiky Masarykovy Univerzity.
- JELÍNEK, J., J. BEČKA a M. TĚŠITELOVÁ (1961). *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*. Praha: SPN.
- Korpus slovenskega jezika. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Online: http://bos.zrc-sazu.si/s_beseda.html.
- KRIŽAJ-ORTAR, M. (1990). *Vezljivost: iz pomena v izraz*. In 26. Seminar slovenskega jezika, literature in kultura. Ljubljana: Filosofska fakulteta.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Laboratorij za korpus slovenskega jezika. Online: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>.
- STANKOVSKA, P. (2009). *Češka slovnica za bohemiste*. Ljubljana: Filosofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- SVOZILOVÁ, N., H. PROUZOVÁ a A. JIRSOVÁ (2005). *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení*. Praha: Academia.
- ŽELE, A. (2001). *Vezljivost v slovenskem jeziku (s poudarkom na glagolu)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- ŽELE, A. (2003). *Glagolska vezljivost: iz teorije v slovar*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- ŽELE, A. (2008). *Vezljivostni slovar slovenskih glagolov*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- ŽELE, A. (2012). *Pomensko-skladenjske lasnosti slovenskega glagola*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

PŘÍLOHA: Návrh cvičení k problematické ekvivalenci předložky *za* a *o*

Doplň správný tvar slova a předložku *o*, *na*, *pro* nebo *za*:

1. Já se budu také ptát..... (pan Hobič). × Jaz bom tudi vprašal za gospoda Hobiča.
2. Rodiče se bojí (děti). × Starši se bojijo za otoke.
3. Stále se dívá (muži). × Vedno je gledala za moškimi.
4. Zeptal se (cigaretu) a (dovolení kouřit). × Vprašal je za cigareto in za dovoljenje kaditi.
5. Ví (jeho minulost). × Ve za njegovo preteklost.

6. Ptal se prodavače (cena). × Prodajalca je vprašal za ceno.
7. Všechno mluví (to), že měl nehodu. × Vse govori za to, da se je ponesrečil.
8. Ten člověk otcovsky prosí..... (sirotkové). × Ta človek očetovsko prosi za sirote.
9. Musím se podívat(lepší práce). × Moram pogledati za boljšo službo.
10. Prosila doktora (její syn), ale nešlo mu pomoci. × Prosila je zdravnika za svojega sina, ampak se mi ni dalo pomagati.
11. Jernej se.....(ty) už zase ptal. × Jernej je že spet vprašal po tebi.
12. Ode mne(ona) ví. × Od mene ve za njo.
13. Proč by se mě rád ptal.....(Schelling)? × Zakaj bi me rad vprašal o Schellingu?
14. Mluvili jen(on). × Govorili so samo o njem.

Podtrhni správnou větu:

15. Příliš se bojí o svoje jméní. / Příliš se bojí za svoje jméní. × Preveč se boji za svoje imetje.
16. Od jeho rodičů o tom ví. / Od jeho rodičů za to ví. × Od njegovih staršev ve za to.
17. Mladý muž prosil o jejich dceru. / Mladý muž prosil za jejich dceru. × Mladi moški je prosil za njihovo hči.
18. Z novin ví za zpěvákův příchod. / Z novin ví o zpěvákově příchodu. × Iz časopisa ve za pevcov prihod.
19. Prosí za radu. / Prosí o radu. × Prosi za nasvet.
20. Dívali se jen po vysokých pozicích ve vládě. / Dívali se jen za vysoké pozice ve vlá- dě. × Gledali so samo za visokimi položaji v vladi.
21. Se zdviženou rukou prosil o slovo. / Se zdviženou rukou prosil za slovo. × Z zdvignjeno roko je prosil (za) besedo.
22. Za její těžkost Žana ví od jejího přítele. / O její těžkosti Žana ví od jejího přítele. × O nje- ni težavi Žana ve od njenega prijatelja.
23. Ptal se ho na jméno. / Ptal se ho o jméně. × Vprašal ga je po imenu.
24. Za ně jsme věděli z plakátů. / O nich jsme věděli z plakátů. × O njih smo vedeli iz plakatov.
25. U prodavače se zeptala za cenu. / U prodavače se zeptala na cenu. × Pri prodajalcu je vprašala o ceni.
26. Píseň mluví na lásku. / Píseň mluví o lásce. × Pesem govorí o ljubezni.

Klíč:

1. Já se budu také ptát na pana Hobiče.
2. Rodiče se bojí o děti.
3. Stále se dívá po mužích.

4. Zeptal se na cigaretu a na dovolení kouřit.
5. Ví o jeho minulosti.
6. Ptal se prodavače na cenu.
7. Všechno mluví pro to, že měl nehodu.
8. Ten člověk otcovsky prosí za sirotky.
9. Musím se podívat po lepší práci.
10. Prosila doktora za svého syna, ale nešlo mu pomoci.
11. Jernej se na tebe už zase ptal.
12. Ode mne o ní ví.
13. Proč by se mě rád ptal na Schellinga?
14. Mluvili jen o něm.
15. Příliš se bojí o svoje jméní.
16. Od jeho rodičů o tom ví.
17. Mladý muž prosil o jejich dceru.
18. Z novin ví o zpěvákově příchodu.
19. Prosí o radu.
20. Dívali se jen po vysokých pozicích ve vládě.
21. Se zdviženou rukou prosil o slovo.
22. O její těžkosti Žana ví od jejího přítele.
23. Ptal se ho na jméno.
24. O nich jsme věděli z plakátů.
25. U prodavače se zeptala na cenu.
26. Píseň mluví o lásce.

Klíčová slova | Key words

sloveso, valence, pozice, komplement, předložka

verb, valence, position, complement, preposition

Bc. Jarmila Stříteská

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

(studentka české filologie a historie)

striteska.jarmila@gmail.com

K některým aspektům tvoření politických neologismů v dnešní češtině a ukrajinštině

Some aspects of formation of political neologisms in the modern Czech and Ukrainian languages

Natalia Jemčura

Abstract | Abstrakt

The study is devoted to political neologisms in the modern Czech and Ukrainian languages. The article deals with semantic, grammatical and derivational analysis of the new words formed on the basis of proper nouns, mainly personal and geographic names.

Studie je věnována politickým neologismům v současné češtině a ukrajinštině. Článek se zabývá sémantickou, gramatickou a derivační analýzou nových slov tvořených na základě vlastních jmen, především od vlastních jmen osobních a jmen zeměpisných.

Dynamické procesy v současné slovní zásobě češtiny reflektují společenské, politické, hospodářské a kulturní změny, které se uskutečnily na konci 20. a začátku 21. století v České republice a na mezinárodní scéně. V důsledku mimojazykových jevů, mezijazykových styků a vnitrojazykových přičin jsou neologizační tendenze v oblasti lexikálního systému pro současný český jazyk příznačné. Neologizační tendence lze sledovat v různé míře ve veškerých tematických a stylových oblastech jazyka, ale velmi výrazně se projevují v lexiku politického a veřejného života. V důsledku těchto procesů dochází ke vzniku nových slov v různých komunikačních situacích a funkčních stylech.

Nejprve připomeneme chápání pojmu *neologismus* v české a ukrajinské jazykovědě. V české lingvistice se k termínu *neologismus* přistupuje v dvojím kontextu. Neologismus se chápe jako jev dynamiky jazyka, který se týká pohybu v jazyce, tj. jsou to nové lexikální jednotky vzniklé v určité době, které neexistovaly ve slovní zásobě předchozího období (Stich 1971). Vedle toho stojí pojetí neologismů ze synchronního hlediska, podle něž jde o jazykové znaky, které „predstavujú na pozadí jestvujúcich výrazových prostriedkov niečo nové, a to jednak v systéme jazyka, jednak v stavbe jazykových prejavov“ (Horecký et al. 1989, s. 309). Z tohoto popisu vyplývá, že se tyto lexikální jednotky charakterizují rysem novosti z hlediska norem současného jazyka.

Podle *Encyklopedického slovníku češtiny* (2002, s. 284) je pod označením *neologismus* zahrnutá „lexikální jednotka, která se ve vztahu k existujícím jednotkám slovní zásoby současného jazyka vyznačuje novostí, a to jak z hlediska vzniku, tak z hlediska funkčního (funkčně systémového, komunikačního, stylistického)“. Pro srovnání uvedeme ještě definici podle encyklopédie *Ukrajinský jazyk* (Українська мова 2007, s. 426–427), v níž se za neologismus považuje „slovo, a také jeho jednotlivý význam, výraz, které vznikly v jazyce v určitém stadiu vývoje (obecné neologismy) nebo se používaly jen v konkrétním komunikačním aktu, v textu nebo jazyce určitého autora (stylistické nebo individuálně autorské neologismy)“. Obecně lze říci, že stejně jako čeští, tak i ukrajinci jazykovědci vidí podstatu neologismu v tom, že jsou to lexikální jednotky s rysem novosti.

Na tomto základě vzniká otázka: co lze považovat za novost? První příznak může spočívat v novosti pojmenovaných předmětů či jevů skutečnosti. Dále jde o netradičnost, odlišnost ve formě a způsobu pojmenování při porovnání s existující slovní zásobou. Tady se objevuje problém vztahu analogie a anomálie v jazyce. Pojetí tohoto protikladu se venují v článku „Hybridní slova a některé obecné otázky neologie“ Olga Martincová a Nikolaj Savický (1987). Mnoho nových pojmenování se tvoří pravidelně „ve shodě s existujícími produktivními pojmenovacími a slovotvornými typy“ (Martincová a Savický 1987, s. 124). Anomálie v neologii se projevuje v odklánění od pravidelného tvoření, ve vzniku neologismů utvořených „ve snaze o „ozvláštnění“ jazykového projevu“ (s. 124). Dále se novost chápe jako psychologický rys, hodnotí se mluvčím nebo skupinou mluvčích a ztotožňuje se „s pociťováním novosti, neobvyklosti, zvláštnosti slova ze strany uživatelů jazyka“ (Martincová 1983, s. 11). V tištěných zdrojích se novost může projevovat typografickým označením lexikální jednotky (uvozovkami, závorkami, kurzivou) nebo poznámkou autora.

V problematice neologismů se také rozlišuje širší a užší pojetí, která vycházejí ze dvou přístupů k okazionálnosti. Rozsah pojetí záleží na tom, zda mezi ně zahrnujeme i nová pojmenování vzniklá příležitostně v určitém kontextu, tj. *okazionalismy*. V naší práci se řídíme širším pojetím neologismů, pod nimiž rozumíme nové lexikální jednotky, nové významy a nová hodnocení, které vznikly na základě určité pojmenovací potřeby, jsou vnímány jako nové a z hlediska struktury, významu i užívání se mohou stát součástí běžné lexikální zásoby.

Slovní zásoba v oblasti politiky se rozšiřuje prostřednictvím nových lexikálních jednotek vzniklých na základě různých slovotvorných postupů. Nová slova se tvoří nejčastěji odvozováním (*antielita, senátorovat, nosťkomunizm*), skládáním (*obamomanie, trojkoalice; nomаранчесфобія*), tvořením zkratek (VV, ČNB; СНД, БІОТ). Zároveň vznikají nová víceslovná pojmenování (*обčанський демократ, опозиційна сміла; газова війна*), nové frazeologizmy (*obléknout (нечі) дрес, bez kravat; політичні козачки*) a nové významy (*стіновý, donor, недоторканий*,

mařdan). Dynamika lexika se rovněž projevuje ve změně konotativního významu a funkčně stylových přechodech slov v jazyce již existujících.

Mezi politickými neologismy posledních dvou desetiletí představují velmi bohatou skupinu nová pojmenování tvořená od jmen vlastních. Zde se zaměříme pouze na některé slovotvorné způsoby při tvoření nových apelativ od proprií v češtině a ukrajinštině. Materiálovou základnu tvoří jak lexikální materiál ze slovníků *Nová slova v češtině: Slovník neologismů 1* (1998) a *Nová slova v češtině: Slovník neologismů 2* (2004), tak i vlastní excerpte z tištěných pramenů a internetu. Kromě toho byl materiál čerpán z neologické databáze *Neomat* a *Českého národního korpusu*. Pokud jde o ukrajinské neologismy, nový lexikální materiál uvedený v příspěvku se čerpal z novin, časopisů, internetových zdrojů (především chatů a blogů) a z prací ukrajinských jazykovědců týkajících se jazykových inovací.

Jednotky tvořené od vlastních jmen osobních, zejména příjmení a křestních jmen, reprezentují početnou skupinu nových slov v oblasti politiky. Je však třeba poznamenat, že tato pojmenování představují v rámci nové slovní zásoby nestabilní a proměnlivou vrstvu, ale slovotvorné typy zůstávají většinou beze změn. Jejich časová platnost mnohdy záleží na extra-lingvistických faktorech, hlavně na postavení osobnosti ve společenském a politickém životě zemí nebo na jejich roli ve světové politice. Tvoření takových lexikálních jednotek souvisí s aktivním působením určitého politika ve společnosti a zároveň s počtem událostí spojených s jeho jménem (např. postavení Viktora Juščenka jako premiéra, jako kandidáta na prezidenta během voleb a Oranžové revoluce, jako prezidenta a po odchodu z aktivní politiky).

Lexikální zásoba se obohacuje novými názvy osob, které nejobecněji vyjadřují obdobné názory a postoje, či příslušnost k určitým politickým stranám, hnutím. Slovotvorný základ pro nová česká slova často tvoří jména osobnosti domácího politického života. Jde o nová pojmenování označující stoupence určitého politika, např. prezidenta (*havlovec/havlista, klausovec/klausista*), předsedy strany (*sobotkovec, johnovec, filipovec*), předsedy vlády (*zemanovec, špidlovec, grossovec, paroubkovec, topolánkovec, fischerovec, nečasovec*), ministra (*kubicovec, kalouskovec, hegerovec*) atd. Zároveň nová slova tvořená od jmen předsedů nebo místopředsedů politických stran vyjadřují význam „příslušník skupiny nebo strany podporující toho, kdo je označen základovým slovem“. O. Martincová (2003, s. 20) poznamenává, že pro tato slova „je příznačný pragmatický rys: mívají negativní zabarvení, užívají je oponenti daných politiků, kritici současných poměrů, novináři ap.“.

Základová slova se kromě identifikační funkce vyskytují ve funkci nositele hodnotícího významu a mohou vyjadřovat záporné rysy, které se asocují s danou osobou. Velmi často se tyto názvy vyskytují v plurálu a označují skupinu osob, kolektiv nebo v důsledku metonymického přenosu získávají význam „politická strana“. Jako slovotvorné východisko se uplatňují také jména osobnosti, které hrají důležitou roli na mezinárodní politické scéně,

např. *obamovec/obamista, clintonovec, blairovec, putinovec/putinista, thatcherista, schröderovec, sarkozysta, mečiarista, dzurindovec*.

Jak můžeme pozorovat, vznikají někdy dubletní pojmenování. Přípona *-ovec* vytváří v češtině velmi produktivní slovotvorný typ. V menší míře se používá přípona *-ista*, např. v sub-korpusu SYN Českého národního korpusu se slovo *zemanovec* vyskytuje 625krát a novotvar *zemanista* jen 2krát (*Český národní korpus – SYN*). Neologismy vzniklé od jmen významných politických osobností pomocí modelu „vlastní jméno + *-ovec*“ vyjadřují kategoriální význam „přívrženec jednotlivé osobnosti, jejich politických názorů“. Kladný postoj lze zdůraznit pomocí předpony *pro-*: *protopolánkovec, prohavlovec, proputinovec*. Názvy odpůrců jako opozita k předchozím pojmenováním se tvoří pomocí předpon *proti-* a *anti-* (*antiklausovec/protiklausovec, antigrossovec*).

Obdobná je situace v ukrajinštině – v novém ukrajinském lexiku jsou rovněž bohatě za-stoupeny depropriační neologismy, které označují příznivce nebo odpůrce politické strany, uskupení nebo osobnosti. Nová slova jsou nejčastěji odvozena od jmen ukrajinských politiků (*антикучміст, кличкіст, тимошенківець, тягнибоківець, ющенківець/ющенкіст, вітренківець, балогівець, симоненківець, морозівець, януковичівець, тигипківець*). Ve významu těchto slov se může odrážet také sémantický rys „příslušnost k politické straně, jejímž předsedou je určitá osobnost“. Novotvary odvozené od jmen světových politiků se užívají v menší míře, často na internetových fórech (*путіновець/путінівець, горбачовець, обамівець, лукашенківець*). Pro tuto skupinu jsou příznačné variantní formanty *-ivec/-ovec/-icm* (*ющенківець/ющенковець/ющенкіст*).

V ukrajinštině na rozdíl od češtiny nacházíme příklady nových pojmenování vzniklých nejen od příjmení, ale i od křestního jména politika. Slovotvorný základ pro tato nová slova tvoří například jméno ukrajinské političky, bývalé předsedkyně vlády Julii Tymošenkové. Vedle rozšířeného *тимошенківець* se používá novotvar *юльфан* ve významu „obdivovatel, fanoušek J. Tymošenkové“. Jako opozitum se vyskytuje lexém *юлефоб*. Substantivum *заюлістка* označuje přívrženkyni, stoupenkyni političky. Zajímavý je ale fakt, že dané slovo se vyskytuje jen v ženském rodě. Zpravidla pojmenování ženských osob vznikají přechylováním, odvozuje se tedy od základového slova mužského rodu příponou. V našem případě neexistuje novotvar mužského rodu „*заюліст*“, jehož výskyt lze předpokládat podle vzoru *тягнибоківець – тягнибоківка, кличкіст – кличкістка, ющенківець – ющенківка*. Tato přechýlená jména se však používají velmi zřídka, jsou to většinou příležitostná slova.

Vedle slov s významy obsahujícími rysy *přívrženec, *příslušník se někdy vyskytují homonyma. Např. novotvar *ющенківки* (plurál od *ющенкіvka*) se uplatňuje ve významu „nové moderní mnohopatrové domy, které se plánovaly postavit v rámci programu nové vlády v roce

2005 (během prezidentského mandátu V. Juščenka) na místě starých pětipatrových domů z 60. let 20. stol. „*Кабмін замінив „хрущовки“ на „ющенківки“*“ (2005).

Početný je soubor substantivních lexémů tvořených od názvů politických stran, hnutí, regionálních a mezinárodních organizací, institucí a seskupení. Ze sémantického hlediska mají podobný význam jako předchozí skupina, tj. hlavními sémantickými rysy jsou „stoupenectví“, „příslušnost“. Základem pro vznik takovýchto nových pojmenování může být jedno nebo dvě slova z úplného názvu (*порівci, рухiви, регіонали, свободіви, соборіви, национальнi, верховно-радіацi, держдумівець*), případně zkratkový název (*odista, odесák, usák, unionista, відкаr, natovec; бютiви, нунсиви, куніви, уєнністи, наміви*): „Ódéesáci proti odésákům: Situace ve straně se horší“ (Cvrček 2010); «Серед 21 депутата, які підтримали ініціативу фракції ВО „Свобода“, окрім *свободівців*, були 5 *национальнiв*, 8 *фронтовиків*, 5 *бютiвців*» (Чернівецька «Свобода» закликає позбутися символів тоталітарного режиму! 2011).

Nové společenské a politické procesy vedou k obohacení slovní zásoby depropriálními neologismy, které označují nové politické jevy, doktríny, směry a názory, politické a ekonomické programy představované politickými osobnostmi. Tento význam se realizuje u substantiv odvozených od vlastních jmen formantem *-ismus/-izmus*. Takovou slovotvornou stavbu mají nové jednotky jako *havlismus, havlo-klausismus, špidlismus-grossismus, adenauerismus, bušismus/bushismus, berluskonismus, mečairismus, kačismus, saddamismus*. V ukrajinštině se slova se stejným významem tvoří pomocí přípon *-изм/-изм*: *кравчукiзм, кучмiзм, ющенкiзм, медведчукiзм, клінтонiзм, тетчеризм*. V dnešní době se neologismy *бушизм – bušismus* a *янукiзм* častěji používají v jiném novém významu „jazyková chyba v mluveném veřejném projevu nebo v psaných dokumentech prezidenta“. Termín *янукiзм* se začal vyskytovat v obecnějším významu pro pojmenování chyb a přeřeknutí jiných politiků a úředníků.

V současné češtině je pro označení politických programů, směrů a principů práce politiků a jiných osobností, kteří ovlivňují život společnosti, slovotvorně aktivní také přípona *-ština* (*klausovština, haiderovština, grossovština, špidlovština, zemština*), v ukrajinštině *-ицина* (*азаровицина, ківаловицина, янукoviцина, клюевицина*). Ačkoliv slovotvorná stavba (substantivum + přípona) a význam se ničím neliší od předchozí skupiny, slova s formanty *-ština, -ицина* mají v obou jazycích expresivní zabarvení a vyjadřují záporné hodnocení. „Dříve to byla *Zemanovština, Špidlovština, Grossovština* a nyní *Paroubkovština*. Nebezpečí pro tuto zemi představuje *Nemcovština* [...] a tupá, falešná a prázdná *Topolánkovština* – personifikace české průměrnosti, malosti a šedivosti“ (*Diskuse k článku ODS vadí, ale nevím proč 2006; kurzíva N. J., stejně i dále*); «Ось і ви вживаєте термін „азаровицина“. Чому у своїй заявлі ви старатно уникаєte такого терміна, як „янукoviцина“?» (Mostova 2004). Z uvedených citátů je vidět, že způsob psaní nových pojmenování kolísá: buď se píše s malým písmenem, nebo s velkým, buď v závorkách, nebo bez nich.

Ze sémantického hlediska různorodou skupinu představují slova s příponou *-ství, -ство:* *havlovství, klausovství, klausánství, paroubkovství, zemanovství, langrovství, julínkovství, antibushovství; кравчукiество, пiскунство, кучмiство*. Znamenají jednak politické a ekonomické názory reprezentované politickým činitelem nebo jeho stoupenci: „Vyhraněné *antiklausovství* i nadšené *klausovství* bránilo politikům utvářet přirozená spojenectví“ (Bendová 2002), jednak se vyskytuje význam „politika, ideologie, myšlení v duchu toho činitele, od jehož jména je odvozováno nové pojmenování“: „*Klausánství* je totiž o nepřehledných vztazích, kde se dobře daří korupci a úplatkářství, o politických kšeftech, kde se kupuje solidarita, o rozkrádání státního majetku po stamilionech“ (Martincová et al. 2004, s. 200). V ukrajinštině mají paralelní potenciál a označují navíc období působení osobnosti v důležité funkci na domácí politické scéně: «*Пiскунство втрете*» (Krividik 2007; jde o třetí jmenování do funkce generálního prokurátora).

K produktivnímu tvoření patří též substantiva odvozená od jmen osobních slovotvornými formanty *-izace, -iзацiя/-изaцiя:* *paroubkovizace, водrাজkizace, berlusconizace, blairizace; деющенкiзация, кучмiзация, фiрташизация, лукашенiзация; -kracie, -крамiя:* *klausokracie, putinokracie; кучмократiя; -gate, -гейт:* *Grossgate, Langergate, Čunekgate; Мороз-гейт, Ющенко-гейт, Гонгадзе-гейт.* Méně aktivními jsou sufixoidy *-fobie, -фобiя:* *obamofobie; тимошенкофобiя, ющенкофобiя; -manie, -манiя:* *havlomanie, blairomanie, obamomanie; ющенкоманiя, юлеманiя, кличкоманiя; -iада, -iадa:* *klausiáda, zemaniáda, lepperiáda; лiпвинiада, луценkiада.* Tyto slovotvorné formanty vytvářejí otevřené řady, je tomu tak i u nových lexikálních jednotek odvozených od vlastních jmen osobností domácí a světové politiky. K této skupině se přimykají i další substantivní kompozita, např. *klausonomika* s významem „metody řízení ekonomiky propracované týmem V. Klause, ekonomická politika během jeho premiérství“ a negativní konotací. Podobně v ukrajinštině se vyskytuje slovo *янукомiка* označující hospodářství během premiérského a prezidentského funkčního období V. Janukovyče: «В Українi ж не економiка, а янукомiка» (20 % бюджету витекло через конвертацiйni центри 2011).

V novém lexiku se vyskytují slova tvořená od vlastních jmen politiků, která ze sémantického hlediska neoznačují politické nebo ekonomické jevy, jen vzdálenou souvislost, spojení s dobou aktivního politického působení určitých osobností. Výše jsme zmiňovali jiné významy lexémů *ющенкiвки, бушизм – bušismus, янукiзм*. Uvedeme ještě další zajímavé příklady slov. Substantivum *кравчучка* vzniklo v 90. letech 20. století, běžně se používalo ve významu „ruční dvoukolový vozík pro přepravu zboží“ a stalo se součástí aktivní slovní zásoby. Tento název je tvořen od jména bývalého prezidenta Ukrajiny L. Kravčuka. Nyní obsahuje konotace spojené s poklesem v národním hospodářství na konci 20. století. Podobný typ vozíku používaný pro přepravu těžších a větších nákladů se označuje slovem *кучмовiз/кучмовоз:* «[...] молодi

люди з баулами, тачанками й так званими *кравчучками* (тепер їх переіменовано в *кучмовози*) прямують на ринки – зайняти місце» (Кузнецов 1999).

Podíváme-li se na danou problematiku ze slovnědruhového hlediska, vidíme, že vznik depropriálních neologismů se neomezuje pouze na substantiva – nová pojmenování jsou hodně zastoupena i přídavnými jmény. Například adjektiva na *-ovský, -ський* vyjadřují význam „příznačný, charakteristický pro osobu v pojmenovacím základu, jsoucí v jejím stylu“ (Martincová 2003, s. 22): *topolánkovský, janouško-bémovský, klaus-zemanovský, proklausovský, nečasovský, anti-bushovský, protiputinovský; protymošenkівський, антимошенківський, рухівський, национально-український, бютівський, натовський*. Je třeba také upozornit na zvětšení počtu příslovčí, což je způsobeno aktivizací tvoření depropriálních adjektiv: *grossovsky, langrovsky, protiklausovsky, po zemanovsku, zemanovitě, problairovsky; по-кучмівськи, по-морозівськи, по-симоненківськи, по-бютівськи, по-путінськи*. Mezi neologismy odvozenými od jmen osobních najdeme rovněž slovesa: *klausovat, odsobotkovat, odhaškovat, odparoubkovat, čunkovat, odškromachovat, odlanderovat, blairizovat, blairizovat se; ющенкізувати, кучмуватися*.

Kromě vlastních jmen osobních se při tvoření neologismů často používají toponyma. Základovými slovy bývají názvy částí světa (*amerikanofliství, deamerikanizace, afrikánství; латиноамериканізація, африканізація*), regionů (*balkanizace, moravista; донбасизація, галичинізація*), státu (*albanizace, deanglizace; бразилеманія, ірландізація, екс-Югославія*), měst nebo jejich částí (*ostravocentrismus, manhattanizace, pragocentrista; львовоцентризм, брюсселізація, демройтизація*). V důsledku metonymického přenášení významu typu místo (konání události) údalost a slovotvorných postupů vznikají neologismy tvořené od zeměpisných jmen. Např. *anti-Davos* se používá jako označení pro protiklad Světového ekonomického fóra, které se koná každoročně v Davosu. Lexém *антиморобіль* má význam „celostátní program pro překonání následků Černobylské havárie v jaderné elektrárně 26. května 1986“. Kromě podstatných jmen jsou nová slova tvořena od toponym zastoupena přídavnými jmény (*antibruselský, probaltský; постюгославський*), příslovci (*projugoslávsky, moravisticky*) a slovesy (*amerikanizovat se, albanizovat; африканізувати, білорусизувати, відтузлити*).

V tomto příspěvku jsme upozornili na některé způsoby tvoření nových pojmenování od jmen vlastních v češtině a ukrajínštině, zejména od vlastních jmen jednotlivých politiků, názvů politických stran, hnutí a také částečně od organizací a jmen zeměpisných. Stranou zůstalo tvoření neologismů od jmen příslušníků etnických skupin, obyvatelských jmen, názvů dalších politických a ekonomických institucí. Na základě srovnání českého a ukrajinského lexikálního materiálu můžeme konstatovat, že slovotvorné procesy týkající se depropriálních neologismů probíhají paralelně v obou jazycích. V současné době se jak v češtině, tak i v ukrajínštině projevuje tendence ke zvětšení počtu lexikálních jednotek v některých sémantických skupinách, které jsou tvořeny podle podobných slovotvorných modelů, např. názvy příslušníků

politických stran a přívrženců určitých osobností. Zaznamenali jsme zvýšení produktivity slovotvorných typů (odvozování příponami *-ovec, -ista, -izace, -ismus, -ština; -овець/-івець, -изм/-изм, -щина, -изация/-изація*, předponami *proti-, pro-, anti-, od-; проти-, про-, анти-*).

Existují však rozdíly mezi tvořením a fungováním této lexikální vrstvy v obou jazycích. Například nové jednotky se často liší slovním základem (jde o názvy domácích a světových politiků, politických stran atd.). V češtině na rozdíl od ukrajínštiny nejsou zastoupena nová pojmenování tvořená od křestních jmen politiků. V ukrajínštině se vyskytují homonymní lexémy (*ющенківки, кравчучка*), které vyjadřují vzdálenou souvislost se jménem politické osobnosti. Avšak společných rysů z hlediska sémantického a slovotvorného je více než rozdílů.

Literatura

- Encyklopedický slovník češtiny* (2002). Eds. P. Karlík, M. Nekula a J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- HORECKÝ, J. et al. (1989). *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda.
- MARTINCOVÁ, O. (1983). *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha: Univerzita Karlova.
- MARTINCOVÁ, O. (2003). Propria v neologické slovotvorbě. In *Dynamika a inovace v češtině a bulharštině (90. léta 20. století): Sborník příspěvků z pracovního setkání Sofie, 7. října 2002*, eds. A. Rangelova a Z. Tichá, s. 19–25. Praha.
- MARTINCOVÁ, O. a N. SAVICKÝ (1987). Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. *Slovo a slovesnost* 48: s. 124–139.
- MARTINCOVÁ, O. et al. (1998). *Nová slova v češtině: Slovník neologismů 1*. Praha.
- MARTINCOVÁ, O. et al. (2004). *Nová slova v češtině: Slovník neologismů 2*. Praha.
- MARTINCOVÁ, O. et al. (2005). *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha.
- Stich, A. (1971). Neologismy v Havlíčkově publicistickém slohu. *Naše řeč* 54: s. 283–300.
- Клименко, Н., Є. Карпіловська а Л. Кислюк (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ.
- Мазурик, Д. (2002). *Нове в українській лексиці: Словник-довідник*. Львів.
- Мишак, А. (2010). Прізвища політиків як джерело неологізмів, що функціонують у засобах масової інформації. In *Стиль і текст*, s. 61–71. Київ.
- Українська мова: Енциклопедія (2007). Київ: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Zdroje praktické části

- 20 % бюджету витекло через конвертаційні центри (2011). Online: http://ukr.pravda.com.ua/news/2011/04/6/6082919/view_comments/. Cit. 19. dubna 2012.

- BENDOVÁ, J. (2002). *Patriarchův podzim*. Mladá fronta Dnes 10. října.
- Český národní korpus – SYN. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://www.korpus.cz>. Cit. 10. dubna 2012.
- CVRČEK, M. (2010). *Ódéesáci proti odeešákům: Situace ve straně se horší*. Online: <http://www.reflex.cz/clanek/politika/38028/odeesaci-proti-odeesakum-situace-ve-strane-se-horsi.html>. Cit. 15. dubna 2012.
- Diskuse k článku ODS vadím, ale nevím proč* (2006). Online: http://www.lidovky.cz/ods-vadim-ale-nevim-proc-0s6-/diskuse.asp?iddiskuse=A061202_132745_ln_rozhovory_fho&vlakno=11569719. Cit. 18. března 2012.
- Кабмін замінить „хрущовки“ на „ющенківки“* (2005). Online: <http://prokiev.com.ua/ukr/news/2005/04/07/085335.html>. Cit. 15. dubna 2012.
- Кривдик, О. (2007). Піскунство втретє. *Українська правда* 27. dubna.
- Кузнецов, О. (1999). А на блошиних ринках – молодь... *День* 29. května.
- Мостова, Ю. (2004). Інна Богословська: „Ніхто не знає, як поводитимуться сitti українці“. *Дзеркало тижня* 24. ledna.
- Чернівецька «Свобода» закликає позбутися символів тоталітарного режиму!* (2011). Online: <http://bukinfo.com.ua/print?lid=15570>. Cit. 16. dubna 2012.

Klíčová slova | Key words

neologismus, depropriální neologismus, slovotvorba, slovotvorný formant, propria

neologism, deproprial neologism, word-formation, word-formation formant, proper names

Mgr. Natalia Jemčura

Katedra slovanské filologie

Filologická fakulta

Lvovská národní univerzita Ivana Franka

Lvov, Ukrajina

natalya.yemchura@gmail.com

Tytuły administracji kościelnej w języku czeskim i polskim – paradygmat słowotwórczy

Names of church hierarchy in Czech and Polish – a derivational paradigm

Marta Malanowska-Statkiewicz

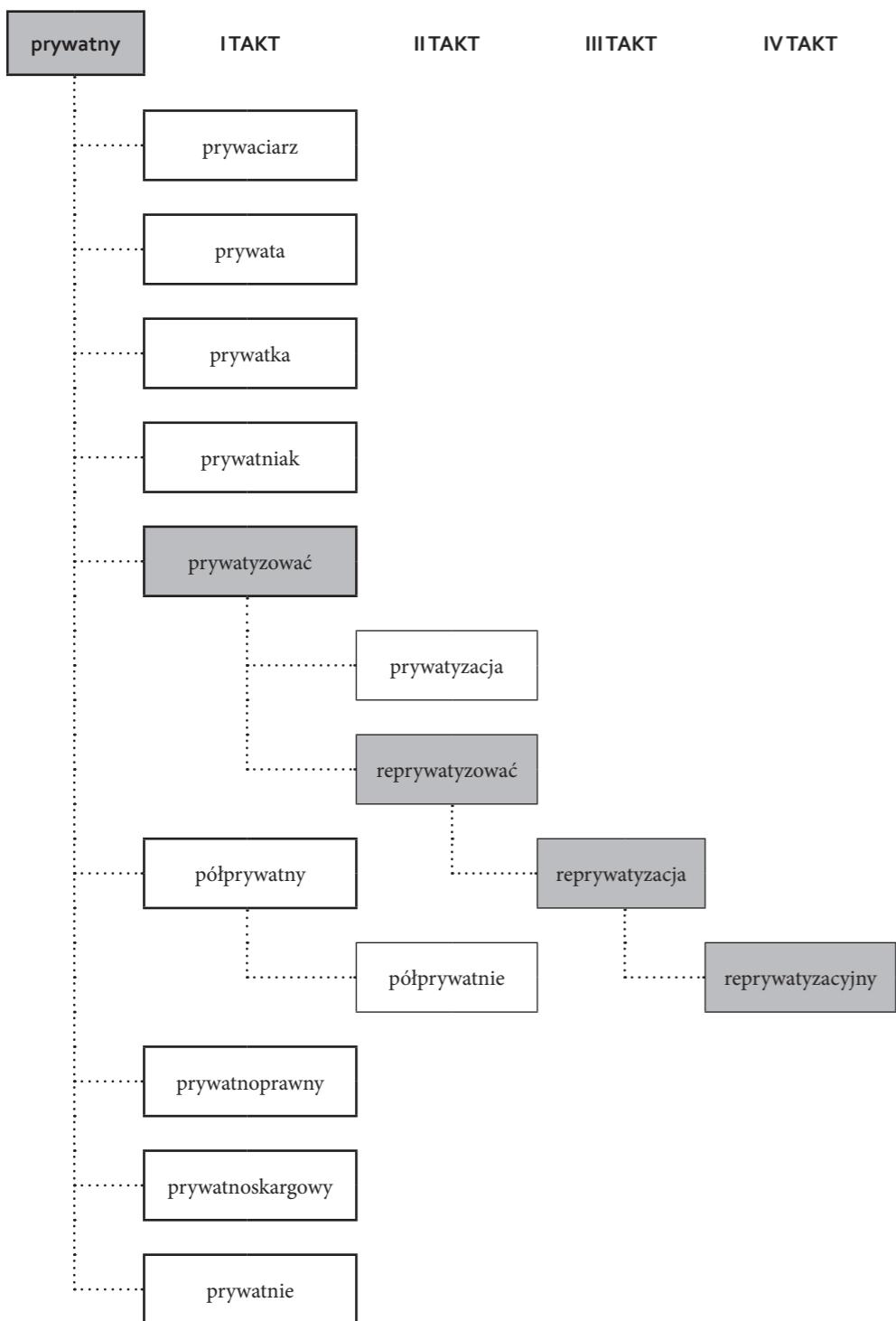
Abstract | Abstrakt

The goal of the paper is to confront the word forming potential for names of church hierarchy in Czech and Polish. In these studies author concentrates on names, which are base words in both languages (e. g. "kurát – kapelan", "papež – papież", etc.) and their derivates.

Záměrem autorky příspěvku „Názvy církevních titulů v češtině a polštině – slovotvorný svazek“ je ukázat slovotvorný potenciál církevních titulů v češtině a polštině. Předmětem zkoumání jsou substantiva, která jak v češtině, tak v polštině fungují jako neodvozená slova (e. g. „kurát – kapelan“, „papež – papież“ atd.). Za slovotvorný svazek se považuje množina slov přímo fundovaných stejným slovem.

1 Gniazdo słowotwórcze, paradygmat, łańcuch

Paradygmat słowotwórczy jest terminem ściśle związanym ze słowotwórstwem gniazdowym, czyli metodą analizy stosunków formalnych i semantycznych między leksykalnymi jednostkami języka, rozwijaną intensywnie przez językoznawców byłego Związku Radzieckiego (Olejniczak 2003). Metoda ta polega na grupowaniu wokół jednego leksemu (rdzennego) – niepochodnego synchronicznie – wyrazów powiązanych z nim stosunkiem motywacji w układ nazywany dziś **gniazdem słowotwórczym** (*Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka polskiego: Gniazda odprzymiotnikowe* 2001, s. 7–12; Olejniczak 2003, s. 12). Sposób zapisu gniazda słowotwórczego może być różny. Przedstawię tylko układ schodkowy stosowany w polskim *Słowniku gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego* (ed. T. Vogelgesang, 2001).

Rys. 1. Konkretny paradygmat przymiotnika *prywaty*

Gniazdo jako hasło słownikowe obejmuje różnego rodzaju relacje słowotwórcze:

- » przedstawia wszystkie wyrazy motywowane na płaszczyźnie synchronicznej danym wyrazem bazowym (tu przymiotnik *prywaty*),
- » pokazuje w ilu krokach (taktach) derywacyjnych dany derywat powstał – czyli ile operacji słowotwórczych musiało zajść do utworzenia takiego wyrazu motywowanego,
- » prezentuje, w jaki sposób poszczególne wyrazy motywują kolejne – gdy jeden wyraz A motywuje wyraz B, wyraz B motywuje wyraz C itd. – jest to struktura pozioma gniazda, tzw. łańcuch słowotwórczy,
- » prezentuje wyrazy bezpośrednio utworzone od jednego wyrazu motywującego na poszczególnych taktach – to właśnie nazwane zostało paradygmatem słowotwórczym.

Dla niniejszego referatu istotne są już przyjęte w słowotwórstwie gniazdowym terminy: **paradygmat słowotwórczy** (PS) – czyli zbiór wyrazów bezpośrednio utworzonych od jednego wyrazu motywującego, **konkretny paradygmat słowotwórczy** (KPS) analizowanego wyrazu motywującego, składający się z derywatorów utworzonych za pomocą konkretnych środków słowotwórczych, bez odniesienia do innych PS danej klasy gramatycznej i leksykalno-semantycznej oraz **typowy** (inaczej modelowy, abstrakcyjny) **paradygmat słowotwórczy** (TPS), w którym abstrahuje się od poszczególnych środków słowotwórczych, a który służy do ukazania typowych, charakterystycznych właściwości motywacyjnych analizowanej grupy wyrazów (Земская 1978, 1992, 1999).

2 Źródła, zakres i przedmiot analizy

Tytuły administracji kościelnej to zbiór rzeczowników nazywający ludzi blisko związanych z kultem religijnym. Należy on do większej klasy nazw ludzi, w której dla 254 niemotywowanych rzeczowników wyróżniłam 7 klas leksykalno-semantycznych wyodrębnionych na podstawie analizy składnikowej (Lyons 1984, 1989; Masłowska 1988). Materiał jest przede wszystkim wybrany ze słowników *Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971), *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2001); z korpusu języka czeskiego SYN2005 (*Český národní korpus* – SYN2005) korzystałam tylko dla potwierdzenia występowania danych formacji lub dla określenia użyć przymiotnikowych.

W całej pracy wyróżniłam następujące klasy:

- 1) tytuły administracyjne i szlacheckie;
- 2) nazwy wykonawców zawodów;
- 3) nazwy ludzi ze względu na cechy fizyczne i behawioralne;
- 4) tytuły administracji kościelnej;
- 5) nazwy pokrewieństwa i powinowactwa;

- 6) stopnie wojskowe i nazwy żołnierzy;
- 7) nazwy „nosicieli ról społecznych”.

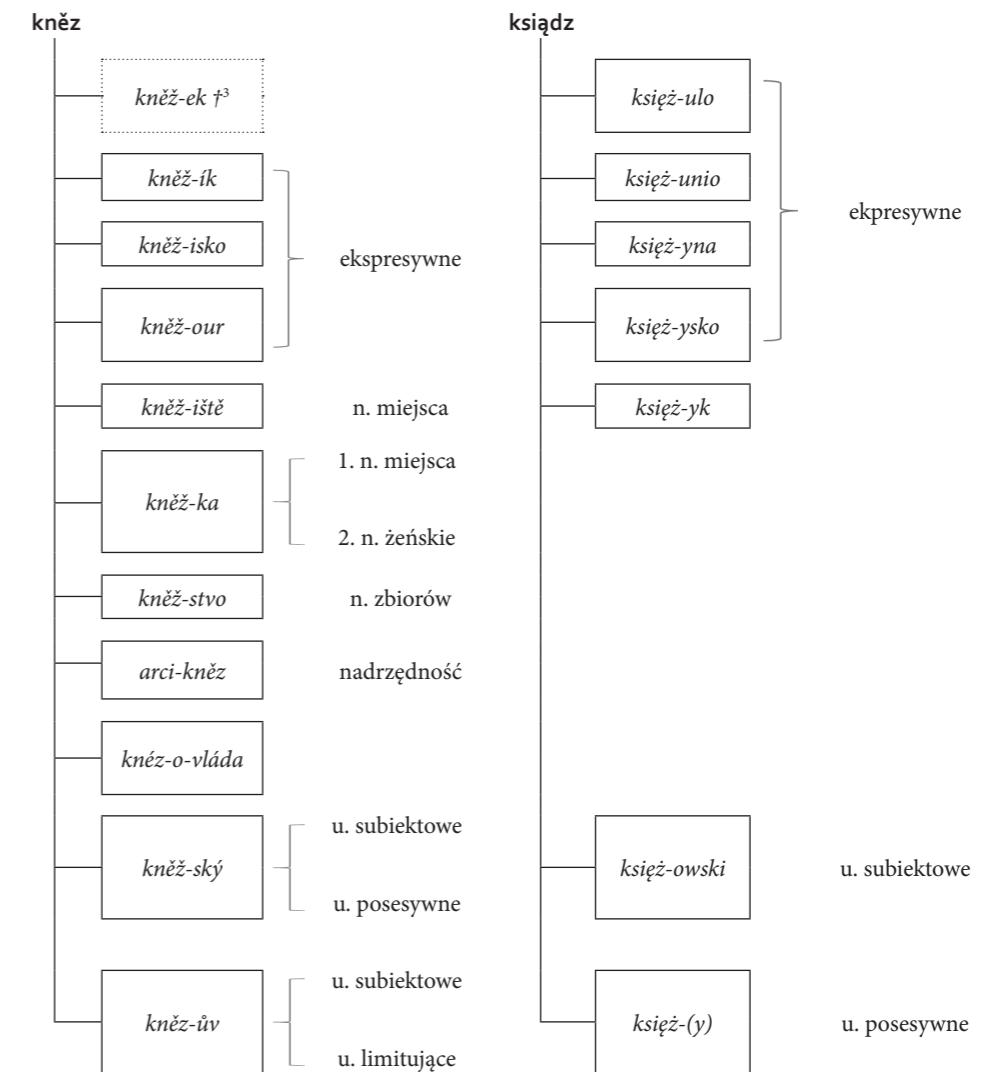
3 Tytuły administracji kościelnej – paradygmat słowotwórczy

Klasa, którą w niniejszym referacie nazwałam tytułem administracji kościelnej, to 27 nazw ludzi, w 90% obcego pochodzenia, w różny sposób związanych z kultem religijnym. W całej klasie wyrażane są dwa główne rodzaje relacji na płaszczyźnie **człowiek – Kościół**, mniej i bardziej formalne. Do tych bardziej formalnych należą **tytuły administracji kościelnej** różnych wyznau (oznaczające jednocześnie nosicieli tych tytułów) będące ściśle związane z hierarchią kościelną: *biskup I¹ – biskup, diákón – diakon, děkan – dziekan 4., eminence – eminencia, kwardián – gwardian, kanovník – kanonik, kardinál – kardynał 1., kurát – kapelan I, nuncius – nuncjusz, opat – opat, papež – papież, patriarcha 2. – patriarcha 2., prelát – prałat, primas – prymas, probošt – proboszcz, převor – przeor, vikář 2. – wikary, wikariusz*.

Druga grupa to bardziej **ogólne nazwy osób duchownych** nie odnoszące się do ich rangi. Dotyczą one zarówno nazw księży, jak i mnichów: *druid – /druid/ Sz, kaplan – kapłan 2., kněz 1. – ksiądz, otec 4. – ojciec 7. b), pastor – pastor, piarista – pijar, pop 1. – pop, rabín – rabin; bratr 2. – brat 3., mnich – mnich 1.* W tej klasie wyrazów znalazły się też jeden rzeczownik, który nie nazywa duchownego, lecz osobę związaną z kościołem: *ministrant – ministrant²*. Gdy punktem wyjścia dla analizy słowotwórczej są wyrazy niemotywowane a semantyka jest jedynym wyznacznikiem klasyfikacji, pojawia się problem przenikania się zakresów znaczeniowych – jeden wyraz może być interpretowany jako przynależny do różnych klas leksykalno-semantycznych.

Paradygmaty słowotwórcze mają różną strukturę. W języku czeskim od 27 rzeczowników niemotywowanych utworzonych zostało 98 derywatów (nieuznanych w słownikach za przestarzałe), w języku polskim 84 derywaty. Największy paradygmat dla języka czeskiego posiada rzeczownik (*kněz*) i składa się on z 10 elementów – rzeczowników i przymiotników. Podobnie w języku polskim – z bloków rzeczownikowego i przymiotnikowego składają się najbardziej rozbudowane, 7-elementowe, paradygmaty rzeczowników (*ksiądz, rabin, pop*). W obu językach najmniejsze paradygmaty konkretne są jednoelementowe (*druid, kwardián, otec 4., piarista* w języku czeskim – *brat 3., gwardian* w języku polskim).

Rys. 2. Konkretny paradygmat słowotwórczy rzeczownika *kněz* w jęz. czeskim i *ksiądz* w jęz. polskim.

Pod względem struktury najwięcej jest paradygmatów składających się z dwóch bloków: rzeczownikowego i przymiotnikowego. W języku czeskim stanowią one 59% ogółu paradygmatów (16 PS: *děkan, diákón, kanovník, kardinál, kněz, kurát, mnich, opat, pastor, patriarcha, převor, pop, prelát, primas, probošt, rabín*), natomiast w języku polskim 55% (15 PS: *biskup, diakon, /druid/, kanonik, kardynał, ksiądz, ministrant, mnich, opat, papież, pastor, patriarcha 2., pop, prałat, rabin*).

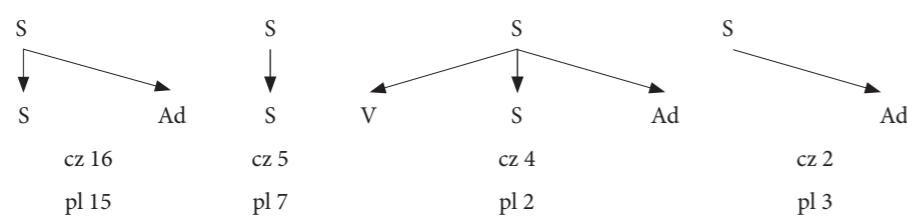
³ Wyrazy przestarzałe nie są uwzględniane w analizie.

¹ Cyfry przy analizowanym materiale są zgodne z numeracją stosowaną w słownikach, nawiasy kwadratowe towarzyszące polskiej leksyce są zgodne z metodologią zastosowaną w *Słowniku gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego: Gniazda odprzymiotnikowe* (2001, s. 32). Nawias ukośny dotyczy wyrazów niezawartych w tym słowniku.

² Rzeczowniki w inny sposób związane z kultem religijnym: *fakír – fakir, terciář – tercjarz*, włączyłam do klasy „nosicieli ról społecznych”, w której znajdują się wyrazy najmniej jednoznaczne. Rzeczownik *fakir* może być rozumiany jako określenie mnicha muzułmańskiego, ale także człowieka prowadzącego określony tryb życia, co wyróżnia go w społeczeństwie.

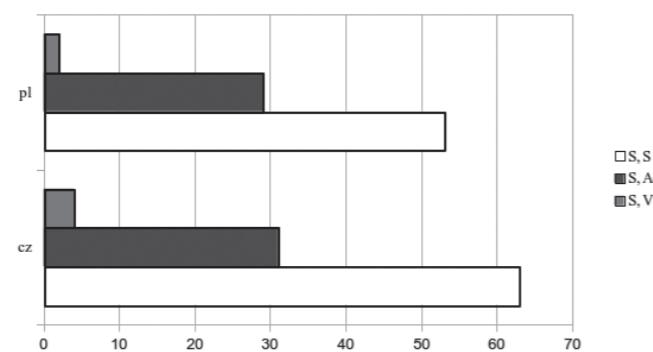
Mniejszą reprezentację mają paradygmaty złożone z jednego bloku rzeczownikowego – 19% paradygmatów w jęz. czeskim (5 PS: *bratr, druid, nuncius, otec, vikář*) a 26% paradygmatów w jęz. polskim (7 PS: *brat, dziekan, kapelan, nuncjusz, ojciec, przeor, wikary*) – lub przymiotnikowego – 7% w jęz. czeskim (2 PS: *kvardián, piarista*), 11% paradygmatów w jęz. polskim (3 PS: *gwardian, kapłan, pijar*). Paradygmaty najbardziej rozgałęzione – rzeczownikowo-czasownikowo-przymiotnikowe – stanowią 15% ogółu w jęz. czeskim (4 PS: *biskup, kapłan, ministrant, papež*) oraz 7% w jęz. polskim (2 PS: *proboszcz, prymas*). Ze względu na stopień rozpiętości paradygmatów można wyróżnić 3 typy struktur (jedno-, dwu- i trzyelementowe), a ze względu na ich skład 4 modele:

Rys. 3. Struktura KPS w języku czeskim i polskim

W 92% PK języka czeskiego i w 89% języka polskiego występuje co najmniej jeden rzeczownik, w 81% jęz. czeskiego 75% jęz. polskiego – przymiotniki, a w 14% jęz. czeskiego i 7% języka polskiego swój udział mają czasowniki. W większości PK będą się zatem znajdować derywaty imienne. Pod względem ilości derywatorów należących do poszczególnych części mowy, dominujące są rzeczowniki, prawie o połowę mniej jest przymiotników, a zdecydowanie najmniejszą część stanowią derywaty czasownikowe.

Rys. 4. Rodzaj derywatorów utworzonych bezpośrednio od tytułów administracji kościelnej

Po ustaleniu składu klasy leksykalno-semantycznej i ogólnej struktury paradygmatów następuje analiza derywatorów wyrażających znaczenia słownotwórcze, które znalazły się w typowym paradygmacie słownotwórczym. Aby dana klasa semantyczna weszła w skład TPS musiała wystąpić w co najmniej trzech paradygmatach konkretnych analizowanej klasy leksykalno-semantycznej⁴. Poniżej przedstawiam strukturę TPS w języku czeskim i polskim.

Tabela 1: Typowy paradygmat słownotwórczy tytułów administracji kościelnej w języku czeskim i polskim

Blok rzeczownikowy		Blok przymiotnikowy		Blok czasownikowy	
NAZwy ŽEŃSKIE	cz pl	UŻYCIA SUBIEKTOWE	cz pl	formacje stanowe	cz
NAZwy MIEJSC	cz pl	UŻYCIA POSESYWNE	cz pl		
NAZwy STANOWISK I URZĘDÓW	cz pl	UŻYCIA ZAKRESOWE	cz pl		
nazwy czynności i stanów	cz	użycia limitujące	cz		
nazwy osób pozostających w relacji pokrewieństwa	cz	użycia symilatywne	cz		
nazwy zbiorowe	cz	użycia syngulatywne	pl		
nazwy ekspresywne	cz	użycia obiektywne	pl		
nazwy hierarchii	cz				
współność stanowiska	cz				

Zarówno w języku polskim jak i czeskim derywowane rzeczowniki mogą oznaczać:

- » **nazwy żeńskie**, czyli nazwy kobiet pełniących te same funkcje lub podobne jak mężczyźni (*druidka „kobieta druid”, kněžka „kobieta służąca przy mszy (w pogańskich religiach)”, převorka „przeor płci żeńskiej” – mniszka, [papieżycą], pop → popadja*),
- » **nazwy miejsc** w różny sposób związanych z osobami duchownymi (*nunciatura, převorství* 3. „budynek, w którym mieszka przeor”, *kaplanka* „izba na plebanii przeznaczona dla kapłana” – *opactwo* „klasztor i dobra klasztorne pod zarządem opata”, *proboszcz* → *probostwo* 1. „parafia podległa władzy proboszcza”, 2., *wikarówka* „dom wikarych”),
- » **nazwy stanowisk i urzędów** pełnionych przez osoby nazwane w podstawie słownotwórczej (*kanovníctví, kanonikát, kurátství, prelátství, preláatura* – [popostwo], [kanonikat]),

4 Zob. Земская 1992, s. 20; Nagórko 2003, s. 234–235; Kallas 2003.

kanonia, [prałatura], [przeorat]). To są klasy derywatorów rzeczownikowych typowych dla obu języków.

W języku czeskim dodatkowo wystąpiły rzeczowniki oznaczające: nazwy osób pozostających w relacji pokrewieństwa (*popadie* „żona popa”, *rabinka* „żona rabina”), nazwy eksprezywne (*kanovníček*, *kněžík* *rzad.*, *ministrantek*), nazwy zbiorów (*kněžstvo*, *popstvo*, *papežstvo*)⁵, nazwy hierarchii (2) *arcibiskup*, *podbiskup*, *arciděkan*, *arcikněz*), nazwy czynności i stanów (*ministrance* „czynności ministranta”, *kněžství* „zawód księdza”, *popství* 1. „bycie popem”), a także co ciekawe, trzy złożenia z przysłówkiem wyrażające współdzielenie funkcji (*spolubiskup*, *spolubratr*, *spolumnich*).

Pod względem środków słowotwórczych najczęściej wykorzystywane do tworzenia rzeczowników okazały się w języku czeskim sufiksy: *-ství* oraz *-ka* a także *-át*; w języku polskim natomiast sufiks: *-two* oraz *-at*.

Szczególnie trudnym zadaniem była semantyczna analiza przymiotników. W gramatykach języka czeskiego przymiotniki omawiane są ze względu na formę, natomiast w akademickiej gramatyce języka polskiego (*Gramatyka współczesnego języka polskiego: Morfologia* 1999) – stanowiącej metodologiczną podstawę niniejszej analizy – wyróżnia się znaczenia przymiotników odrzeczownikowych określone na podstawie relacji, jakie zachodzą między określonym rzeczownikiem a rzeczownikiem motywującym⁶. Dla obu języków typowe jest występowanie derywowanych przymiotników:

- » w użyciach **subiektywnych**, gdy subiekty jest wyrażony podstawą słowotwórczą, a określany rzeczownik oznacza stan, czynność, czasem też obiekt działań lub cechę (*kněžský stav*, *ministrantský život*, *mnišský život* – *pastorskie obowiązki*, *biskupi synod*),
- » w użyciach **posesywnych**, gdy przymiotniki określają obiekty posiadane przez osobę wskazaną w podstawie słowotwórczej (*primasovská rezidence*, *proboštské statky* „majątek proboszcza”, *kardinálský klobouk* „kapelusz kardynała” – *mniszy habit*, *druidyczne świątynie*, *patriarszy tron*),
- » w użyciach **zakresowych**, gdy podstawa przymiotnika wyznacza zakres określonego rzeczownika. Określone rzeczowniki mają znaczenie abstrakcyjne i wszystkie odnoszą się do pełnionej funkcji (*biskupská hodnost* „godność biskupa”, *děkanský úřad* „urząd dziekana”, *kardinálská hodnost* – *prałacka godność* „godność prałata”, *proboszczowska posada* „posada proboszcza”, *prymasowski tytuł* „tytuł prymasa”, *kapelański urząd*).

Dodatkowo w języku **czeskim** blok przymiotnikowy jest rozbudowany o derywaty występujące:

- » w użyciu **limitującym**, gdy przymiotniki wyznaczają zakres dla przedmiotu (czynności, dziedziny) wyrażonego określonym rzeczownikiem kontekstowym (*kněžský seminář* „seminarium dla przyszłych księży”, *popské zákony* „prawo popów”, jak i przedmioty konkretne *opatská berla* „opatski pastorał”),
- » w użyciu **symilatywnym**, gdy określone rzeczowniki wskazują na cechy takie jak u osoby nazywanej motywującym rzeczownikiem (*rabínská moudrost* „mądrość typowa dla rabina”, cechą jest również kolor: *kardinálská červeň* „czerwień taka jak u kardynała”, lub stan: *mnišský život* „życie takie, jakie wiedzie mnich”).

W języku polskim dodatkowo wystąpiły przymiotniki:

- » w użyciu **obiektywnym**, gdy wskazują obiekt związanego pewną relacją z subiektem nazywanym przez określany rzeczownik (*papieski legat* „legat podległy papieżowi”, *proboszczowscy kmiecie* „kmiecie podlegli proboszczowi”, *opaci sługa*)
- » w użyciu **syngulatywnym**, gdy przymiotniki łączą się z rzeczownikami nazywającymi zbiorowość⁷ (*biskupia kuria*, *kardynalskie kolegium*).

Dla przymiotników w obu językach dominujące są sufiksy *-ský*, *-ski* – z ich udziałem powstało prawie 75% przymiotników utworzonych od tytułów administracji kościelnej.

Oprócz tego w języku czeskim wystąpiły czasownikowe **formacje stanowe**, które oznaczają „bycie tym, na kogo wskazuje podstawa słowotwórcza”: *biskupovat* „być biskupem”, *kaplanovat* „być kapłanem”, *ministrovat*, *papežovat*, *pastorovat*. Czasowniki tworzone są z udziałem formantu paradygmatycznego.

W klasie osób związanych bezpośrednio z kultem religijnym większy potencjał słowotwórczy mają paradygmaty języka czeskiego, co wynika z jego bardziej fleksyjnego charakteru w porównaniu z językiem polskim, o czym w swoich pracach konfrontatywnych pisał m. in. E. Lotko (1997). Ciekawe jest to, że w tym przypadku większy potencjał słowotwórczy dotyczy klasy wyrazów obcego pochodzenia, jaką niewątpliwie są tytuły administracji kościelnej, podczas gdy to język polski częściej wykorzystuje wyrazy obcego pochodzenia w procesach słowotwórczych ze względu na większą ilość zapożyczeń (Lotko 1997, s. 24–31). Należy jednak pamiętać, że terminologia kościelna wcześniej funkcjonowała w języku czeskim, skąd m. in. docierała do języka polskiego⁸. Dodatkowo tylko w TPS języka czeskiego wyróżniłam formacje złożone (*spolubiskup*, *spolubratr* 4., *inter/nuncius*), uznawane za popularniejsze w języku polskim.

Gdyby uogólniać przeprowadzoną przeze mnie analizę, można by wnioskować, że system języka czeskiego w sposób równie naturalny co system języka polskiego – a nawet sprawniej – wykorzystuje podstawy obcego pochodzenia w procesie derywacji, co potwierdzałaby

⁵ W całej klasie niemotywowanych nazw ludzi ta kategoria słowotwórcza jest bardziej typowa dla języka polskiego.

⁶ Zob. Urban 2006.

⁷ W bloku rzeczownikowym języka czeskiego znajdowały się rzeczowniki nazywające zbiory.

⁸ Zob. Szczepańska 2011.

większa niż w języku polskim ilość derywatów i znaczeń wyrażanych dzięki procesowi derywacji. Wnioski te dotyczą tylko fragmentu materiału, jakim są niemotywowane nazwy ludzi. Z całości materiału wynika, że system słowotwórczy tych języków jest bardzo zbliżony, co potwierdza zestawienie TPS całej klasy, jednak język czeski cechuje większa regularność w tworzeniu poszczególnych znaczeń.

Literatura

Gramatyka współczesnego języka polskiego: Morfologia (1999). Eds. R. Grzegorczykowa, R. Laskowski a H. Wróbel. Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa.

KALLAS, K. (2003). Struktura gniazd słowotwórczych konstytuowanych przez rzeczowniki nazywające państwa (kraje). In *Słowotwórstwo gniazdowe: Historia, metoda, zastosowanie*, ed. M. Skarżyński, s. 65–85. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Český národní korpus – SYN2005 (2005). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://www.korpus.cz>.

Korpus Języka Polskiego Wydawnictwa Naukowego PWN. Online: <http://www.korpus.pwn.pl>.

Korpus IPI PAN. Online: <http://www.korpus.pl>.

LOTKO, E. (1997). *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny (soubor statí)*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.

MASŁOWSKA, E. (1988). *Derywacja semantyczna rzeczowników ekspresywnych*: Zakład Narodowy im. Wrocław: Ossolińskich.

NAGÓRKO, A. (2003). *Zarys gramatyki polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

OLEJNICZAK, M. (2003). 30 lat słowotwórstwa gniazdowego (rys historyczny).

In *Słowotwórstwo gniazdowe: Historia, metoda, zastosowanie*, ed. M. Skarżyński, s. 12–28. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (2001). Ed. J. Filipc. Praha: Academia.

Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971). Ed. B. Havránek. Praha: Akademie věd.

Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka polskiego: Gniazda odprzymiotnikowe (2001). Ed. T. Vogelgesang. Kraków: Universitas.

Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka polskiego: Gniazda odrzecznikowe (2001). Ed. H. Jadacka. Kraków: Universitas.

SZCZEPANSKA, E. (2011). Język czeski. In *Słowiańskie języki literackie: Rys historyczny*, eds. E. Szczepańska, B. Oczkowa a T. Kwoka, s. 43–65. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

URBAN, M. (2006). *Współczesne przymiotniki odrzecznikowe z wybranymi formantami sufiksalnymi*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Земская, Е. А. (1978). О парадигматических отношениях в словообразовании. In *Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния*, ed. Н. Ю. Шведова, s. 63–77. Москва: Институт русского языка.

Земская, Е. А. (1992). *Словообразование как деятельность*. Москва: Наука.

Земская, Е. А. (1999). Словообразование. In *Современный русский язык*, ed. В. А. Белошапкова, s. 286–441. Москва: Высшая школа.

Klíčová slova | Key words

slovotvorné paradigm, slovotvorba, synchronic, konfrontace, jazyk: polský, český; tituly, kostel, sémantika

word forming paradigm, word formation, synchronic, confrontation, Polish/Czech language, noun, church, semantics

Marta Malanowska-Statkiewicz

Katedra Slawistyki

Instytut Filologii Polskiej

Uniwersytet Opolski

marta.malanowska@gmail.com

Ke komparaci klasifikace a výskytu zkratek a slov zkratkových v češtině a němčině

Comparism of classification and occurrence of abbreviations and acronyms in Czech and German Language

Vratislava Postlová

Abstract | Abstrakt

The author tries to analyse and describe abbreviations and abbreviated words used in contemporary press. The abbreviated words are statistically interpreted according to their category and frequency. The Czech language doesn't use the acronyms so much like the German language.

Cílem příspěvku je klasifikace a porovnání jazykových zkratek a slov zkratkových vyskytujících se v soudobém tisku v češtině a němčině. Němčina oproti češtině umožňuje větší variabilitu při vytváření zkratek a slov zkratkových a jejich častější používání.

Současná doba je charakteristická svým rychlým tempem, které nás nutí chovat se ekonomicky, šetřit časem, místem i materiélem. Jedním z projevů jazykové ekonomie, úspornosti v řeči, je zkracování, vytváření zkratek a slov zkratkových. Termín zkratky a slova zkratková zahrnuje jevy projevující se zkracováním plné formy slova, tyto jevy však mohou být velmi odlišné. Můžeme sem zařadit zkratky čistě grafické a slova zkrácená a zkratková (zkratky graficko-fonické). Grafické zkratky nejsou předmětem tohoto příspěvku. V jejich případě se jedná pouze o prostředky úpravy tištěného textu. Zvuková realizace probíhá prostřednictvím vyslovené plné formy. Nejedná se tedy o zkratku, ale spíše o grafickou značku. Za grafické značky považujeme v obou jazycích např. označení titulů. „Abychom zabránili nedorozumění, měli bychom pro čistě grafické zkratky používat pojmenování obvyklé v grafematice – tachygraf“ (Greule 1996, s. 193–203). Potud panuje shoda mezi lingvisty. U zkratek graficko-fonických se již liší nejen jejich terminologie, ale i pojetí. Zkratky graficko-fonické jsou druhem úpravy pojmenování, u některých forem zkracování však již můžeme hovořit i o vytváření nových slov.

Zkratky a slova zkratková leží na okraji zájmu lingvistů, v němčině se jimi v poslední době zabývali např. A. Greule, A. Steinhauer nebo D. Kobler-Trill. V češtině větší pozornost této

tematice věnoval J. Hrbáček nebo M. Helcl. Tímto příspěvkem by mohl být učiněn další krok ve zkoumání jazykového fenoménu zkratky a slova zkratková především: 1. definicí a klasifikací zkratek a slov zkratkových v obou jazykových systémech, 2. pokusem o zachycení zkratek a slov zkratkových jako historického fenoménu a 3. analýzou a komparací současného používání zkratek a slov zkratkových v obou jazykových systémech.

1 Ke klasifikaci zkratek a slov zkratkových

Pro oba jazykové systémy existuje společné kritérium pro rozdelení zkratek a slov zkratkových. Slova zkratková jsou v prvé řadě členěna podle počtu segmentů plné formy na slova (1) unisegmentální – plná forma se sestává z jednoho segmentu, a slova (2) multisegmentální – plná forma je tvořena více segmenty.

(1) **Unisegmentální** slova zkratková jsou zkrácenými tvary delšího pojmenování. V české terminologii existuje termín slova useknutá, která jsou však podle Hrbáčka chápána pouze jako úprava pojmenování (Hrbáček 1972). Podle části, která je zkrácená, rozlišujeme slova **čelní** (Kopfwörter) a slova **koncová** (Schwanzwörter). Příklady najdeme především v hovorové vrstvě jazyka v podobě mluvené – *Magda, Léna, Beth, Elisa*. Pouze v němčině je možno mezi slova unisegmentální zařadit i ta slova zkratková, která jsou zkrácena na prostřední segment – (*E*)Lisa(beth).

(2) Pro zkratková slova **multisegmentální** iniciálová, slabičná a smíšená je důležitým kritériem, jaké části plného znění přecházejí do zkrácené podoby:

(2a) V češtině i v němčině existují slova **iniciálová**, zkrácená podoba je tvořena iniciálami – tedy prvními písmeny výceslovného pojmenování – *ODA, SPD*. U lingvistů zabývajících se zkratkami a slovy zkratkovými neexistuje jednotná klasifikace a terminologie. Podle Hrbáčka a jeho díla *Jazykové zkratky v češtině* (Hrbáček 1979, s. 54) jsou slova iniciálová grafickými značkami lexikálních jednotek, nemají formu podstatného jména a jsou nesklonná. Pro většinu lingvistů je hlavním kritériem pro rozlišení grafických značek a zkratkových slov jejich výslovnost. Slova iniciálová jsou vyslovovaná ve své zkrácené podobě a lze je chápat jako slova zkratková.¹ Počet iniciál není omezen, většina iniciálových slov je však složena ze 3 až 5 iniciál.

(2b) Slova **slabičná** jsou tvořena ze slabik plného znění. Příkladem může být slovo *Setuza* – Severočeské tukové závody a v němčině slovo *Kripo* – Kriminalpolizei.

(2c) Slova **smíšená** kombinují segmenty vstupující do zkrácené podoby, zpravidla jsou kombinovány iniciály a slabiky jako např. u slova *Čedok* – Česká dopravní kancelář nebo u slova *Bafög*.

¹ Srov. Havránek a Jedlička 1970.

Zvláštní kategorii vyskytující se pouze v němčině jsou tzv. slova **sponová** (Klammerformen), tato slova vznikají redukcí prostřední části víceslovného kompozita – *Ölzweig* ze složeniny *Ölbaumzeig*. Německý lingvista Tschirch (1969, s. 201) vidí v tvorbě slov sponových jeden z nejstarších jevů jdoucích proti stále se zvyšujícímu vytváření tzv. Schlangenwörter, tedy kompozit skládajících se z většího počtu členů.

(3) Hrbáček (1979) ve své práci vyčleňuje ještě slova derivačně zkratková, typ *Lachema*, a slova derivačně zkrácená, např. *profka*. Za zvláštní kategorii mezi slovy zkratkovými po-važuje složené zkratkové útvary nazývané v jeho práci **kompozice abreviatury**. Jedná se o kompozita se zkratkou a úplným slovem. Zkratka zaujímá v češtině zpravidla 1. místo, viz *akuvozík*, jen ve velmi málo případech zaujímá zkratka 2. místo ve složenině, např. *svazarm*. Obdobná kategorie je některými německými lingvisty nazývaná vázaná slova zkratková (*gebundene Kurzwörter*²). V němčině mohou na místě zkrácené části vystupovat všechny typy německých zkratkových slov i značky a symboly. Příklady pro kompozita:

- (3a) se slovem iniciálovým: *CDU-Mitglied*,
- (3b) se slovem slabičným: *Stasiarchiv*,
- (3c) se slovem zkráceným čelním: *Autohersteller*,
- (3d) se slovem zkráceným koncovým: *Plattenverkauf*
- (3e) se značkou: *100-M-Lauf*.

Němčina je jazyk sice flektivní, pády u podstatných jmen však netvorí koncovkami jména, ale jeho členu. Podstatné jméno samo o sobě se až na výjimky – genitiv maskulin a neuter v singuláru a dativ plurálu – při deklinaci nemění, proto mohou zkratky v kompozitu zaujmít postavení na začátku, uprostřed i na konci. Tato variabilita umožněná odlišným typem deklinace není v češtině možná.

2 K historii zkratek a slov zkratkových

Historii zkratek se zabývalo jen málo lingvistů bohemistů i germanistů. Důvodem, proč se lingvisté o tuto problematiku nezajímají, může být již zmínovaná terminologická nejednotnost. Druhým důvodem pro malý zájem o tuto problematiku může podle Greuleho (2006) být především fakt, že historičtí lingvisté nemají žádný přímý přístup k mluvené podobě jazyka daného historického období a zkracování je jevem, který se projevuje především v této podobě jazyka – v odborném jazyce lékařství, právnictví, chemie, ale i v řeči nižších vrstev – v argotu, studentském žargonu apod. Zkratky a slova zkrácená používaná v mluvené formě těchto jazykových oblastí však nepronikly do písemných pramenů.

O raném používání zkratek a slov zkratkových však mohou svědčit staré domácké tvary jmen vlastních, tzv. hypokoristika. V němčině se vyskytuje např. jméno Elisabeth

² Srov. Greule 1996, s. 200.

v těchto podobách: *Elisa, Beth, Lisa*. U zkrácených forem může docházet i k vytváření zdrobnělin: *Bethchen*, nebo k suficiaci pomocí přípony *-i: Betti, Lisi*. V češtině bychom našli např. *Vláďa, Mirek a Jára/Jarouš* ze složených jmen osobních Vladimír/Vladislav, Miroslav, Jaroslav/Jaromír. Ve zkrácené části dochází v češtině často ke změně délky samohlásky či ke změkčení souhlásky, následně je pak připojena přípona *-a, -ek, -ouš* apod. Pro složená jména osobní tvořená koncovým segmentem *-slav/-slava* jsou častým domáckým tvarem *Slávek/Slávka*.

Tento postup tvorby unisegmentálních slov zkratkových je běžný i u jmen obecných. Podobně jako u jmen vlastních i tyto zkrácené formy patří do jazyka hovorového či obecného, zejména do slangu a argotu – *kino, úča*. Už německý lingvista Adelung, který se v roce 1790 zabýval ve svém pojednání o německé ortografii i krácením slov, zařadil slova zkrácená do dialekta a jazyka nejnižších vrstev.

Ani tvoření multisegmentálních zkratkových slov iniciálových není jevem posledních dvou století. Důkazy podávají už křesťanské památky z doby Říma. Zkratkou často se zde vyskytující je nápis *INRI*. Pro zachycení časových údajů se ve středověku běžně používala zkratka *A. D.*, pro češtinu můžeme najít ekvivalent ve zkratce *LP* (léta Páně). Dále se od středověku setkáváme s latinskými grafickými zkratkami, které se využívají dodnes, srov.: *etc.* (= et cetera, a tak dále), *ibid.* (= ibidem, tamtéž). V době obrozenecné byly již běžně používané české zkratky grafické, srov.: *k. p.* (ku příkladu), *t. j.* (to jest), *str.* (strana). V němčině jsou první doložená multisegmentální slova zkratková označující název firmy ze století 19. Jedná se např. o zkratku *Hapag* (Hamburg-Amerikanische Packetfahrt-Actien-Gesellschaft).

V souvislosti se změnami po vzniku samostatného Československa dochází k rozvoji a časnému používání zkratkových slov iniciálových a slabičných hlavně v oblasti svobodného podnikání, obchodu a reklamy, srov.: *Jawa* ← Janeček a Wanderer; *ASO* ← Ander a syn, Olomouc; *ČTK* ← Československá tisková kancelář (Hrbáček 1979, s. 29).

K největšímu rozkvětu ve tvoření zkratek však v obou jazycích dochází ve 20. století především v oblasti reklamy, politiky, ekonomie. Do němčiny i češtiny pronikají i cizí slova zkratková. Jedná se především o anglicismy a slova iniciálová označující politické instituce a nově vzniklé státy a mající charakter jmen vlastních, ale i jmen obecných označujících převážně technické skutečnosti (SMS, PC, CD). Nepřehlédnutelná je též míra zkracování objevující se v komunikaci prostřednictvím SMS a počítače (ICQ, Skype, chat).

3 K výskytu zkratek a slov zkratkových v německém a českém tisku

Vzhledem k četnosti používání (někdy spíše nadužívání) zkratek a slov zkratkových v mluveném projevu je možné se domnívat, že i v psané podobě – v tisku – budou užívané ve vysoké

míře. Tisk, který zachycuje aktuální dění, nové skutečnosti života politického, kulturního, vědeckého a technického, používá soudobý jazyk a často si pomáhá s pojmenováním těchto nových skutečností přejímáním slov z jiných jazyků a také tvorbou neologismů. Zkratky a slova zkratková patří nejprve mezi neologismy příležitostné. V tisku by se tedy měly objevovat v hojném počtu, a to v obou jazycích.

Na základě nasbíraných vzorků můžeme však vyvozovat něco jiného. Zkoumanými periodiky byly magazín *Der Spiegel* a *Týden*, vždy po dvou výtiscích. Zatímco v německém tisku byl zjištěn značný počet slov zkratkových – celkem 326 slov iniciálových, 28 slov useknutých čelních, 1 slovo sponové, 4 slova slabičná a 1 slovo useknuté koncové a 367 slov zkratkových vázaných, v tisku českém byla kategorie slov zkratkových a zkratek zastoupena velmi spoře. V týdeníku *Týden* č. 6 a 7 / 2012, který se podobá německému magazínu tematicky, rozsahem i výskytem reklamních materiálů, se objevilo 350 slov iniciálových, 3 slova useknutá čelní, 1 slovo smíšené a 1 slovo zkratkové vázané.

V odborném jazyce, který je velmi úsporný a strohý, by mělo být samozřejmě používání slov zkratkových. Analýza dvou výtisků časopisu Německé obchodní a průmyslové komory *Plus* č. 8 a 12 / 2010 však ukázala trochu jiné výsledky. Zjištěný výskyt celkem 100 iniciálových slov, 1 slova useknutého čelního a 18 slov zkratkových vázaných však tomuto předpokladu odporuje. Analýza dvou výtisků nemůže podávat směrodatné výsledky, proto se autorka i nadále bude věnovat analýze a porovnávání výskytu zkratek a slov zkratkových v tisku odborném a obecně zaměřeném v obou jazycích.

Ze získaných vzorků vyplývá, že v češtině nejsou v tisku zkratky a slova zkratková užívaná ve stejné míře jako v němčině. Němčina jako jazyk s jinou deklinací má více možností pro využívání zkratek a slov zkratkových. Především je v německém tisku nejčastěji se vyskytující kategorií kompozice abreviatury, tedy zkratka vázaná. Tato kategorie, která se v českém tisku takřka nevyskytuje, patří mezi projevy jazykové ekonomie, umožňuje používat jednoduší větné konstrukce a vyhýbat se dlouhým genitivním vazbám. Vázanou zkratku *ARD-Moderator* – v němčině jednoslovné pojmenování – bychom do češtiny přeložili jako *moderátor televizní stanice ARD* – tedy pomocí pojmenování o 4 slovech.

Jak tento příspěvek naznačuje, výskyt slov zkratkových a zkratek nám dává cenné informace o nových slovotvorných tendencích, o stavu jazyka, ale také o jazykové ekonomii, proto by tomuto tématu měla být do budoucna věnována větší pozornost.

Literatura

GREULE, A. (1996). Reduktion als Wortbildungsprozess der deutschen Sprache. *Muttersprache* 106: s. 200.

- GREULE, A. (2006). Zur Geschichte der Kurzwörter. In *Germanistik genießen. Gedenkschrift für Doc. Dr. phil. Hildegard Boková*, eds. H. Andrášová, P. Ernst a L. Spáčilová, s. 63–75. Wien.
- HAVRÁNEK, B. a A. JEDLIČKA (1970). *Česká mluvnice*. Praha.
- HRBÁČEK, J. (1979). *Jazykové zkratky v češtině*. Praha: Univerzita Karlova.
- HRBÁČEK, J. (1972). Zkratky a tvoření slov. *Naše řeč* 55: s. 124–130.
- TSCHIRCH, F. (1969). *Geschichte der deutschen Sprache* 2, s. 201. Berlin.
- Nachrichtenzeitschrift Der Spiegel* 32/2006, 7. srpna 2006.
- Nachrichtenzeitschrift Der Spiegel* 52/2006, 22. prosince 2006.
- Týden* 6 a 7 / 2012.
- Plus* 8 a 12 / 2010.

Klíčová slova | Keywords

zkratky, slova zkratková, kategorie zkratek, výskyt, čeština, němčina

abbreviation, acronyms, category of the abbreviations, occurrence, Czech, German

Vratislava Postlová

Katedra cizích jazyků

Fakulta sociálně-ekonomická UJEP

vratislava.postlova@ujep.cz

Pragmatické funkce německých a českých deminutiv

Pragmatic functions of diminutives in German and Czech

Hana Menclová

Abstract | Abstrakt

The main meaning of diminutives is the semantic modification of a basic word as "small". The designation of a normal size thing or an adult person with a diminutive can imply different pragmatic effects. We can interpret it as the signal of irony, politeness, effort to minimize social distance, intensification or the expression for a good quality.

Hlavní význam deminutiv spočívá mj. v modifikaci původního významu ve smyslu zmenšení. Označení věci normální velikosti či dospělé osoby deminutivem může vyvolávat pragmatické účinky, které chápeme jako ironii, zdvořlost, snahu o minimalizaci sociální distance, intenzifikaci nebo přesvědčování.

Základní význam deminutiv vychází z latinského (*di)minuō* a označuje modifikaci původního významu ve smyslu zmenšení: *dům – domek – domeček*, *Haus – Häuschen*. Tato modifikace je často doprovázena citovým zabarvením.

Deminuce je realizována dvojím způsobem – rozlišujeme syntetickou a analytickou deminuci. Při **syntetické deminuci** dochází k odvozování slov pomocí různých přípon. V němčině se jedná především o spisovné sufiksy *-chen* a *-lein* a spoustu dalších sufiků vyskytujících se hlavně v německých dialektech (-*le*, -*el*, -*erl*, -*l*, -*i* a další), v češtině pak o sufiksy primární a sekundární (např. u *dům – domek – domeček*), jež jsou běžně užívány i ve spisovném jazyce. U feminin lze vytvořit i deminutiva terciární (*chvíle – chvilka – chvilička – chvilenečka*).

Rozdíl mezi oběma jazyky se mnohdy stává podnětem pro tvrzení, že čeština dokáže z významového hlediska zdrobňovat intenzivněji než němčina. Nekula (2004, s. 113) toto popírá a tvrdí, že německé deminutivum obsáhne svojí intenzitou zdrobňení oba stupně českého deminutiva:

	němčina	čeština
<i>der Stock hůl</i>	<i>das Stöckchen</i>	<i>hůlka</i> <i>hůlčička</i>

Analytická deminuce spočívá ve spojení s určitými atributy nebo ve tvorbě kompozit: *kleiner Junge – malý chlapec*, *winzige Hand – drobná ruka*, *Minirock – minisukně* apod.

Ve srovnání s češtinou je němčina často považována za chudou na slova zdrobňelá. To se však týká pouze deminuce syntetické, při zohlednění analytických tvarů počet německých deminutiv významně narůstá. Oba typy deminuce je možné kombinovat: *malý kufřík – ein kleines Kofferchen*, v češtině je tento jev zastoupen častěji.

Použití deminutiv v komunikaci výrazně přesahuje rámec jejich základního významu (*(di)minuō* v rovině sémantické, jejich funkce se jeví jako komplexní záležitost zasahující i do oblasti pragmatiky. Při popisu funkce deminutiv je nutno přihlížet k následujícím faktorům:

- » význam slovotvorného základu,
- » bližší (kolokační) kontext,
- » širší kontext (komunikační situace).

Tyto faktory mohou význam deminutiva ovlivňovat v celém jeho rozsahu, mohou např. vést ke změně konotace či vyvolávat určité pragmatické efekty. Jako konkrétní příklady bývají často uváděna pouze deminutiva syntetická. Některá deminutiva analytická tento vliv také mají, jejich počet je však výrazně nižší. Ne vždy je možné připojit ke konkrétním příkladům v němčině deminutivní ekvivalenty v češtině, což je způsobeno rozdílným charakterem těchto jazyků.

Slovotvorný základ

<i>Stadt – Städtchen</i>	<i>Professor – Professorchen</i>
<i>město – městečko</i>	<i>profesor – profesurek</i>

Příklady analytické deminuce: *město – maloměsto*, *Bürger – Kleinbürger*. Zatímco slovo *městečko* chápeme jako kladně citově zabarvené, platí označení *profesurek* jako pejorativní. Příčina negativní konotace zde spočívá v odvozovacím základu, který zpravidla nebývá zdrobňován. Slova *maloměsto* a *Kleinbürger* získala skládáním rovněž záporný význam.

Bližší kontext

<i>Kopf – Köpfchen</i> („kleiner Kopf“)	×	<i>kluges Köpfchen</i>
<i>hlava – hlavička</i> („malá hlava“)	×	<i>bystrá hlavička</i>
<i>Sohn – Söhnchen</i> („kleiner Sohn“)	×	<i>Söhnchen reicher Eltern</i>
<i>syn – synáček</i> („malý syn“)	×	<i>synáček bohatých rodičů</i>

Výrazy *Köpfchen – hlavička* znamenají „malá hlava“. Ve spojení s atributem *klug – bystrá* se stávají součástí synekdochy a označují bystrého, chytrého člověka. U slova *Söhnchen – synáček* se připojením atributu změnilo kladné citové zabarvení na záporné.

Širší kontext, komunikační situace

Sohn – Söhnchen *Sie hielt ihr Söhnchen liebevoll in den Armen.*

Ihr Söhnchen ist ihnen aber schön missraten.

syn – synáček *Láskyplně chovala svého synáčka v náruči.*

Synáček se jim moc nevyvedl.

Kladné *Söhnchen* – *synáček* si v první větě svoji konotaci zachovává, ve druhé se však stává negativním a signalizuje ironii, jež náleží již do roviny pragmatické. Záporné zabarvení nevyplývá ze slovního základu, nýbrž ze souvislostí v konkrétní komunikační situaci.

Pragmatické úinky bývají zpravidla vyvolány nepoměrem mezi zdrobnělým pojmenováním a realitou. Označíme-li dospělého syna zdrobnělým *synáček*, dojde k porušení maximy relevance a vyvolání konverzační implikatury, kterou bude recipient v rámci konkrétní komunikační situace chápát jako signál ironie. Kromě ironie je možné použitím deminutiv dosáhnout ještě dalších pragmatických efektů. Z tohoto důvodu jsou slova zdrobnělá používána v komunikaci cíleně a stávají se součástí tzv. **minimalizační strategie**. Tato strategie je považována za jazykové univerzále, způsob její realizace je však do jisté míry závislý na typologické charakteristice konkrétního jazyka. Zatímco čeština upřednostňuje tvary syntetické a tvorí deminutiva především pomocí sufixů, převládají v němčině tvary analytické utvořené pomocí atributů či kompozice. Mezi prostředky této strategie nepatří deminutiva zastřená či lexikalizovaná typu *slunce*, *Brötchen* a dále slova terminologická *stonek*, *mečík*, *řebříček*, *můstek* (u zubaře), *Veilchen*, *Rotkehlchen*, *Knöchel*, *Teilchen* a mnoho dalších. Tyto výrazy nejsou pragmaticky aktivní, protože nevedou k modifikaci ilokučního aktu.

Oslovení

Jednou z nejčastějších oblastí strategického použití deminutiv je oslovení založené na důvěrném vztahu mluvčího a adresáta. Dressler a Barbaresiová (1994) vymezili v rámci oslovení tři prototypické situace:

» **interakce dospělí – děti:** *Karlchen* – *Karlíku*, *Hänschen* – *Honzíku*, *Gabilein* – *Gábinko*, *Mutti* – *maminko*, *Vati* – *tatínku*, *Omachen/Omilein* – *babičko*

» **oslovení domácích zvířat – mazlíčků:**

Hypokoristika se objevují i v oslovení domácích zvířat, mazlíčků: *Flecki* – *Flíčku*.

Také sami majitelé se vydávají za jejich *pánečky* či *paničky* – *Herrchen*, *Frauchen*.

» **důvěrné oslovení dospělých:** (*mein*) *Bärchen* – *medvídku*, *Mausi/Mäuschen* – *myško*, *Kätzchen* – *kočičko*, *Käferle* – *broučku*, *Schatzi/Schätzchen* – *zlatičko*, *Liebling* – *miláčku*, *Engelchen* – *andílku*, (*mein*) *Dickerchen* – *boubelko*

Všem těmto situacím je společná důvěrnost, použití hypokoristik slouží k jejímu navození a potvrzení. Nejčastěji se používají v rodinách, zejména v komunikaci s dětmi, jejichž jazyk sám o sobě spoustu deminutiv obsahuje. Některá oslovení mohou působit i nezdvořile (*Dickerchen* – *boubelko*), ale v důvěrné situaci je jejich negativní význam eliminován. Použije-li mluvčí deminutivní oslovení mimo prototypovou situaci – tedy pro osobu neznámou – bude deminutivum chápáno jako slovní útok a pokus o ponížení, zesměšnění a ironii.

Hypokoristika slouží k vyjádření kladného vztahu k osobě či předmětu i mimo oslovení:

Berti hat morgen Geburtstag.

Bertík má zítra narozeniny.

Kromě již zmíněné ironie a oslovení jmenuje Nekula (2003) ještě další možnosti užití deminutiv v komunikaci, které mohou být interpretovány jako výraz zdvořilosti či snaha o minimalizaci sociální distance. Rusínová (1996) popisuje navíc i případy intenzifikace, které jsou rovněž známy v obou jazycích.

Zdvořilost

Snaha o vyjádření zdvořilosti je patrná především v direktivních řečových aktech, při nichž se mluvčí snaží pomocí jazykových prostředků minimalizovat nároky kladené na adresáta výzvou.

Ich hätte eine kleine Bitte an Sie, und zwar...

Měla bych na Vás prosbičku, a sice...

Könnten Sie ihr Hündchen zu sich rufen?

Můžete si toho pejska zavolat k sobě?

Také v řečových aktech reprezentativních slouží deminutiva ke zjemnění výpovědi mluvčího, popř. minimalizaci kritiky druhého:

Ich sehe es ein bisschen anders.

Já to vidím trošku jinak.

Tady se vloudila chybíčka.

Hier hat sich ein kleiner Fehler eingeschllichen.

Jen se hloupouče usmíval.

Er hat nur dümmlich gelächelt.

Intenzifikace

Intenzifikaci chápe Rusínová (1996, s. 94) jako druh modifikace významu založený na užití kvantitativního deminutiva. Pomocí zdrobnělých deminutiv lze intenzifikovat nulové, minimální či maximální množství substance, a to v obou jazycích.

Na obloze ani mráčku.
Kein Wölkchen trübt den blauen Himmel.
Je na tom snad zrnko pravdy?
Steckt darin vielleicht ein Körnchen Wahrheit?
Snědl ten dort do posledního kousíčku.
Es hat die Torte bis ins letzte Stückchen aufgegessen.
Publikum zaplnilo sál do posledního místečka.
Das Publikum füllte den Saal bis auf das letzte Plätzchen.
Není na tom ani slůvko pravdy.
Davon ist kein Wörtchen wahr.

Možnosti vyjádření intenzifikace množství pomocí deminutiv jsou především v češtině velmi pestré, spojením s částicí *ani*, předložkami bez či do lze vyjadřovat další významové odstíny zesílení: *nevidět ani človíčka, odejít bez jediného slůvka, vypít do poslední kapičky* apod. Zdrobnělým zájmenem *každičký* (*každičké slovo pečlivě zvážil*) lze intenzifikovat úplnost, zdrobnělými adjektivy a adverbii zase stupňovat míru vlastnosti (*je celý čistounký, kratičká sušinka, tady je vždycky krásně...*). Tuto možnost němčina nemá, zdrobnělá adjektiva jako *gelblich* či *kränklich* a další označují pouze zeslabení míry dané vlastnosti.

Minimalizace sociální distance

Tato strategie slouží k překonání sociální distance, k zdůvěrnění. Je rozšířená zejména v oblasti služeb.

Tady máte zpátky Vaši kartičku. (kartička/průkaz pojištěnce)
Da haben Sie ihr Kärtchen zurück.

Tento způsob vyjadřování je rozšířený zejména v češtině: *pět korunek nazpátek, tři rohlíčky, jednu růžičku, jednu taštičku za korunu, jeden gulášek, dvě pivečka, sbíráte bodíky* atd.

Pro navození důvěrného vztahu se někdy zdrobňují i pozdravy řadící se do expresívních řečových aktů: *Tagchen, Hallochen, Grijsi* (bair.) – *zdravíčko, nazdárek, spánbíčkem, čauky/čaučíčky, ahojky*.

Persvaze

Tento pragmatický účinek dosud popsán nebyl, podle mého názoru jej lze chápout jako účinek vyvolaný deminutivy v jídelních lístcích, kde je jejich použití rozšířené v němčině i češtině. Jídelní lístky představují komplexní jazykové jednání, jež se skládá z několika řečových aktů s rozdílnými cíli. Jedná se o druh textu blízký reklamě, v němž je třeba mj. produkt popsat,

vyzdvihnout jeho přednosti a přesvědčit o kvalitě. Tyto dílčí akty jsou zastřešeny jednou dominující intencí, a sice přimět hosta ke koupi / k objednání. Na jídelním lístku však není dostatek místa pro argumentaci a přesvědčování. Tato funkce je proto realizována zdrobnělým pojmenováním pokrmů, které opět neoznačuje velikost, ale implikuje kvalitu, tzn., že jídlo chutná.

Knoblauchsüppchen mit Croûtons
Geschmortes Lammhaxerl mit Rosmarinkartoffeln und Speckbohnen
Gratinierter Ziegenkäse im Bacon-Mäntelchen an Feigen-Senf-Mousse und Blattsalaten
Pečená kachýnka podávaná s dušeným bílým a červeným zelím, houskovým a bramborovým knedlíkem
Křupavoučké bramboráčky s čerstvou zeleninou
Chalupářský hovězí gulášek s cibulkou
Vymezení prototypových situací a formulace minimalizačních strategií představují široký rámcem pro začlenění nejrůznějších komunikačních situací, v nichž jsou deminutiva používána za účelem modifikace ilokučního aktu a vyvolání určitých pragmatických účinků na adresáta. Vzhledem k rozmanitosti komunikačních situací nelze zřejmě uvedený výčet pokládat za konečný. Jako možný příklad pro jeho další rozšíření lze uvést deminutiva s persvazivní funkcí v jídelních lístcích. U nově vytvořených kategorií je však nutné nejprve posoudit, zda se rovněž jedná o jazykové univerzále.

Literatura

- BRINKER, K. (1997). *Linguistische Textanalyse: Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- BŘEZINA, J. (1983). *Diminutiva im Deutschen und im Tschechischen*. Praha: Univerzita Karlova.
- DOKULIL, M. (1962). *Tvoření slov v češtině*. Praha: Univerzita Karlova.
- DRESSLER, W. U. a L. MERLINI BARBARESIOVÁ (1994). *Morphopragmatics: Diminutives and Intensifiers in Italian, German and Other Languages*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Duden: *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache* (1995). Mannheim: Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus AG.
- FLEISCHER, W. a I. BARZ (1995). *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer.
- GREULE, A. (1984). „Abi“, „Krimi“, „Sponti“: Substantive auf -i im heutigen Deutsch. *Muttersprache* 94: s. 207–217.
- HIRSCHOVÁ, M. (2004). Řečový akt, řečové jednání a komunikační funkce výpovědi. *Slovo a slovesnost* 65: s. 163–173.

- KARLÍK, P., M. NEKULA a J. PLESKALOVÁ, eds. (2002). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Lidové noviny.
- KÁŇA, T. (1999). Feminine Hypokoristika im Tschechischen und Deutschen. In Janich, N.: *Werbesprache: Ein Arbeitsbuch*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- MEIBAUER, J. (2001). *Pragmatik: Eine Einführung*. Tübingen: Stauffenburg.
- NEKULA, M. (2003). System und Funktionen der Diminutiva: Kontrastiver Vergleich des Deutschen und Tschechischen. In *Brücken: Germanistisches Jahrbuch Tschechien – Slowakei 2003, NF 11*, eds. S. Höhne, M. Nekula et al., s. 145–188. Bonn: DAAD / Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- NEKULA, M. (2004). Deminutiva a zdvořilost. In *Čeština – univerzália a specifika: Sborník 5. mezinárodního setkání bohemistů v Brně 13.–15. 11. 2003*, eds. Z. Hladká a P. Karlík, s. 110–119. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- RUSÍNOVÁ, Z. (1996). Deminutivní modifikace z hlediska pragmalingvistického – intenzifikace. In *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity A44*, s. 91–95. Brno: Masarykova univerzita.
- RUSÍNOVÁ, Z. (2001). Deminutiva jako jazykové univerzálie. In *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity A49*, s. 137–145. Brno: Masarykova univerzita.
- SEIDEL-SLOTTY, I. (1947). Über die Funktionen der Diminutiva. *Bulletin Linguistique* 15: s. 23–54.
- ŠLOSAR, D. (1996). Slovotvorba. In *Příruční mluvnice češtiny*, eds. P. Karlík, M. Nekula a Z. Rusínová, s. 109–226. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- ŠTÍCHA, F. (1978). Substantiva deminutivní formy s lexikalizovaným významem. *Naše řeč* 61: s. 113–127.
- ŠTÍCHA, F. (2003). *Česko-německá srovnávací gramatika*. Praha: Argo.
- WELLMANN, H. (1975). *Deutsche Wortbildung: Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache: Eine Bestandsaufnahme des Instituts für deutsche Sprache, Forschungsstelle Innsbruck 2: Hauptteil: Das Substantiv*. Düsseldorf: Schwann.
- Jídelní lístek restaurace Leipziger Hof v Leipzig. Online: <http://www.leipziger-hof.de/restaurant-speisekarte.php>. Citováno 10. dubna 2012.
- Jídelní lístek restaurace Wasserwirtschaft v Chamu. Online: <http://www.wasserwirtschaft-cham.de/cms/upload/Wasserwirtschaft/PDFs/WKMR.pdf>. Citováno 10. dubna 2012.
- Jídelní lístek restaurace Weinstube Kommerzienrat v Neustadt. Online: <http://www.weinstube-kommerzienrat.de/download/speisekarte.pdf>. Citováno 29. února 2012.
- Jídelní lístek restaurace U Kata v Bruntálu. Online: <http://www.restaurace-u-kata.cz/index.php?c=jidelni-listek>. Citováno 29. března 2012.

Jídelní lístek Zámecké restaurace Konopiště. Online: <http://www.restauracekonopiste.cz/jidelni-listek/menu-pro-skupiny/>. Citováno 29. března 2012.

Klíčová slova | Key words

deminutivum, pragmatické účinky, minimalizační strategie, hypokoristika, zdvořilost, intenzifikace významu, minimalizace sociální distance, persvaze

diminutive, pragmatic effects, strategies of minimization, hypocorisms, politeness, intensification of meaning, minimization of social distance, persuasion

Mgr. Hana Menclová

KNJ FPE ZČU Plzeň

menclova@knj.zcu.cz

Korpusová lingvistika

Zavolal jsem si taxík/taxíka – životná koncovka neživotných maskulin v akuzativu singuláru

I Called the Taxi – the Animate Ending of Inanimate Masculines in Accusative Singular

Kateřina Najbrtová

Abstract | Abstrakt

The animate ending “-a” in AccSg. of inanimate masculines was examined by using texts of SYN2005, SYN2009PUB and SYN2010 corpora (all reliable lemmatized and morphologically tagged). The highest percentage of animate ending of masculines is connected regularly with occurrence of these masculines in phrases.

Výzkum životné koncovky „-a“ v AccSg. neživotných maskulin bol realizovaný na materiálu korpusu SYN2005, SYN2009PUB a SYN2010 (korpusy sa spolehlivo úrovňou lemmatizace a morfológickeho značkovania). Nejvyšší procento životného zakončenia neživotných maskulin je väzane na výskyt týchto maskulin v frazeach.

1 Vymezení tématu a teoretická východiska

Koncovka AccSg. tradične slúži k odlišeniu gramatickej životných a neživotných substantív. U životných vzorov sa shodujú tvary GenSg. a AccSg., u neživotných je totožný tvar NomSg. s AccSg. – u životných vzorov sa koncovka akuzativu líši od koncovky nominativu, u neživotných vzorov sa koncovky shodujú. Gramatická, morfológická životnosť sa ovšem nijak nemusí shodovať s reálnou, biologickou živostí (napr. *dub* – živý organizmus, *národ* – hromadný názov živých bytostí; oba gramaticky neživotné).

Popsaný stav predstavuje dôsledok historického vývoja jazyka. U substantív označujúcich jmena osob a zvířat bolo nezbytné vzájemne odlišiť koncovky NomSg. a AccSg. – v syntaktických strukturách mohou zasávať jak roli agentu, tak patientu, a tudíž je nezbytné tvarové odlišovať subjekt a objekt děje. K obdobnému rozlišeniu ovšem nedochádza u názvov neživotných substanci, u ktorých podobné nejasnosti nastat nemohou (napr. Lamprecht, Šlosar a Bauer 1986, s. 133–137).

U niektorých substantív však lze v AccSg. užívať aj koncovku životných, tak neživotných. Výskyt životné koncovky -a je zapríčinen rôznymi dôvody: sémantickou souvislostí jmen živých bytostí s názvy neživých entít či slovotvornou analogiou (neživotné maskulinum je tvorené sufixom odvozujúcim zpravidla substantiva životná), popr. môže byť motivácia výskytu životné koncovky iná.

Priďržíme-li sa sémantického hľadiska, pak lze obojí koncovky nalézt typicky u názvov ryb a výrobkov z nich (*uzenáče* × *uzenáči*), hraček znázorňujúcich živé bytosti (*maňásci* × *maňásky*), kde je rozdiel patrný zejména u NomPl., neboť v AccSg. je nejčastejši zastoupena koncovka životná. Tato neživotná jmena vznikala prenesením významu ze jmen životných a častečne zachovávaj pôvodné paradigma (Trávníček 1951, s. 465). Úzkou skupinu pak tvoria jmena živých mikroorganizmov (*bacil*, *mikrob*), u nichž kolísaj ich chápání ako rastlin/živočichov.

Ze slovotvorného hľadiska lze túto skupinu charakterizovať ako substantiva tvorená nejčastejši sufixmi -tel a -ec, popr. -č, -or, -ér. Tyto slovotvorné prostredky sú homonymné pre jmena konatelská/činitelská i názvy neživých substanci. Životnosť sa odlišuje v rámci fletivného paradigmumu jednotlivých substantív a rovnako pomocí prostredkov gramatickej shody (napr. Karlík, Nekula a Pleskalová 2002, s. 571; Petr et al. 1986, s. 310–312). Pro ilustraci môžeme uviesť (vedeľ řady ďalších) substantívum činitel (*činitel okresu* × *činitel násobení*) – zakončenie AccSg. sa řídí sémantikou slova.

V rámci výzkumu sa nebudeme zabývať substantívami, jež majú možné zakončenie AccSg. len koncovkou životnou, popr. len neživotnou. Predmetom zájmu sú pouze substantiva s možným zakončením AccSg. životnou koncovkou -a. Výše zmínene kategórie substantív zakončených na -tel a -ec atd. s životným zakončením reprezentovaným koncovkou -e nesplňuje naše požiadavky, tudíž sa jí ďalej nevenujeme.

1.1 Popis jevu v literatúre

V mluvniciach češtiny a jazykových publikáciach obecné není otázce životného zakončenia neživotných maskulin venuvána nijak veľká pozornosť. Nejobsahlejší popis jevu náchádzime v *Mluvnici češtiny 2* (Petr et al. 1986), ve väčšine príruček je však téma zmíneno pouze okrajovo. Prehľadný popis stavu (a to nejen současného) podáva ve svém článku Šulc (2012).

Literatúra zachádza se zmíněným tématem dvěma různými způsoby, jež se mohou prolínat. Prvním je vymezení sémantických polí, ve kterých se životná koncovka akuzativu singuláru uplatňuje, druhým příznakovost komunikačních situací, v nichž se toto zakončení objevuje.

Příruční mluvnice češtiny (Karlík, Nekula a Rusínová 2003, s. 234–235) uvádí jako časté příklady akuzativu neživotných substantiv zakončeného životnou koncovkou *-a* názvy her, hub, nápojů, jídel, tanců, … a jiná pojmenování, především slangová a profesní.

Mluvnice češtiny 2 (Petr et al. 1986, s. 310–312) vysvětluje výskyt životné koncovky *-a* v AccSg. neživotných maskulin expresivitou a ustáleností spojení, jež je chápáno jako ne-spisovné, a dokládá příklady *koupit si pionýra, pít turka, sníst indiánka* atd. bez dalšího sémantického členění.

Trávníček (1951, s. 462) popisuje zakončení *-a* u neživotných jmen v názvech karetních her, tanců a při tzv. zosobnění (s příznakem hovorovosti, viz *najít hřiba, míti vztek*), v čemž lze vidět paralelu s *Mluvincí češtiny 2* a expresivitou.

Zakončením *-a* v AccSg. neživotných maskulin se dle *Encyklopedického slovníku češtiny* (Karlík, Nekula a Pleskalová 2002, s. 571) vyjadřuje citový vztah k referentům, a to zejména u jmen rostlin (*hřiba*), potravin či pochutin (*buřta*), karetních her, tanců, sportovních disciplín (*góla*), jmen automobilů (*trabanta*).

Česká mluvnice (Havránek a Jedlička 1988, s. 117) se omezuje na konstatování, že životný tvar AccSg. slouží k vyjádření expresivního zabarvení s příklady *našel jsem hřiba, dal jsem si buřtu* atd.

2 Materiálová základna

Výzkum byl realizován na materiálu ČNK, konkrétně korpusech SYN2005 (100 mil. slovních tvarů), SYN2009PUB (700 mil. slovních tvarů) a SYN2010 (100 mil. slovních tvarů). Všechny užité korpusy jsou referenční, lemmatizované a morfologicky označované.

Procentuálním zastoupením textů jsou korpusy SYN2005 a SYN2010 totožné (40 % beletrie, 27 % odborná literatura, 33 % publicistika), korpus SYN2005 obsahuje texty z let 1990–2004 (publicistika 2000–2004), korpus SYN2010 pak léta 2005–2009. Korpus SYN2009PUB je složen výhradně z textů publicistických z let 1995–2007.

Korpusy byly zvoleny z následujících důvodů: všechny jsou již poměrně spolehlivě lemmatizovány a označovány (nejlépe SYN2010), obsahují současná jazyková data a ve všech jsou zastoupeny publicistické texty. (Pokud přijmeme tvrzení o expresivnosti/hovorovosti neživotných maskulin zakončených v AccSg. životnou koncovkou, představují publicistické texty vzhledem k vysokému výskytu přímé řeči dobrý výchozí materiál.)¹

¹ S ohledem na zmíněný předpoklad jsme samozřejmě zkoumali i korpusy mluveného jazyka ORAL. Nejsou lemmatizovány ani morfologicky značkovány, proto jsme je využili až ve fázi, kdy jsme získali seznam lemmat neživotných maskulin zakončených v AccSg. koncovkou *-a* z uvedených korpusů psaného jazyka. Korpusy mluveného jazyka však nejsou schopny poskytnout dostatek dat, ze kterých by bylo možné vyvodit jakékoli relevantní závěry.

2.1 Postup vyhledávání

Pomocí korpusového manažera je třeba: a) získat seznam všech substantiv značkovaných jako maskulina neživotná v akuzativu singuláru, b) vybrat maskulina se zakončením životnou koncovkou *-a* v AccSg., c) získat seznam lemmat zároveň s jejich frekvenční distribucí.² Výsledky uvádíme v tabulce níže.

V navazujícím výzkumu se nezabýváme akuzativy substantiv s celkovou frekvencí výskytu menší než 5. Určení hraničního počtu představuje problematickou otázkou – stanovili jsme jej na základě průzkumu dat, při nichž vyšlo najevo, že akuzativy substantiv s frekvencí nižší než 5 výskytů často představují případy chybné lemmatizace (zejm. SYN2005), popř. substantiva z periferie slovní zásoby, nejčastěji cizího původu (SYN2009PUB, SYN2010).

Substantiva s nízkou frekvencí ale využijeme k rozšíření tradičně uváděné sémantické klasifikace neživotných substantiv s možným zakončením životnou koncovkou v akuzativu singuláru.

korpus	N.IS4.*	-a	počet lemmat	zakončení <i>-a</i> z celkového počtu N.IS4.*	počet lemmat (frekvence vyšší než 5)	lemmat s frekvenční výšší než 5 z celkového počtu
SYN2005	1 410 659	2483	170	0,18 %	31	18 % ³
SYN2009PUB	11 325 430	8609	119	0,08 %	67	56 %
SYN2010	1 546 412	2131	89	0,14 %	41	46 %

3 Doplnění sémantických kategorií neživotných maskulin s životným zakončením *-a*

Jedno z možných pojetí kategorizace případů neživotných maskulin zakončených životnou koncovkou spočívá ve vymezení sémantických polí, v nichž tato maskulina figurují (viz výše). Podrobný popis a rozčlenění nabízí ve svém článku Šulc (2012), který vychází z případů uváděných v literatuře a z příkladů v korpusu SYN2000. Toto dělení se pokusíme doplnit.

² Postup vyhledávání: v menu Korpus nastavíme Implicitní atribut tag, dotaz ve formě *N.IS4.**, zvolíme P-filtr, Implicitní atribut word, dotaz ve formě *.*a*, v menu Konkordance zvolíme Statistiky – Frekvenční distribuce (lemma a word).

³ Při značkování SYN2005 byl použit guesser, v seznamu lemmat je obsaženo mnoho položek vyskytujících se pouze jedenkrát, proto je hodnota procenta nízká. Viz Hlaváčová 2001.

Šulc vymezuje následující sémantické skupiny: *houby, nápoje, pokrmy, tabák, rybí výrobky, tance, účesy, karetní hry, hračky, sport, nemoci, části těla, dopravní prostředky, rostliny, oděvy, astronomie, vojenství, svátky* a zbytkovou kategorii *jiné*.

Situaci v materiálu, s nímž jsme pracovali my, zachycuje následující tabulka. (Slova jsou seřazena dle četnosti výskytu, příklady uvedené kurzívou mají v korpusu menší frekvenci než 5, nově uvedené kategorie jsou zvýrazněny tučně, sémanticky neprůhledná slova označujeme (*).)

sémantická skupina	SYN2005	SYN2009PUB	SYN2010
houby	<i>hřiba</i>	hřiba, hříbka, <i>křemeňáka</i> , <i>hříbka</i>	<i>hřiba, křemeňáka,</i> <i>hříbka</i>
nápoje	panáka, turka, <i>tapíka</i> (*), <i>rumajzlíka</i>	panáka, turka, frťana, loka, bechera, ruma	panáka, loka, frťana, turka, <i>ruma, rumajzla,</i> <i>bechera</i>
pokrmy	chleba, buřta, nanuka, <i>moučníka</i>	chleba, buřta, nanuka	chleba, nanuka, buřta
tabák	šluka, čouda, <i>půlčíka</i> , <i>doutníka</i> , <i>vajglíka</i>	šluka, vajgla, čouda	šluka, vajgla, čouda
rybí výrobky	—	—	—
tance	—	kozáčka, <i>třasáka</i>	<i>kozáčka, třasáka</i>
účesy	—	—	<i>kačírka</i>
karetní hry	fleka, <i>jedníka</i>	pokra	<i>pokra</i>
hračky	<i>medvědíka</i>	—	—
sport	debla, <i>koňara</i> , <i>berdíka</i> , <i>fíka</i>	debla, góla, koňara, kraula, rittbergera, <i>trojáka</i>	góla, debla, kraula, <i>koňara, trojáka</i>
nemoci	<i>bedára</i>	<i>bedara</i>	tripla, bedára
části těla	<i>camprlíka</i>	—	<i>šulínka</i>
dopravní prostředky	taxíka, spartaka, kombíka, <i>golfíka</i> , <i>opla</i> , <i>citroena</i> , <i>mercedesa</i> , <i>džípníka</i> , <i>oplíka</i>	taxíka, trabanta, opla, mopeda, mercedesa, saaba, <i>buicka</i> , <i>rapida</i> , <i>gazíka</i> , <i>citroena</i> , <i>spartaka</i>	taxíka, trabanta, bavoráka, <i>saaba</i> , <i>spartaka</i> , <i>buicka</i> , <i>rapida</i> , <i>mopeda</i> , <i>mercedesa</i> , <i>opla</i>
rostliny	—	—	—
oděvy	kulicha, <i>honzíka</i>	<i>stetsona</i>	—
vojenství	kasárníka	<i>kasárníka</i>	<i>kasárníka</i>

sémantická skupina	SYN2005	SYN2009PUB	SYN2010
astronomie, vesmír	—	—	—
svátky	silvestra	silvestra	silvestra, apríla
peníze	tuzéra, <i>melouna</i> , <i>padíka</i>	tuzéra, <i>melouna</i> , <i>tuzéra</i>	bůra, <i>melouna</i> , <i>tuzéra</i>
jednotky s omezenou kolokabilitou	bycha, spicha	bycha, bacha, spicha	bacha, bycha, spicha
jiné	padáka, stojáka, šlofíka, fleka, zaracha, <i>budíčka</i> , <i>dudlíka</i> , <i>sputníka</i> (*), <i>rapunclíka</i> (*), <i>větríka</i> , <i>bubíka</i> (*), <i>prosíka</i>	padáka, stojáka, roha, fleka, šlofíka, zaracha, mobila, hobla, Pionýra, <i>budíčka</i> , <i>domáka</i> (*)	padáka, roha, stojáka, šlofíka, zaracha, Pionýra, <i>mobila</i> , <i>fleka</i> , <i>hobla</i> , <i>budíčka</i>

Významově nejasná slova jsme se pokusili osvětlit příklady z korpusů.⁴ Z převzatých kategorií jsme v korpusu nalezli doklady všech, s výjimkou kategorií *rybích výrobků*, *rostlin* a *astronomie a vesmíru*. Navíc přidáváme novou a poměrně výraznou kategorii **peníze**, zvlášť vyčlenujeme také *slova se silně omezenou kolokabilitou*, o jejichž lemmatizaci viz níže.

4 Lemmatizace

Ve frekvenčních seznamech neživotních maskulin zakončených životnou koncovkou *-a* se jména v případě SYN2005 vyskytuje značný počet chybně lemmatizovaných výrazů, celkem 97 případů ze 170, tj. 57 % (!). (V SYN2009PUB 20 ze 119 – 17 %, v SYN2010 15 z 89 – 17 %.)

4.1 Chybně lemmatizované případy

Případy s chybnou lemmatizací lze rozdělit do několika typů:

- homonymie neživotného maskulina a vlastního jména, např. *havla* × *Havla*, *františka* × *Františka* (SYN2005, SYN2009PUB, SYN2010),

⁴ (*)**tapík**: nepřídá, sekoun s tím a udělájí se pro sebe... „A co takhle Malého *tapíka*, ten by vám zvednul náladu, co říkáte?“ „Nepiju,“ pravil temně (SYN2005).

(*)**sputník**: sobě propocenou košíli je ještě horší. „Nebuděte drzý! Jaké máte číslo známky a kde máte *sputníka*?!“ Ozval se Josef, který seděl u stojky a říkal: „Sputník je před porubnou, pod kabatem (SYN2005).

(*)**rapunclík**: chodit do školy, brala ho s sebou často do lesa, kde pracovala. Měla úžasný postřeh a *rapunclíka* pokaždé viděla první. „Hele, *rapunclík*!“ zvolala vždycky a ukázala někom mezi stromy (SYN2005).

(*)**bubík**: nová skořápkařská parta, hovořící spíš s jugoslávským než ruským přízvukem. Jednoho *bubíka*, co podpíral roh (SYN2005).

(*)**domák**: za rok poputuje do bratislavské zoologické zahrady. Klokaní mají *domáka*. Rýma a kašel přepadly i klokaný rudé z olomoucké zoologické zahrady (SYN2009PUB).

- 2a) nerozpoznání českého vlastního jména, např. *Šmulíka, Fifíka* (SYN2005), *Baboráka, Bavora* (SYN2009PUB),
 2b) nerozpoznání cizího vlastního jména, např. *Packarda* (SYN2009PUB), *Talbota* (SYN2010),
 3) nerozpoznání životného maskulina, nejčastěji SYN2005 (*krmníka, kedíka, milostníka* atd.), typické jsou případy slov spojených spojovníkem, viz *ex-komorníka, řidiče-záčatečníka, otce-státníka* atd.; u obou kategorií se jedná především o slova s deminutivním sufixem *-ík*, v SYN2009PUB a SYN2010 pak zejména životná maskulina cizího původu, např. *gauča* (SYN2009PUB).
 4) případy zcela chybně lemmatizované: *padla* (ve spojení *mít padla* – SYN2009PUB, SYN2010), dále *hula* (SYN2010), *para*, *Skanska* (SYN2009PUB, SYN2010), *mobila* (lemma *mobila* místo *mobil* – SYN2009PUB).

Problematická je rovněž lemmatizace slov se silně omezenou kolokabilitou – v našem seznamu se jedná o slova *bycha*, *bacha* a *spicha*.⁵

5 Výzkum maskulin s relevantní frekvencí

Maskulina s frekvencí výskytu vyšší nebo rovnou 5 rozdělujeme na základě poměru variantních zakončení *-Ø/-a* do skupin, a to dle pozice na ose: převažující zakončení *-Ø* / převažující zakončení *-a* / jediné možné zakončení *-a*.

Pro rozčlenění maskulin do daných skupin je třeba: a) vyhledat počet výskytů jednoho každého lemmatu v akuzativu singuláru, b) vyhledat počet akuzativů zakončených *-a*, c) procentuálně vyjádřit poměr akuzativů zakončených *-Ø* a akuzativů zakončených *-a*.

Seznam lemmat uvádíme v následujících tabulkách samostatně pro jednotlivé korpusy. Neživotná maskulina jsou rozdělena do skupin, a to dle početnosti životného zakončení. V tabulkách je vždy uvedeno lemma, pod kterým lze daný případ nalézt v korpusu, a procento výskytu životného zakončení v AccSg. z celkového počtu akuzativů singuláru daného slova. Substantiva jsou v tabulkách řazena dle absolutního počtu životně zakončených akuzativů v daných korpusech. Více k položkám označeným (*) viz část 5.1.1.

⁵ Jak je patrné, u slova *bacha* je vlivem podobnosti s vlastním jménem *Bach* použito totéž lemma, jako kdyby se o něj skutečně jednalo. U zbylých dvou případů je lemma určeno správně.

	SYN2005/lemma	SYN2009PUB/lemma	SYN2010/lemma
„dávat bacha“	—	bach	bach
„honit bycha“	bycha	bycha	bycha
„dát/mít spicha“	spicha	spicha	spicha

SYN2005

100–90 % -a	89–50 % -a	49–0 % -a
panák (100)	chléb (55)	taxík (49)
šluk (90)	silvestr (88)	*flek (12,5)
*havel (100)	*padák (61)	kombík (40)
stoják (96)	*františek (73)	tuzér (42)
šlofík (100)	kulich (85)	
bycha (100)	buřt (79)	
kozáček (100)	*turek (81)	
spicha (100)	debl (76)	
kasárník (100)	*čoud (58)	
zarach (100)	spartak (67)	
	nanuk (53)	

SYN2009PUB

100–90 % -a	89–50 % -a	49–0 % -a
panák (100)	chléb (58)	taxík (35)
bůr (99)	silvestr (69)	debl (43)
*františek (92)	*padák (56)	*góл (0,18)
*havel (100)	trabant (53)	*roh (0,73)
stoják (98)	buřt (53)	*flek (12,6)
bycha (99)	nanuk (49)	hřib (19)
koňar (92)	šluk (82)	turek (44)
bacha (100)	kozáček (87)	frťan (43)
šlofika (95)	vajgl (50)	opel (9)
zarach (100)	*čoud (63)	moped (9)
spicha (100)		kraul (3)
		*hobl (46)
		poker (11)
		lok (12)
		mercedes (1)

100–90 % -a	89–50 % -a	49–0 % -a
		pionýr (20)
		saab (34)
		hříbek (11)
		becher (44)
		budíček (3)
		rittberger (35)
		*rum (0,7)

SYN2010

100–90 % -a	89–50 % -a	49–0 % -a
panák (100)	chléb (50)	*roh (6)
bacha (100)	*padák (63)	*góól (0,4)
stoják (100)	taxík (52)	lok (24)
bůr (100)	silvestr (65)	debl (46)
bycha (100)	*františek (88)	buřt (46)
šlofík (96)	šluk (82)	kraul (35)
*havel (100)	vajgl (74)	bavorák (36)
spicha (100)	apríl (74)	
frťan (92)	nanuk (52)	
zarach (100)	trabant (52)	
	*čoud (56)	
	*pionýr (64)	
	*turek (63)	
	tripl (83)	
	bedář (63)	

Abychom určili skutečné procento tvarů zakončených -a pro maskulina s lemmaty *františek* a *havel* (lemma je společné pro apelativum i proprium), musíme ze souboru výskytů slov s daným lemmatem vyřadit propria.⁶

⁶ Postupujeme tak, že odstraníme slova počínající velkým písmenem (příčemž jsme si vědomi možných nepřesností z tohoto plynoucích, jako jsou chyby ve zdrojovém textu, chyby při převodu do elektronické podoby atd.).

V tabulce uvádíme postupně počet tvarů lemmat v AccSg., počet tvarů zakončených -a, počet proprií, počet apelativ a procento životného zakončení u apelativa.

	SYN2005					SYN2009PUB					SYN2010				
	AccSg.	-a	P	A	%	AccSg.	-a	P	A	%	AccSg.	-a	P	A	%
františek	73	53*	51	2	100	263	241*	236	5	100	34	30*	30	0	—
havel	35	34*	29	5	100	229	229	222	7	100	22	22	19	3	100

(*) počet výskytů se neshoduje s celkovým počtem AccSg., rozdíl představují chybně lemmatizované případy (NomSg. zakončený nulovou koncovkou je lemmatizován jako AccSg.)

5.1 Neživotná maskulina se životným zakončením jako součást frazémů / ustálených slovních spojení

Bližší průzkum neživotních maskulin zakončených koncovkou -a v AccSg. ukazuje, že maskulina s dominujícím zakončením -a se vyskytují převážně jako součást frazémů a ustálených slovních spojení. Frazem chápeme ve shodě se SČFI „jako ustálenou kombinaci slov se samostatným významem, kde přinejmenším jeden z komponentů je omezen právě na tuto kombinaci v daném významu a funkci“ (Hnátková 2002, s. 118).

U všech maskulin zjistíme, zda mohou být součástí frazému či ustáleného slovního spojení. Existenci frazémů obsahujících příslušná maskulina ověřujeme v SČFI (součást obecného slovníkového prohlížeče DEBDict). V jiných slovnících, jež jsou součástí DEBDictu (SSČ, SSJČ, SCS, ...), jsme se pokusili vyhledat alespoň ustálená slovní spojení, jež by obsahovala příslušná maskulina se životnou koncovkou. Případy, kdy konkrétní ustálené slovní spojení není uvedeno v žádném ze slovníků, ale z korpusových dat je jeho existence zřejmá, zahrnujeme rovněž. U některých maskulin je třeba podrobnějšího průzkumu, abychom spolehlivě stanovili procentuální podíl životného zakončení – tato substantiva jsou označena (*) a věnujeme se jim v následujících tabulkách.

5.1.1 Upřesnění výzkumu – slova označená (*)

U každého lemmatu uvádíme původní procento zakončení -a, počet případů s koncovkou -a, počet výskytů ve frazému / ustáleném slovním spojení se zakončením -a a -Ø, procento zakončení -a ve frazému a u problematických případů výsledek sondy provedené na prvních 250 výskyttech s daným frazemem / ustáleným slovním spojením.

SYN2005

	pův. % -a	-a	F -a	F -Ø	% -a	S -a	S -Ø
padák	61	171	171	0	100	—	—
čoud	58	14	14	0	100	—	—
turek	81	42 ¹	8	0	100	—	—
flek	12,5	17	5	7	41	—	—

¹ ve zbylých 34 výskytech označuje *turek* vlastní jméno / druh zeleniny

SYN2009

	pův. % -a	-a	F -a	F -Ø	% -a	S -a	S -Ø	pozn.
padák	56	785	785	0	100	—	—	
čoud	63	17 ¹	14	0	100	—	—	
hobl	46	17	17	0	100	—	—	
lok	12	14	14	0	100	—	—	
góл	0,18	188 ²	167	0	89	0	110	-a přímá řeč
roh	0,73	82 ³	68	0	100	—	—	
rum	0,7	7	3	4	43	0	13	(0 % -a)
flek	12,6	84	5	0	100	1	1	(50? % -a)

¹ ve zbylých 3 výskytech označuje *čoud* vlastní jméno

² zakončení -a je vázáno výhradně na přímou řeč, viz výsledek sondy

³ ve zbylých 14 výskytech označuje *roh* vlastní jméno

SYN2010

	pův. % -a	-a	F -a	F -Ø	% -a	S -a	S -Ø	pozn.
padák	63	143	143	0	100	—	—	
čoud	56	9 ¹	7	0	100	—	—	
lok	24	16 ²	14	0	100	11	13	(46 % -a)
góл	0,4	20 ³	19	0	95	0	92	-a přímá řeč
roh	6	90	90	0	100	—	—	
turek	63	11 ⁴	5	0	100	—	—	

¹jeden zbylý výskyt zakončený -a označuje přezdívku, druhý stejný význam jako zkoumaný frazém, ale v postavení mimo něj

² zbylé 2 výskyty jsou chybně lemmatizované

³ zakončení -a je vázáno výhradně na přímou řeč, viz výsledek sondy

⁴ ve zbylých 6 výskytech označuje *turek* vlastní jméno

5.2 Výsledná podoba

Na základě úprav a předchozích zjištění je nutno uvedené tabulky revidovat. Výsledná podoba následuje – kapitálkami jsou uvedeny přesunuté případy, tučně jsou zvýrazněna substantiva, jež se v podobě s životnou koncovkou vyskytují jako součást frazémů (dle SČFI), kurzívou jsou označena substantiva, jejichž tvary se životným zakončením jsou součástí ustálených slovních spojení. Řazení maskulin v tabulce zůstává totožné. Zkoumané frazemy / ustálená slovní spojení jsou uvedeny za příslušným maskulinem.

SYN2005

100–90 % -a	89–50 % -a	49–0 % -a
<i>PADÁK</i> „dostat/mít padáka“ (100)	chléb (55)	taxík (49)
<i>panák</i> „dát/nalít/… panáka“ (100)	silvestr (88)	kombík (40)
františek (100)	kulich (85)	tuzér (42)
<i>šluk</i> „dát si šluka“ (90)	buřt (79)	
<i>havel</i> „na havla“ (100)	debl (76)	
<i>stoják</i> „na stojáka“ (96)	spartak (67)	
<i>TUREK</i> „dát/nalít/… turka“ (100)	FLEK „dát flek/a“ (41)	
<i>šlofík</i> „dát/hodit (si) šlofíka“ (100)	nanuk (53)	
<i>bycha</i> „honit bycha“ (100)		
kozáček (100)		
<i>ČOUD</i> „dát (si) čouda“ (100)		
<i>spicha</i> „dát/mít spicha“ (100)		
kasárník (100)		
zarach (100)		

SYN2009PUB

100–90 % -a	89–50 % -a	49–0 % -a
<i>PADÁK</i> „dostat/mít padáka“ (100)	chléb (58)	FRANTIŠEK (36)

100–90 % -a	89–50 % -a	49–0 % -a
<i>panák</i> „dát/nalít/… panáka“ (100)	silvestr (69)	taxík (35)
bůr (99)	FLEK „dát/flek/a“ (50)	debl (43)
<i>havel</i> „na havla“ (100)	trabant (53)	góл (0,18)
stoják „na stojáka“ (98)	buřt (53)	hřib (19)
<i>bycha</i> „honit bycha“ (99)	nanuk (49)	turek (44)
koňar (92)	šluk „dát si šluka“ (82)	frťan „dát/nalít/… frťana“ (43)
<i>ROH</i> „vzít roha“ (100)	kozáček (87)	opel (9)
bach „dávat bacha“ (100)	vajgl (50)	moped (9)
šlofík „dát/hodit (si) šlofíka“ (95)		kraul (3)
zarach (100)		poker (11)
HOBL „dát/dostat hobla“ (100)		<i>lok</i> „dát/vypít/… loka“ (12)
ČOUD „dát (si) čouda“ (100)		mercedes (1)
spicha „dát/mít spicha“ (100)		pionýr (20)
		saab (34)
		hříbek (11)
		becher (44)
		budíček (3)
		rittberger (35)
		rum (0,7)

SYN2010

100–90 % -a	89–50 % -a	49–0 % -a
<i>panák</i> „dát/nalít/… panáka“ (100)	chléb (50)	góл (0,4)
<i>PADÁK</i> „dostat/mít padáka“ (100)	taxík (52)	<i>lok</i> „dát/vypít/… loka“ (24)
<i>ROH</i> „vzít roha“ (100)	silvestr (65)	debl (46)
bach „dávat bacha“ (100)	šluk „dát si šluka“ (82)	buřt (46)
stoják „na stojáka“ (100)	vajgl (74)	kraul (35)
bůr (100)	apríl (74)	bavorák (36)
<i>bycha</i> „honit bycha“ (100)	nanuk (52)	

100–90 % -a	89–50 % -a	49–0 % -a
šlofík „dát/hodit (si) šlofíka“ (96)	trabant (52)	
<i>havel</i> „na havla“ (100)	Pionýr (64)	
spicha „dát/mít spicha“ (100)	tripl (83)	
frťan „dát/nalít/… frťana“ (92)	bedár (63)	
zarach (100)		
ČOUD „dát (si) čouda“ (100)		
TUREK „dát/nalít/… turka“ (100)		

6 Závěr

Zabývali jsme se možnou variantní životnou koncovkou *-a* v AccSg. neživotných maskulin, tedy maskulin, u kterých existuje vedle pravidelného nulového zakončení i možnost zakončení životného, popř. mají tato maskulina jedinou možnost zakončení, a to právě koncovkou *-a*.

Pro výzkum jsme využili tří korpusů: SYN2005, SYN2009PUB a SYN2010. Pomocí korpusového manažera a s využitím morfologického značkování a lemmatizace jsme získali seznam všech substantiv značkovaných jako maskulina neživotná v akuzativu singuláru s tvarem akuzativu zakončeným životnou koncovkou *-a*.

Získaná data jsme využili pro: a) doplnění tradičně uváděné sémantické klasifikace, b) stanovení skupin maskulin dle podílu životného zakončení v celkovém počtu vyhledaných akuzativů.

Základní jsme zvolili sémantickou klasifikaci, kterou uvádí ve svém článku Šulc (2012; vychází z dat korpusu SYN2000 a příkladů uváděných v mluvnících). Nejpočetnější kategorie tvoří názvy *dopravních prostředků*, v níž převažují názvy aut. Početné jsou rovněž kategorie označené jako *tabák, nápoje, pokrmy a sport*. Na základě korpusových dokladů jsme vyčlenili novou kategorii *peníze* a zvlášť jsme vydělili i kategorii *jednotek se silně omezenou kolokabilitou*.

Dle podílu životného zakončení v celkovém počtu vyhledaných akuzativů jsme vydělili celkem tři skupiny maskulin:

1. podíl životného zakončení je 100–90 %,
2. podíl životného zakončení je 89–50 %,
3. podíl životného zakončení je 49–0 %.

Výsledky jsme porovnali s výskytem maskulin ve frazémech (využili jsme obecného webového slovníkového prohlížeče DEBDict, zejména slovníků SČFI, SSČ, SSJČ). Pomocí SČFI jsme stanovili substantiva, jež se vyskytují ve frazémech, ostatní slovníky jsme spolu s korpusovými daty využili pro určení ustálených slovních spojení.

Průzkum ukázal jednoznačné výsledky:

- a) slova s podílem životného zakončení 100–90 % jsou až na výjimky vždy součástí frazémů nebo alespoň ustálených slovních spojení,
- b) u slov, která mohou či nemusí být součástí frazému / ustáleného spojení, je třeba bližšího průzkumu – v řadě případů vyplýne, že pokud se dané slovo vyskytuje ve frazému, je podíl životné koncovky 100 % (např. *padák* – 61 % životného zakončení, ale veškerá životná zakončení jsou vázána na souvýskyt lemmat *mít*, *dostat* ve významu „propusstit“, tj. celkový podíl je 100 %, SYN2005),
- c) o některých substantivech uváděných jako tradiční a časté příklady pro životné zakončení můžeme po průzkumu materiálu prohlásit, že ve skutečnosti je podíl jejich životného zakončení mizivý (*rum* 0,7 % – SYN2009PUB), vázaný na jednoznačnou komunikační situaci (*gól* 0,18 %, výhradně v přímé řeči – SYN2009PUB), popř. ne zcela přesvědčivý (*hřib* 19 % – SYN2009PUB),
- d) typizovali jsme chyby v lemmatizaci, s nimiž se při zpracování daného tématu musíme nutně vyrovnávat.

Abychom tematický okruh v úplnosti završili, bylo by vhodné navázat výzkumem neživotních maskulin zakončených v AccSg. životnou koncovkou *-e*. U maskulin s touto koncovkou bude případný výzkum komplikovanější – užitím životné koncovky v akuzativu singuláru se tento tvar stává homonymním s tvary Nom/AccPl., což ztěžuje správnou lemmatizaci.

Literatura

- ČECHOVÁ, M. et al. (2000). *Čeština, řeč a jazyk*. Praha: ISV.
- Český národní korpus – SYN2005* (2005). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://ucnk.ff.cuni.cz/syn2005.php>. Cit. 2. března 2012.
- Český národní korpus – SYN2009PUB* (2010). Online: <http://ucnk.ff.cuni.cz/syn2009pub.php>. Cit. 2. března 2012.
- Český národní korpus – SYN2010* (2010). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://ucnk.ff.cuni.cz/syn2010.php>. Cit. 2. března 2012.
- DEBDict – obecný prohlížeč slovníků* (2012). Online: <http://deb.fi.muni.cz/debdict/index.cs.php>. Cit. 2. března 2012.
- HAJIČ, J. (2004). *Disambiguation of Rich Inflection (Computational Morphology of Czech)*. Praha: Karolinum.
- HAJIČ, J. (2012). *Popis morfologických značek – poziciální systém*. Online: <http://ucnk.ff.cuni.cz/bonito/znacky.php>. Cit. 2. března 2012.
- HAVRÁNEK, B. a A. JEDLIČKA (1988). *Česká mluvnice*. Praha: SPN.
- HLAVÁČOVÁ, J. (2001). Morphological Guesser of Czech Words. In *Text, Speech and Dialogue*, ed. V. Matoušek, s. 70–75. Berlin: Springer-Verlag.
- HNÁTKOVÁ, M. (2002). Značkování frazémů a idiomů v Českém národním korpusu s pomocí Slovníku české frazeologie a idiomatiky. *Slovo a slovesnost* 63: s. 117–126.
- JELÍNEK, T. (2008). Nové značkování v Českém národním korpusu. *Naše řeč* 91: s. 13–20.
- KARLÍK, P., M. NEKULA a J. PLESKALOVÁ, eds. (2002). *Encyklopédický slovník češtiny*. Praha: NLN.
- KARLÍK, P., M. NEKULA a Z. RUSÍNOVÁ, eds. (2003). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN.
- LAMPRECHT, A., D. ŠLOSAR a J. BAUER (1986). *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN.
- PETR, J. et al. (1986). *Mluvnice češtiny 2: Tvarosloví*. Praha: Academia.
- ŠULC, M. (2012). *Životná koncovka -a v akuzativu singuláru neživotních maskulin*. Online: <http://ucnk.ff.cuni.cz/stahni.php>. Cit. 2. března 2012.
- TRÁVNÍČEK, F. (1951). *Mluvnice spisovné češtiny*. Díl 1, *Hláskosloví – Tvoření slov – Tvarosloví*. Praha: Slovanské nakladatelství.

Klíčová slova | Key words

životná koncovka, neživotné maskulinum, korpus, fráze, kategorie

animate ending, inanimate masculine, corpus, phrase, category

Mgr. Kateřina Najbrtová

Ústav českého jazyka

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity

Arna Nováka 1, 602 00 Brno

145034@mail.muni.cz

Konkurence vokativu s nominativem aneb Oslovujeme, voláme v korpusu a v komunikaci

The Competition of Vocative and Nominative

Petra Martinková

Abstract | Abstrakt

This study deals with the competition of vocative and nominative in various communication situations. Main attention is given to dimerous, which consist of the appellative "pane" (Sir) and the proprium (male surname).

Příspěvek se zabývá konkurencí vokativu s nominativem v různých komunikačních situacích. Zvláštní pozornost je věnována dvoučlenným oslovením, která jsou tvořena apelativem „pane“ a proprielem (mužským příjmením).

1 Úvod

V komunikaci s druhými lidmi využíváme nejrůznějších kontaktových prostředků. Mezi velmi významné patří oslovení¹, na něž se váže již dlouholetá problematika konkurence vokativu s nominativem. „Pouze u části substantiv, u adjektiv a zájmen, číslovek se jeho tvar shoduje s tvarem v nominativu“ (Hubáček, Jandová a Svobodová 2002, s. 92). Tyto případy však nebyly předmětem mého zkoumání, zabývala jsem se oslovovacími prostředky, u nichž se nominativní a vokativní tvar liší. Příspěvek odhaluje, že může docházet ke konkurenci vokativu s nominativem v bezpříznakovém užití v běžné komunikaci, a snaží se nalézt vhodný materiál, na kterém by bylo možné výskyt konkurence těchto pádů ověřit. O tom, že je konkurence vokativu s nominativem stále aktuální téma, které se velmi týká každodenní komunikace, svědčí mnoho nedávno vydaných popularizačně zaměřených prací i pořady týkající se tohoto tématu v Českém rozhlasu.²

¹ Oslovení je morfologicko-syntaktický jev, kdežto pád substantiva je jen jednou jeho složkou, proto je oslovení chápáno jako komplexní jev, který nelze ztotožňovat s pádem (viz Miko 1962, s. 102).

² Viz např. Kredbová 2005; Musil 2005; Filinová 2007; Bodollová a Prošek 2011; Svobodová 2007, s. 66–72.

2 Charakteristika vokativu

Vokativ existuje v češtině, v obou lužických srbštinách, polštině, v ukrajinštině, běloruštině (zde patří k vysokému stylu), bulharštině, makendonštině, chorvatštině a srbštině. Ve většině slovanských jazyků lze pozorovat tendence vytěsnění vokativu z paradigmaticky. Ruština, slovenština a slovinština vokativ již nahradily nominativem. Miko (1962, s. 103) hovoří sice o pozůstatcích vokativu ve slovenském jazyce v případech, kdy vedle sebe fungují dublety typu *bratu* × *brat*, *pane* × *pán* apod., avšak vokativ je zde chápán příznakově (oslovení expresivní, familiární, slavnostní atd.).

V českých mluvnících se lze dočíst, že vokativ slouží k označení adresáta projevu. Nesplňuje však definici pádu, neboť syntakticky stojí „mimo větu“ (Hubáček, Jandová a Svobodová 2002, s. 92), je to „gramatický prostředek signalizující uzavřenosť výpovědi“ (Uličný 1984, s. 37).

Vokativ tedy nevyjadřuje vztah k ostatním složkám věty, nýbrž se vztahuje přímo ke komunikaci. *Mluvnice češtiny 2* (1986, s. 53) ho označuje za pád „postojový s vyhraněně komunikačními funkcemi“, což koresponduje s pojtem *Příruční mluvnice češtiny* (Karlík, Nekula a Rusínová 2003, s. 235), kde je vokativu přisouzeno nejen samotné oslovení, ale i hodnocení adresáta. Vokativ „je tedy formou postoje“ (de Groot), apelu (Kurylowicz), ovšem v jiném smyslu než celek struktury výpovědi. Je to tedy zcela odlišná relace, která je vřazována do soustavy pádů jenom proto, že jako „pojmenované ty je formou substantivum, neboť jazyk je s to učinit adresátem pouze fenomén chápáný jako substanci“ (Kořenský 1972, s. 15).

Kořenský (1972, s. 15) dále uvádí, že sekundárně může být mluveno o adresátovi. Adresát se stane jedním z elementů strukturní reality, stává se tak centrem pozornosti mluvčího. Vokativ je pak funkčně podobný nominativu. Jde o relaci „uvedení do vztahu“ s celým obsahem výpovědi. Srov. *Novák půjde ke mně. / Nováku, pojď ke mně. / Novák, pojď ke mně.* Shodnost výrazové formy nominativu s vokativem je právě jedním z hlavních důvodů pro vysvětlení tendenze nahrazování³. Přístupy jednotlivých badatelů k vokativu jsou odlišné, např. Hjelmslev a Jakobson vokativ ani za pád nepovažují, Kurylowicz (1974, s. 109) ho pokládá stranou, Skalička a de Groot vokativ za pád považují, Kořenský zastává názor, že vokativ patří do složky struktury pádu pouze sekundárně a zprostředkován.

3 Další sémantická a syntaktická interpretace vokativu

Sgall (1976, s. 107) pojednává o postavení vokativu ve významové stavbě věty a argumentuje pro chápání vokativu jako pádu právě jeho vztahy k nominativu a jiným pádům (neutralizace, homonymie, konkurence), v souladu se Šmilauerem (1966, s. 108) považuje vokativ ve skladbě

³ Další hypotézy o příčinách konkurence vokativu s nominativem viz niže.

české věty za samostatný větný člen. Vokativ však může být součástí tzv. vokativní věty, ta je Kopečným (1962, s. 23) považována za větný ekvivalent. Sgall (1976, s. 107) upozorňuje i na další funkci vokativu, a to na vokativ jmenovací, jenž lze chápat synonymně k nominativu jmenovacímu jako aktant výsledku. Ve významové stavbě věty vokativ jako jednotku tektogramatickou lze chápat jako „hloubkový podmět věty“. Sgall se však přidržuje tradičního pojetí chápání vokativu jako oslovení syntakticky z věty vyčleněného.

Uličný (1984, s. 37) uvádí, že „vokativ je výrazový prostředek nestrukturovorný, s výjimkou volného místa (neintenčního) pro přívlastková doplnění“. Podle Svobodové (1987, s. 71) může být výrazovým prostředkem adresy, výzvy kromě substantiv i vedlejší věta podmětná – *Kdo měříte nad dva metry, pojďte se mnou!* – dále také personálně numerální exponenty, slovesa, zájmena a atributivní vazby. Všechny tyto prostředky Svobodová nazývá vokativními elementy. Případy typu *ty nešiko* mají svůj vlastní propoziční obsah (ty jsi nešika) a jsou považovány za samostatné výpovědi.

Substantivum ve vokativním tvaru může mít pozici preklauzální, interklauzální i postklauzální. Svobodová (1987, s. 71) na zkoumaném textu dokládá, že z pragmatického hlediska bývají preklauzální vokativy příznakové a postklauzální nepříznakové, avšak sémanticky příznakové vokativy mohou stát před klauzí i za ní (lze ovšem vysledovat tendenci objevovat se příznakově v pozici postklauzální). Svobodová ve svém excerptovaném materiálu vyhodnotila převládání kladných hodnocení užití vokativu v preklauzální pozici, naopak v interklauzální a postklauzální pozici převládala hodnocení záporná. Trost (1948) označuje vokativ jako jmenný imperativ, Svobodová (1987, s. 12) uvádí možnost považovat imperativní slovesný tvar (díky svým personálně numerálním exponentům) za slovesný vokativ (např. *Přines vodu!*).

4 Vokativ vs. nominativ v pragmatice

Oslovení může být samostatnou výpovědí, která má svou formálně gramatickou stránku, jež zahrnuje i stránku pragmatickou (postoje mluvčího k propozičnímu obsahu). Užití oslovení předpokládá navázání (či přítomnost) přímého vztahu mluvčí – adresát (Svobodová 1987, s. 8).

Z pragmatického hlediska je užití vokativu vázáno na indexový výraz označující druhou osobu. Tuto přímou identifikaci lze provést oslovením, a to buď jménem, nebo určitou sociální rolí. Jak ukazuje srovnání imperativních vět *Pojď sem ty můj mazánsku! × Pojď sem ty můj mazánek!* Ve větách jako *Pojď sem ty můj mazánek!* je ty/vy „spíše ve tvaru vokativu, i když se to na jeho formě neprojevuje“ (Hirschová 2009, s. 73).

Hirschová (2009, s. 73) tvrdí, že *pane* ve spojení s příjmením nefunguje v oslovení jako naprostý vokativ substantiva pán, ale jako honorifikum (a to i při uvádění se jménem v nom. sg.), proto je možné oslovení *pane Nováku* i *pane Novák*, *pane doktore* i *pane doktor*. Za nezdvořilé

se pokládá oslovení s formou příjmení ve tvaru nominativu (bez pane, paní, kolego nebo jiného označení + vykání (*Novák, co tady děláte?*)), je to oslovení příznačné pro komunikaci z nadřazené pozice (např. v armádě) a signalizuje, že mluvčí nebene ohled na adresáta. Čmejková (1996, s. 36) uvádí, že „oslovení *Novák k tabuli* nebo *Novák, nevyrušovat* je situačně příznakové a mimo školu nemyslitelné“.

5 Vokativ vs. nominativ ve stylistice

V *Kapitolách z praktické stylistiky* je upozorněno na stylové rozlišení oslovení *pane doktor*, *pane učitel*, *pane Hanuš* apod. a *pane doktore*, *pane učiteli*, *pane Hanuši*. První příklad (*pane doktor*) je považován za lidový, lze však sledovat průnik i do projevů hovorových, protože druhá podoba (*pane doktore*) je varianta spisovná a může být podle autorů pociťována jako poněkud oficiální (Daneš et al. 1957, s. 48).

Čechová (2008, s. 138) tvrdí, že „oslovení typu *pane Nováku* je spisovné, přesahující z oblasti neutrální do knižní“. Oslovení typu *pane Novák* řadí do běžněrozumívacího stylu, upozorňuje na to, že tato pádová kombinace je možná pouze s apelativem *pán* a je u některých příjmení častější než u jiných. Výskyt samotného příjmení v nominativu omezuje na méně uctivý projev.

5.1

Podle Mathesia (1923) nahrazování vokativu nominativem odkazuje zřejmě na vliv německý (i jiný). Mathesius tuto problematiku považuje za jev vztahující se výhradně k hovorové češtině, což je v rozporu s názorem Kopečného, že užití vokativu je cosi důvěrného a také že vokativní tvar bývá chápán jako méně zdvořilý. Mathesius upozorňuje, že charakteristika vokativu jako méně zdvořilého se nehodí pro hovorovou češtinu a že tendence u jmen mužského a ženského rodu jsou odlišné. „Zato zase nastoupil nominativ pravidelně za vokativ u mužských jmen spojených s titulaturou: *pane učitel!* *pane přednosta!* *pane továrník!* *pane Novák!* *pane Červinka!* – to není ovšem tvar vyžadovaný a užívaný ve škole, ale mimo třídu a školu slýcháme často i *pane profesor!*“ (Mathesius 1923, s. 138).

Trost (1948) spatřuje pravidelnost užití nominativu v oslovení v některých nářečích. Hovoří dokonce o užití nominativu v souvislosti s emocionálním voláním, kdežto vokativ signalizuje pouhé oslovovalení. Uvádí, že pokud se v kyjovském nářečí užije místo vokativu nominativ, lze to interpretovat jako převahu mluvčího nad adresátem, „nebo také [jako] výraz přílišné důvěnosti“ (s. 34). Dnes se nám opravdu může zdát poněkud zvláštní Trostovo vysvětlení, že užití nominativu může vyjadřovat i slušnost mluvčího, úctu k adresátovi, jehož se hovořící nechce „přímo dotknout výzvou“ (s. 35).

6 Konkurence typu *pane Nováku* / *pane Novák* – proč?

Konkurenci vokativu s nominativem lze zaznamenat v běžně mluveném jazyce, na internetových diskuzích i v e-mailové korespondenci. Je otázkou, do jaké míry mají uživatelé pojmem o současné kodifikaci oslovení pátem pádem. Při procházení internetu lze totiž nalézt mnoho dotazů, jaký z uvedených tvarů oslovení je správný, a také velmi mnoho debat zabývajících se problematikou oslovení typu *pane Novák* / *pane Nováku*. Někteří produktoři textů jsou přesvědčeni o tom, že jsou kodifikované, a tedy ve spisovném (i psaném) projevu náležité, obě podoby. Příčinou užití oslovení typu *pane Novák* v oficiální komunikaci může tedy být i neznalost kodifikace. Další otázkou je, do jaké míry se nominativ místo vokativu vyskytuje regionálně.⁴

Jak je možné, že se výpovědotvorným prostředkem apelu stává v některých komunikačních situacích nominativ? Jednou z často uváděných motivací, proč mluvčí užije nominativu místo vokativu, je snaha vyhnout se komplikacím v podobě alternace konsonantů (např. *pan Telc*). Lze říci, že se většinou zároveň jedná o jakýsi druh pohodlnosti, kdy mluvčí nemusí nad příslušným vokativním tvarem přemýšlet (dvojnásob to platí u příjmení končících na *-er*, jako např. *Pfeffer*, *Wolker*, nebo na *-ec*, *Němec*, *Krahulec*). Druhým důvodem může být vyvolání nežádoucí konotace, proto užití nominativu mužského příjmení ve spojení s apelativem *pane* může být vázáno lexikálně na některé typy příjmení (srov. *pane Vokurko*, *pane Polívko* × *pane Vokurka*, *pane Polívka* apod.). Užití nominativního tvaru v oslovení v e-mailové korespondenci může být ovlivněno mimojiné i využíváním programů na rozesílání hromadné pošty (tzv. e-mail sendery – Vážený/Vážená Josef Novák).

Vliv na konkurenci vokativu a nominativu v těchto typech slovních spojení může mít i shodnost výrazové formy obou pádů u některých příjmení (srov. *Veselý*, *Komorný*, *Brčko*). Cvrček dokládá četnost nominativního tvaru ve funkci vokativu výskyty zaznamenanými v korpusu: „Nominativní tvar převládá u příjmení v mluvené češtině, nacházíme ho ale i u příjmení v psaných textech: v beletrie a v publicistice je poměr typů *pane Novák* / *pane Nováku* zhruba 1 : 3“ (Cvrček et al. 2010, s. 194). Jak vysvětlím dále, není možné brát tato čísla vycházející z korpusových dat jako relevantní a nelze na nich stavět prokázání výskytu tohoto jevu.

7 *Pane Nováku* / *pane Novák* v korpusu

Vybrané výše uvedené teze jsem ověřovala prostřednictvím korpusových dat. K oslovením jsem přistupovala s důrazem na kritérium neutrálního a hodnotícího (kladného a záporného) příznaku. K tomuto účelu jsem využila materiálu Ústavu českého národního korpuisu. Pracovala jsem s korpusy SYN2006PUB (obsahuje publicistické texty z let 1990–2004,

⁴ Např. severomoravské nářeční podoby oslovení dodnes využívají nominativu (dokonce i u křestních jmen).

300 mil. slov), SYN 2005 (z největší části obsahuje beletrie, pak publicistické a odborné texty) a SYN2000 (texty z let 1990–1999, velikostně odpovídá SYN2005, tj. 100 mil. slov). Vzhledem k rozsahu této práce jsem se zaměřila pouze na dvoučlenná oslovení, z nichž první člen je vyjádřen jménem obecným.

Z pozorování vyplynulo, že ve slovních spojeních substantiva ve vokativu se substantivem v nominativu převažovala spojení s apelativem *pane* v kombinaci s proprietem (mužským příjmením). Výjimečně se vyskytovaly případy, jež jsou užívány převážně v kontextu emocionálním (*člověče zlatá*), dále případy aktualizované, sloužící nikoli jako oslovení (*Moravčenka milá*, *panenka Mária*). Zajímavým zjištěním byl výskyt kombinace dvou apelativ: *pane doktor*, *pane přednosta*, *pane mistr*, *pane příslušník*, *pane zvukař*, *pane šéf*, *pane direktor*, *pane papež*, *pane redaktor*, *pane kouzelník*, *pane řidič*, *pane prezident* atd. Výskyt tohoto typu spojení byl nejčastější v beletri, kde je velmi obtížné stanovovat příznakovost. Navíc se jednalo o spojení, která se mnohdy vázala pouze k jednomu zdroji (např. k jednomu beletristickému dílu, kde postava opakovaně používala oslovení *pane přednosta*).

7.1

Korpusovým šetřením jsem zjistila, že výskyt spojení *pane + vokativ* (9 161 výskytů) je v korpusu SYN2005 přibližně pětkrát častější než *pane + nominativ* (1 710 výskytů), v korpusu SYN2006 je však frekvence užití vokativu s nominativem šestkrát nižší (*pane + vokativ* – 4 524, *pane + nominativ* – 715 výskytů). Nelze z toho však hned vyvzakovat, že se jedná o jakousi tendenci v oslovenování v publicistických textech. K takovému závěru by se mohlo dospět až po náležité podrobnější analýze. Jedná se o pouhé přiblížení dat, bylo by potřeba materiál protřídit, jelikož se s požadovanými daty zobrazily i příklady, v nichž se nominativní tvar slova shoduje s vokativním a které byly anotovány jako nominativ, popř. další výjimky, které korpusový manažer není schopen automaticky roztrídit. Výše zmiňovaná analýza by však přesahovala rámec této práce.

K ověření teze jsem užila korpus obsahující publicistické texty, neboť v jiných korpusech se výsledky objevovaly redundantně z jednoho zdroje, navíc u beletrie je velmi obtížné určovat příznak, neboť se nejedná o reálnou komunikaci. Z nastíněné problematiky jsem se zaměřila pouze na jeden jev – zda je spojení apelativní části ve vokativu s proprietní částí nominativní (např. *pane Novák*) vždy užito v případech expresivních, zda lze z příkladů vycítit chápání adresáta jako člověka podřadného/podřízeného. Podle mého názoru užití zkoumaného jevu nemá vždy charakter negativní, v mnoha komunikačních situacích je považují za neutrální, či dokonce za kladný. Pokusím se to demonstrovat na následujících příkladech:

„*Pane Werich, s váma bych chtěl točit film,*“ řekl Krejčík. (SYN2006PUB: Lidové noviny a Literární noviny 18/1991)

„Myslité, že by to šlo, pane Havel? Že by to komunisti povolili?“ (SYN2006PUB: Lidové noviny a Literární noviny 17/1992)

„Víte, já mám moc ráda pana Šimka, ale vás, pane Novák, vás mám taky ráda.“ (SYN2006PUB: Blesk, 11. 2. 1997)

Často se tento typ oslovení vyskytuje v reprodukci mluvčího, který pojednává o události, jíž byl svědkem (popř. přímým aktérem) – „Pane Nedvěd, jste naprosto zdráv, i srdce máte naprosto zdravé...“ (SYN2006PUB: Folk and Country 1996). Z posledního citovaného příkladu je dokonce patrný výskyt i v institucionální komunikaci (mezi lékařem a pacientem). Podrobněji jsem zkoumala kontext 500 výskytů *pane + nominativní tvar mužského příjmení* v korpusu SYN2006PUB. Z výzkumu vyplynulo, že 144 výskytů byla dvě apelativa, proto jsem se jimi dále nezabývala, u 37 výskytů byl nominativní tvar shodný s vokativním, proto také tato spojení zůstala mimo okruh mého zájmu. Pro tuto práci bylo relevantní zjištění, že 249 výskytů bylo užito v neutrálním kontextu⁵, 22 výskytů jsem přiřadila příznak kladný a 40 záporný. Šestkrát se apelativum *pane* s mužským příjmením vyskytlo v metajazykovém užití a zbývající 2 výskyty nebyly oslovením, jednalo se např. o částice (*To je pane kožich!*). Dle výsledků v korpusových datech převládá neutrální užití typu *pane Novák*.

Za účelem ověření introspeckce jsem provedla průzkum, dotázala jsem se 100 respondentů (studentek i studentů vysokých a středních škol) na konkrétní příklady, které jsou uvedeny v dotazníku v příloze, stejně jako je u každého příkladu uvedena procentuální shoda mé a jejich volby příznaku. Dotazovaní příznak určovali na základě zobrazeného kontextu, který tvořila nejčastěji jedna výpověď.⁶ Uvědomuji si však, že výsledky jsou spíše orientační.

7.2

Předmětem mého dalšího zkoumání se stala česká (pouze mužská) příjmení a jejich nominativovokativní⁷ výskyt v korpusu. Původní záměr pracovat s několika častými (19 nejčastějšími) mužskými příjmeními nemohl být vzhledem k homonymii některých příjmení a nedostatečné četnosti výskytů realizován. Proto jsem využila korpusového manažera a s přihlédnutím k frekvenci českých příjmení v korpusu jsem určila tři příjmení⁸, u kterých jsem se zaměřila na jejich nominativní výskyt v oslovení⁹.

5 Jsem si vědomy toho, že určování příznakovosti je subjektivní. Největší problém bylo určování kladného příznaku, často se jednalo o hranici neutrality a pozitivní expresivity. Sporné případy jsem zařazovala do výskytů neutrálních.

6 V příloze naleznete tři příklady (z celkových patnácti), jak dotazník vypadal. Mě určování příznaků se s respondenty shodovalo v průměru v 76 %.

7 Nominativovokativní „nokativ“ – termín Veroniky Kredbové (2005) popisuje možného pádového křížence v češtině, řadí sem typ *pane Novák*.

8 Novák, Fiala, Havel – viz příloha.

9 V příloze také naleznete tabulku zobrazující poměr výskytu nominativů daného příjmení ku výskytu nominativů ve vokativní funkci a další tabulku zobrazující poměr vokativních tvarů daného příjmení ku nominativním ve vokativní funkci.

Bыло запотребі проіт нěkolik tisíc výskytů nominativních tvarů příjmení a mezi nimi výhledat nominativy v oslovovací funkci. Např. u příjmení Havel v korpusu SYN2006PUB jsem zvolila zjednodušení, zadala jsem do vyhledávače příjmení v nominativu s interpunkčním znaménkem (.,?!), tím se zúžil okruh zkoumání z 29 335 výskytů na 2 729. Jsem si vědomy toho, že tímto usnadňujícím krokem mohlo dojít k opomíjení některých tvarů, za nimiž ne-násleovalo interpunkční znaménko, avšak vzhledem k náročnosti zkoumání nominativních tvarů a jejich kontextu se tento způsob jevil v dané chvíli jako nevhodnější řešení.

U nalezených případů jsem opět určovala příznakovost (kladná +, záporná -) a neutrálnost (N). Z průzkumu vyplynulo, že nominativní tvary mužského příjmení užité ve vokativní funkci mohou být nejen příznakové, ale i neutrální – oslovení typu *pane Novák* může být užito (a dle výsledků je užíváno) i bezpříznakově. Nízká četnost výskytů (viz tabulky v příloze) je dána povahou korpusových textů. Z 41 nalezených příkladů jsem určila 14 s příznakem kladným, 9 se záporným, 16 bylo neutrálních a 2 výskyty byly užity metajazykově.

8 Hypotéza a její ověření

Na základě internetových diskuzí, kde se oslovení mezi komunikanty hojně vyskytuje, a také vzhledem k četnosti užití „nominativovokativního nokativu“ v běžných každodenních komunikačních situacích¹⁰ jsem přesvědčena, že převážná část v běžné komunikaci je bezpříznaková z hlediska produktora, může však být (v menšině případů) příjemci vnímána příznakově. Vzhledem k tomu, že korpus dostatečně nepodpořil mou tezi běžného výskytu tohoto jevu, rozhodla jsem se spojení *pane + mužské příjmení* ověřit na reálné e-mailové korespondenci, viz příloha. K dispozici jsem měla 250 e-mailů (tzn. 50 e-mailů od pěti lidí s různým příjmením). Jedná se o institucionální komunikaci, adresáti e-mailové korespondence jsou vyučující na vysoké škole. V některých případech se e-maily týkaly osobních záležitostí adresátů, zde instituci zastupoval produktor textu (např. katastrální úřad, obchodní zástupce). Komunikace by tedy měla splňovat kritéria spisovné češtiny a mít určité náležitosti, které jsou kladený na tento typ komunikace.

Lze předpokládat, že produktor takového typu textu nesignalizuje (a nemá potřebu signalizovat) vyšší (nadřazený) přístup k příjemci. Z této malé sondy do e-mailové komunikace vyplynulo, že se *pane + příjmení* v nominativu v e-mailech vyskytuje a funguje zde zcela bezpříznakově. U příjmení Sobek byl výskyt nominativního tvaru příjmení v oslovení dokonce

10 Konkurence vokativu s nominativem typu *pane Novák / pane Nováku* jsem si všimla již několik let. Pokaždé, když jsem slyšela oslovení typu *pane Novák*, zbystřila jsem a přemýšlela jsem, jak výskyt tohoto jevu ověřit. Iniciativou tohoto příspěvku tedy bylo užití konkurenčního (nekodifikovaného) oslovení *pane + příjmení*, které slýchavám kolem sebe.

častější než vokativ¹¹, u jiných příjmení byl četnější vokativ, avšak rozdíl mezi počtem výskytů nebyl nijak velký, viz příloha. Z výzkumu lze vysledovat i jiný jev, který může být důsledkem váhání produktorů textů nad vytvořením správného tvaru oslovení, a to převaha formule „Dobrý den, Zdravím“, popis této problematiky by však vydal na další samostatný příspěvek a překračuje rámec tohoto příspěvku.

9 Závěr

Z průzkumu e-mailové korespondence vyplynulo, že nominativní tvar příjmení ve spojení s vokativem *pane* uživatelé nevnímají příznakově a užívají jej běžně i v (jinak spisovné) institucionální komunikaci.¹²

Na závěr bych chtěla podotknout, že záměrem této práce nebylo problematiku pátého pádu rozřešit, nýbrž poukázat na dílčí vývojovou tendenci v oslovení v oficiální komunikaci (kombinaci apelativa *pán* s proprie mužských příjmení – př. *pane Novák/Nováku*).

Korpusová data se však nejvíce jako vhodný materiál pro ověření konkurence vokativu s nominativem, neboť v mluvených textech, které jsou obsaženy v korpusu ORAL, se nevyskytují přepisy textů vzniklých v komunikačních situacích, které by vyžadovaly oslovení typu *pane Novák*. Zároveň však není žádoucí tento jev ověřovat na beletrie, která je v jiných korpusech hojně zastoupena a z jejichž zdrojů pocházely četné výskyty zobrazené na zadaný dotaz. Nelze výsledky zobecňovat, jak to učinili autoři *Mluvnice současné češtiny*, kteří vzali hrubá čísla výskytů a převedli je na procenta, nereflektovali však opakující se výskyt vážící se k jednomu jedinému zdroji¹³. Zvláštní kategorie, která způsobuje komplikace při výzkumu, je typ příjmení, která mají shodnou nominativní i vokativní podobu (např. *pane Hrušinský*, kdy *Hrušinský* je anotováno jako nominativ).

Další zkoumání, v nichž by bylo možné ověřit hypotézu o rostoucím výskytu „nominativovokativního nokativu“ v bezpříznakovém užití, by mohla být zaměřena na oslovení v obchodní e-mailové korespondenci, kde předpokládám frekvenci tohoto typu oslovení podstatně vyšší. Na e-mailovém materiálu by bylo vhodné ověřit také hypotézu, že při vytváření vokativu „se některá příjmení, vzniklá např. ze jmen rodných, ze jmen zvířat, stromů, brání“ více než jiná: *pane Martinče, Filipče, Vrabče/Brabče, Brabenče, Vrbo, Dube*; zvláště se tomu pak brání jména zřetelně cizího původu, nezdomácnělá: *pane Antropiusi*“ (Čechová 2008, s. 138).

11 Přesné počty výskytů jsou uvedeny v příloze, stejně jako ukázky nominativovokativního oslovení v těchto e-mailech, které tvoří zkrácené přepisy e-mailů jednoho z respondentů.

12 Dle výsledků zachycených v tabulce v příloze lze usuzovat, že četnost výskytů vokativu a nominativu mužského příjmení v oslovení je srovnatelná.

13 Milý pane Kolář – počet výskytů byl vysoký 101, ovšem všechny pocházely z jednoho zdroje – z knihy Madly Vaculíkové.

Literatura

- BĚLIČOVÁ, H. (1998). Ztráta/zachování vokativu. In *Nástin porovnávací morfologie spisovných slovanských jazyků*, H. Běličová, s. 33–35. Praha: FF UK.
- BODOLLOVÁ, K. a M. PROŠEK (2011). Oslovaní v češtině. *Jazykový koutek*, Český rozhlas Plzeň. Online: http://www.rozhlas.cz/plzen/jazykovykoutek/_zprava/oslovovani-v-cestine--908154. Cit. 29. června 2012.
- CVRČEK, V. et al. (2010). *Mluvnice současné češtiny 1: Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum.
- ČECHOVÁ, M. (2008). *Stylistika současné češtiny*. Brno: NLN.
- ČMEJRKOVÁ, S. (1996). Česká oslovení. In *Čeština, jak ji znáte i neznáte*, eds. S. Čmejková et al., s. 41–44. Praha: Academia.
- DANEŠ, F. et al. (1957). *Kapitoly z praktické stylistiky*. Praha: Orbis.
- FILINOVÁ, T. (2007). Pátý pád: jde to z kopce? *Čeština, jak ji neznáte*, Český rozhlas. Online: <http://www.radio.cz/cz/rubrika/cestina/paty-pad-jde-to-z-kopce>. Cit. 23. března 2012.
- HIRSCHOVÁ, M. (2009). *Pragmatika v češtině*. Olomouc: FF UP.
- HUBÁČEK, J., E. JANDOVÁ a J. SVOBODOVÁ (2002). *Čeština pro učitele*. Opava: Vade mecum Bohemiae.
- KARLÍK, P., M. NEKULA a Z. RUSÍNOVÁ (2003). *Příruční mluvnice češtiny*. 2. vydání. Praha: NLN.
- KOPEČNÝ, F. (1962). *Základy české skladby*. Praha: SPN.
- KOŘENSKÝ, J. (1972). *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině*. Praha: Academia.
- KREDBOVÁ, V. (2005). Pane Weber, co s tím vokativem? *Literární novinky: Revue pro kulturu a publicistiku* 1. Online: <http://litenky.ff.cuni.cz/clanek.php?id=899>. Cit. 4. března 2010.
- KURYLOWICZ, J. (1974). Problém třídění pádů. In *Principy strukturní syntaxe 1*, ed. S. Machová, s. 95–111. Praha: SPN.
- MATHESIUS, V. (1923). Nominativ namísto vokativu v hovorové češtině. *Naše řeč* 5: s. 138–140.
- MÍKO, F. (1962). *Rod, číslo a pád podstatných mien*. Bratislava: Vydavatelstvo SAV.
- Mluvnice češtiny 2: Tvarosloví* (1986). Praha: Academia.
- MUSIL, J. (2005). Tupý pan Tupý. *Divoké víno* 2005(15).
- SGALL, P. (1976). Vokativ jako sémantická složka výpovědi. In *Otázky slovanské syntaxe 4/1*, s. 107–111. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- SVOBODOVÁ, I. (2007). Oslovujeme správně. In *O češtině*, ed. J. Saturková, s. 66–72. Praha: Česká televize.

- SVOBODOVÁ, J. (1987). *Syntaktická charakteristika imperativu a vokativu v českých výzvových větách*. Praha: SPN.
- ŠMILAUER, V. (1966). *Novočeská skladba*. Praha: SPN.
- TROST, P. (1948). Tabu vokativu. *Filologické listy* 72: s. 33–38.
- ULIČNÝ, O. (1984). *Instrumentál v struktuře české věty*. Praha: PF UK.

Prameny

Český národní korpus – SYN2000 (2005). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://www.korpus.cz>. Cit. 4. března 2010.

Český národní korpus – SYN2005 (2006). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://www.korpus.cz>. Cit. 4. března 2010.

Český národní korpus – SYN2006PUB (2005). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://www.korpus.cz>. Cit. 4. března 2010.

250 e-mailů (vlastní excerpte)

PŘÍLOHA

Výskyt vokativních tvarů

	SYN2000	SYN2005	SYN2006PUB	ORAL2008	DOPISY-KSK
Novák	20	21	16	0	0
Svoboda	7	5	13	0	0
Novotný	0	6	6	0	0
Dvořák	5	9	8	0	0
Černý	2	3	2	0	0
Procházka	1	1	2	0	0
Kučera	0	0	3	0	0
Veselý	0	0	1	0	0
Němec	2	2	3	0	0
Marek	378	148	9	0	0
Pokorný	0	0	0	0	0
Pospíšil	0	0	1	0	0
Hájek	0	1	4	0	0
Jelínek	1	1	7	0	0
Král	4	9	1	0	0
Růžička	0	8	0	0	0

	SYN2000	SYN2005	SYN2006PUB	ORAL2008	DOPISY-KSK
Havel	20	0	50	0	0
Fiala	0	1	17	0	0
Kolář	0	3	0	0	0

Nominativ / nominativ ve vokativní funkci

	SYN2000	SYN2005	SYN2006PUB	ORAL2008	DOPISY-KSK
Novák	4384/14	1975/3	17712/15	0	0
Svoboda	5429	2909	22298	1	1
Novotný	3137	1286	12193	3	2
Dvořák	3215	1937	15823	5	0
Černý	3342	2020	12478	4	2
Procházka	2593	943	9235	0	0
Kučera	2172	837	8422	0	0
Veselý	1153	584	4994	2	1
Němec	3612	2018	15270	7	7
Marek	2935	3188	16555	16	29
Pokorný	810	493	3944	0	0
Pospíšil	1420	591	6029	1	0
Hájek	856	517	3903	0	3
Jelínek	1175	554	4600	0	0
Král	2803	2332	8637	0	2
Růžička	1471	499	5675	1	0
Havel	8163/3	2697/0	29335/2	0	0
Fiala	816/0	316/4	3398/0	2	0
Kolář	101	1004/101	3893	0	0

Ukázka určování příznaků: SYN2000

Kontext	Zdroj	Příznak	% shoda s respondenty
A majitel ho vždycky zdravil: Nazdar, pane Havel. Ale asi s nimi byl vždycky domluvený. Václav...	NOV, 1991, opus.havel	-	75 % (+7 %, N 18 %)
Předseda senátu opět Havla přeruší: Pane Havel, stručně a k věci.	NOV, 1991, opus.havel	-	74 % (+14 %, N 12 %)

Kontext	Zdroj	Příznak	% shoda s respondenty
Náč myslím, řekl: Chci vám poděkovat, pane Havel, že jste mne přijal. Po tom, co o vás...	NOV, 1991, opus.havel	+	61 % (-14 %, N 25 %)

Výskyt nominativů daného příjmení/nominativ ve vokativní funkci

	SYN2000	SYN2005	SYN2006PUB
Novák	4384/14	1975/3	17712/15
Havel	8163/3	2697/0	29335/2
Fiala	816/0	316/4	3398/0

Poměr vokativních tvarů daného příjmení ku nominativním ve vokativní funkci

	SYN2000	SYN2005	SYN2006PUB
Novák	20/14	21/3	16/15
Havel	20/3	0/0	50/2
Fiala	0/0	1/4	0/0

Konkurence vokativu s nominativem v e-mailové korespondenci

Příjmení	Tvar oslovení			
	Vokativ	Nominativ	Dobrý den / Zdravím / jiný pozdrav	Bez oslovení
Slivka	5	3	40	2
Vaculík	16	17	27	0
Sobek	4	6	40	0
Svoboda	6	1	43	0
Havel	2	0	45	3

Přepis částí vybraných e-mailů

1. Pane Vaculík, jistíže máte odložené ve svítidlech, klapku přineste, vyměníme ji.
Omlouvám se.
2. Dobrý večer. Pane Vaculík, děkuji za nabídku. Dobře. Zvážím své možnosti ohledně dřívějšího dokončení realizované zakázky. Což se může stát.
3. Dobrý den, pane Vaculík. Předpis není nutné podepisovat, na Katastru nemovitostí už je byt přepsaný na Vás. Platit můžete trvalým příkazem. Přeji hezký den!
4. Dobrý den, pane Vaculík! Zasílám Vám první návrh vaší koupelny. Potřeboval bych poradit s umístěním dekoru, nápad ukončit celý obklad listelou, nevypadával moc dobře.

Klíčová slova | Key words

nominativ, vokativ, teorie pádů, korpus, oslovení

nominative, vocative, the case theory, corpus, addressing

Petra Martinková

Katedra obecné lingvistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého

Křížkovského 14, 708 00 Olomouc

petra.martinkova@upol.cz

K slovosledu mluvené čeština v rumunském Bígru

About Word Order in Spoken Czech in Bígr, Romania

Karolína Vyskočilová

Abstract | Abstrakt

This paper deals with the analysis of the word order phenomena (especially fronting of the pronoun "se, si" and the auxiliary verb "být" and placing congruent predicate behind the nominal parts of speech) in spoken Czech in Bígr based on the corpus "ORAL" and "BANAT".

Tento příspěvek se věnuje analýze tří slovosledných jevů (postavení shodného přísudku za jménem, předsouvání zájmenného „se, si“ a pomocného slovesa „být“) v mluvené češtině v rumunském Banátu ve vesnici Bígr na základě srovnání dat z korpusu „BANÁT“ a „ORAL“.

1 Úvodem

V rumunském Banátu žije česká menšina již od 1. poloviny 19. století a dodnes si zachovala v důsledku nepřístupného terénu svoji svébytnost i jazyk. Do dnešního dne přetrvalo šest vesnic s kompaktním českým osídlením: Bígr, Eibentál, Gerník, Svatá Helena, Šumice a Rovensko. Česká komunita v Rumunsku se však od 40. let 20. století vlivem reemigrace neustále zmenšuje, a pokud se situace nezmění, je pravděpodobné, že tento unikátní jazykový ostrov brzy zanikne.

Vesnice Bígr, ve které byl jazykový materiál sebrán, byla založena během druhé vlny osidlování Banátu, roku 1828. Vystěhovalci sem přišli převážně z Klatovska, Kladenska, Plzeňska a Příbramska (Viková 1994, s. 5–6).

Banátská čeština se až do počátku 20. století vyvíjela jako jazyk izolovaný (od rumunských i českých vlivů). Došlo v ní pouze k vyrovnání drobných nářečních rozdílů v jednotlivých vesnicích (Skulina 1978, s. 157–158). V době po založení Československa vzrostl zájem o krajanovou v zahraničí. Do Banátu byli od té doby vysíláni čeští učitelé a byly zakládány knihovny. Později místní čeština ovlivňovalo rádiové a televizní vysílání, návštěvy příbuzných u krajanů a naopak, nakonec rozvoj turistiky. Přestože dlouhou dobu banáští krajané uměli pouze česky (anebo i německy), dnes jsou více či méně bilingvní (mluví česky i rumunsky).

Lingvistické výzkumy místních dialektů začínají až v 60. letech 20. století, kdy oblast navštívil dialektolog S. Utěšený společně s rumunským bohemistou G. Cipleou. Po nich následovali mnozí další: v 60. letech T. Pleter a T. Dobrițoiu-Alexandru, v 70. letech J. Skulina, v 80. a 90. letech Z. Salzmann a V. Viková, v poslední době také K. Haiderová, A. Frnochová. Nejvíce se zabývali morfologií a slovní zásobou, v menší míře fonetikou. Na samém okraji jejich zájmu zůstala syntax, kterou se nikdo nezabýval systematicky.

V rámci své bakalářské práce (Vyskočilová 2012) věnované bígerské syntaxi jsem jednotlivé zmínky sesbírala, uspořádala, ověřila na současném stavu češtiny v Bígru a výsledky jsem následně srovnala se současnou neformální mluvenou češtinou, kterou reprezentoval korpus ORAL¹ vytvořený Ústavem Českého národního korpusu (dále ÚČNK) na FF UK. Cílem tohoto příspěvku je prověřit podrobněji tři slovosledné jevy: předsouvání zájmenného se, si a pomocného slovesa být a postavení shodného přísudku za jménem.

2 K jazykovému materiálu

V této části příspěvku stručně shrnu informace k jazykovému materiálu, se kterým budu v další kapitole pracovat. Pro podrobnější charakteristiku (Vyskočilová 2012, s. 22–26) korpusu BANÁT odkazují na svoji bakalářskou práci, pro kterou byl korpus primárně vytvořen.

Protože mne zajímal současný stav jazyka a navíc přepisy nahrávek z předchozích výzkumů byly nedostupné, nasbírala jsem v Banátu v dubnu 2011 materiál vlastní. Pro sběr jsem si vybrala vesnici Bígr. Hlavním důvodem výběru právě této vesnice je, že se jí v předchozím zkoumání věnovala pouze V. Viková. Je zde také menší vliv turistiky, než je tomu např. ve Svaté Heleně a Gerníku, které jsou ve srovnání s Bígram poměrně dobře dostupné.

Se souhlasem mluvčích jsem nasbírala materiál v délce dvacet jedna a půl hodiny nahrávek, který po přepsání vytvořil korpus o rozsahu sto padesát tisíc tokenů pouze bígerských mluvčích, kterých bylo celkem dvacet (z toho šestnáct žen a čtyři muži, jejichž průměrný věk byl šedesát čtyři let).

Nahrávala jsem pouze spontánní rozhovory, protože předmětem mého zájmu byla neformální mluvená čeština, tedy nepřipravený projev. Z důvodu krátkého času mezi pořízením jednotlivých nahrávek se však téma hovoru často opakovalo. Sesbíraný materiál má charakter podobný nahrávkám, ze kterých byly vytvořeny české mluvené korpusy ORAL v ÚČNK.

¹ Korpus ORAL vznikl spojením korpusů ORAL2006 a ORAL2008 (obsahuje tedy dva miliony slov). Od nich se však odlišuje tím, že obsahuje pracovní (a stále ještě nedokončoucí) verzi lemmatizace a morfologického značkování, která je shodná s tou, jež byla použita i na korpusu BANÁT. Umožňuje proto vyhledávání pomocí přesnějších dotazů než jednotlivé korpusy ORAL2006 nebo ORAL2008. Jedná se však o korpus veřejně nepřístupný a nereferenční.

Nahrávky byly přepsány způsobem podobným přepisům v korpusech ORAL (Waclawičová 2012). Jedinou výraznou změnou je přepis promluv nebanátského mluvčího, který je uveden v hranatých závorkách, a to v plném znění pouze v případě, že na jeho výpověď přímo (přejmutím výrazu) či nepřímo (sémanticky) navazuje promluva banátského mluvčího. V opačném případě je část promluvy vynechána a označena „(...)“. Např.: *[emem. (...) já sem klepala, ale nikdo.]*. Promluvy nebanátského mluvčího nejsou díky zmíněnému označení prohledatelné běžným korpusovým dotazem, celé se však zobrazují ve výsledcích (z důvodu udržování kontextu).

Díky vstřícnosti kolegů z ÚČNK byly texty alespoň pracovně otagovány (ve spolupráci s Ústavem teoretické a komputační lingvistiky FF UK). Velkou část slov, která nebyla automaticky označována, jsem opatřila správnými tagy ručně. Celý korpus pak byl následně zpřístupněn na serveru ÚČNK přes korpusový manažer Bonito či webové rozhraní Sketch Engine. Korpus jsem nazvala BANÁT, přestože aktuálně dostupná jazyková data pochází pouze z vesnice Bígr. Ráda bych ho rozšířila i na ostatní banátské vesnice. Z těchto důvodů ho považuji stále za korpus nereferenční.

3 Vlastní výzkum

Záměrem tohoto příspěvku je podrobit pečlivějšímu zkoumání tři slovosledné jevy, které předchozí autoři ve svých výzkumech zmiňovali, a považovali je tak patrně za charakteristické pro banátskou češtinu.² Na tomto základě jsem si stanovila následující hypotézy: (1) postavení shodného přívlastku vyjadřeného adjektivem za podstatným jménem, (2) předsouvání zvráceného *se, si* (tj. postavení mimo druhou pozici ve větě) společně s (3) postavením pomocného slovesa *být* na začátku věty ve složeném minulém čase. Mým cílem je takto stanovené hypotézy potvrdit, anebo vyvrátit na základě srovnání dat z korpusu BANÁT se subkorpusem vytvořeným z korpusu mluvené češtiny ORAL.

Subkorpus (dále v textu pouze jako ORAL) se skládá pouze z přepisů nahrávek mluvčích z jihozápadoceské a středočeské oblasti, protože z těchto oblastí nejpravděpodobněji kolonisté do Banátu přišli. Takto vytvořený subkorpus obsahuje čtyři sta sedmdesát tisíc tokenů.

Základním nedostatkem předchozích výzkumů je, že autoři ve svých pracích neuvádí ani motivaci volby jevu (tj. nezmiňují, vůči čemu jev vymezuje, zda vůči jazyku psanému, spisovnému či vlastnímu jazykovému cítiční), ani frekvenci výskytu jevu (není doložitelná ani počtem uvedených příkladů).

² Vzhledem k tomu, že komentovali pouze několik jevů, a navíc je připisovali zpravidla vlivu rumunštiny, si dovoluji předpokládat, že je opravdu považovali za odchylku od mluvené češtiny na našem území.

Pro můj výzkum je problematický i rozdílný a velmi široký časový původ zdrojů (1964–2012), hypotézy ověřuji pouze na synchronních datech.

3.1 Postavení shodného přívlastku za jménem

Studie Frnochové (2012, s. 79), Haiderové (2007, s. 90), Salzmann (1984, s. 104), Skuliny (1978, s. 160), Utěšeného (1964, s. 30) a Vikové (1994, s. 34) poukazují na fakt, že shodný přívlastek se v banátské češtině často posouvá až za podstatné jméno, a to zejména v případě přívlastku vyjadřeného adjektivem. K této situaci dochází v menší míře i v případě vyjádření přívlastku zájmenem, kterému se však v tomto příspěvku věnovat nebudu. Tento jev autoři shodně považují za vliv rumunštiny, která staví přívlastek až za řídící substantivum.

K postpozici adjektivního přívlastku shodného uvádí předchozí výzkumy např. tyto příklady:³ *našel jednu kouli velikou zlata* (Frnochová 2012, s. 79), *jak je dlouhá republika česká; a i nákou fotku krásnou si chce udělat* (Haiderová 2007, s. 90), *bratr nevlastní; bratrem mlačím; pole noví; mámi druhí; doktoři špeciální; kuť stará* (Salzmann 1984, s. 104), *přijde kněs německej* (Skulina 1978, s. 160), *von má jednu mámu starou* (Utěšený 1964, s. 30), *fčera sme tadi mňeli naše škvŕne malinkí; mňela nemoc teškou; to je pravda čistá; dostał sem bití dobrí; je to do vrchu a je tam zem klouzavá; Salaba vitách takovího klepetáče velkího; takoví chati dřevjení; uš je tadi ďetíčk sīla rumunckých* (Viková 1994, s. 34).

Pro správné sestavení korpusového dotazu charakterizují postavení holého adjektivního přívlastku shodného i z hlediska spisovného jazyka. Vycházet budu z pravidel pro spisovný jazyk tak, jak je ve své příručce o slovosledu i s příklady uvádí Uhliřová (1987, s. 13–17).

V češtině je základní formou prepozice přívlastku shodného před podstatným jménem. K postpozici dochází pouze v některých případech, a je proto považována za příznakovou. Postpozice se využívá zejména při (1) aktualizaci promluvy, která se může projevovat v slovosledu, intonaci anebo v kombinaci obou (*Jeho herectví bylo už tenkrát herectví dnešní, moderní. Naskytla se mu podívaná mimořádná*). Dále se může jednat o (2) význam rozlišující, který se uplatňuje zejména v tradičních názvech a jménech (*Karel Čtvrtý*), v odborné terminologii, kde se uplatnil vliv latiny (*kyselina sírová, violka vonná, ale magnetická indukce, kvadratická rovnice*), nebo ve výčtu (na jídelním lístku: *máme polévku hovězí, hrachovou, Bramborovou...*). Postpozice je také používána, pokud má přívlastek (3) význam expresivní (*ten kluk mizerná*), přičemž je expresivita vyjádřena nejen postpozicí, ale často také tvarem, který se neshoduje s řídícím podstatným jménem v rodě. Může se také jednat o (4) volně připojený přívlastek, který je v písmu oddělen čárkou, v promluvě intonací (*Pavel, sedící v poslední řadě, na jeviště*

³ Příklady jsou převzaty v původní transkripci. Sjednotila jsem pouze oddělování jednotlivých příkladů na středník.

neviděl.). A nakonec v případě, kdy je (5) jedno podstatné jméno rozvito přívlastkem shodným i neshodným v souřadném vztahu (*Muži postižení pubertou a fotbalem vedou svalnaté řeči o genialitě své a svého týmu.*)

V druhé studii, která se zabývá vztahem jednotlivých slovanských jazyků k výstavbě věty obecně, se Běličová s Uhlířovou (1996, s. 21) vyjadřují k pozici přívlastku shodného i v mluveném projevu. Jeho postpozici připisují zejména tendenci nejprve pojmenovat skutečnost až potom ji specifikovat, konkretizovat (*Čeká nás rozhodování veliké*). Právě kontaktní postpozice adjektiva je běžná v mluvených varietách všech slovanských jazyků bez výjimky.

K dalším vlivům, které se mohou v případě mluveného projevu uplatit, bych navíc zmínila váhání či nejistotu mluvčího společně s průběžným strukturováním projevu.

Korpusové zkoumání adjektiv v postpozici (a také jakékoliv jiné) v takto rozsáhlém materiálu vyžaduje co nejpřesnější sestavení korpusového dotazu. Kromě postavení adjektiva za podstatným jménem je třeba brát ohled i na ty výše zmíněné jevy, které lze v korpusu rozlišit.

Mezi ty nepatří váhání ani průběžná strukturace projevu. V korpusech ORAL ani BANÁT není označen přízvuk a poslední pozice ve větě bude vzhledem k mluvenému charakteru přináležet přívlastku, aniž by se nutně jednalo o zdůraznění, proto nelze vyjmout z dotazu adjektiva pod přízvukem. Vynechat však lze rozdíl podstatného jména přívlastkem shodným i neshodným současně nebo i odbornou terminologii, která se v nahraných bígerských projevech nevyskytuje vůbec, a pokud je přítomna v ORALu, tak pouze v malé míře. Volně rozváděný přívlastek bude vždy oddělen interpunkcí.

Expresivní příznak přívlastku za podstatným jménem byl výše charakterizován tím, že (velmi často) dochází k neshodě mezi rodem přídavného a podstatného jména. Takový dotaz by zformulovat šlo, ale kvůli nespolehlivosti automatického značkování by nepřinesl očekávané výsledky. Slovní druhy jsou povětšinou určeny správně, ale kvůli nespisovným koncovkám dochází k špatnému určení rodu. V mluveném projevu může být také neshoda v rodě pouze znakem nespisovnosti či hovorovosti (*ty vokna modrý*), proto expresivní příznak hledat v korpusu nebudu.

Korpusový dotaz však může alespoň částečně reflektovat aktualizaci pomocí slovosledu. Podstatnému jménu, které je rozvito přívlastkem shodným v postpozici, nesmí předcházet podstatné jméno se stejným lemmatem. Níže uvádím sestavené korpusové dotazy:

- (1) [tag="N.*"] [tag="A.*"]
- (2) [tag="A.*"] 1:[tag="N.*"] []{0,10} 2:[tag="N.*"] [tag="A.*"] & 1.lemma = 2.lemma
- (3) 1:[tag="N.*"] [tag="A.*"] []{0,10} 2:[tag="N.*"] [tag="A.*"] & 1.lemma = 2.lemma

První dotaz odpovídá pouze adjektivu umístěnému těsně za podstatným jménem. Druhý a třetí dotaz, které od výsledku prvního odečtu, odpovídají omezení aktualizace výrazu

pomocí přívlastku. Obě podstatná jména, která mají stejné lemma, mohou být vzdálena od sebe maximálně deset tagů (tj. může se mezi nimi vyskytovat i interpunkce), ale musí se před nimi nebo po nich vyskytovat adjektivum.

Při zadání dotazu v korpusu BANÁT získám např. takovéto fráze: *to sou tak kopce velký, tuta naše řeč česká, to taky není život pěkný, to je už knížka stará*. Vzhledem k tomu, že mne zajímá srovnání se stavem mluvené češtiny, potřebuji výsledky kvantifikovat, a musím proto vyhledat i dotaz opačný (tj. adjektivum před jménem). Naměřené hodnoty jsem zanesla do následující tabulky:

	N – A	A – N	celkem	% (p)
BANÁT	252	687	939	26,84 %
ORAL	1016	5050	6066	16,75 %

Tabulka 1: Postavení shodného přívlastku za jménem

$$P_{(BAN\acute{A}T)} - P_{(ORAL)} = 10,9 \%$$

Rozdíl mezi hodnotami (p) je při tomto měření 10,9 %. Vzhledem k tomu, že záleží na vzorku i velikosti dat, pro ověření využiji statistického výpočtu. Spočítáním Fisherova testu⁴ získám *p-value* = $8,744e^{-13}$. *P-value* je menší než 0,05, a proto záleží na tom, ve kterém korpusu bude daný jev hledán. Výpočet intervalu spolehlivosti pro rozdíl poměrů dvou na sobě nezávislých proměnných⁵ ukáže, do jaké míry se mohou případně hodnoty lišit. Jeho spočítáním zjistím, že s 95% pravděpodobností je rozdíl obou poměrů mezi 7,14–13,21 %. Z výpočtu tedy plyne, že umístění adjektiva za jméno je příznakový rys bígerské češtiny s přibližným výskytem ve více než čtvrtině případů.

3.2 Prepozice zvratného *se*, *si*

Dalším slovosledným jevem, kterému se budu v této studii věnovat, je předsouvání zvratného *se*, *si*, které ve svých výzkumech zachytily Skulina (1978, s. 160) a Viková (1994, s. 34). „Naopak k prepozici vlivem rumunštiny dochází u zvratného zájmena *se*. K tomuto jevu dochází analogicky i u všech zvratných sloves, tedy i u *těch*, která v rumunštině zvratná nejsou“ (Viková 1994, s. 34). Dokládají to následujícími příklady: *si mislím*; *si nepamatuju nic*; *si vařím*

⁴ Fisherův test je statistický test, který slouží k určení, zda existují nenáhodné asociace mezi dvěma skupinami proměnných.

⁵ Tento výpočet umožní spočítat, v jakém intervalu by se mohly od sebe lišit hodnoty při libovolném zvětšení či zmenšení (například metodou náhodných vzorků). V 95 % případů by se odchyly dalších měření měly pohybovat ve vypočítaném rozmezí.

čaje (Skulina 1978, s. 160) a takoví prase na Bígru nejni, se nemohlo vlezd do vozu; se rozednívá; můžež dostad dobrou známku a se pochlubit tatínkovi; si to propíchal?; se jim to tadi líbilo; můžou krávi i se popást; řákej vod ministerstva se menuval Žaludek; se to fšechno zdražilo (Viková 1994, s. 34). Viková se na základě studia gramatik domnívá, že se jedná patrně o vliv rumunštiny, protože i v ní stojí tyto tvary před slovesem.

Haiderová (2007, s. 90) ve své diplomové práci dokládá i zcela opačné tendenze, kdy je zvratné *se, si* postaveno až na konec věty: že bi koupil eště iní auto si. Vzhledem k tomu, že je tato námitka ojedinělá a doložen je pouze jeden příklad, budu ji považovat spíše za problém průběžného strukturování projevu než za slovosledné pravidlo uplatňované v banátské češtině.

Stejně jako u hypotézy s používáním přívlastku shodného nejprve charakterizují obecně postavení příklonek ve větě. Na toto shrnutí také odkazují i v případě postavení pomocného slovesa *být* v následující podkapitole. K charakteristice postavení příklonek jsem využila výše zmíněnou příručku Uhlířové (1987, s. 82–86).

Příklonky jsou jedna z nejpohyblivějších složek českého slovosledu, a to hlavně proto, že jsou to slova (povětšinou) jednoslabičná a bez vlastního přízvuku. „Z tohoto důvodu se ve větě „přiklánějí“ k předcházejícímu přízvučnému slovu a tvoří s ním jeden přízvukový a rytmický celek. V důsledku své nepřízvučnosti nemohou stát [ve spisovné češtině, pozn. K. V.] na počátku věty, ale za prvním přízvučným úsekem věty, tedy na místě „druhého“, nebo chcete-li, v takzvané postiniciální pozici. To je jejich základní poloha“ (Uhlířová 1987, s. 83).

Druhá pozice je Uhlířovou (1987, s. 21) charakterizována v několika bodech: (1) za holým nebo rozvětveným větným členem a případně vsuvkou po něm následující (*Hned v září jsme se sešli na první schůzce. Peněz, to bylo o něm všeobecně známo, si nevážil.*), (2) za vedlejší větou (*Cestující, který nemá platný cestovní doklad, se vystavuje nebezpečí, že bude pokutován.*), (3) za všemi spojkami podřadicími a za některými souřadicími (*Jana řekla, že se brzy vrátí. Už se Pavel rozhodl, nebo si to ještě rozmyslí?*). „Ze spojek souřadicích tvoří samostatný úsek pouze některé spojky slučovací a odporovací. Naproti tomu nejběžnější spojky slučovací *a, i* a také nejběžnější spojka odporovací *ale* samostatný úsek netvoří“ (Uhlířová 1987, s. 84).

Uhlířová (1987, s. 86) se v případě příklonek vyjadřuje i k mluvenému jazyku: „V mluvených projevech souvisí přesun příklonky z „druhého“ místa ve větě na místo jiné s nedostatečnou komunikační perspektivou věty, s tím, že mluví v okamžiku, kdy vyslovuje první slovo věty, nemá ještě zcela ujasněnou představu o tom, jak bude pokračovat. Proto stává příklonka až bezprostředně před přísluškovým slovesem, tedy před tím slovem, k němuž mluvnicky patří, někdy dokonce za ním.“

S ohledem na výše uvedené je korpusový dotaz pro případ, kdy *se, si* neodpovídají první pozici, následující:

```
([tag!="Z.*"&word!="(.|\(.|a|i|ale)][tag="R.*"]|[tag="ZR.*"&word!="(.|\(.|a|i|ale)][lemma="být|muset"&word!="sem|sme|ste|si"&tag="P.*"] [word="se|si"] [tag="V.*"]
```

Prvním prvkem v pořadí nemůže být interpunkce, komentář k promluvě, promluva nebanátského mluvčího, spojky *a, i, ale* (značí začátek další věty) a předložka, která tam může být pouze v případě, že se před ní nachází konec věty či spojky *a, i, ale*. Dále následuje libovolný token (tj. i interpunkce, po které se *se, si* v tomto případě vyskytovat může), který ale neodpovídá tvarům slovesa *být* a *mít* (po kterých se často *se, si* vyskytují a přitom nevyhovují hledanému příznakovému pořádku; *tak sem se tam podíval*) a zároveň to není zájmeno (*to ty si musíš dát říct*). Třetí v pořadí jsou hledané příklonky *se, si* a nakonec po nich následuje libovolný slovesný tvar. Jsem si samozřejmě vědoma rizika, že dotaz nezachytí všechny varianty, které by mohly odpovídat druhé pozici těsně před slovesem, nejfrekventovanější je stejně pozice těsně na začátku nové věty (viz níže uvedené příklady). Tomuto korpusovému dotazu odpovídají např. věty typu: *na každý vesnici jinák se mluví; byli ste někde se projít; má dcéru, se vdala; zajdete za ním a se domluvíte; a co potřebuješ za ty peníze si vzít*.

Dotaz pro umístění *se, si* odpovídající druhé pozici je pouze opakem výše uvedeného prvního dotazu:

```
([tag="Z.*"]|word="(.|\(.|a|i|ale)][tag="R.*"]|[tag="Z.*"]|word="(.|\(.|a|i|ale)][lemma="být|muset"]|word="sem|sme|ste|si"]|tag="P.*"? [] [word="se|si"] [tag="V.*"]
```

	!~ 2. pozici	~ 2. pozici	celkem	% (p)
BANÁT	377	1027	1404	26,85 %
ORAL	735	2503	3238	22,7 %

Tabulka 2: Prepozice zvratného *se, si*

$$P_{(BANÁT)} - P_{(ORAL)} = 4,15 \%$$

Spočítáním Fisherova testu vyjde *p-value* = 0,002733. Vzhledem k tomu, že *p-value* je menší než 0,05, znamená to, že záleží na tom, ve kterém korpusu bude daný jev hledán.

Spočítáním intervalu spolehlivosti pro rozdíl poměrů dvou na sobě nezávislých proměnných vyjde (s 95% pravděpodobností) možný rozdíl obou poměrů mezi 1,42–6,96 %. Až interval spolehlivosti určí přesně rozmezí, v jakém se mohou hodnoty pohybovat. Čísla vyjadřují, že se nejedná o jev se stejným rozložením v obou korpusech. Je však možné, že tento malý rozdíl je zapříčiněn nepřesností kladení korpusového dotazu nebo odlišnou strukturou banátské věty obecně.

3.3 Předsouvání pomocného slovesa *být* při tvoření minulého času

Posledním slovosledným jevem, kterým se budu zabývat, je to, čemu Ciplea (1971, s. 219), Haiderová (2007, s. 90), Salzmann (1984, s. 105), Skulina (1978, s. 160), Utěšený (1964, s. 30) a Viková (1994, s. 31) říkají předsouvaní pomocného slovesa *být*.

Viková píše, že jev byl zachycen například i na Doudlebsku (nejjižnější český region), ale že je možný i vliv rumunštiny, kde funguje stejný syntaktický model, tzn. „při užití složeného minulého času stojí tvar pomocného slovesa *a avea* (*být*) před významovým slovesem“ (Viková 1994, s. 31). Tuto domněnkou potvrzuje ve své studii i Ciplea (1971).

Z uváděných příkladů jsem vybrala pouze následující: *já sem zkusil moc i sem viděl moc; sem zapoměla nadobro; a ste bili tadi?; sme mňeli zlost* (Ciplea 1971, s. 219), *mi sme šli domu a sme je potkali akorát za chalupou* (Haiderová 2007, s. 90), *se nestarali tak tenkrát vo děti; sme se skovali; sme přišli; sem to udělal* (Salzmann 1984, s. 105), *sem volal na bratra* (Skulina 1978, s. 160), že *sem nešel já tam; tam sem se narodil já; a ste bili tadi?; sem zapoměla nadobro; já sem taki skusil moc; sem viděl moc* (Utěšený 1964, s. 30), *sem vypila vosum kafuch; sme nechali krávi stát a fuga do lísek; a sem zašel tam, jak chodíme pro ten eksplozif; sme se tam modlili; sem dávala sejra do pitlíku; sme na novej rok višli pješki* (Viková 1994, s. 31).

Pro bližší charakteristiku příklonek viz předchozí kapitolu. Výše uvedené příklady však ne-poukazují na to, že by se mělo pomocné sloveso *být* používat na druhém místě, poukazují na nepatřičné užití na nepřízvučné první pozici místo druhé pozice. Dotaz jsem výrazně zjednodušila s ohledem na to, že první pozice bývá zpravidla jednoslovna (pro 3. osobu, která by mohla být rozvita např. přídavným jménem, není minulý čas složený, a navíc nedochází k posunu na jiné místo ve větě).

[tag="Z.*" word="([.*|(.|a|i|ale)] [word="j?sme]j?ste]j?sem]j?si"] [tag!="[ZJ].*"]
{0,3} [tag="Vp.*"]

Na první pozici je tag, který značí konec předchozí věty (tj. interpunkce, nebanátská předcházející promluva či komentář), případně spojky *a, i, ale*. Po něm následují tvary slovesa *být*, pak mohou následovat až tři slova, která ale nejsou spojkami či interpunkcí. Posledním je sloveso v minulém čase.

Při zadání takového dotazu do korpusu BANÁT naleznou např. tyto příklady: *dlohu už jel zpátky, sem si říkala; to ičko sem jednu mušela zabít, sem spala tady v létě a sem si myslela; jak se vám to šlo? i sme bloudily*.

Dotaz na konkurenční jev je stejný, pouze *být* je umístěno až za slovesem:

[... [tag="Vp.*"] [tag!="[ZJ].*"]{0,3} [word="j?sme]j?ste]j?sem]j?si"]

	tvary být + V	V + tvary být	celkem	% (p)
BANÁT	237	524	761	31,14 %
ORAL	400	828	1228	32,57 %

Tabulka 3: Předsouvání pomocného slovesa *být* při tvoření minulého času

$$P_{(ORAL)} - P_{(BANÁT)} = 1,43 \% (!)$$

Hodnota *p-value* při Fisherově testu je 0.7721, a je tedy větší než 0,05. Nezáleží tedy na tom, ve kterém korpusu bude daný jev hledán.

V tomto případě navíc při pouhém odečtení procentuálního zastoupení jevu vyšlo, že v korpusu ORAL je větší než v korpusu BANÁT. Interval spolehlivosti uvádí možný rozdíl obou poměrů mezi -2,89–5,67 %.

Oba použité testy dokazují, že k užívání pomocného slovesa *být* na začátku věty dochází se stejnou frekvencí v bígerské češtině i v češtině na našem území. Nejedná se tak patrně o vliv rumunštiny, která ale samozřejmě tuto konstrukci podporovat může.

4 Závěrem

Tato studie si kladla za cíl ověřit podrobněji tři hypotézy týkající se slovosledu bígerské češtiny stanovené na základě předchozího výzkumu a srovnat je se současným stavem mluvené češtiny na našem území (respektive v jihozápadoceské a středočeské oblasti). Hypotézy jsem přereformulovala v korpusové dotazy a vyhledala je v korpusu bígerské češtiny BANÁT a v sub-korpusu mluvené češtiny ORAL. Naměřené hodnoty jsem nakonec porovnala pomocí statistických metod (Fisherův test, výpočet intervalu spolehlivosti).

V případě přívlastku shodného vyjádřeného adjektivem výpočty potvrdily původní hypotézu. Jev se vyskytuje v bígerské češtině častěji, je tedy jedním z charakteristických rysů mluvené bígerské češtiny.

V druhém případě (postavení *se, si* před slovesem) Fisherův test potvrdil, že záleží na tom, ve kterém korpusu je daný jev hledán. Interval spolehlivosti pouze upřesnil, že rozdíl poměrů obou frekvencí je sice malý, přesto ale znatelný. Možná může být v bígerské češtině zvýšení zapříčiněno vlivem rumunštiny, jak předchozí autoři předpokládali, anebo to může být pouze odlišnost daná nepřesným korpusovým dotazem či nedostatečným vyvážením korpusu.

Hypotéza poslední, postavení pomocného slovesa *být* při vytváření složeného minulého času na začátek výpovědi, byla na našem území zaznamenána dokonce s větší frekvencí než

v Bígru. Oba testy tedy potvrdily, že výskyt jevu je shodný v obou korpusech. Nedochází tedy k zvýšené frekvenci jevu vlivem rumunštiny, jak někteří autoři předpokládali.

Za hlavní výsledek této práce považuji především statistické srovnání dat z Bígru s relevantními daty z našeho území, které dokázalo, že dvě hypotézy jsou platné a jedna ne (tj. frekvence jevu odpovídá současnemu stavu i na našem území), a to na základě verifikovatelného, přesné popsaného postupu, který v předchozích studiích popsán není (protože šlo patrně o vlastní introspekcii nebo o srovnání se spisovným jazykem). Při srovnání výsledků předchozího pozorování je nutno přesto klást důraz na slovo současný, protože výzkumy banátské češtiny začaly před padesáti lety a od té doby mohlo dojít k vyrovnaní mnoha (tehdy přítomných) rozdílů mezi banátskou a českou češtinou.

Kdyby se však v budoucnu podařilo staré materiály digitalizovat a potom procházet stejným způsobem, dala by se pozorovat diachronní situace takovýchto jevů a také potom doložit (alespoň částečně, protože získat stejně staré nahrávky spontánního projevu na našem území by byla práce stejně obtížná), nakolik se jednalo o chybu úsudku autorů a nakolik už o současnou změnu jazykových poměrů.

Neméně zajímavé by bylo shromáždit jazyková data i z ostatních vesnic a hypotézy ověřit i na nich, protože je možné, že u různých jevů bude frekvence výskytu v jednotlivých vesnicích odlišná.

Literatura

- BĚLIČOVÁ, H. a UHLÍŘOVÁ, L. (1996). *Slovanská věta*. Praha: Euroslavica.
- CIPLEA, GH. (1971). Rumunské prvky v českých banátských nářečích v rumunském Banátě. *Slavia* 40: s. 211–219.
- Český národní korpus – ORAL (2012). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://www.korpus.cz>. Cit. 20. dubna 2012.
- FRNOCHOVÁ, A. (2012). *Jazyk české menšiny v obci Šumice v rumunském Banátě*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- HAIDEROVÁ, K. (2007). *Jazyk české menšiny v rumunském Banátu: obce Gerník a Svatá Helena*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Olomouc.
- Korpus BANÁT (2012). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://www.korpus.cz>. Cit. 20. dubna 2012.
- SALZMANN, Z. (1984). Some observations on the Czech spoken by the villagers of Ravensca in the southern Romanian Banat. *Melbourne Slavonic Studies* 18: s. 65–118.

- SKULINA, J. (1978). Banátská čeština. In *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* A25–26, s. 157–163. Brno: Masarykova univerzita.
- UHLÍŘOVÁ, L. (1987). *Knížka o slovosledu*. Praha: Academia.
- UTĚŠENÝ, S. (1964). Z druhé výpravy za češtinou v rumunském Banátě. *Český lid* 51: s. 27–32.
- VIKOVÁ, V. (1994). *Bígerská čeština: nástin jazykové monografie české vesnice v Rumunsku*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- VYSKOČILOVÁ, K. (2012). *Syntaktická analýza projevů českých mluvčích v rumunském Banátu*. Nepublikovaná bakalářská práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- WACLAWIČOVÁ, M. (2012). *Zásady přepisu pro korpus ORAL2008*. Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://korpus.cz/ORAL2008pravidla.php>. Cit. 18. ledna 2012.

Klíčová slova | Key words

Banát, Bígr, český jazyk, mluvená čeština, český jazyk v zahraničí, korpus, slovosled, syntax

Banat, Bígr, Czech language, Spoken Czech, Czech language abroad, corpus, word order, syntax

Karolína Vyskočilová

Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK

karolina.vyskocilova@gmail.com

Gramatika(lizace),
sémantika, filozofie jazyka

The grammaticalization of K(case)Ps within Minimalism: formalism vs functionalism, synchrony vs diachrony

Gramatikalizace K(case)PS v rámci minimalismu: formalismus vs. funkcionalismus, synchronie vs. diachronie

Keith Tse

Abstract | Abstrakt

Roberts and Roussou (2003) argue that the cross-linguistic distribution of grammaticalization is due to its "simplification", and the grammaticalization of case-markers displays it since there is a loss of "Agree" relations. Synchronic "simplicity" explains diachronic trends, and formalism and functionalism are not mutually exclusive.

Roberts a Roussou (2003) tvrdí, že cross-lingvistická distribuce gramatikalizace spočívá v její „simplifikaci“ a že gramatikalizace pádových markerů ji vykazuje proto, že dochází ke ztrátě vztahů „shody“. Synchronní „jednoduchost“ vysvětluje diachronní tendence a formalismus a funkcionalismus se přitom vzájemně nevylučují.

Introduction

Grammaticalization occurs cross-linguistically and is a challenge for Lightfoot (1999, pp. 148–149, 166–173; 2006) which predicts that language evolution should not have cross-linguistic trends. Roberts and Roussou (R & R; 2003, pp. 2–7) propose that grammaticalization is a natural kind of change that can occur cross-linguistically. They analyse the grammaticalization of three functional categories: auxiliary verbs (T), complementisers (C) and determiners (D). There is another functional category, namely K(case). In this paper, I propose to expand R & R's hypotheses by testing them on the grammaticalization of K(case), and in doing so I illustrate the theoretical relationships between synchrony and diachrony and between formalism and functionalism.

1 Generative models of language change

1.1 Lightfoot (1999, 2006)

Lightfoot argues that grammar is moulded in first language acquisition, which is the locus for language change (Lightfoot 1999, pp. 60–74; 2006, pp. 10–15, 88–89). There are three components:

- 1) internal grammar (IG)
- 2) universal principles and parameters of grammar (UG)
- 3) trigger experience in the form of primary linguistic data (PLD).

IG is formed by children analysing their PLD and setting the parameter values of their UG accordingly:

- a) Linguistic triggering experience (genotype phenotype)
- b) Primary linguistic data (Universal Grammar internal grammar; Lightfoot 1999, pp. 66–68; 2006, pp. 10, 45)

As UG is a genetic constant, the source for language change lies in the PLD and in how children (re-)analyse it in language acquisition (Lightfoot 1999, pp. 66–68, 178–179; 2006, pp. 11–12, 87–90).

1.2 “Re-analysis” in grammaticalization:

The classic example of “re-analysis” in grammaticalization is English *going to* > *gonna* (Hopper and Traugott (H & T) 1993, pp. 2–4):

- a) there are examples (purposive directional constructions with non-finite complements) where the old (*going to* denoting movement and purpose) and new (*gonna* denoting futurity) interpretations co-exist¹
- b) there is a context (the absence of an overt directional phrase) in which the old interpretation is weakened and the new one strengthened²
- c) the outcome of “re-analysis” is identified in examples where only the new interpretation is possible/likely.³

¹ “the change occurs only in a very local context, that of purposive directional constructions with non-finite complements [...] *I am going to marry Bill* (i.e. *I am leaving/travelling to marry Bill*)” (H & T 1993, p. 2).

² b) “[...] there is an inference of futurity from purposives [...] In the absence of an overt directional phrase, futurity can become salient” (H & T 1993, p. 3).

³ “the re-analysis is discoverable [...] only when the verb following *be going to* is incompatible with a purposive meaning, or at least unlikely in that context [...] *I am going to like Bill, I am going to go to London...*” (H & T 1993, p. 3).

1.3 “Re-analysis” in generative models of language change:

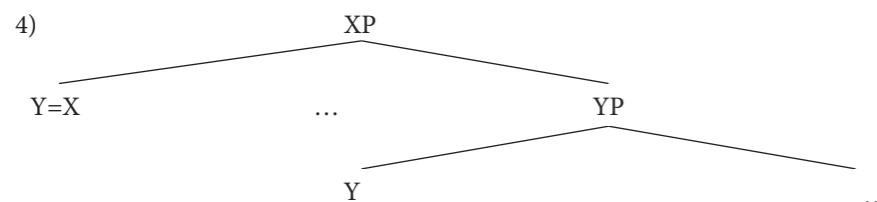
Both Lightfoot (1999, p. 149; 2006) and R & R (2003, pp. 14–15) argue that in language acquisition “cues” express parameter values. Steps a), b) and c) are therefore all “cues”, and b) is the exact point of parameter resetting where the previous parameter value (*going* as a lexical verb construed with *to* as a preposition) is dropped in favour of the new parameter value (*gonna* as an auxiliary verb).

Lightfoot asserts that language evolution is random because he argues that PLD is language-specific and unpredictable. He makes no comment on how PLD shifts through time.⁴ In Lightfoot’s model, the cross-linguistic distribution of “cues” is random.

Grammaticalization occurs cross-linguistically and is hence incompatible with Lightfoot’s model. R & R (2003, pp. 14–17) introduce a learning device in language acquisition that chooses the “simpler” alternative in ambiguous “cues”,⁵ and since they argue that grammaticalization always leads to “simpler” structures, it is a natural mechanism in language acquisition that can occur cross-linguistically (pp. 2–3, 15–17). They define “simplicity” as the reduction of “formal feature syncretisms”, namely “the presence of more than one formal feature in a given structural position: H [+F, +G...]” (p. 201), and they discover three types of grammaticalization (pp. 198–199):

- 1) $[_{XP} Y + X [_{YP} \dots t_Y \dots]] > [_{XP} Y=X [_{YP} \dots Y \dots]]$
- 2) $[_{XP} X_F \dots [_{YP} \dots Y_F \dots]] > [_{XP} X_F \dots [_{YP} \dots Y \dots]]$
- 3) $[_{XP} YP X \dots [\dots t_{YP} \dots]] > [_{XP} Y=X \dots [\dots]]$

The first (1) and third types (3) involve the loss of *Move* and the introduction of *Merge* to the grammaticalized item in a higher position. The second type (2) involves the loss of *Agree* and an upward shift of features to the grammaticalized item. R & R (2003, p. 200) represent grammaticalization thus:

⁴ “[...] the cues permit an appropriately *contingent* account of why the change took place [...] the expression of the cues changed in such a way that a threshold was crossed and a new grammar was acquired. That is as far as this model goes, *and it has nothing to say about why the distribution of cues should change*” (italics by K. T.; Lightfoot 1999, p. 166).

⁵ It is not clear whether this learning device is part of UG or not, since Vincent & Borjars (2010, pp. 280, 293) consider it as part of UG whereas van Gelderen (2011, p. 9) attributes it to principles that are not specific to UG. Either way this learning device plays a prominent role in Minimalism.

In all three types, features in a lower syntactic position (Y) are shifted upwards to a higher position (X). Such is R & R’s characterisation of grammaticalization.

2 K(case)

2.1 Lamontagne and Travis (1986, 1987, 1992)

The earliest postulation of K(case) as a functional category was proposed by Lamontagne and Travis (L & T; Van Kemenade and Vincent 1997, p. 24; Lightfoot 1999, pp. 66–68, 178–179; 2006, pp. 11–12, 87–90), who note that when nominal complements are adjacent to their head predicates, their morphological case-endings can be optionally dropped (5a, 6a, 7a), but when they are not adjacent, their morphological case-endings are obligatory (5b, 6b, 7b):

Japanese:

5a)	John-ga	dare(-wo)	nagutta	no?
	John-NOM	who-ACC	hit	Q
5b)	dare*(-wo)	John-ga	nagutta	no?
	who-ACC	John-NOM	hit	Q

“Who did John hit?” (L & T 1986, p. 54; 1992, p. 158).

Turkish:

6a)	Hasan	dün	(bu)	pasta(-yi)	ye-di
	Hasan	yesterday	this	cake-ACC	eat-PAST
6b)	Hasan	*(bu)	pasta*(-yi)	dün	ye-di
	Hasan	this	cake-ACC	yesterday	eat-PAST

“Hasan ate (this) cake yesterday” (L & T 1986, p. 53; 1992, p. 158).

Welsh:

7a)	mae	'r	dyn	wedi	gweld	ci
	is	the	man	after	seeing	dog
“The man has seen a dog.”						
7b)	gwelodd	y	dyn	gi		
	saw	the	man	dog		
“The man saw a dog” (L & T 1986, p. 54). ⁶						

This distribution resembles other functional categories e.g. complementisers, which are also omitted when they are adjacent to their head predicates (8a, 9a) and not elsewhere (8b, 9b–d):

⁶ L & T (1986, p. 54) analyse Welsh *gi* as a variant of *ci* and argue that this voicing (*ci* > *gi*) is equivalent to morphological case since it is obligatory when the complement is not adjacent to the head predicate (7b).

Japanese:

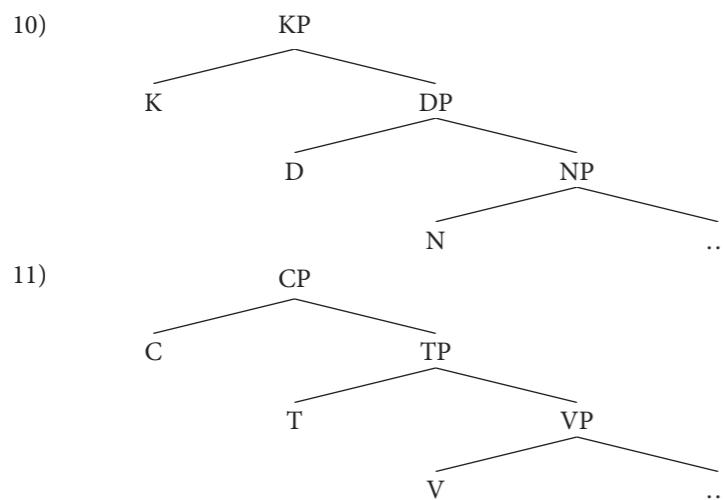
- 8a) Mary-ga kinoo John-ni Koobe-ni iku (te)
 Mary-NOM yesterday John-DAT Kobe-DIREC- go COMP
 TIONAL
- yuuteta (koto)
 was.saying fact
- 8b) Mary-ga kinoo Koobe-ni iku *(te) John-ni
 Mary-NOM yesterday Kobe-DIREC- go COMP John-DAT
 TIONAL
- yuuteta (koto)
 was.saying fact

“Mary said to John yesterday that she was going to Kobe” (L & T 1986, p. 56; 1992, p. 159).

English:

- 9a) John believes (that) Mary will win.
 9b) John believes wholeheartedly *?(that) Mary will win
 9c) That Mary will win, John believes with all his heart.
 9d) *Mary will win, John believes with all his heart (L & T 1986, p. 57; 1992, p. 159).

L & T therefore postulate a functional category for morphological case called K(case) on the left-edge of DPs (10), just like complementisers are postulated on the left-edge of TPs (11; L & T 1986, pp. 57–58; 1992, pp. 159–161):

Van Kemenade and Vincent (1997, pp. 6–7) argue that functional categories host functional morphology and lexical categories move to them in order to “pick up” their morphology

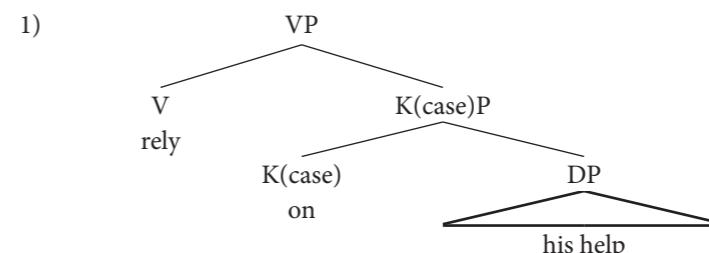
e.g. Infl (=T), which hosts verbal morphology and causes lexical verbs to move from V to T (Chomsky 1991, pp. 421–426, 430ff). In the case of K, van Kemenade and Vincent (1997, p. 20) argue that K hosts case morphology and NPs/DPs with morphological case move to K in order to have their morphological case licensed.

2.2 The grammaticalization of K(case)

As K represents morphological case, any morpheme that is equivalent to morphological case can be analysed as K i.e. a case-marker (van Kemenade and Vincent 1997, p. 18ff). In this section, I identify some case-markers in Latin/Romance.

2.2.1 Lexical prepositions and functional prepositions:

Cinque (2010, pp. 3–11) argues that there are two types of prepositions, lexical and functional. Huddleston and Pullum (2002, p. 647) define functional prepositions in English as those that are obligatorily selected by the head predicate e.g. *of* in *they disposed of the box* (**they disposed the box*). Furthermore, *of* in this construction does not co-vary with other prepositions spatially: **they disposed at/below/on/through/under the box*, which is a contrast to lexical prepositions that do: *put it under/above/near the table* (p. 647). This suggests that *of* in English *dispose of* is a non-spatial complement of the head verb (*dispose*). All this conforms with generative approaches that define functional prepositions as being part of subcategorisation and not having argument structure or spatial features (Abraham 2010, pp. 261–272; Cinque 2010, p. 7; Rauh 2002, p. 17ff) e.g. English *rely on his help*:

(Abraham 2010, p. 272)

The complement (*his help*) of the head verb (*rely*) is non-spatial (“instrument/theme”) and *on* here is analysed as a case-marker (K) for this complement (Abraham 2010, p. 272; Rauh 2002, p. 18; cf Huddleston and Pullum 2002, p. 660). This is supported by the fact that many functional prepositions are equivalent to morphological case in other languages (Huddleston and Pullum 2002, p. 601; Abraham 2010, pp. 261–263, 272; van Kemenade and Vincent 1997, pp. 18–21):

- 2) milit-es Graec-i super-at-i
 soldier-NOM.PL Greek-NOM.PL overcome-PERF.PTCP-NOM.PL
 sunt Roman-is
 be.PRES.3PL Roman-ABL.PL
 “The Greek soldiers were beaten by the Romans (=*Romanis*)” (brackets by K. T.; Latin; Abraham 2010, p. 272).

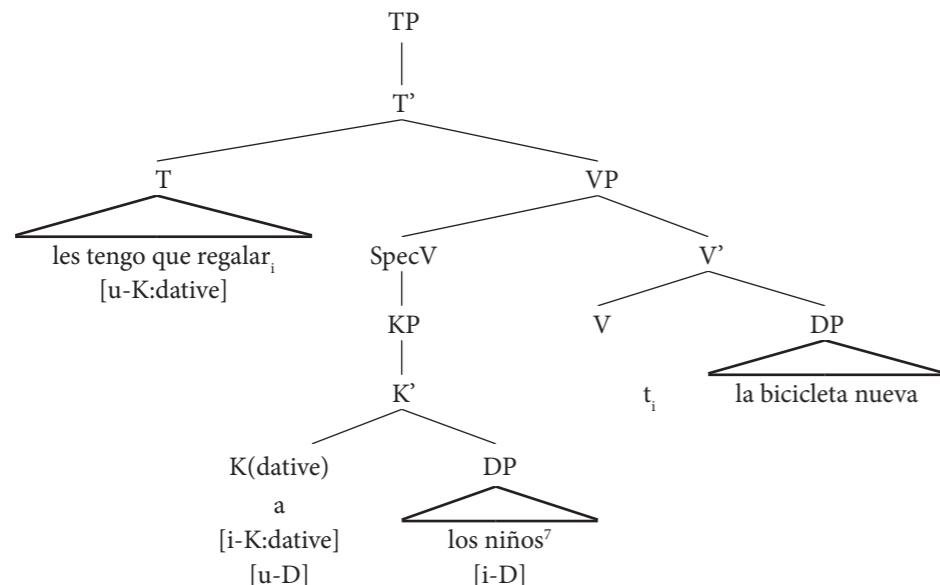
Romanis has ablative case (-is) and is rendered into English by the preposition *by* (*by the Romans*). English *by* is therefore equivalent to the Latin ablative case and can be analysed as a functional preposition (K; Huddleston and Pullum 2002, p. 601).

2.2.2 Latin/Romance functional prepositions

In Romance, there are non-spatial functional prepositions that correspond to Latin morphological cases e.g. Romance *ad*, which marks the third non-spatial argument (“recipient”, “beneficiary”) and corresponds to the Latin dative case (Adams 2011, pp. 263–267) e.g.

- 3) les teng-o que regal-ar
 them-DAT have-1SG.PRES that give-INF
 a los niñ-os
 to DEF.ART.MASC.PL child-MASC.PL
 la bicicleta nuev-a
 DEF.ART.FEM.SG bicycle.FEM.SG new-FEM.SG

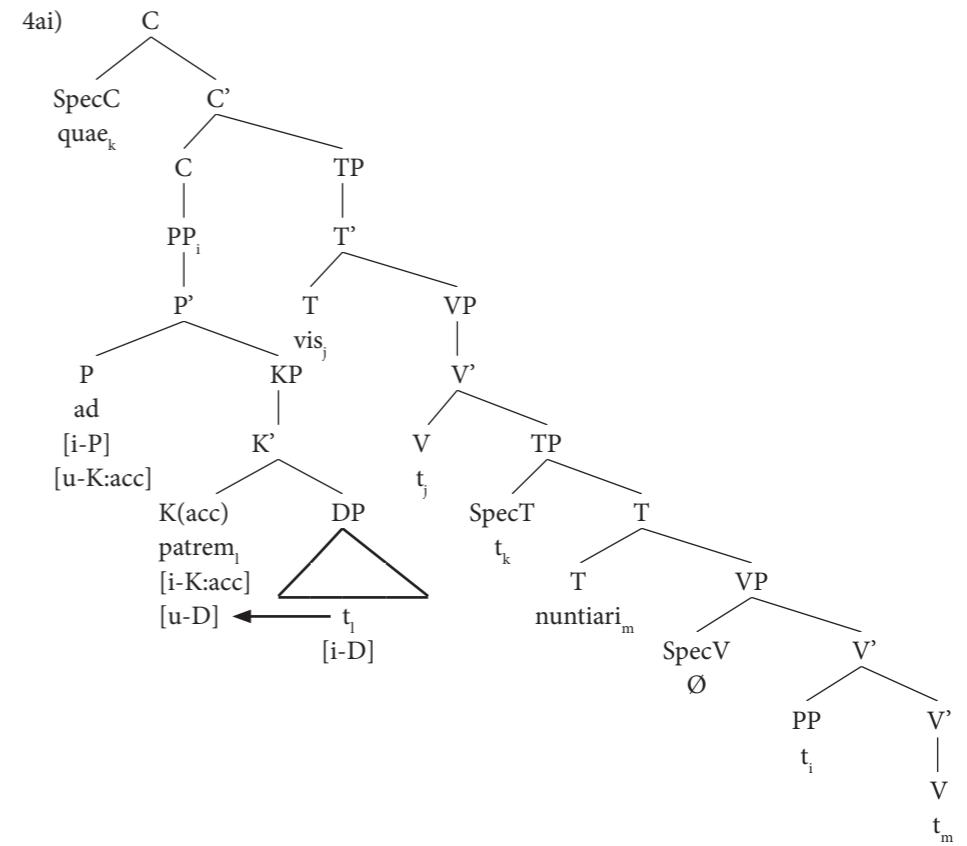
“I have to give the children a new bike” (Spanish; Ledgeway 2011, p. 436).

Latin *ad* is originally a lexical spatial preposition denoting “direction” and is used with trivalent verbs in Plautus (254–184 BC; Pinkster 1990, pp. 197–202; Salvi 2011, p. 339; Adams 2011, p. 266):

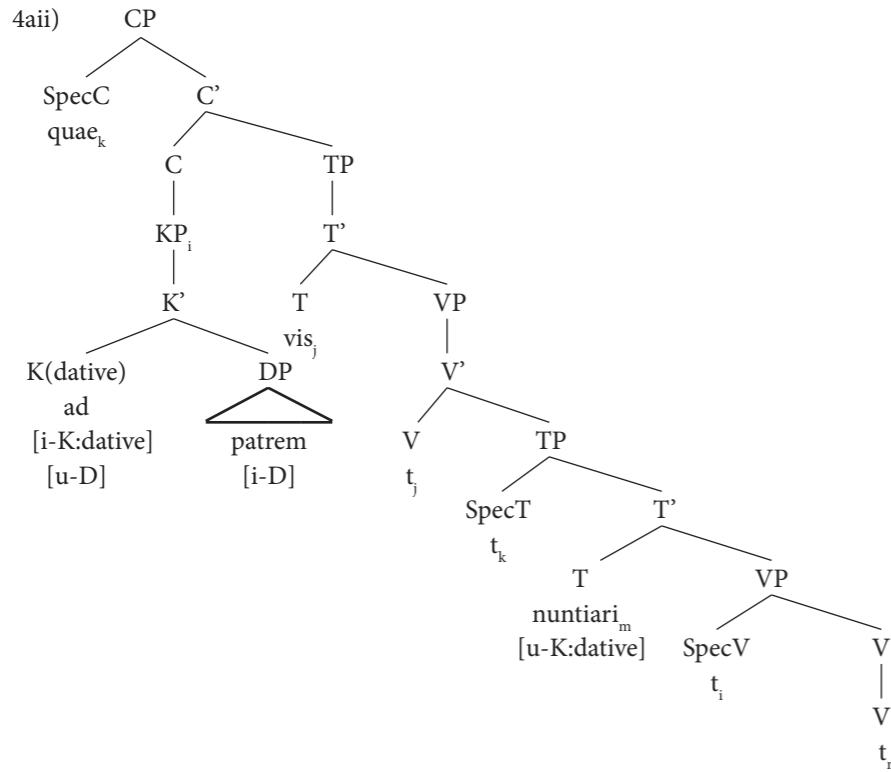
- 4a) qu-ae ad patr-em v-is
 which-N.PL.ACC to father-ACC.SG want-PRES.2SG
 nunti-ar-i
 report-INF-PASS
 “[...] the things which you want to be reported in the direction of your father.”
 (Plautus, *Captivi* 360)

Ad assigns morphological case (accusative) to its nominal complement (*patr-em*), and so there is an Agree relation between them. Its complement has morphological case (*patr-em*) and is therefore a KP which contains a Move relation between K and its DP complement (see section 2.1). The *ad*-PP (*ad patrem*) modifies the verb (*nuntiari*) and should be analysed as its adjunct:

⁷ I have placed the indirect object (*les... a los niños*) in SpecV, following Larson (1988), who places the English direct object in SpecV and the indirect object as the complement of V (Larson 1988, pp. 339, 342ff.). In order to derive the correct word order in Spanish, I analyse the direct object (*la bicicleta nueva*) as the sister of V and the indirect object as the specifier of V. This reversal has been suggested by Hale and Keyser (2002, pp. 160–163).

As *ad* marks the “direction” in which the message is to be conveyed (*quae ad patrem... nuntiari* “the things which... to be announced in the direction of your father”), its complement (*patrem* “father”) can be re-analysed as the “recipient/beneficiary” of the verb i.e. its indirect object.⁸ The *ad*-PP can therefore be re-analysed as a dative KP headed by *ad* in SpecV (see section 2.2.2, ex. 3 and footnotes 6 and 7):

4aiii) is “simpler” than 4ai), since the *Agree* relation ([i-P], [u-K]) between the lexical preposition *ad* and its KP complement (*patr-em*) is lost. The features associated with morphological case ([i-K], [u-D]) are shifted upwards from the complement of *ad* (*patr-em*) in an adjunct position to *ad* itself in a base-generated complement position (SpecV). However, Adams and

⁸ In the same passage, there is a very similar example where the dative (*patri* “to the father”), the default case for marking indirect objects in Latin (Blake 1994, p. 6), is actually used with the same predicate (*vis... nuntiari* “you want... to be announced”):

1)	numquid	aliu-d	v-is	patr-i
	whether	another-N.SG.ACC	want-PRES.2SG	father-DAT.SG
	nunti-ar-i			
	report-INF-PASS			

“Whether you want another thing to be reported to your father” (Plautus, *Captivi* 400).

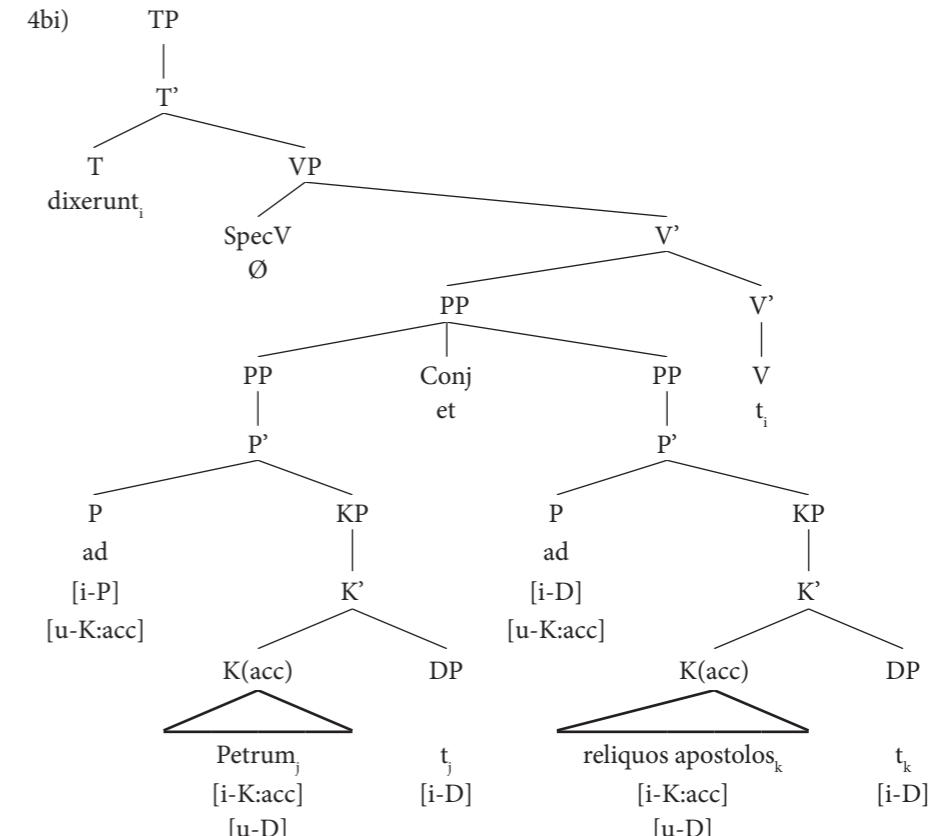
The Latin *ad*-PP in 4a) is therefore functionally very similar to the Latin dative case.

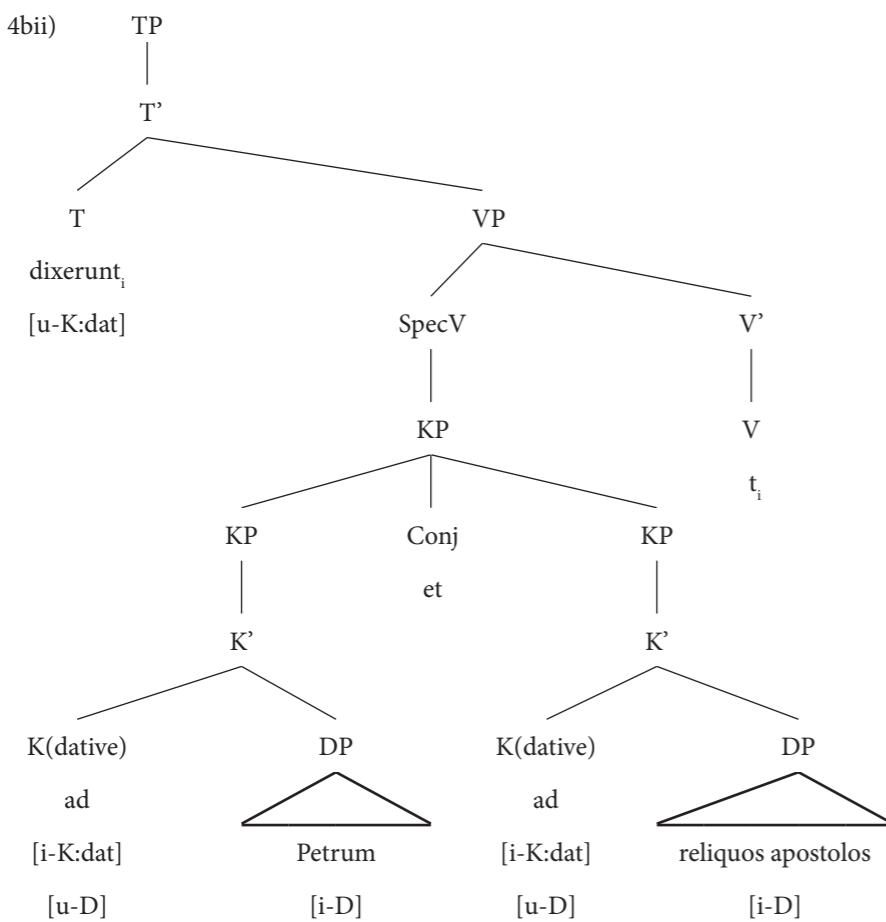
Pinkster both point out that in this particular example *ad* retains its full directional force, as the recipient (*patrem* “father”) is most likely not immediately present in this scene and the message has to be transported to him, which implies spatial “direction” (Adams 2011, p. 266; Pinkster 1990, p. 202). This *ad*-PP is therefore stronger than the morphological dative in footnote 7 and cannot be equated with it yet. This is step a).

Step b) occurs when the spatial force of *ad* is weakened, and this is found in very late Latin (Adams 2011, p. 267) e.g.

4b)	et	dix-erunt	ad	Petr-um
	and	say-PERF.3PL	to	Peter-ACC.SG
	et	ad	reliqu-os	apostol-os
	and	to	rest-ACC.PL	apostle-ACC.PL
	quid	faci-emas		
	what	do-FUT.1PL		

“[...] and they said to Peter and to the rest of the Apostles what we shall do...”
(*The Latin Vulgate Bible, Actus Apostolorum* 37, 6th century AD).

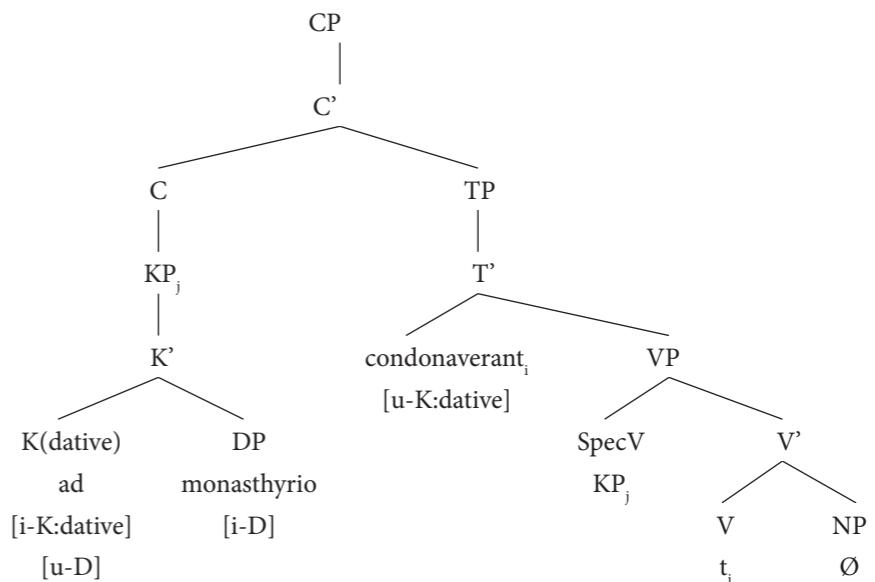

Like 4a), the complements of *ad* (*Petrum... reliquos apostolos* “Peter and the rest of the apostles”) denote the “direction” in which the message was conveyed (4bi) and can hence be re-analysed as the “recipients” of the main verb (*dixerunt* “they said...”) (4bii). Here there is no question that the “recipients” (*Petrum... reliquos apostolos* “Peter and the rest of the apostles”) are immediately present in the scene, and so there is very little (if any) difference between the *ad*-PPs (4bi) and the dative (4bii) here. 4bii), the “simpler” analysis, comes through.

Step c) occurs in the *Merovingian documents* (7th–8th century AD). Adams (2011, pp. 266–267) argues that the use of *ad*-PPs with trivalent verbs is mainly attested with verbs of saying. In the *Merovingian documents*, there are the first attestations of *ad*-PPs being used with other types of trivalent verbs e.g. verbs of giving/showing (Vielliard 1927, p. 201):

- 4c) ad monasthyrio condona-verant
AD monastery present-PLUPERF.3PL
“they had presented to the monastery...” (*Merovingian documents*, 29.11).

The spread of *ad*-PPs to other trivalent verbs suggests that they have already been grammaticalized as dative KPs. The grammaticalization of Latin/Romance *ad* therefore conforms to R & R’s “simplicity” and “upward feature analysis”.

2.3 Cross-linguistic distribution

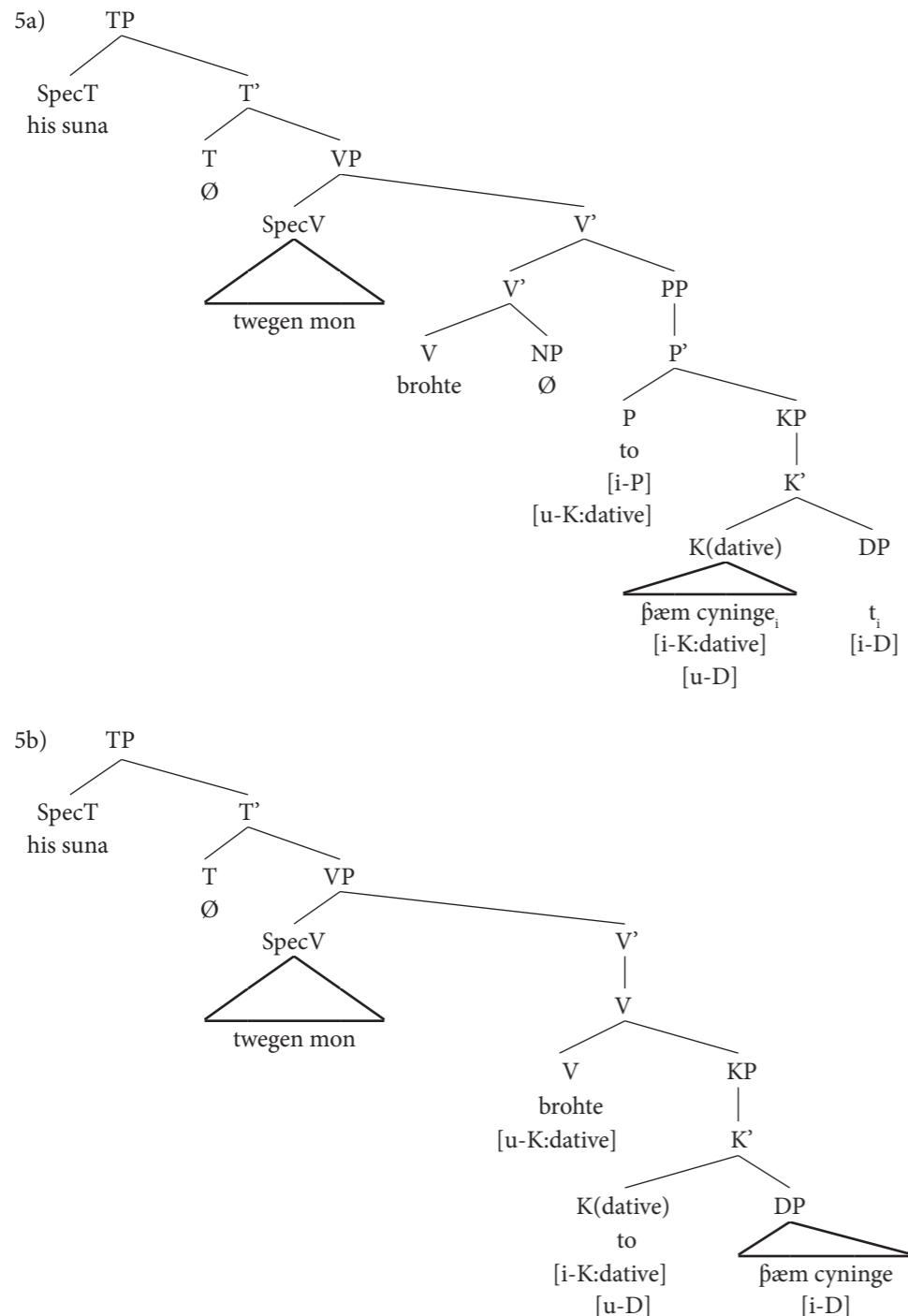
It is pleasing to see that the grammaticalization of Latin/Romance *ad* as K, a new functional category (see introduction), conforms to R & R’s hypotheses. This predicts that it should have cross-linguistic counterparts that also undergo “structural simplification” (see section 1.3), which is indeed borne out e.g. English *to*:

- 5) his suna twegen mon brohte to þæm cyninge
His sons two one brought to that.DAT king.DAT
“His sons brought one of the two in the direction of that king i.e. to that king” (*Two of the Saxon Chronicles Parallel* 86.26, 894 AD).

To is a lexical spatial preposition marking “direction” and *to þæm cyninge* is hence a PP-adjunct to the main verb (*brohte* “brought”) (5a). Its complement (*þæm cyninge* “that king”) is therefore re-analysable as the “recipient/beneficiary” of the main verb, in which case *to* is re-analysed as K(dative),⁹ a complement within the VP (5b) (see footnote 7):

9 The same usage is found synchronically with the same head predicate (*broht-* “bring”) and the same complement (*þæm cyninge* “that king”) where the morphological dative is used:

- 1) þa teð hie brohton sume þæm cyninge
those teeth they brought some that.DAT king.DAT

"They brought some of those teeth to that king" (King Alfred, *Orosius* 18.1, 849–899 AD).

The *to*-PP in 5) is therefore functionally equivalent to the English dative case, like Latin/Romance *ad* (see footnote 8).

5b) is "simpler" than 5a), since, like Latin/Romance *ad* (4a–b), the *Agree* relation between the lexical preposition (*to*) and its KP complement (*þaem cyninge*) and the *Move* relation between K and its DP complement are lost, and since Old English preposition *to* subcategorises for complements with morphological case (*þaem cyninge*; Traugott 1972, pp. 80–81), the K features already exist in the original "cue" (5a) and are "upwardly shifted" from the complement of *to* (*þaem cyninge*) in adjunct position to *to* itself in complement position (5b). With the subsequent loss of spatial force, *to* is re-analysed as K(dative), as in modern English (Huddleston and Pullum 2002, pp. 660–661).

3 Vincent & Borjars (2010)

Vincent & Borjars (V & B) argue that formalism and functionalism should not be seen as mutually exclusive in language change.¹⁰ Both Latin/Romance *ad* and English *to* go through "structural simplification", namely "reduction of feature syncretisms" (see sections 1.3, 2.2.2, 2.3). R & R's synchronic definition of "simplicity", therefore, accounts for a diachronic trend, namely the cross-linguistic distribution of grammaticalization. Synchrony and diachrony can therefore be combined in the Minimalist account of grammaticalization. Furthermore, while R & R's "simplicity", a formalist consideration (see footnote 9), holds for these cross-linguistic examples, the "cues" in the PLD, which are functionalist and data-based (see footnote 10), are not cross-linguistically random: both Romance *ad* (4a) and English *to* (5a) denote "direction" and "recipient/beneficiary" simultaneously, which is a strong cross-linguistic trend (Heine and Kuteva 2002, pp. 37–38), and both lose their spatial force in "re-analysis" (4b, 5b). Formalism and functionalism, therefore, account for different yet related aspects of "re-analysis" and are hence not mutually exclusive. The role played by functional factors in grammaticalization further attests to the fact that pragmaticalization¹¹ plays a significant role in grammaticalization.

4 Conclusions

It is pleasing to see that my analysis of the grammaticalization of a new functional category (K(case)) conforms to the previous literature about Minimalism and grammaticalization

10 Formalism is defined as "a property of a theoretical system" (V & B 2010, p. 283) and is said "to model this data in terms of the innate asymmetries of Universal Grammar (UG) ['simplicity' being preferred in language acquisition (see section 1.3)]" ([] brackets by K. T.; V & B 2010, p. 280), while functionalism "relates internal aspects of language to the external context of language use" (V & B 2010, p. 283) and "seeks to explain these diachronic patterns (i.e. cross-linguistic distribution) with reference to discourse and interpersonal communication strategies rather than in terms of an innate UG" (brackets by K. T.; V & B 2010, p. 280).

11 Pragmaticalization is defined as "the fossilization of discourse strategies in syntactic and morphological structure" (Traugott and Heine 1991, pp. 2, 5) and is closely related to functionalism (see footnote 9).

(R & R 2003), which is powerful evidence in support of their hypotheses. Furthermore, this case-study allows me to verify another hypothesis (V & B 2010), which attests to the interface between several mutually unexclusive methodologies in linguistics (synchrony/diachrony, formalism (theory)/functionalism (data), pragmaticalization/grammaticalization).

Literature

- ABRAHAM, W. (2010). Misleading Homonymies, Economical PPs in Microvariation, and P as a Probe. In *Mapping Spatial PPs: The Cartography of Syntactic Structures*, vol. 6, eds. G. Cinque and L. Rizzi, pp. 261–294. Oxford: University Press.
- ADAMS, J. N. (2011). Late Latin. In *A Companion to the Latin Language*, ed. J. Clackson, pp. 257–283. Wiley-Blackwell.
- BLAKE, B. (1994). *Case: Cambridge Textbooks in Linguistics* 32. Cambridge: University Press.
- CHOMSKY, N. (1991). Some notes on Economy of Derivation and Representation. In *Principles and Parameters in Comparative Grammar*, ed. R. Freidin, pp. 417–454. Cambridge (MA): MIT Press.
- CINQUE, G. (2010). Mapping Spatial PPs: An Introduction. In *Mapping Spatial PPs: The Cartography of Syntactic Structures*, vol. 6, eds. G. Cinque and L. Rizzi, pp. 3–25. Oxford: University Press.
- GELDEREN, E. VAN (2011). *The Linguistics Cycle: Language Change and the Language Faculty*. Oxford: University Press.
- HALE, K. and S. J. KEYSER (2002). *Prolegomenon to a Theory of Argument Structure*. Cambridge (MA): MIT Press.
- HEINE, B. and T. KUTEVA (2002). *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: University Press.
- HOPPER, P. J. and E. C. TRAUGOTT (1993). *Grammaticalization*. Cambridge: University Press.
- HUDDLESTON, R. and G. K. PULLUM (2002). *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: University Press.
- KEMENADE, A. VAN and N. VINCENT (1997). Introduction to *Parameters of morphosyntactic change*, eds. N. Vincent and A. van Kemenade, pp. 1–25. Cambridge: University Press.
- LAMONTAGNE, G. and L. TRAVIS (1986). The Case Filter and the ECP. *McGill Working Papers in Linguistics* 3(2): pp. 51–75.
- LAMONTAGNE, G. and L. TRAVIS (1992). The Case Filter and Licensing of Empty K. *Canadian Journal of Linguistics* 37(2): pp. 157–174.
- LARSON, R. K. (1988). On the Double Object Construction. *Linguistic Inquiry* 19(3): pp. 335–391.
- LEDGEWAY, A. (2011). Syntactic and morphosyntactic typology and change. In *The Cambridge History of the Romance Languages*, eds. M. Maiden, J. C. Smith and A. Ledgeway, vol. 1, Structures, pp. 382–471. Cambridge: University Press.
- LIGHTFOOT, D. (1999). *The Development of Language: Acquisition, Change, and Evolution*. Oxford: Blackwell.
- LIGHTFOOT, D. (2006). *How New Languages Emerge*. Cambridge: Univer-sity Press.
- PINKSTER, H. (1990). The development of cases and adpositions in Latin. In *Unity in Diversity: Papers presented to Simon C. Dik on his 50th birthday*, eds. H. Pinkster and I. Genee, pp. 195–209. Dordrecht: Foris.
- RAUH, G. (2002). Prepositions, Features and Projections. In *Perpectives on Prepositions*, eds. H. Cuyckens and G. Radden, pp. 3–23. Tübingen: Niemeyer.
- ROBERTS, I. and A. ROUSSOU (2003). *Syntactic change: A Minimalist approach to grammaticalization*. Cambridge: University Press.
- TRAUGOTT, E. (1972). *A History of English Syntax: A Transformational Approach to the History of English Sentence Structure*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- TRAUGOTT, E. C. and B. HEINE (1991). Introduction to *Approaches to Grammaticalization*, eds. E. C. Traugott and B. Heine, vol. 1, pp. 1–14. Amsterdam: Benjamins.
- VIELLIARD, J. (1927). *Le latin des diplômes royaux et chartes privées de l'époque mérovingienne*. Paris: Champion.
- VINCENT, N. and K. BORJARS (2010). Grammaticalization and models of language. In *Gradience, Gradualness and Grammaticalization*, eds. E. C. Traugott and G. Trousdale, pp. 279–299. John Benjamins Publishing Company.

Key words | Klíčová slova

grammaticalization, minimalism, historical syntax, formalism, functionalism, language acquisition, Latin/Romance, English, prepositions: lexical, functional

gramatikalizace, minimalismus, historická syntax, formalismus, funkcionálismus, jazyková akvizice, latina/románština, angličtina, předložky: lexikální, funkční

Keith Tse

University of Manchester

keith.tse@balliol-oxford.com

Multimodalita jako možnost pro gramatiku „procesuálního“ typu

Multimodality as a possibility for the processual type of grammar

Martin Janečka

Abstract | Abstrakt

This paper tries to link to the discussion between formal and functional orientated linguists from the last two decades and offers an adequate methodological approach (multimodality) from foreign linguistics to describe the process of communication as a whole. This paper supports views that multimodal approach is a very suitable instrument for construction of grammars.

Tento text se snaží propojit diskuze mezi formálně a funkcionálně orientovanými lingvisty z posledních dvou desetiletí a ze zahraniční lingvistiky nabízí adekvátní metodologický přístup k popisání komunikace jako celku – multimodalitu. Tato stať podporuje stanovisko, že multimodální přístup je velmi vhodným nástrojem pro konstruování gramatik.

Stať si jednak klade za úkol navázat do jisté míry na debatu, která započala mezi formálně a funkcionálně založenými strukturalisty na počátku 90. let 20. století na stránkách Slova a slovesnosti (dále jen SaS) a pokračovala pak (např. Kořenský 1997, M. Komárek 1999) až do poloviny minulé dekády (Čech 2005), jednak – a to zejména – uvádí tento text do českého lingvistického prostředí nový způsob náhledu na (verbální) jazyk jako na pouhý jeden z mnoha vzájemně kooperujících modů komunikace a snaží se argumentovat ve prospěch multimodality jakožto možné (a výhodné) metody při konstruování gramatik.

Dlouhodobější spor mezi formalisty a funkcionalisty se do třetího tisíciletí přenesl v podobě „debaty“ M. Komárka (zastánce klasického strukturalismu, avšak respektujícího přínosy tzv. komunikačního obratu v jazykovědě) a R. Čecha (navazujícího na funkcionalistické pojetí J. Kořenského) o tom, zda a proč by měly být udržitelné základní postuláty strukturalismu v podobě langue-parolové dichotomie, zda je reálný jazykový systém, jestli existují možnosti jeho observace a/nebo jde pouze o konstruování nějakých approximativních modelů, které se systému ideálnímu jen přibližují.

Podle R. Čecha jde tedy o to, zda máme (podle strukturalistů) setrvávat na dichotomickém pojetí jazyka, podle kterého existuje určitý jazykový kód (langue) realizující se v konkrétních

řečových aktech, nebo zda je adekvátnější tento model opustit a vnímat jazyk „monisticky“ jako neustálý „sebevytvářející se“ proces (Kořenský 2003), jehož jedinou realitou je množství řečových aktů. Je tedy zřejmé, že má-li být obhájena strukturalistická pozice, je nutné především vymezit povahu kódu (langue) a zejména možnosti jeho poznání, což spolu ovšem nerozdělitelně souvisí. To se ale podle Čecha Komárkovi nedáří, a z toho důvodu je nutné na L-P dichotomické pojetí jazyka rezignovat.

Právě od Jana Kořenského pochází v českém lingvistickém prostředí idea tzv. procesuálního modelování řečové činnosti¹. Předpokadem takového procesuálního modelování jsou podle něj (Kořenský 1987, s. 178) krom shromažďování korpusů rozsáhlých psaných textů zejména audiovizuální záznamy mluvené, tedy hlavně spontánní komunikace s možností okamžitých audiovizuálních zpracování. Jedná se o výzkum obsahové stránky řečové činnosti, o výzkum univerzálních, relativně konstantních, ale zejména vysoce variabilních sémantických a pragmatických faktorů přirozeně řečového sémiotického reagování, tedy obsahových hodnot, které nejsou identifikovatelné standardními výrazovými prostředky. Kořenský (1987, s. 179) dále podotýká, že je potřeba vypracovat analytické algoritmizované procedury interdisciplinárního charakteru, zahrnující sociologické, sociálně-psychologické a lingvistické konceptuální prostředky, jejichž aplikace zaručí, že řečová činnost bude interdisciplinárně dešifrována a modelována jako proces.

Radek Čech, který na Kořenského myšlenky navázal ve své disertační práci (Čech 2005), vidí možnosti rozvinutí gramatiky procesuálního typu v tom, že nabízí nové možnosti pro vyučování českého jazyka; žákům představuje řeč jakožto součást chování, které napomáhá k dosažení úspěšnosti komunikace. Tedy gramatika by měla být popisována na základě jejích funkcí v konkrétním diskurzu a žáci by se měli naučit, jak používat své konkrétní znalosti gramatiky k produkování svých vlastních promluv a psaných textů. Tento přístup k výuce jazyka by pak podle Čecha mohl zřejmě vést k redukování gramatických znalostí v tradičním slova smyslu, jelikož vybírá pouze ty gramatické fenomény, které jsou potřebné k dosažení lepší komunikace a kognitivních funkcí diskurzu.

Já však vidím možnosti Kořenského tezí z roku 1987 jinde, a to právě v přístupu nazvaném „multimodalita“ – viz níže.

Kořenský (2003, s. 2) ve svém novějším pojednání o procesuálnosti zdůrazňuje, že v rámci gramatiky mají být zkoumány jen ty sémantické a pragmatické jevy, které mají ustálené vyjadřovací (výrazové) prostředky – (což jsou však jistě i např. gesta a mimika – pozn. M. J.), což v termínech sémiotiky podle Kořenského znamená, že „mají vysoce pravděpodobné způsoby syntaktické manifestace“.

¹ Proces = (přibližně) „řečová činnost jako sémiotické reagování je uskutečňování znakových vztahů mezi jistými fyzikálními kvalitami zvukové/grafické povahy a substrukturami objektivní reality“ (Kořenský 1987, s. 177).

Vzhledem k tomu, že termín procesuální gramatika je ryze české lingvistické provenience (resp. čistě Kořenského), lze se ptát po vlivech lingvistiky zahraniční, či spíše po zahraničních paralelách s Kořenským myšlenkami. Zřejmě paralely lze identifikovat v systemicko-funkční gramatice M. A. K. Hallidaye a v jistém smyslu také v Hopperově emergentní gramatice. Oba docházeli k obdobným závěrům jako v českém prostředí Kořenský, a to v následujících aspektech:

- » gramatika vyvstává přirozeně z užívání jazyka v komunikaci;
- » zájem o „význam“ ve společenském životě;
- » jazyk = sociálně sémiotický systém neboli zdroj významu mezi mnoha konstantně se měnícími kontexty lidské komunikace;
- » používat přirozená, reálná data, ne data konstruovaná, abstraktní formy a pravidla; což podtrhuje Hopperova (1998, s. 165) teze, že „[s]tructure can only be seen as emergent if forms are examined in their naturally occurring contexts“.

Zejména tato poslední teze, ale nejen ona, jak bude patrné dále, evidentně tvoří teoreticko-metodologické podloží pro nástup multimodality.

Podle Birdwhistella (1970, s. 87–88) může působit přirozeně víra v tezi, že jedině slova (nebo slova spolu s jistými gramatickými pravidly) mohou přenášet význam během interakce a že všechno ostatní představuje buď pouhé modifikátory, vyjádření individuálních osobnostních rozdílů jednotlivých participantů (a tedy něco negeneralizovatelného), nebo jen nepodstatné a neúmyslné zvuky (hluk z okolí apod.). To pak může navozovat dojem, že celá komunikace je vlastně tzv. stop-and-go proces (neboli přerušovaný proces akce a reakce).

Závěry v tom smyslu, že charakteristické prvky procesu jsou identifikovatelné pouze skrze izolaci struktury, pak jistě nemohou obstát u těch, kdož shledávají individualitu komunikanta nejjasněji demonstrovanou skrze jeho komunikaci s dalšími komunikanty. Podle Birdwhistella je nahlížení neverbální komunikace jakožto naprostě uspořádaného a kontinuálního systému pro většinu z nás něco nepřijatelného, jelikož přemýšíme o komunikaci jako o centrálně verbální a centrálně záměrné (intenční) a jen sekundárně jako o „ovlivněné“ defekty, tj. jinými modalitami interakce, tudíž není žádným překvapením, že konstrukce, se kterými ve výzkumu určitého jevu pracujeme, budou zrcadlit tuto strukturu konvenční reality.

Takové popisy však nebudou ve finální analýze poskytovat modely, které přispívají k popisu komunikační struktury, a také nemohou být považovány za popisně korektní jednoduše proto, že jsou populární. Birdwhistell k tému závěrům nedochází náhodou, již jeho učitel K. L. Pike (1967, s. 26) prosazoval názory podobné tomu, že „verbal and nonverbal activity is a unified whole, and theory and methodology should be organized to describe it as such.“

Birdwhistell nezůstal jen u teoretických proklamací – pokusil se vytvořit hierarchickou soustavu jednotek popisujících neverbální jazyk, jež se skládala z kinémů (neboli z fonémů – figur),

kinemorfů a kinemorických komplexů (pohybové bloky při poziciích kompozicích), což však znamenalo spíše možnou pojmovou a strukturní paralelu k popisu verbálního jazyka než skutečně fungující systém, jehož všechny součásti jsou ve vzájemné interakci. Znamenalo to však velký posun na teoreticko-metodologické rovině, posun napomáhající – v součinnosti s rozvojem moderních technologií – pozvolnému nástupu multimodality.

Spojení „gramatika gest (mimiky)“ je tedy zejména (velmi přitažlivou) metaforou, jelikož materiálu analogové komunikace schází mnoho spojovacích prvků, na kterých je založena morfologie a syntax digitálního jazyka, jak podotýká např. Watzlawick (2011, s. 99). Vzájemná provázanost verbálních a neverbálních prostředků (digitální a analogové komunikace) je však zcela jistě neoddiskutovatelná – tak např. Fricke (2011) na příkladu nominálních skupin ukazuje, že gesta spadají jak do oblasti syntaxe, tak do sémantiky, a že mohou např. modifikovat nebo substituovat konstituenty nominálních skupin (mohou se v těchto pozicích gramatikalizovat) atd.

Kress (2010, s. 15) si při objasňování nezbytnosti multimodálního přístupu k lidské komunikaci pomáhá metaforou, „satelitním viděním jazyka“, což přirovnává k vidění planety Země ze satelitních fotografií, tzn. pouze jako jedné z mnoha planet, což však do té doby nebylo možné, neboť až technologický pokrok napomohl tomu, že již nefunguje (a ani nemůže fungovat) nahlížení naší planety jako dřív (tedy ze Země samotné); identická je situace u (verbálního) jazyka – multimodalita překonává nahlížení jazyka jakožto jediného modu vyjadřování a odhaluje tak to, o čem jsme věděli již dříve, ale co jsme byli schopni (z nejrůznějších důvodů) celou dobu ignorovat – že je nutné vše uvažovat jako celek. Multimodalitu je tedy možno definovat jako inovativní přístup ke komunikaci, reprezentaci a interakci, který skrze zvuky, obrazy a různé typy nonverbální komunikace zkoumá procesy, které se dějí „za jazykem/řečí“, a to proto, aby ukázal mnohost způsobů lidské komunikace, přičemž jedno z východisek lze spatřovat také např. ve filozofii J. L. Austina, který ve své knize *Jak udělat něco slovy* (Austin 2000, s. 19–28) poukázal na to, že souhrn promluv pouze nepopisuje stav věcí, nýbrž vykonává také nějaké jednání – předmětem multimodality je analyzovat právě činnosti zahrnuté v promluvě.

Materiál detailně anotovaných multimodálních korpusů, na kterém by měly být uplatňovány techniky multimodálního, tedy vysoce empirického výzkumu², by přitom měly tvořit pouze přirozené komunikační situace, v žádném případě tedy (klasické) filmy či seriály, v úvahu případá snad jen žánr dokumentu.

Novější výzkumy (např. v oblasti analýz diskurzu) pracují (resp. uvědomují si, že musejí pracovat) s přepisem mluveného textu, jelikož grafika disponuje mnoha prvky, které jsou na jazyce nezávislé, jsou povahy arbitrární, avšak, jak uvádí např. Watzlawick (2011, s. 73), i přepisy slovních interakcí zprostředkují stěží víc než obsah řeči. Většina analogového materiálu

² Jako např. tzv. face tracking, 3D modelování tváře, simulace lidského pohybu, 3D rekonstrukce atd.

(hlasitost, rychlosť, pauzy a všechny další akustické manifestace nálady, jako jsou smích, povzdechy atd.) zůstává v onom přepisu nezachycená.

Kořenský (2003, s. 6) ve své stati (opět a ne náhodou) reprodukuje de Beaugrandea³, který rovněž klade důraz na potřebu zkoumat reálná data v maximálně autentické podobě – a co je autentičtější než multimodální korpusy a data v nich obsažená?

Závěr

Pokud nás zajímá, co se děje ve struktuře jazyka (podle de Saussura v „jazyce o sobě“, do krajnosti dovedeno formalisty typu Chomského) např. s klitikami se při nominalizaci nebo jakým způsobem se ve větě může pohybovat např. volný kondicionálový morf, pak nám k analýzám korpusy typu ČNK nebo přepisy mluvených interakcí zcela jistě postačují. Pokud nás však má zajímat význam v reálném procesu komunikace, pak korpusy psaného jazyka (typu ČNK) a metodologie jich využívající již nemohou naši potřebu zákonitě uspokojit – a konec konců ani korpusy jazyka mluveného.

Závěrem tak docházím ke konstatování metodologického lapsu 20. století: od de Saussura dále se propaguje nutnost zkoumat jazyk mluvený (do krajnosti dovedeno opět formalisty chomskyánského typu), avšak bez inkorporování prostředků neverbální povahy do těchto popisů, a jelikož bychom měli – řečeno s Kořenským – gramatiky konstruovat (derivovat) podle toho, co se reálně děje s jazykem v procesu komunikace, jsou multimodální korpusy jistě nejvhodnějším a nejadekvátnějším materiélem pro takovéto postupy. Současné výzkumy (např. Fricke 2012) ukazují, že zkoumat neverbální projekty je tedy nutné nejen v rámci „analýz diskurzů“, ale také (a zejména) při konstruování gramatik daného jazyka, jelikož některé konstrukce jsou nedílně spjaty s některými druhy neverbálních projekcí, čili jedině komplexní popis dané struktury v procesu komunikace je tak metodologicky korektní.

Literatura

- AUSTIN, J. L. (2000). *Jak udělat něco slovy*. Praha: Filosofia.
- BEAUGRANDE, R. DE (1996). Funkce a forma v jazykové teorii a výzkumu: Vlna se obrací. *Slovo a slovesnost* 57: s. 1–29.
- BIRDWHISTELL, RAYMOND L. (1970). *Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- ČECH, R. (2005a). Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model? *Slovo a slovesnost* 66: s. 176–180.

³ Srov. de Beaugrande 1996, s. 24–25.

- ČECH, R. (2005b). *Možnosti využití procesuální gramatiky ve výuce českého jazyka na II. stupni základních škol*. Anotace disertační práce, Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Olomouc. Online: http://oldwww.upol.cz/fileadmin/user_upload/PDF/vedavyzkum-zahr/phd-prezentace/eng/Cech.htm. Cit. 24. září 2012.
- FRICKE, H. (2011). *Sprachliche Multimodalität und Kodeintegration: Wie eng sind Gesten mit Wörtern verbunden?* Handout z 13. Int. Semiotik-Kongress in Potsdam 12.–16. 10. 2011.
- FRICKE, H. (2012). *Grammatik multimodal: Wie Wörter und Gesten zusammenwirken*. Berlin: De Gruyter.
- HALLIDAY, MICHAEL A. K. (2003). *On Language and Linguistics*. London / New York: Continuum International Publishing.
- HOPPER, P. (1998). Emergent Grammar. In *The New Psychology of Language*, ed. M. Tomasello, s. 155–175. Mahwah (N. J.): Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- KOMÁREK, M. (1999). Komunikace versus systém? *Slovo a slovesnost* 60: s. 187–193.
- KOŘENSKÝ, J. (1987). K procesuálnímu modelování řečové činnosti. *Slovo a slovesnost* 40: s. 187–189.
- KOŘENSKÝ, J. (2003). Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení. *Slovo a slovesnost* 64: s. 1–7.
- KRESS, G. (2010). *Multimodality: a social semiotic approach to contemporary communication*. London: Routledge.
- PIKE, KENNETH L. (1967). *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behaviour*. Hague: Mouton.
- SAUSSURE, F. DE (1996). *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.
- WATZLAWICK, P. (2011). *Pragmatika lidské komunikace: interakční vzorce, patologie a paradoxy*. Brno: Newton Books.

Klíčová slova | Key words

multimodality, procesuální gramatika, neverbální komunikace, formalismus, strukturalismus

multimodality, processual grammar, nonverbal communication, formalism, structuralism

Martin Janečka

Katedra obecné lingvistiky FF UPOL

martin.jane@centrum.cz

Východiská výskumu vývinu ranej syntaxe

Starting Points for the Further Research
of the Development of Early Syntax

Jana Sokоловá

Abstract | Abstrakt

The article deals with the development of early syntax of Slovak speaking children. It's based on audio-visual recordings of a communication between children and adult. The study focuses on the syntax of valence, follows the longitude of the development and verbal and nonverbal children's response.

Priíspěvek se venuje vývinu rané dětské syntaxe slovensky mluvících dětí. Je založen na audiovizuálních záznamech komunikace mezi dítětem a dospělou osobou. Studie se zaměřuje zejména na valenční syntax, sleduje longitudu vývinu a verbální a neverbální typy dětské reakce.

Cieľom nášho príspevku je predstaviť základné východiská výskumu osvojovania si ranej syntaxe dieťaťa. Lingvistický výskum detskej reči na Slovensku sa začal koncom 90. rokov v dvoch centrach: na Prešovskej univerzite v Prešove a na Katedre logopédie Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského. Po roku 2000 sa obe centrá spojili a vytvorili spoločný tím. Výsledky ich výskumu sú predstavené v jednotlivých štúdiach, ale najmä v monografii *Štúdie o detskej reči* (Slančová 2008). V našom výskume sa zameriavame na doteraz nepreskúmanú oblasť vývinu ranej syntaxe.

Vo svete sa vývinu syntaxe venovala širšia pozornosť. Americkí autori (pozri napr. in Berko-Gleason 1997), ktorí opisujú ranú syntax anglicky hovoriacich detí, venujú pozornosť najmä mechanizmom osvojovania si syntaxe. Vývin syntaxe nevnímajú izolované, ale vo vzťahu k morfológii, sémantike a pragmatike. Využívajú viaceré metódy skúmania. Jednou z nich je meranie morfosyntaxického vývinu detskej reči pomocou kvantitatívnej mierky MLU (mean lenght of utterance). Americký psycholinguista Roger Brown v 70. rokoch minulého storočia navrhol zisťovať priemernú dĺžku výpovede v morfémach. Takyto spôsob merania, podmienený súborom osvojených gramatických kategórií, dokáže určiť stupeň gramatického vývinu dieťaťa, keďže osvojovanie si gramatických kategórií sa odraža v narastaní dĺžky výpovede. Metóda MLU tak kvalitatívne meria každú novú vedomosť dieťaťa o syntaxi.

U nás sa okrajovo vývinu syntaxe v detskej reči venovala Svetlana Fečková-Kapalková (2002). Vychádzajúc z modelu M. Laheyovej, ktorý modifikovala na prostredie slovensky hovoriacich detí, sledovala slovosledné stratégie a syntaktické štruktúry detských výpovedí.

Základným materiálom nášho výskumu sú audiovizuálne nahrávky komunikácie dieťaťa s dospelým (najmä s matkou), nakrúcané raz do mesiaca v trvaní jednej hodiny. Záznamy tvoria prehovory chlapca, ktorý je nahrávaný v domácom prostredí v prirodzených situáciách. V čase nahrávania je jediným dieťaťom. Na slovenčinu aplikujeme doslovnú a komentovanú celosvetovo používanú metódu CHAT, ktorá sa používa pri prepise audio-, resp. videozáznamov detskej reči, v rámci systému CHILDES (databáza obsahujúca záznamy detskej reči). To nám umožňuje súčasne pracovať s transkriptom aj videozáznamom, čo nám vzhľadom na situačne determinovanú komunikáciu dieťa, veľkou mierou napomáha pri interpretácii vetnej štruktúry.

Ranú syntax sme vymedzili od 6. mesiaca až do objavenia prvých súvetí. Obdobie okolo 6. mesiaca hodnotia niektorí psycholinguisti ako počiatok osvojovania si syntaxe. „Lust s odkažom na rad výskumov dokladajúcich percepčnú senzitivitu detí (vo veku 6–12 mesiacov) rozpoznávať vettne klauzy na základe vnímaných rytmických príznakov. Usudzuje sa, že v tom spočíva rozvíjajúca sa detská schopnosť segmentovať vnímanú reč na jednotky, ktoré vytvárajú štruktúry viet“ (Průcha 2011, s. 61). Nateraz realizovaný výskum má charakter individuálnej prípadovej štúdie (v budúcnosti predpokladáme rozšírenie výskumu o ďalšiu individuálnu prípadovú štúdiu a ich následnú komparáciu). Zameriavame sa na longitudinálny typ pozorovania, ktorý nám umožňuje sledovať vzorce a pravidlá, postupne osvojované dieťaťom, pričom dokážeme porovnávať obdobie predtým s obdobím, ktoré bude nasledovať. Naše kódovanie kategoriálnych systémov sleduje syntaktickú štruktúru výpovede, vychádzajúc zo sémantickej, resp. valenčnej syntaxe (pozri Nižníková a Sokolová 1998). Osobitne pozorujeme charakter predikátu, ľavovalenčného a pravovalenčného participant. V rámci interakčného chápania výskumu detskej reči sa na vývin detskej syntaxe nepozeráme izolované, ale okrem toho, že sa sústredíme na verbálnu produkciu dieťaťa samotného, všimame si aj neverbálne prejavy dieťaťa (gestá), ďalej situáciu, v ktorej komunikácia prebieha, a sledujeme aj reakciu komunikačného partnera. Aby pri výskume nedochádzalo k nadinterpretácii, riadime sa základným pravidlom: interpretujeme len to, čo je interpretovateľné.

Systém jazyka tvoria 4 jazykové roviny: zvuková (fónická), tvarová (morphologická), skladobná (syntaktická), lexikálna (významová). Syntaktickú rovinu jazyka skúma syntax, ktorá zoskupuje prostriedky a predpoklady na tvorenie gramaticky správnych komunikačných jednotiek. Na základe vzťahu formy a obsahu sa vymedzuje formálna syntax a sémantická syntax. „Formálna sa sústredí na formy vyskytujúce sa v jazyku a ich úlohou pri konštituovaní jednotiek vyššieho rangu (syntagiem, viet, súvetí). Preto sa formálna syntax zaobrá výskumom javov, ako sú pády,

zhoda, lineárne poradie komponentov v rámci nejakej štruktúry a pod. (Ivanová 2011, s. 12). Sémantická, resp. valenčná syntax vníma sloveso ako jadro vety. „To si na základe svojho významu vyžaduje istý počet doplnení (participantov). Počet participantov deňa a ich sémantická charakteristika (intencia), ako aj ich formálne stvárnenie (valencia) sú tak dané valenčným potenciáлом slovesa“ (s. 12). Najmä v ostatných desaťročiach 20. storočia sa do popredia dostáva práve valenčná syntax, vetná sémantika sa stala rovnocennou s gramatickou stavbou vety (pozri Kačala 2010). Niektorí autori považujú dokonca sloveso za najdôležitejšiu časť vety, najmä vďaka jeho schopnosti ponúkať postavenie ďalším vetným členom.

Vo valenčnej syntaxi sa najdôležitejším členom stáva predikát, ktorý má vetotvornú funkciu, a to vtedy ak z morfológického hľadiska má tvar verba finita. „Sloveso určuje nielen to, či vetná štruktúra, ktorú vytvára, bude dvojčlenná alebo jednočlenná a či jej záväzným komponentom bude objekt, príp. objekty alebo istý typ okolnostného určenia, ale rozhoduje aj o sémantickej náplni participantov, teda o tom, či bude ľavovalenčným doplnením aktívny činiteľ slovesného deňa, nositeľ deňa, stavu, vlastnosti ap., či bude pravovalenčným doplnením adresát, výsledok deňa, zasahovaný predmet, prípadne rôzne okolnosti časové, miestne spôsobové a p.“ (Nižníková a Sokolová 1998, s. 7). Na základe sémantických príznakov sledujeme typ predikátu a slovesné valenčné doplnenia – ľavovalenčné (gramatický subjekt vety) a pravovalenčné (objekty a príslovkové určenia) participanty. Pri kódovaní detskej reči vychádzame a používame (vrátane použitých skratiek) *Valenčný slovník slovenských slovies* (Nižníková a Sokolová 1998).

Ukážka 1: (18. mesiac) Kódovanie ranej syntaxe

	Dialóg	Interpretácia**	Vetná štruktúra	Predikát	Ľ. participant
*MOT:	no čo ešte pohľadáme?				
*MAR:	ňech.	sneh	Sn		
*MOT:	sneh áno aj tam je sneh.				
*MOT:	Martinko a kde je policajt?				
%gpx:	Martin sa obzrel smerom k hračkám.				
*MAR:	kam.	tam	ADVloc		

	Dialóg	Interpretácia**	Vetná štruktúra	Predikát	Ľ. participant
*MOT:	kde je Martinko?				
*MAR:	to je.	tu je	ADVloc – VF	PROC/existenčný	
*MOT:	haló.				
%gpx:	Martin ukázal na otca.				
*MAR:	tato olá.	tato volá	Sn-VF	akčný/komunikačný	AG
*MOT:	tato áno.				
%act:	Martin hodí hračku.				
*MAR:	bum.	bum	interjekcie		

*MOT – matka, *MAR – Martin, %gpx – gesto, %act – akcia, Sn – substantívum v nominatíve, ADVloc – príslovka miesta, VF – verbum finitum, PROC – procesný predikát, AG – agens

** kolónka interpretácia zachytáva celkovú výpoved; v interpretácii dodržiavame metodologickú zásadu rešpektovania rečového okolia dieťaťa (pozri Slančová, 2008, s. 70).

Verbálna výpoved hovoriaceho (aj dieťaťa) je často sprevádzaná pohybmi tela, najmä gestami. Iversonová a Goldinová-Meadowá (Kapalková 2002, s. 169) vnímajú gesto ako komunikačný symbol a gestá v období raného vývinu pokladajú za konkrétnu vyjadrenia detských myšlienok v abstraktnej podobe.

Gesto sa tak pre nás stáva interpretačným klúčom a zohráva významnú úlohu pri vývini ranej syntaxe. Podľa S. Kapalkovej je gesto „prejav zámerného správania komunikačného partnera, ktorý sa priamo usiluje deliť o svoje myšlienky, pocity, potreby, resp. ovplyvniť pozornosť počúvajúceho prostredníctvom pohybov rúk, nôh, hlavy, prstov, celého tela, ako aj mimiky či očného kontaktu“ (Kaplaková 2002, s. 171). Zaujímame sa oň najmä v súvislosti s jeho schopnosťou predikovať konkrétnu syntaktickú štruktúru. Spojenie gesta a slova považujeme za zárodok syntaktickej štruktúry. Gesto v ranom veku vystupuje ako samostatný komunikačný prejav, ako komunikačný znak. Z tohto pohľadu sa opierame o jeho syntaktickú dimenziu, ktorou vyjadruje vzťah k iným znakom v danom jazyku. S. Kapalková (2002, s. 187) hovorí o kvalitatívnej odlišnosti spojenia gesta a slova. Ak oboma znakmi, slovom a gestom, dieťa

označí to isté, takéto spojenie sa označuje podľa Kapalkovej ako komplementárne spojenie. Ak dochádza k spojeniu obsahovo dvoch odlišných znakov a gesto rovnocenne dopĺňa detskú výpoved, takéto spojenie je kognitívne náročnejšie a označuje ho ako suplementárne.

Ukážka 2:

Mesiac			Inter.	Vetná štruktúra	Predikát
17.	%gpx:	Martin otvorí knihu na stránku s balónom a ukáže na obrázok			
	*MAR:	balón	balón	Sn	
16.	%gpx:	Martin podáva mame ruku s penou zjest'			
	*MAR:	á:m	ham *(jest')	interjekcie	
15.	%gpx:	Martin ukazuje prstom na sporák			
	*MAR:	pápa	páliť	VF	
14.	%gpx.	Martin sa jednou rukou naťahuje za teplomerom			
	*MAR:	ňeňi	neni	negVF	PROC/exist.

V ukážke 4 v spojení dvoch znakov gesta a slova môžeme pozorovať zárodok syntaktického vzťahu:

- » ukazovanie na obrázok balóna + balón; Martin vyjadril spojenie to je balón
- » dávanie peny mame do úst + á:m (ham); Martin vyjadril mama jedz penu
- » ukazovanie na sporák + pápa (páliť); Martin vyjadril sporák páli
- » naťahovanie za teplomerom + ňeňi (neni); Martin vyjadril teplomer tam nie je

Dieťa prostredníctvom gesta sprevádza, dopĺňa, obmieňa, rozširuje význam svojej výpovede. Z pohľadu vývinu ranej syntaxe spojenie gesta a slova dáva „tušiť“ zárodok budúcich syntaktických štruktúr verbálnych prehovorov. Tam, kde dieťa nie je schopné verbálne vyjadriť syntaktický vzťah, účinne používa gesto.

Vývin syntaxe pozorujeme v prirodzenej situácii dialógu dieťaťa a jeho komunikačných partnerov (najčastejšie matky). Práve v dialógu, ktorý je prostriedkom sociálnej interakcie, sa prirodzene syntax vyvíja a zároveň sa v ňom aj manifestuje úroveň syntaktickej spôsobilosti

dieťaťa. Ranú syntax sledujeme ako súčasť interakcie medzi dieťaťom a matkou, resp. otcom a prostredím v konkrétnych situáciách, napr. pri hre, jedení a umývaní. Interakčný proces chápeme ako proces stimulovania, ovplyvňovania a vzájomnej súčinnosti. Najmä sociolingvisti vysvetľujú priebeh osvojovania si jazyka cez opakovanú interakciu, pretože samotná dialogická komunikácia je obojstranným aktom, na ktorom sa podieľajú aspoň dvaja komunikanti, ktorí si vzájomne striedajú komunikačné roly.

Dôležitú úlohu vo vývine detskej reči zohráva komunikačný partner, v našom prípade matka, ktorá v rámci sociálnej interakcie vstupuje do dialógu s dieťaťom. „Dieťa objektívne nie je komunikačne plne kompetentným partnerom, napriek tomu dospelí pripisujú jeho výpovediam sociálnu platnosť a rozličným spôsobom na ne reagujú a usilujú sa vyvolať zo strany dieťaťa odozvu“ (Slančová 2008, s. 110). Matka sa tak stáva aktívnym komunikačným partnerom dieťaťa a volí také stratégie, ktoré podnecujú rečový vývin dieťaťa. Osoba, ktorá komunikuje s dieťaťom, modifikuje svoju reč a napomáha tak ľahšie porozumieť reči (mení polohu hlasu, používa detské slová, zdôrazňuje kľúčové slová, skracuje vety, prisporuba tempo reči). V tejto súvislosti hovoríme o reči orientovanej na dieťa (u nás sa tejto problematike venuje D. Slančová, napr. 1999). Matka okrem aktívneho komunikačného partnera v dialógu má dôležitú úlohu aj pri interpretácii vetnej štruktúry, je prepojená s dieťaťom a „pozná“ jeho reč. Indikátorom správnosti interpretácie dospelého je aj zhoda a protest dieťaťa ako reakcia na komunikačnú činnosť partnera. Aktívny kontakt dieťaťa s matkou je zasadnený do konkrétnych situácií. Kontext situácie je ďalším z východísk pri interpretácii vetnej štruktúry. Vetné štruktúry majú v konkrétnej situácii istý komunikačný zmysel, ktorý nám práve daná situácia dokáže interpretovať.

Ukážka 3: 19. mesiac

	Dialóg	Interpretácia	Vetná štruktúra
%act	mama umýva Martina vo vani sú bublinky peny		
*MAR:	bu bu bu bu bu	bublina	S
*MOT:	bu bu bu bubliny co?		

Úryvok je ukážkou z 19. mesiaca. Z výpovede nedokážeme identifikovať gramatickú štruktúru, chýba pravá strana východiskového slova, zhoda je len v prvej slabike. Napriek tomu vieme vetnú štruktúru bu bu bu bu interpretovať a zapísť ako substanciálnu. Vychádzame z kontextu situácie, Martin je nahrávaný pri kúpaní vo vani, kde sa hrá s vedierkom, ktoré ponára do vody s penou. Matka našu interpretáciu potvrdí tým, že zopakuje Martinovu výpoved a zároveň použije východiskové slovo.

Ukážka 4: 19. mesiac

	Dialóg	Interpretácia	Vetná štruktúra
*MAR:	teťe	čeče (kvietok)	S
*MOT:	kvetinku áno kvetinku		
*MOT:	čeče no:čeče no		
*MAR:	teťe	čeče (kvietok)	
*MOT:	dneska Martinko polial kvetinku normálne s vodou		
*FAT:	áno?		
*MOT:	uhm		
*MAR:	oda	voda	Sn
*MOT:	s vodou že?		
*MOT:	polial kvetinku		
*MOT:	dali sme kvetinke vodičku		
*MAR:	usmieva sa na mamu		
*MOT:	no!		
*MAR:	eťe	čeče (kvietok)	S
*MAR:	teťe	čeče (kvietok)	S
*MOT:	tečie áno tečie		
*MAR:	teťe teťe	čeče čeče (kvietok)	S
%com	s dôrazom Martin nesúhlasi s maminou interpretáciou slova		
*MOT:	čeče polievaš áno		
*MAR:	eťe	čeče (kvietok)	

Dialóg je ukážkou z 19. mesiaca. Môžeme pozorovať, ako matka nesprávne interpretuje Martinov okazionalizmus **teťe**, ktorý v jeho vedomí zastupuje slovo kvietok. Za okazionálne pomenovania podľa Z. Ondráčkovej (2008, s. 258) „pokladáme tie výrazy, ktoré sú podľa frekvencie na základe nášho jazykového vedomia charakteristické len pre istú rodinu, resp. pre niektorého z jej členov.“ Pri výpovedi **teťe** vidíme, že Martin rozumie významu slova, ale jeho nedokonalá, nedostatočná fonologická kompetencia ho obmedzuje vo výpovedi. Dôležitú úlohu pri interpretácii zohráva protest dieťaťa na matkinu výpoved. Po opravení matky Martin následne potvrdí svoju výpoved. Z pohľadu syntaxe **teťe** interpretujeme ako substancionálnu

vetnú štruktúru, bez určenia gramatickej štruktúry. Ako substancionálnu vetnú štruktúru v nominatíve interpretujeme Martinovu výpoved oda, grammatická morféma je tu jednoznačná a zhoduje sa s východiskovým slovom.

Späťosť so situáciu posilňuje vznik tzv. komunikačných rutín, ktoré sa prejavujú pravidelne sa opakujúcimi dialogickými situáciami (často sú sprevádzané gestom). Predpokladáme, že verbálne realizované komunikačné rutiny vo svojich obmenách napomáhajú osvojovaniu vetných štruktúr, pretože opakováním sa dieťa učí a upevňuje vetnú štruktúru, na druhej strane výpovedi, ktorá nie je súčasťou rutiny, prisudzujeme posun vo vývine detskej syntaxe.

Ukážka 5: 17. mesiac

	Dialóg	Inter.	Vetná štruktúra
*MOT:	a komu ešte?		
*MAR:	babo.	Barborka	
%pho:	Boba=Barborka.		S
*MOT:	Barborke		
*MOT:	komu ešte zavoláš?		
*MAR:	boba	Barborka	S
*MOT:	no Boba áno Barborka		
*MOT:	a komu ešte?		
*MAR:	moňa.	Romanka	S
*MOT:	no Romanka áno.		
*MOT:	Romanka musí byť		
*MOT:	aj dedkovi zavoláš?		
*MAR:	0 [=! váhavý zvuk].		
*MOT:	nie dedkovi nezavoláš?		
MOT:	a babke?		
*MOT:	babi!		
*MOT:	babi!		
*MOT:	ako zavoláš na babinu?		
MAR:	babe	babka	S

V ukážke 5 môžeme sledovať dialóg, ktorý je súčasťou hrovej rutiny. Martin sa hrá na telefonovanie. Z pohľadu syntaxe pozorujeme, že Martinova fonologická kompetencia mu bráni priblížiť sa k východiskovému slovu, z tohto pohľadu dokážeme jeho výpovede interpretovať ako substancialne, pričom vychádzame zo situačného kontextu a matkinej interpretácie. Môžeme vidieť, že vetná štruktúra pri výpovediach je rovnaká, reaguje na matkine otázky. Z tohto pohľadu dieťa posilňuje osvojenie vetnej štruktúry, ktorá vyplýva z otázky matky. Nezaznamenali sme však posun vo vývine syntaxe, rutinná situácia neprináša ani zmenu vetnej štruktúry, ani tej gramatickej.

Ukážka 6: 19. mesiac

	Dialóg	Interpretácia	Vetná štruktúra
%act	Martin položí mačku späť na poličku vedľa stojí sviečka		
*MOT	tak dobre		
*MOT:	Fajn		
*MAR:	Svetka	sviečka	Sn
*MOT:	Sviečka		
*MAR:	pajo.	páli	VF
*MOT:	sviečka páli keď horí páli		
*MOT:	teraz nehorí sviečka		

Dialóg ukážky 6 nie je súčasťou komunikačnej rutiny. V danej situácii Martina zaujala sviečka, ktorú pomenoval a následne na to jej priradil stav. Z pohľadu syntaxe ide o vetnú štruktúru Sn – VF. Z transkripcie nie je úplne jasné, že Martinova výpovede má spomínanú štruktúru, ale v porovnaní s nahrávkou vieme potvrdiť, že ide o danú vetnú štruktúru, keďže Martin slová vyslovil za sebou a matka mu do výpovede len zasiahla. Z pohľadu vývinu syntaxe jeho výpovede hodnotíme ako progresívnu.

Ďalším činiteľom, ktorému venujeme pozornosť, je imitácia, zopakovanie slova po svojom komunikačnom partnerovi. Za imitáciu v rámci dialógu považujeme takú výpovede dieťaťa, ktorú dieťa zopakuje v priebehu piatich replík od napodobňovanej výpovede alebo jej časti, ktorú realizoval komunikačný partner (pozri ukážka 5*).

V predloženom príspevku sme sa na základe konkrétnych príkladov pokúsili predstaviť metodologické východiská výskumu ranej syntaxe slovensky hovoriacich detí. Pri výskume

vývinu detskej syntaxe vychádzame z valenčnej syntaxe, sledujeme longitúdu vývinu a zároveň pozornosť sústreďujeme na verbálnu a neverbálnu (gesto) produkciu dieťaťa, na reakciu komunikačného partnera a na situáciu, v ktorej sa komunikácia odohráva. Na vývin ranej syntaxe nazeráme komplexne (horizontálne i vertikálne) a vnímame ju ako neoddeliteľnú súčasť dialógu, pričom napredovanie v syntaktickom vývine zaznamenávame pri uplatnení novej vetnej štruktúry.

Literatúra

- DOLNÍK, J. (2009). *Všeobecná jazykoveda*. Bratislava: Veda.
- FEČKOVÁ-KAPALKOVÁ, S. (2002). *Vytvorenie modelu vývinu jazykových schopností po slovensky hovoriacich detí na základe Laheyovej teórie*. Dizertačná práca, Bratislava.
- IVANOVÁ, M. (2011). *Syntax*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.
- KAČALA, J. (2009). *Dvojčlenné a jednočlenné vety v slovenčine*. Martin: Matica slovenská.
- KAPALKOVÁ, S. et al. (2011). Vývin gramatiky v detskej reči na základe priemernej dĺžky výpovede. In *Vidy jazyka a jazykovedy: Na počesť Miloslavy Sokolovej*, s. 104–115. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. Online: <http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Olostiak2/index.html>.
- NÍŽNÍKOVÁ, J. a M. SOKOLOVÁ (1998). *Valenčný slovník slovenských slovies*. Prešov: PU.
- PRŮCHA, J. (2011). *Dětská řeč a komunikace*. Praha: Grada.
- SOKOLOVÁ, M. (1993). *Sémantika slovesa a slovesný rod*. Bratislava: Veda.
- SLANČOVÁ, D. et al. (2011). Mean length of utterance in morphemes, syllables and words in Slovak as a flective language – theory and practice. In *The International Association for the Study of Child language, 12th Congress, 19–23 July, 2011, Montreal, Canada: Social, genetic and cognitive determinants in the acquisition and development of language*, s. 192. Montreal: Université du Québec à Montréal.
- SLANČOVÁ, D., ed. (2008). *Štúdie o detskej reči*. Prešov: FF PU.
- OLOŠTIAK, M., M. IVANOVÁ a D. SLANČOVÁ, eds. (2011). *Vidy jazyka a jazykovedy*. Prešov: FF PU.

Klíčová slova | Key words

raná syntax, děti, valenční syntax, výzkum, verbální komunikace, neverbální komunikace

early syntax, children, syntax of valence, research, verbal communication, nonverbal communication

Mladí lingvisté 2012: J. Sokolová

Jana Sokolová

Inštitút slovakistických, mediálnych a knižničných štúdií

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

Ulica 17. novembra, 080 01 Prešov

Slovenská republika

jsjanasokolova@gmail.com

K některým extravagantním teoriím významu

On Some Extravagant Theories of Meaning

Filip Tvrď

Práce na tomto článku byla realizována na základě Grantové soutěže UP, č.p. FF_2012_024. Část textu vychází z disertační práce „Turingův test: Filozofické aspekty umělé inteligence“, kterou autor v roce 2011 obhájil na FF UP.

Abstract | Abstrakt

Semantics based on representational theories of mind has met challenges recently. Traditional accounts consider meaning as an entity with semantic properties, i.e. a mental object that denotes or represents a real-world object. The paper discusses ways of constructing meaning without representations, as shown in Rapaport's syntactic semantics and Rosenberg's eliminative theory of mind and language.

Sémantika založená na reprezentativní teorii mysli se v posledních letech setkává s problémy. Tradiční přístupy považují význam za mentální předmět, který denotuje nebo reprezentuje předmět vnějšího světa. Příspěvek se zabývá možnostmi, jak konstruovat význam bez reprezentací, a to v rámci Rapaportovy syntaktické sémantiky či Rosenbergovy eliminativní teorie mysli a jazyka.

Slovník cizích slov definuje pojem „extravagance“ jako „něco velmi zvláštního, výstřednost“ a pro jistotu uvádí i použití v poněkud pejorativním obratu „extravagantní za každou cenu“ (Akademický slovník cizích slov 2000, s. 216). V tomto článku se budu zabývat pohledy na sémantiku, které je možné označit za smysluplně extravagantní. Kde je prostor pro extravaganci, musí samozřejmě existovat i zavedený standard. V sémiotice od přelomu 19. a 20. století převažuje dyadické chápání znaku, podle něhož je jeho nutnou součástí nejen označující, ale i označované, které je aspoň v případě jmen většinou tvořeno fyzickým předmětem vnějšího světa a jež Frege nazval *Bedeutung*, Peirce *object* a Carnap *extenze*.¹ V posledních přibližně patnácti letech se objevují filozofické a jazykovědné koncepce, které tento tradiční pohled na fungování jazyka zásadním způsobem revidují. Jejich kořeny spočívají v naturalistických

¹ Pro detailní terminologický přehled viz Eco 2002, s. 405.

teoriích myslí, jež vycházejí z poznatků kognitivních, výpočetních a neurálních věd a před tradičně chápou sémantiku staví obtížně překonatelnou výzvu. Přiblížím zde přístupy dvou Američanů, komputačního lingvisty Williama J. Rapaporta a filozofa biologie Alexe Rosenberga. První by bylo možné považovat za pokus o vytvoření syntaktické sémantiky, zatímco druhý usiluje o úplnou eliminaci sémantiky jako vědecké disciplíny. Obě teorie mají za cíl vytvořit teorii jazyka, která by se obešla bez mentálních reprezentací a psychologické intencionality. Pro jejich pochopení se musíme vrátit hlouběji do minulosti, přesněji řečeno do roku 1980, kdy John Searle poprvé publikoval myšlenkový experiment čínského pokoje (Searle 1980, s. 417–424).

Searlův článek byl původně zamýšlen jako radikální odmítnutí teorie silné umělé inteligence, podle níž správně naprogramovaný počítač disponuje myslí, rozumí a má kognitivní stavy. Slavný myšlenkový experiment popisuje situaci, kdy je Searle zamčen v pokoji s velkým množstvím textu v čínštině. Neumí mluvit ani psát čínsky, dokonce ani nerozpozná čínštinu od japonštiny nebo nesmyslných klikyháků. Po chvíli dostane další text v čínštině společně se souborem pravidel pro přiřazování druhé skupiny textu k první skupině. Pravidla jsou v angličtině a Searle jim jako rodilý mluvčí rozumí. Přiřazování na základě pravidel je formální, protože symboly neidentifikuje podle významu, ale jen podle tvaru. Po další chvíli dostane třetí dávku čínského textu společně s anglickými instrukcemi, podle kterých je schopen tuto dávku textu přiřazovat k první a druhé a výsledek vracet zadavateli. Zadavatelé pak pojmenují první dávku textu „skript“, druhou „příběh“, třetí „otázky“, symboly, které jim vrací, „odpovědi“ a pravidla v angličtině „program“. Postupem času se pravidla natolik zdokonalí a Searle získá takový cvik, že jeho odpovědi budou nerozlišitelné od odpovědí rodilého mluvčího čínštiny; budou stejně správné, jako kdyby odpovídaly na anglické otázky anglicky. Přesto nerozumí čínštině a chová se stejně jako počítač: provádí komputační operace podle formálních pravidel. Searle později učinil svůj příklad transparentnějším a srozumitelnějším, začal ještě více klást důraz na rozdíl mezi syntaxí a sémantikou:

A ted'si představte, že by vás někdo zavřel do místnosti, v níž je několik košů naplněných čínskými znaky. A představte si, že (stejně jako já) nerozumíte ani slovo čínsky, že však máte k dispozici manuál pro manipulaci s čínskými znaky, napsaný ve vašem jazyce. Pravidla přitom určují způsob manipulace se znaky čistě formálně – pouze s ohledem na jejich syntax, a nikoli na jejich sémantiku. [...] Předpokládejme, že vám nějací lidé do místnosti podají další čínské znaky a že vám poskytnou též pravidla pro vydávání znaků z místnosti ven. Předpokládejme, že znaky podávané dovnitř se bez vašeho vědomí chápou jako „otázky“ a symboly podávané ven jako „odpovědi“. Předpokládejme dále, že programátoři byli při psaní

programů tak úspěšní a váš výkon při manipulaci se symboly tak dokonalý, že vaše odpovědi brzy nebude možno odlišit od odpovědí rodilého mluvčího čínštiny. A tak jste zavřeni v místnosti, skládáte znaky a podáváte je ven jako odpověď na znaky zvenčí. Avšak na základě situace, kterou jsem právě popsali, pouze manipulací formálními znaky byste se nikdy nemohli naučit čínsky. (Searle 1994, s. 33–34)

Searle dokonce provedl formalizovaný zápis, který je depersonifikovanou a zestručnělou verzí příběhu:

Programy jsou formální (syntaktické).

Mysli mají obsahy (sémantiku).

Syntax není dostatečná pro sémantiku.

Programy nejsou myсли. (Searle 1994, s. 546–547)

Závěrem tudíž je, že ať je behaviorální projev robotů a počítačů jakkoli humanoidní, přesto nemohou jejich syntakticky vytvořené programy pochopit sémantický obsah vět, které recipují a produkují. Tato teorie byla a mnohými dodnes je považována za paradigmatickou.

Existuje mnoho způsobů, jak se Searlovým myšlenkovým experimentem polemizovat a pokoušet se o jeho falzifikaci. Zřejmě nejsilnější argument spočívá v odmítnutí poněkud vágní premisy, podle níž syntax není dostatečná pro sémantiku. Na první pohled se zdá, že tyto dvě lingvistické disciplíny spolu mají jen pramálo společného: syntax analyzuje formální vztahy slov ve větě, zatímco sémantika operuje s významem jazykových výrazů. Přesto se v nedávné době objevily názory, jež tuto dichotomii relativizují, či dokonce zcela popírají. Největším průkopníkem tohoto přístupu je zpočátku zmiňovaný William J. Rapaport (2006), který publikoval celou řadu textů popisujících vzestup sémantiky z ryze syntaktických prostředků. Rapaport považuje program za statický objekt, jenž musí být realizován aktivním procesorem. Teprve součinnost těchto dvou prvků dává vzniknout celému systému, v jehož případě už můžeme mluvit o vlastnictví kognitivních a sémantických schopností. Kromě toho ale ukazuje, že rozumění přirozenému jazyku je jen zdánlivě sémantickou záležitostí. Přesněji řečeno – rozumění je způsobeno syntaktickou sémantikou, která spočívá v komputační manipulaci se symboly, v ničem jiném. Jako doklad pro svá překvapivá tvrzení Rapaport použil tři teze, z nichž první je nejdůležitější:

- (1) Sémantika je podle klasické definice naukou o vztazích mezi dvěma množinami entit (fyzikální objekty a jejich mentální reprezentace), zatímco syntax je disciplína o vztazích uvnitř jedné množiny (mentální reprezentace; Morris 1938). Myslící bytostí ovšem

významy internalizují, převedou totiž vztahy mezi vnitřními pojmy a vnějšími předměty do nové skupiny interních entit. Sémantické i syntaktické vlastnosti jazykových výrazů jsou navíc realizovány týmiž konfiguracemi neuronů centrální nervové soustavy, a proto mezi nimi nemůže být principiální rozdíl.

- (2) Myslící bytosti disponují epistemickým přístupem pouze k interním reprezentacím předmětů a nikoli k samotným objektům vnějšího světa. Můžeme být fyzikalisty v oblasti ontologie, ale musíme být senzualisty v rámci epistemologie, protože neexistuje jiný zdroj poznání o vnějším světě než empirická zkušenost.
- (3) Rozumění je rekursivní, a proto je možné interpretovat oblast syntaxe v pojmech sémantiky. Syntaktické porozumění je elementárnější a tvoří fundament pro celý jazyk včetně sémantiky.

Rapaport má oproti Searlovi značnou výhodu, protože své názory nedokládá abstraktními myšlenkovými experimenty, ale konkrétními příklady z historie. Tvrdí, že některé lidské bytosti se ve skutečnosti nacházejí v čínských pokojích, což jim nezabíránuje naučit se používat jazyk a rozumět jeho sémantickému obsahu. Modelovým příkladem je podle něj Helen Kellerová, která ve věku několika měsíců onemocněla blíže nespecifikovanou chorobou – pravděpodobně spálou či zánětem mozkových blan – a prožila téměř celý svůj život bez sluchu a zraku. Péčí své vychovatelky Anne Sullivanové se přesto vzmohla k mimořádnému intelektuálnímu výkonu a naučila se komunikovat se svým okolím pomocí prstové abecedy, což jí později umožnilo vystudovat vysokou školu a napsat několik autobiografických i jiných knih. Kellerová ve svých pamětech detailně popisuje, jak začala postupně spojovat taktilní a olfaktorické stimulace s taktilními znaky jazyka hluchoslepých. Klíčovým okamžikem bylo pochopení vztahu mezi hmatovým počítkem panenky a prstově vyhláskovaným slovem „panenka“. Ještě více přelomovým byl zřejmě moment, kdy Kellerová nahlédla souvislost mezi látkovými termíny a konkrétním prožíváním příslušných stimulací, jak se to poprvé projevilo při porozumění pojmu „voda“ (Keller 1905). Pro Rapaporta je příklad Kellerové mimořádně důležitý, protože díky svému postižení už od počátku hledala vztahy uvnitř jedné množiny taktilních zkušenosí. Rapaport správně připomíná, že v jejím případě nebylo možné zřetelně odlišit lingvistickou a nelingvistickou část světa, a proto je její osvojení si jazyka ryze syntaktickým procesem. Syntax se tak může stát dostatečnou podmínkou sémantiky, třetí Searlova premisa se ukazuje být neudržitelnou.

Jestř razantnější rozchod se sémantikou ve svém díle navrhoje Alex Rosenberg, který je znám jako zřejmě nejhorlivější propagátor scientismu a reduktionismu v současné filozofii. Podle Rosenerberga vůbec neexistuje *aboutness*, což je do češtiny obtížně přeložitelný termín označující intencionální vztázenost lidské mysli k nějakému předmětu nebo faktu. Rosenberg tvrdí, že celé myšlení a jazyk lze vysvětlit v termínech behaviorálních reakcí na stimuly vnějšího

světa, které jsou naprosto mechanické, a mají proto komputační povahu (Rosenberg 2011, s. 164–193). Jeho stanovisko má značně bizarní důsledky pro teorii významu, ale zdá se, že je podpořeno promyšlenými argumenty.

Lze si například představit jednoduchý myšlenkový experiment, který lze na rozdíl od jiných – jako je třeba ten Searlův – empiricky ověřit. V jeho rámci si představíme, že se nacházíme v Sydney a myslíme na hlavní město Francie. Znamená to, že v mému mozku je jakási specializovaná skupina neuronů, která tuto informaci uskladňuje. Jak lze teoreticky uchopit vztah mezi těmito neurony a Paříží, jež je vzdálena necelých sedmnáct tisíc kilometrů od mé momentální pozice? Zdá se, že neexistuje způsob, jak takový vztah popsat fyzikálně korektně; není realizován žádnými částicemi, žádným polem, žádným vlněním, atd. Protože v něm nefiguruje bosony a fermiony, což jsou podle znalostí současné vědy jediné složky, z nichž se skládá realita, pak z fyzikálního hlediska vůbec neexistuje a jiný typ existence scientistická ontologie nezná.

Jiným řešením problému by bylo tvrdit, že příslušné neurony reprezentují nebo denotují mentální reprezentace v mému mozku. Samozřejmě i ty jsou ale realizovány pomocí jiných skupin neuronů, takže se dostáváme do argumentačního kruhu. Rosenberg se navíc sugestivně ptá: jak vůbec může jeden kousíček šedé kůry mozkové být o druhém kousku téže matérie? Pokud chceme zůstat naturalisty, pro což máme spoustu dobrých důvodů, pak se s *aboutness* prostě musíme rozloučit. Mozek má sice ve svých neuronech zakódovány určité informace, ale ty jsou jen součástí syntaktického programu, jehož funkcí je řídit budoucí reakce organismu na podněty.

Své hypotézy Rosenberg opírá i o empirické studie, za něž byl jejich autor Eric Kandel v roce 2001 honorován Nobelovou cenou za fyziologii a medicínu. Neuropsychiatr Kandel od 60. let prováděl sérii pokusů na takzvaných „mořských slimácích“, tedy na plžích z rodu *Aplysia* – konkrétně se jednalo o příslušníky druhu *Aplysia californica*, což je česky zejména kalifornský. Kandel zkoumal, jakým způsobem u nich dochází k učení a ukládání vzpomínek. Zejména měří téměř půl metru, mohou vážit až několik kilogramů, ale mají vzhledem ke své velikosti velice primitivní nervovou soustavu, která se skládá jen z asi 20 tisíců mozkových buněk, oproti přibližně 100 miliardám u člověka. Na rozdíl od savců jsou jejich neurony viditelné pouhým okem, což umožňuje precizní monitorování jejich činnosti pomocí jednoduchých snímkovacích technik.

Na jejich lze provádět habituaci, senzitizaci, ale hlavně klasické podmiňování, jež se tak osvědčilo u Pavlovových psů. Plži byli v laboratorních podmínkách učeni novým vzorcům chování, jako například reakcím na podráždění elektrickým výbojem. Kandel zároveň sledoval, jak se u jezů měnila aktivita v synapsích, a zjistil, v čem spocívá dlouho nepochopený rozdíl mezi vytvářením krátkodobých a dlouhodobých vzpomínek. Krátkodobá paměť funguje na principu

přebudování existujících synaptických spojů, zatímco při vytváření obsahů dlouhodobé paměti vznikají spoje zcela nové. Podle Kandela funguje tentýž mechanismus také u vyšších živočichů, tedy i u lidí. Veškerá mentální aktivita spojená s pamětí je tak redukovatelná na dva jednoduché mechanismy, díky nimž dochází k modifikování a vytváření synapsí. Myšlení lze explikovat pomocí ryze behaviorálních prostředků, které ovlivňují strukturu neurální soustavy živočichů. Kandel své experimenty později ověřil u potkanů a psů, ale platí rovněž u lidí – jsme stejní jako naši ostatní živočišní příbuzní, jen složitější, a máme proto větší pestrost reakcí.²

Rosenberg toto zjištění využil pro podporu tvrzení, že je iluzorní mluvit o obsahu našich myšlenek a významu jazykových výrazů. Nervové stimuly o ničem nevypovídají, a kdo tvrdí opak, dopouští se kategorální chyby. Rosenberg uzavírá, že mentální procesy lidí mají úplně stejnou povahu jako v případě mořských slimáků nebo počítače Watson, který byl sestrojen v laboratořích IBM kvůli účasti ve vědomostních soutěžích. Introspekce a intuice nás sice přesvědčují, že jsme něco víc než plži a počítače, ale to je jen další z iluzí, jimiž nás mozek neustále zásobuje.

Pokud přijmeme Rapaportovy a Rosenbergovy závěry, nabízí se neodbytná otázka, co dále dělat se sémantikou. Domnívám se, že existuje několik východisek, jak se s dopadem komputačních a neurálních přístupů vypořádat. První možností je zachovat lingvistiku založenou na mentálních reprezentacích, ale jen na úrovni jakési *lidové sémantiky*, která by umožnila vypovídat o jazyce na úrovni zdravého rozumu. Plnila by tak obdobnou heuristickou úlohu jako lidová psychologie, jejíž pomocí predikujeme myšlenky jiných lidských bytostí, nebo naivní fyzika, díky níž dokážeme intuitivně manipulovat s okolními tělesy. Máme ovšem také druhou možnost, která spočívá v úplném opuštění reprezentacionismu jako předvědecké či nevědecké teorie. Již dnes disponují filozofové a jazykovědci nástroji, které by mohly splnit podmínky kladené na skutečně *vědeckou sémantiku*.

Sám Rosenberg například doporučuje inspirovat se intencionální sémantikou Paula Grice, kterou bychom ale paradoxně museli nejprve oprostit od intencí a přesvědčení. Zatímco Grice usiluje o převedení sémantiky na psychologii, Rosenberg ji chce ještě důsledněji redukovat až na neurologii, což je mnohem ambicióznější a hlavně dlouhodobější program. Griceovská sémantika ovšem možná není jedinou alternativou k tradiční reprezentační nauce o významu, protože se jako vhodný kandidát nabízí buď sémantika inferenční role Wilfrida Sellarsa a Roberta Brandoma, nebo komputační lingvistika, která existuje hned v několika přijatelných variantách. Ignorovat dramatické změny, kterými kybernetika a neurofysiologie v současnosti procházejí, by ovšem pro sémantiku mohlo znamenat nebezpečí anachronického lpění na dávno vyvrácených předpokladech a následné odsunutí disciplíny na vědeckou periférii.

² Pro detailní přehled Kandelových objevů viz Kandel 2005. Populárnější shrnutí nabízí jeho nedávná autobiografie (Kandel 2008).

Literatura

- Akademický slovník cizích slov (2000). Praha: Academia.
- Eco, U. (2002). Znaky, ryby a knoflíky. In *O zrcadlech a jiné eseje*, U. Eco, s. 392–433. Praha: Mladá fronta.
- KANDEL, E. (2005). *Psychiatry, Psychoanalysis, and the New Biology of Mind*. Washington: American Psychiatric Publishing.
- KANDEL, E. (2008). In *Search of Memory: The Emergence of a New Science of Mind*. New York: W. W. Norton.
- KELLER, H. (1905). *The Story of My Life*. New York: Doubleday.
- MORRIS, C. (1938). *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago: University of Chicago Press.
- RAPAPORT, W. J. (2006). How Helen Keller Used Syntactic Semantics to Escape from a Chinese Room. *Minds and Machines* 16: s. 381–436.
- ROSENBERG, A. (2011). *The Atheist's Guide to Reality: Enjoying Life Without Illusions*. New York: W. W. Norton.
- SEARLE, J. R. (1980). Minds, Brains, and Programs. *Behavioral and Brain Sciences* 3: s. 417–424.
- SEARLE, J. R. (1994). *Mysl, mozek a věda*. Přel. Marek Nekula. Praha: Mladá fronta.
- SEARLE, J. R. (1994). Searle, John R. In *A Companion to the Philosophy of Mind*, ed. S. Guttenplan, s. 544–550. Oxford: Blackwell.

Klíčová slova | Key words

argument čínského pokoje, filozofie mysli, neurověda, reference, syntaktická sémantika, teorie významu

Chinese room argument, philosophy of mind, neuroscience, aboutness, syntactic semantics, theory of meaning

Filip Tvrď

Katedra filozofie FF UP v Olomouci

filip.tvrdy@gmail.com

Rámce a scenáre ako forma reprezentácie znalostí vo vtipoch

Frames and Scripts as a Form of Representing Knowledge in Jokes

Jarmila Kušnieriková

Abstract | Abstrakt

The main hypothesis is that most jokes work with scripts, while the comical effect is reached through breaking or overlapping of these scripts. The scripts are very often set into frames. The author deals with frames and scripts in jokes from the synchronic and diachronic point of view.

Pri spätev vychádza z hypotézy, že ve vtipech jde o práci se scénárem. Komického efektu se dosahuje jeho narušením alebo prekrytím viac scénárov. Scénáre sú často zasadeny do rámcov. Pri spätev zkoumá, jak rámce a scénáre ve vtipech fungují a jak je jejich fungování podmíněno diachronním vývojem v oblasti vtipů.

O vtipoch, humore a ich sémantike už bolo napísaných veľa teoretických prác. Keďže humor a vtipy môžu byť veľmi rôznorodé, nie je jednoduché zostaviť komplexnú kognitívnu analýzu, ktorá by odzrkadlovala myšlienkové procesy prebiehajúce počas produkcie a recepcie vtipu. Kvôli takejto analýze, ktorej cieľom je najmä stanoviť podmienky a okolnosti fungovania vtipu, je potrebné vtip najprv klasifikovať ako typ výpovede či jazykového prejavu. Najlepším východiskovým bodom je pracovať s vtipom ako druhom diskurzu, ktorý je obmedzený svojím rozsahom, má za cieľ vyvolať efekt komickosti a snaži sa to dosiahnuť pomocou zvratu či momentu prekvapenia vo svojej sémantickej štruktúre (Kušnieriková, „Vtip ako druh diskurzu“, v tlači). V takto definovanom vtipu môžeme mentálne procesy sledovať napríklad aj vo forme scenárov a rámcov.

Grishakova (2009) hovorí, že rámce a scenáre sú zásobníkom stereotypného poznania, ktorý podporuje spontánne, automatizované správanie v známych kontextoch založených na pravidlách. Práve s tým sa často stretávame vo vtipoch. Napríklad známe vtipy o Chuckovi Norrisovi sú založené na pravidle, že Chuck Norris prekonáva všetky pravidlá.

Chuck Norris dokáže tresnúť otáčavými dverami.

Chuck Norris došiel na koniec kruhového objazdu.

Chuck Norris napočítal do nekonečna. Dvakrát.

Chuck Norris rozplakal cibuľu... (Vychytané.sk)

Známy francúzsky filozof a nositeľ Nobelovej ceny za literatúru, Henri Bergson, vyslovuje vo svojom diele *Smiech* (Bergson 1993) tézu, že všetko komické vychádza zo strnulosť niečoho, čo je vo svojej podstate dynamické. Môžeme teda hovoriť o nejakom stereotypnom scenári vtipu, napr. pri medzinárodných vtipoch s tromi aktérmi zvyčajne príde vyvrcholenie a zvrat vo vyjadrení tretieho aktéra.

Traja zamestnanci veľkej firmy sa rozprávajú, čo urobia s vianočnými odmenami.

Prvý vratí: „Pracujem pre divíziu v Nemecku, z vianočných odmen si kúpim auto a za zvyšok pôjdem na dovolenkú.“

Druhý vratí: „Pracujem pre divíziu vo Švajčiarsku, za vianočné odmeny si nechám vybudovať bazén a za zvyšok pôjdem na cestu okolo sveta.“

Tretí vratí: „Pracujem pre divíziu na Slovensku a za vianočné odmeny si kúpim pulóver.“

Ostatní sa prekvapene pýtajú: „A čo zvyšok?“

Tretí vratí: „Zvyšok mi doložia rodičia.“ (Vychytané.sk)

Miko zasa definuje komickosť ako „kontrast s príkrou disproporciami medzi tenziou a de-tensiou. Komično pôsobí zásadne detenzívne, a to odlažením problému“ (Miko 1969, s. 179). Ako si ukážeme neskôr, vo vtipoch sa okrem stereotypnej strnulosť často stretávame aj s kontrastom rôznych rámcov či scenárov.

V prvej časti príspevku si povieme niečo k tematickému vymedzeniu rámca. Marvin Minsky (1975) hovorí o rámcach ako o vzorcoch situácií, podľa ktorých sa riadia reakcie našej mysle na nové udalosti. Keď teda človek natrafí na novú situáciu, vyhľadá v pamäti určitý rámec, v ktorom si podľa potreby prispôsobí detaily. Do rámcov je rozdelené celé naše poznanie sveta. Rámce sú na vyšej úrovni pevné, na nižších úrovniach pozostávajú z jednotlivých úsekov (*slo-tov*), ktoré majú svoje individuálne hodnoty. Minskemu sa zdalo, že dovtedajšie teórie, ktoré sa pokúšali vysvetliť mentálne aktivity, boli príliš zjednodušené, aby ilustrovali ich prepojenosť a fungovanie naozaj realisticky. Preto tiež hovorí o rámcových systémoch, v ktorých sú jednotlivé rámce prepojené prostredníctvom spoločných slotov.

Uvedieme si príklad, ktorý používa vo svojej prednáške profesor Grundspenkis. Ak si vezmem rámec s názvom „auto“, spadajú do neho všetky vedomosti o autách. Tento rámec má vytvorené vzťahy k iným rámcom, napríklad jeho nadradeným rámcom je „dopravný prostriedok“. Vlastnosti auta vytvárajú sloty, ktoré môžu byť pevné alebo premenlivé. Napr. slot s názvom „počet kolies“ je pevný, a jeho hodnota by mala byť 4. Premenlivým slotom by mohla byť napr. „farba“, keďže u auta môže byť ľubovoľná, a teda tento slot je voľný.

Teória rámcov sa odráža aj vo fungovaní jazyka. Minsky zamieta oddelenie syntaktických a sémantickejších štruktúr a hovorí o ich prepojení. Zvyčajne môžeme rámec pozorovať

v jazykových jednotkách rozsiahlejších ako veta, teda v kontexte, rečovom akte či diskurze. Môže ísť o rámce oveľa konkrétnejšie a špecifickejšie, ako sme si uviedli v príklade. V tomto zmysle môžeme rámce aplikovať aj na vtipy.

Pekný príklad rámcov vo vtipu predstavuje nasledujúci vtip:

Učiteľka: Kto sa stále otáča?

Žiak: Zem!

Učiteľka: Kto to povedal?

Žiak: Galileo Galilei! (Facebook)

Ide tu o rámec, ktorý je posunutý tak, že prechádza do iného rámcu. Prvým z rámcov je napomínanie žiakov, druhým odpovede na otázky o učive.

Coulsonová, Urbach a Kutasová (2006) popisujú ako jeden z klúčových prvkov pochopenia vtipu práve posúvanie rámcu (frame-shifting). Ide o sémantické a pragmatické preanalyzovanie, pri ktorom sa prvky existujúcej výpovede, ktoré reprezentujú isté posolstvo, umiestnia do nového rámcu, ktorý existuje v dlhodobej pamäti prijímateľa. Vtipy sú zámerne tvorené tak, aby naznačili nejaký rámec, pričom prvky vo vtipu sú v súlade s iným rámcom.

Rozprávajú sa dva transformeri, keď dopijajú pivo: „Tak čo, poskladáme sa na taxík?“ (Vychytané.sk)

V tomto vtipu vidíme rámec „pitie piva“, na ktorý sa scenárovo viaže odchod taxíkom. Prítomnosť transformerov zasa naznačuje iný rámec. Oba sa prekrývajú v slove „poskladáme sa“, ktoré sa môže vysvetliť ako finančná dohoda s cieľom uhradiť službu, ale aj ako fyzická premena transformera na iný stroj.

S teóriou scenárov prišli Schank a Abelson v roku 1977. Scenár je podľa nich „štruktúrovanej reprezentáciou, ktorá opisuje stereotypný sled udalostí v konkrétnom kontexte.“ Scenáre sú teda naučené schémy, podľa ktorých prebiehajú každodenné životné situácie. Každý scenár má niekoľko zložiek. Patria k nim úvodné podmienky, na základe ktorých je scenár pomenovaný, výsledky scenára, ktoré nastanú po jeho ukončení, vlastnosti vecí, ktoré tvoria obsah scenára, úlohy (roly) jednotlivých účastníkov a scény, ktoré reprezentujú časový aspekt scenára. Kirsch (2003) hovorí o opozícii logického myslenia a scenárov. Vraví, že tam, kde je prítomný scenár, nie je potrebné vyvodzovať jednotlivé skutočnosti danej udalosti logicky, ale myseľ si ich automaticky dotvorí. Naopak, ak scenár neexistuje, nastupuje logické myslenie a človek je schopný dotvoriť si podrobnosti nejakej udalosti aj bez existencie scenára.

Kirsch uvádzá príklad, ktorý nie je typickým scenárom, a predsa si čitateľ po prečítaní nasledujúceho príbehu dokáže domyslieť súvislosti: *Michal chcel noviny. Našiel nejaké na ulici. Prečítať si ich. Jednotlivé zložky príbehu totiž na seba logicky nadväzujú.* Druhá veta je odpoveďou na želanie vyslovené v prvej vete, pričom vyplnením želania sa vytvorili podmienky pre tretiu vetu.

Scenáre fungujú vo vysokej viazanosti na kultúru, teda môžu byť typické pre konkrétny národ, etnickú skupinu, sociálnu skupinu a podobne. Práve túto skutočnosť často využívajú rôzne vtipy. Všetci určite poznáme vtipy, ktoré využívajú rámec kultúry Škótok, blondínok, policajtov atď. a prekrývajú sa v nich neutrálne scenáre so scenármi typickými pre danú kultúru. Pozrite sa na príklad takéhoto vtipu.

Ako sa začína recept na omeletu v škótskej kuchárskej knihe?

„Požičajte si šesť vajec...“

Vtip je zasadnený do rámca škótskej kultúry. Scenáre môžu byť rôzne, ale konanie aktérov bude vždy odpoveďou na otázku, ako ušetriť peniaze.

Scenárom vo vtipoch sa venuje Raskin vo svojom diele *Semantic Script Theory of Humor* (Raskin 1985). V narratívnej štruktúre vtipu sú podľa neho potrebné dva aktivované scenáre, alebo reprezentácie dvoch udalostí, ktoré sa zakladajú na rámcach. Udalosti vo vtipu sa aspoň čiastočne viažu na každý z aktivovaných scenárov, a vtip je vtipný práve preto, že tieto scenáre si nejakým spôsobom odporújú.

Pán Surový sa vráti do drogérie:

„Rýchlo, rýchlo! Moja žena sa dostala do včelieho roja!“

„Môžem vám ponúknut' niečo na natretie alebo tabletky proti bolesti?“

„Hlúpost! Potrebujem diafilm!“ (Školský kalendár 1996/97, 1996)

V tomto vtipu jasne vidíme dva scenáre, ktoré sa spočiatku prekrývajú, ale majú rôzne vývrcholenie. Scenáre by mohli vyzeráť nasledovne:

1. Žena medzi včelami – návšteva drogérie – prosba o pomoc
2. Žena medzi včelami – návšteva drogérie – prosba o diafilm

Mohli by sme teda povedať, že existuje určitý scenár, ktorý je očakávaný a druhý, ktorý je explicitne vyjadrený. Keď sa tieto dva scenáre stretnú, vzniká kontrast, ktorý spôsobuje efekt komickosti.

Tak, ako samotný jazyk a s ním aj všetky jazykové útvary, aj vtipy a ich podoba sa postupne menia. Zmeny môžeme pozorovať aj pri práci vtipov s rámcami a scenármi. Uvedieme si teraz niekoľko príkladov.

Pokiaľ ide o rámce, tie sa pri tvorbe vtipov menia veľmi často. Sú podmienené spoločenskými, politickými, športovými udalosťami, známymi osobnosťami verejného života, kultúrou, umením a podobne. Existujú rámce, ktoré sa viažu k súčasným udalostiam a používajú sa vo vtipoch len krátky čas, alebo také, ktoré vzniknú v určitom období a používajú sa dlhšie obdobie.

Napríklad rámec hospodárskej krízy v Európe v posledných rokoch priniesol aj takéto vtipy:

Grék, íra a Portugaľan idú do baru a objednajú si pitie. Kto platí? Nemec!

Prečo Grécko nezískalo poslednú časť pôžičky od Európskej únie a Medzinárodného menového fondu?

Pretože v Grécku nemá nikto takú dlhú pracovnú dobu, aby stihol vyplniť potrebnú žiadosť. (Čas.sk)

Vtipy o slovenskom hokeji vznikli, samozrejme, až po vytvorení národnej reprezentácie, ale sú aktuálne dodnes:

Chuck Norris putoval po svete (v skutočnosti svet putoval po Chuckovi Norrisovi) a pomáhal ľuďom. Zablúdil aj na Slovensko priamo do Bratislavu! A tam pred štadiónom sedí chlapec v hokejovom drese a slzy mu tečú priam potokom.

Chuck sa ho pýta: „A Tebe čo sa stalo? Neplač, ja Ti pomôžem, ja som Chuck Norris!“

A chlapec na to: „Ále, dnes hráme s Českom hokej a potrebujeme vyhrať!“

A tak si sadol Chuck Norris k chlapcovi a začali plakat spolu! (Vychytané.sk)

K rôznych historickým udalostiam sa tiež viažu rôzne rámce pre vtipy. V období národného socializmu v Nemecku vznikalo veľké množstvo vtipov. V dnešnej dobe sa už z pochopiteľných dôvodov nešíria, hoci niektoré historické vtipy sú stále pomerne bežné.

Rímsky cisár hovorí ku gladiátorom:

„Gladiátori, dnes budete mať zápas vo vodnom póle. Mužstvo, ktoré vyhrá, dostane slobodu!“

„A ako spoznáme súpera?“, pýtajú sa gladiátori.

Cisár sa usmeje a hovorí:

„Krokodíly budú mať biele čiapky.“

Rámce vtipov sa často tvoria aj okolo rôznych osobností. V nemecky hovoriacom prostredí boli protagonistami vtipov napr. gróf Bobby, malá Erna, Kindermann a Serenissimus, v slovenskej kultúre by sme mohli spomenúť napr. Nácka. V dôsledku globalizácie sa do vtipov v súčasnosti dostávajú osobnosti celosvetového mediálneho, politického, športového či kultúrneho diania.

Pri scenároch môžeme vo vtipoch tiež sledovať rôzne zmeny. Veľmi dôležitou zmenou je samotná dĺžka scenárov. V posledných desaťročiach pribudlo v dôsledku mobilnej a internetovej komunikácie veľké množstvo zjednodušených a veľmi skrátených vtipov.

Veľmi výraznú zmenu môžeme pozorovať pri sociálnych rolách jednotlivých protagonistov vtipu. Napríklad vo vtipoch zo školského prostredia sa pomerne zmenilo, na koho úkor sa recipient smeje. Na porovnanie si môžeme uviesť aspoň dva vtipy. Prvý bol uvarený v *Pionierskom zápisníku na školský rok 1985–86* (1985), druhý je zo súčasného internetového portálu www.vtipy.vychytane.sk (Vychytané.sk).

„Videla si niekedy ďatľa?“

„Áno, v televíznom vysielaní.“

„A v lese?“

„To nie. My nenosíme televízor do lesa.“

Pýta sa učiteľka triedy: „Kto si myslí, že je hlúpy nech sa postaví.“

Nikto sa nepostavil no po chvíli sa postaví Jožko.

Učiteľka: „Jožko ty si myslíš, že si hlúpy?“

Jožko: „Nie, len mi prišlo trápne, že stojíte sama.“

Podobnú zmenu by sme mohli pozorovať aj vo vtipoch, ktoré hovoria o vzťahoch medzi rodičmi a deťmi. Znova ich budeme čerpať z rovnakých zdrojov ako v predchádzajúcim príklade.

„Kam ideš, Janko?“

„Ale, na jahody.“

„Teraz? V zime?“

„Nech, veďmám sveter.“

„Mamička, prečo sa maľuješ?“

„Aby som bola pekná.“

„A prečo nie si?“

Scenáre vtipov sú tiež obohatené o rôzne spoločenské problémy, ktoré v minulosti neboli také vypuklé, a preto neboli až tak často zosmiešňované.

Príde mladý otecko do obchodu kúpiť bábiku Barbie pre svoju dcérku. Predavač mu ponúka rôzne typy: „Barbie ide nakupovať za 380, Barbie ide na disco za 700 a rozvedená Barbie za 6000.“

Otecko sa začudovane spýta: „Prečo je rozvedená Barbie taká drahá?“

Predavač na to: „To viete, má k tomu Kenov dom, Kenovo auto...“ (Vychytané.sk)

Scenáre vtipov teda vznikajú z javov bežného života, ktoré sa dejú, prípadne stávajú tému rozhovorov tak často, až sa premenia na stereotypy.

Ďalším faktom, ktorý je možné pozorovať, je, že rámce a scenáre v niektorých vtipoch v súčasnej dobe vymizli, teda nie sú vyjadrené explicitne. To ale na druhej strane niektoré rámce zosilnilo. Príklad na vtip bez rámca by mohol byť takýto:

V tmavej miestnosti:

„Je tu niekto?“

„Kto by tu jedol!“ (Vychytané.sk)

V nasledujúcim vtipu je zasa výrazne prítomný, hoci len implicitne scenár, ktorý by sme mohli popísť takto: Pašovanie drog – colná kontrola – zhabanie drog colníkmi – negatívne emócie voči colníkom. Práve to, že scenár je skrytý a prekrýva sa s ďalším scenárom, vytvára vo vtipu efekt komickosti.

„Nemám rád ľudí, ktorí berú drogy. Najmä colníkov.“ (Vychytané.sk)

Podobné príklady by sme mohli uvádzať k rôznym vlastnostiam vtipov v súčasnosti a minulosti. Na tomto mieste je veľmi dôležité napísť, že práve analýza vtipu prostredníctvom

rámcov a scenárov je veľmi výhodná, lebo takýmto spôsobom sa odzrkadluje, ako vtipy spracúvajú v rôznych obdobiach každodenný život. Za ďalšie výhody by sme mohli považovať tiež veľkú prehľadnosť a možnosť na základe priradenia vtipov k určitým scenárom a rámcom klasifikovať ich do jednotlivých skupín.

Blížime sa k záveru príspevku, v ktorom sme sa pokúsili aplikovať koncepciu rámcov a scenárov na vtipy. Uviedli sme si myšlienky rôznych teoretikov a príklady, ako sa rámce a scenáre uplatňujú v rôznych slovenských vtipoch. Tiež sme sa stručne pozreli na vývoj rámcov a scenárov vo vtipoch v diachrónnom ohľade. Ak by sme mali zhodnotiť tento vývoj, je asi na mieste povedať, že to, čo sa najviac mení, je spoločenská situácia, ktorá je podkladom pre tvorbu rámcov a scenárov, a svoju úlohu tu zohrávajú aj nové formy komunikácie.

Literatúra

- ANTONOPOLOU, E. (2004). Humor theory and translation research: Proper names in humorous discourse. *Humor: International Journal of Humor Research* 17(3): s. 219–255.
- BERGSON, H. (1993). *Smích*. Praha: Naše vojsko.
- CAWSEY, A. (1994). *Knowledge representation and inference*. Online: http://www.cee.hw.ac.uk/~alison/ai3notes/chapter2_4.html.
- CHEN, X. (2003). Object and Event Concepts: A Cognitive Mechanism of Incommensurability. *Philosophy of Science* 70(5): s. 962–974.
- COULSON, S., T. URBACH a M. KITAS (2006). Looking back: Joke comprehension and the space structuring model. *Humor: International Journal of Humor Research* 19(3): s. 229–250.
- GIOIA, D. A. a P. P. POOLE (1984). Scripts in Organizational Behavior. *Academy of Management Review* 9(3): s. 449–459.
- GRISHAKOVA, M. (2009). Beyond the Frame: Cognitive Science, Common Sense and Fiction. *Narrative* 17(2): s. 188–199.
- GRUNDSPEKIS, J. (2007). *Fundamentals of Artificial Intelligence*. Online: http://stpk.cs.rtu.lv/sites/all/files/stpk/lecture_4.pdf.
- KIRSCH, S. M. (2003). *Frames, Scripts and Plans*. Online: <http://sites.inika.de/moebius/docs/framescripts-ho.pdf>.
- KUŠNIEKOVÁ, J. a M. KUBUŠ (2010). Allenov Zelig: Filozoficko-translatologická úvaha o komike podľa H. Bergsona. In *Preklad a tlmočenie* 9. Banská Bystrica,
- KUŠNIEKOVÁ, J. (v tlači). Vtip ako druh diskurzu. In VARIA 20: *Zborník plných príspevkov z 20. kolokvia mladých jazykovedcov*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta humanitných vied.
- MIKO, F. (1970). *Text a štýl*. Bratislava: Smena.

MINSKY, M. (1974). *A Framework for Representing Knowledge*. MIT-AI Laboratory Memo 306. Reprinted 1975 in *The Psychology of Computer Vision*, ed. P. Winston, McGraw-Hill. Shorter versions 1981 in *Mind Design*, ed. J. Haugeland, MIT Press, and 1992 in *Cognitive Science*, eds. Collins, Allan and Edward E. Smith, Morgan-Kaufmann.

- Pioniersky zápisník na školský rok 1985/86* (1985). Bratislava: Smena.
- PUTO, C. P. (1985). Memory for Scripts in Advertisements. *Advances in Consumer Research* 12(1): s. 404–409.
- RITCHIE, L. T. (2011). “You’re lying to Jesus!”: Humor and play in a discussion about homelessness. *Humor: International Journal of Humor Research* 24(4): s. 481–511.
- SINDING, M. (2010). Framing Monsters: Multiple and Mixed Genres, Cognitive Category Theory, and “Gravity’s Rainbow”. *Poetics Today* 31(3): s. 465–505.
- Školský kalendár 1996/97* (1996). Bratislava: Egmont Neografia.
- TANWAR, P. (2010). Comparative Study of Three Declarative Knowledge Representation Techniques. *International Journal on Computer Science & Engineering*: s. 2274–2281.

Vychytané.sk – vychytávame to najlepšie! Online: <http://www.vtipy.vychytane.sk/>.

Čas.sk – Nový Čas: Nezávislý denník. Online: <http://www.cas.sk/>.

Facebook. Online: <https://www.facebook.com/>.

Klíčová slova | Key words

vtip, rámec, scénář, diachronní vývoj, kultura, společenská situace

joke, frame, script, diachronic development, culture, social situation

Jarmila Kušnieriková

Katedra germanistiky

Fakulta humanitných vied UMB

Banská Bystrica

jarmila.kusnierikova@umb.sk

Analýza diskurzu, pragmatika(lizace)

Some Semantic Aspects of Political Correctness

K sémantice politické korektnosti

Jaroslav Izavčuk

Abstract | Abstrakt

The paper focuses on usage, semantic analysis and assessment of some English politically correct terms. The terms will be classified according to their semantic fields. The focus is not primarily linguistic, it analyses its cultural and social nature and shifts, alongside with semantic and sociolinguistic shifts. The concern is therefore of interdisciplinary nature: via pragmatic approach enhancing the semantic; or more precisely integrating the semasiological and axiological one.

Příspěvek zkoumá užití, sémantické posuny i možné axiologické aspekty politické korektnosti; postuluje sémantickou klasifikaci termínů inkriminovaného jevu. Analyzuje rovněž možné pragmatické aspekty politické korektnosti, a sice míru expresivity (negativní, depreciativní, pozitivní) a všíma si i pojmu bezpríznakových.

Language has power. It transmits not only facts and ideas, but also emotions and values. Skilful writers and speakers have always had the power to affect people's attitudes, influence their actions, and shape their inner views of the world and its peoples. If writers and speakers use language which places people in narrow and erroneously defined categories, they limit opportunities for those individuals to grow as personalities and to live freely and creatively. Such language is also unfair to the reader or listener, since it limits their perception of their fellow human beings. Language users, teachers and learners have a responsibility to use language in a humane way, avoid bias and make sure that they do not abuse the humanity of others. Language users are nurtured in societies which have excluded groups of persons or limited their participation. We do not automatically choose the most humane ways of writing or speaking. This unthinking use of language means a special risk when writing or speaking of persons belonging to groups *other than our own*. The conscientious language user will choose language supporting principles of inclusiveness and enhancing the dignity of all persons. At the same time, it must be recognized that the use of language, like the use of politics, lies within the realm of this world, with all its imperfections. Language users interact with other people to

create more humane ways of relating to one another. Language facilitators, language learners, writers and speakers should strive continually to become more sensitive to the value systems revealed in the words they use and to choose words that communicate fairly and accurately.

I would like to specify and define the concept of political correctness as understood, used and applied here. When taking the meaning of political correctness literally, i.e. its political aspect, some political dynamics is then implied. Historically and sociologically speaking, the political dimension refers to the left wing or left liberal concept (Weiss 2002, p. 13). Political discourse may offend people with opposite political stands than promoted by politically correct minded users (facilitators). Therefore, we do not want to apply the phenomenon of political correctness as a political issue, and therefore we would like to suggest a more consensual term: social correctness instead – referring to sociolinguistics rather than to political semantics of the term. Further analysis should then be perceived from this (social) perspective rather than political. Language should be understood here as an instrument of non-discrimination or affirmative quality. As it happens, this phenomenon is not free from extremes as illustrated further on.

To achieve the goal stated above, this study has been organized into four sections preceded by a brief study on semantic history of political correctness:

- » Gender-biased language
- » Racially ethically biased language
- » Physical and mental language bias
- » Some off-the-wall samples of political correctness

As with many social changes, there is often a question of which came first, the idea (semantics) or the word (morphology), or was the development simultaneous. As Hughes (2010, p. 106) states in the case of political correctness, a surprising number of words and formulas anticipated the debate and their semantic charge was but co-opted into it. Certain terms, such as *African-American* and *homophobia* do not have continuous histories, they were coined in the past; sometimes well before being exploited in the modern debate. Hughes (p. 108) also distinguishes several semantic changes:

- » Word formation
- » Neologism
- » Coinages and respellings
- »Nonce words
- » New negative formations
- » Degrees of opacity
- » Creative and humorous elements

We shall also look at the semantic history of the terms. According to Hughes (p. 110) there are very few native (i.e. Anglo-Saxon) terms, in fact less than 10 percent. At first sight this

seems astonishing, but on reflection it is to be expected, since the prime semantic tactic of political correctness is that of unfamiliarity. (In this respect, see *Degrees of opacity* below.). Even standard native terms such as *green* and *greenhouse* have developed their political meanings, as the artificial form *ungreen*. Other original formations made out of ancient words are *dumb down*, *hate speech*, and *Third World*. Whereas *man* has been replaced by *person* in many forms, *woman* appears in the unfamiliar formations *womanist* and *wimmin*. But overall, a very high proportion of the field is formed by classical elements, modified in various ways, such as *heterosexism* or *masculist*.

We shall now analyse the Hughes's suggested taxonomy in detail.

Word formation

A great number of compounds is the most obvious feature. These make up majority of the field, ranging from *ethnic cleansing*, *hate crime* or *significant other*, and *single parent* to numerous forms using *eco-*, *non-*, *neo-* and *un-* as first elements and *-impaired*, *-challenged* and *-friendly* as second elements. Less obvious compounds are those made up of classical elements like *bioethical*, *homophobia*, and *phallogratic*. Also, the new forms show a significant shift in idiom. The use of the suffixes *-ism* and *-ist* now has the effect of politicizing neutral words or introducing agendas: thus *fat* > *fattist*, *look* > *lookism*, *species* > *speciesist*. However, there is a significant difference: these old *-ism* words were essentially stigmatizing labels for splinter groups, sects, and their adherents. In modern usage there has been a notable change from *followers* or *adherents* of particular philosophies or ideologies (as in Communist and imperialist) to new agendas, criticizing racism and sexism. The most recent forms, such as *ageism*, *lookism*, *ableism*, and *fattism*, criticize prejudicial attitudes, but on less obvious moral grounds.

Neologisms

These naturally constitute a high proportion of the word field, some of them being no longer very obviously original because they have become familiar. They include most of the words not in common use previously, such as *demographic*, *disadvantaged*, and *disabled*.

Coinages and respellings

They include *wimminn*, *herstory*, *Eurocentric*, *Afrocentric*, *Americentric*, and *Europhobic*. Ironic or humorous formations include *blaxploitation*, *blacklash*, *whitelash*, and *wigger*.

Nonce word

These are obviously less numerous and often have an inflammatory quality. The most notable example is *feminazi*. Others include *Europhobic* and *anti-Hamitism* (meaning prejudice against black people).

New negative formations

“Neo”, denoting some new or modern form of some doctrine, belief or practice, has proved highly productive. The OED (*Oxford English Dictionary* 1971) lists some 100 forms, many of them philosophical and religious. The political terms are generally negative, for example, *neocapitalism*, *neoconservative*, *neofascist*, *neonazi*, *neocolonialism*, *neoimperialism*, *neo-Marxist* and *neocon*. “New”, by contrast, has managed to preserve positive overtones, in *New Deal*, *New Age* and, to some extent, *New Labour*.

Degrees of opacity

Much politically correct language is in coded form, depending on tacit understandings. Hughes (2010, p. 111) distinguishes four categories:

1. Meaning relatively transparent: these would include *chairperson*, *disorder*, *-impaired*;
2. Meaning dependent on agenda: *diversity*, *challenged*, *developing*;
3. Meaning dependent on context: *friendly fire*, *collateral damage*, *boat people*;
4. Meaning needs to be decoded: *significant other*, *consenting adult*, *anti-Hamitism*, *glass ceiling*, *jungle bunny*.

Creative and humorous elements

Much of the language of political correctness is heavy, sullen and dark, as this study and the word field show. These qualities have shown as susceptible to satire and parody. However, such early feminist coinages as *male chauvinist pig* and *pussy power* demonstrate the effectiveness of lively rhetoric and humour, as well as the effective juxtaposition of formal and rude words. This technique is also evident in *cockocracy*, parodying the artificial classical coinage *phallogratic*.

Metaphors with impact included *gas guzzler*, *carbon footprint*, and *ghetto blaster*, while *crusty*, *crumble*, and *towel head* use a lighter tone. *Nigga* and *wigger* are fairly obvious ironic code forms. Alliteration is exploited in *diesel dyke*, *dumb down*, and *pink plateau*, while rhyme and reduplication appear variously in *gender bender*, *happy clappy*, *multiculti* and *shock jock*.

We can see that some terms have no semantic history prior to their introduction into the vocabulary of political correctness; others like *multicultural*, *homophobic* and *challenged* were recycled in new meanings. This generalization implies that the great number of words shows the effectiveness of pressure groups in creating, not just new formulations, but terms carrying new agendas and meanings.

Now we shall proceed to what has been stated above as the goal of this study, the semantic analysis of political correctness following the categories stated above, covering the areas of difference, ranging from the natural, such as gender to the more extreme socialized forms.

Gender-biased language

We first turn our attention to issues pertaining gender-biased language. Language gender discrimination or gender-biased language is to be understood as a discrimination against female gender. Following terms are etymologically (alas, mostly not only linguistically) motivated by male superiority. In the right column we can see the gender neutral and commonly used alternative terms:

Manpower	workforce, staff
Man-hours	work hours
Man-made	artificial
Mankind	humankind
Chairman	chairperson, chair
Fireman	fire fighter, fire brigade
Headmaster	head teacher, head

The word Ms used when addressing a woman is another example of a common usage of politically correct terms; instead of the former distinction between Mrs. (referring to a married woman) and Miss (referring to a non-married woman). Possible connotations of the title Miss for a middle-aged woman might be negative if not offensive (as associated with spinsterhood); whereas we do not distinguish a single man by any title, even though the association with bachelorhood for a middle-aged or elderly man is far from being negative (semantically speaking).

Morphological controversy and outrage occurs when trying to neutralize the gender of personal pronouns in singular. Whichever alternative we choose for neutralizing the dominant generic masculine pronoun *he* (alternatively *him*, *his*), it always seems more sensitive than the stereotypical repeated masculine pronoun as in for example: *The average student is worried about his grades*. There are alternative ways of putting it gender neutral such as:

1. *The average student is worried about the grades*
2. *The average student is worried about their grades*
3. *The average student is worried about his or her grades*
4. *The average student is worried about his/her grades*

The order of the alternative options here corresponds to the order of relevance starting with the most suitable option (example 2) though not common because of its grammar discordance (since the singular *student* morphologically mismatches the verb plural concordance here). Examples 3 and 4 appear to be the most common alternatives, though the last alternative – at least graphically – seems awkward.

However, morphological discordance is common in English literature. Apart from Shakespeare, there are other respected masters of literary English breaking the rules of morphological concord of singular *their* among others, Geoffrey Chaucer, Edmund Spenser, William Shakespeare, the King James Bible, Jonathan Swift, Daniel Defoe, Henry Fielding, Lord Byron, Sir Walter Scott, Jane Austen, Charles Dickens, Walt Whitman, G. B. Shaw, Lewis Carroll, Oscar Wilde, Rudyard Kipling, F. Scott Fitzgerald, George Orwell, and more recently Lawrence Durrell or Doris Lessing (Crystal 2001, p. 148). In addition, there are plenty of journalists, public figures and many other respective users of *non-grammatical* singular *their* construction. Admittedly, there are also many opponents of this singular *their* construction, recruiting from language puritans, prescriptive grammarians, formalists, conservative users. However, my conclusion is that we do not have to be afraid of breaking the mere formal grammar accordance when we do not need to distinguish the gender identification.

Racially and ethnically biased language

I should now like to address the issue of racially or ethnically biased language. Clearly, ethnic and racial insults are unacceptable in professional writing. Less clear-cut, however, are the labels that are most acceptable for identifying specific ethnic and racial groups. Following are some general guidelines.

Negro, black	Afro-American, African American Black, British, African British
Oriental	Asian, Asian American, Asian British
Indian	Native American
Eskimo	Inuit
White	Caucasian

African American is generally acceptable. The phrase *people of colour* is sometimes used to include other racial groups, particularly for political purposes. The labels *Negro* and *colored* are generally not acceptable. The graphically *hyphenised* Afro-Americans may sound to imply to some extent semi-detached or incomplete (between Afro and American) or even inferior status. It is suggested to prefer the expression without the hyphen (*African American*).

Depending on regional preferences to some extent, people with roots in Latin America refer to themselves as *Hispanic*, *Latino/Latina*, or *Chicano/Chicana*, or by place of origin (*Cuban American*, *Puerto Rican*). Except for specific audiences or individuals, *Latino* is generally acceptable. The preference is for *Asian* or *Asian American* rather than *Oriental*. Again, specific groups may prefer labels based on country of origin (*Japanese American*, *Korean*).

Native American has gained favour over *Indian*. Depending on context, we might more accurately refer to a specific tribe or tribes. In Canada, the official term for local native people is *Inuit* rather than *Eskimo*. Many Alaskan natives also prefer this term. Increasingly, people of mixed racial heritage are lobbying to be recognized as such, rather than being identified by a specific racial designation.

Physical and mental language bias

I'd like to approach the last point outlined in the overview. The issue is the language bias for physical and mental (and perhaps economic/materialistic) difference.

Mentally handicapped	with learning difficulties
Physically handicapped	physically disadvantaged
Blind	partially sighted, visually impaired
Deaf	hearing impairment, partial hearing loss
Ugly	aesthetically challenged
Short, too tall	vertically challenged
Fat	Nutritionally challenged
The Third World	Emerging economies, developing nations

Blind means a total loss of vision. Many people with white canes or guide dogs are *partially sighted* or *visually impaired*. In the same manner, *deaf* means a total hearing loss. *Hearing impairment* or *partial hearing loss* is more appropriate in most cases.

Mental disorder is a more appropriate term than *mentally deranged*, *deviant*, or *crazy*. Terms such as neurotic, psychotic, psychopathic and schizophrenic are technical terms and should not be used casually.

In writing about persons with and without disabilities, *nondisabled* is the appropriate term. *Able bodied* should not be used, since it implies that persons with disabilities are less able. *Normal* is appropriate only in reference to statistical norms.

Inclusive language should place the care that users show for others and the sharing that they do with others in this context of mutuality and interdependence and not in a fashion which makes one party dependent upon the other.

Some off-the-wall samples of political correctness

And finally, here are some extreme politically correct terms and their euphemistic paraphrases:

Looting	non-traditional shopping
Frigid woman	pre-orgiastic woman
Prostitute	strolling sexual facilitator
Masturbation	self-enhancement

The last category is just to lighten otherwise a rather poignant issue.

Conclusion

From the point of semantics the political correctness is apparently focused on official, formal naming and renaming. Political correctness seems to be a barrier against crudity and discrimination, however, there should be some limits, as the extreme instances of such usage illustrate. It seems to be extremely difficult to draw such a line by any prescriptive means imposed by media or official authority (Pravec 2012, p. 14). The enforcement of political correctness could be thus perceived as an act of humanity rather than the act of language codification. We should bear in mind that political correctness as a relatively recent and dynamic phenomenon still arouses controversy; not only within scholarly debates but also within lay public and mass media.

Literature

BRADSHAW, W. L. (1997). *Introduction to Sociolinguistics*.

- BROWNE, A. (2009). *Úprk rozumu Politická korektnost a smrt veřejné rozpravy v moderní Británii*. Dokořán.
- CRYSTAL, D. (2001). *The English Language*.
- HUGHES, G. (2010). *Political Correctness: A History of Semantics and Culture*. Willey-Blackwell.
- LEECH, G. (1981). *Semantics: The Study of Meaning*. Marmondsworth.
- “Guidelines on Racial and Ethnic Identification” (2004). *Los Angeles Times*.
- MAGGI, R. (1991). *Dictionary of Bias-Free Language: A Guide to Nondiscriminatory Language*.
- Oxford English Dictionary* (1971). Oxford University Press.
- PRAVEC, J. (2012). Zakázaná slova jako mocenská zbraň. *Ekonom*.
- WEISS, M. (2002). Jazyk nepatří levicovým intelektuálům. *Lidové noviny*: p. 13.

Key words | Klíčová slova

political correctness, semantics, axiology, semaziology, pragmatics, semantic fields

politická korektnost, sémantika, axiologie, sémaziologie, pragmatika, sématická pole

Jaroslav Izavčuk

Katedra anglistiky, Pedagogická fakulta, Masarykova univerzita v Brně

Katedra cizích jazyků, Fakulta sociálně-ekonomická, UJEP v Ústí nad Labem

izavcuk@gmail.com

Sociopragmatické kritériá ako východisko posudzovania kultúry vyjadrovania v písanej publicistike

Socio-pragmatic criteria as a basis for the appraisal of the verbalization culture in written publicistics

Dominika Rašová

Abstract | Abstrakt

Recently the dominant criterion for evaluation of verbalization culture is not anymore the norm of the standard language. Normativistic principles of the linguistic literacy are replaced with sociopragmatic lookings, pursuant to which we rate here the level of the verbalization culture in news contributions of chosen online journals.

V súčasné době již není při hodnocení kultury vyjadřování dominantním kritériem správnost a spisovnost výrazových prostředků. Zásady spisovnosti nahrazují sociopragmatická kritéria, na jejichž základě v tomto příspěvku posuzujeme úroveň kultury vyjadřování v publicistických textech vybraných online periodik.

1 Internetová komunikačná sféra

Éra elektronických médií sa vyznačuje nadmernou záplavou informácií. Jej umenie spočíva v tom, že otvára nové cesty pre reprodukciju kultúrnych, sociálnych a spoločenských otázok, vedúce k priestorovo vzdialenej a rozsiahlej množine príjemcov. „Sociálna interakcia človeka z reálneho sveta a zo styku prostredníctvom klasických médií sa prenáša do virtuálneho sveta, ktorý predstavuje nový komunikačný priestor“ (Bosák 2003, s. 125). Táto úvaha podčiarkuje ideu M. McLuhana (2000, s. 253) , že „s každou novou technológiou sa mení rámec, nielen obraz vnútri rámu“. Citujeme ho v snahe podporiť tézu o novej existenčnej forme, „virtuálnej slovenčine“ (Bosák 2003, s. 126) , ktorá sa stáva jazykom s tvorivým potenciálom a a originálnymi výrazovými možnosťami.

Netreba osobitne zdôrazňovať, že konštituovanie internetovej komunikačnej sféry nielen že spoluvytvára a pretvára masmediálnu kultúru, ale je zároveň jej dôsledkom. Z hľadiska

hodnotenia stavu masmediálnej kultúry je bezpochyby dôležitá aj kultúra vyjadrovania. Média ako „polia jazykového vývinu“ (Bosák 2003, s. 121) dávajú rezolútne červenú normativistic-kým kritériám jazykovej spisovnosti a uspokojujú diferencované potreby svojich recipientov hľadaním optimálneho variantu. Na komunikačnú kompetenciu, ktorá umožňuje výber výrazových prostriedkov prispievajúcich k úspejnej komunikácii a udržiavajúci pozornosť recipienta, automaticky nadvázuje mediálna kompetencia. Nie je to len schopnosť kreatívania mediálnych obsahov, ale aj schopnosť recipienta tieto obsahy selektovať a vyhodnocovať (Rašová 2011, s. 155). Prihliadnuc na dvojdimenziólnu povahu mediálnej kompetencie je logicky náležité hodnotiť kultúrnu a kultivovanosť vyjadrovania v mediálnych produktoch a na druhej strane posudzovať metajazykovú axiologickú kompetenciu ich konzumentov.

2 Kultúra vyjadrovania

Existuje široké spektrum náhľadov na kultúru komunikátu. Kým sa jej úroveň v minulosti hodnotila na pozadí normy spisovného jazyka a na priesčníku osí spisovnosť – nespisovnosť, v súčasnosti sa v lingvistickej obci presadzuje posudzovanie úrovne komunikátov „z hľadiska funkčnej primeranosti jazykových prostriedkov a spoločenskej vhodnosti vyjadrovania“ (Findra 2009, s. 44). V súlade s tým sa dnešná slovenská jazykoveda neobmedzuje len na pojem jazyková kultúra, ale v rovnakej, ak nie väčšej miere, sa orientuje na kultúru vyjadrovania. Osobitnou výzvou pre sociolingvistiku sa stáva pozorovanie stavu a kultúry vyjadrovania prejavov v masovokomunikačných prostriedkoch. Zámer venovať sa kultúre vyjadrovania v publicistických textoch ovplyvňuje najmä fakt, že v súčasnom postmodernom období narastá spoločenská funkcia publicistiky v procese masmediálnej komunikácie. Najviac viditeľné zmeny v jazyku a vyjadrovaní sú práve „vo sfére publicistiky, v jazyku médií, t.j. najrýchlejšie reagujúcom, ale aj najrýchlejšie starnúcom štýle“ (Ondrejovič 2008, s. 161). Práve tu sa treba oprieť o úvahy J. Dolníka (2007), že kultúra vyjadrovania profesionálnych expedientov, ktorí by mali byť kultivovanými a reprezentatívnymi používateľmi jazyka, sú často terčom kritiky. Uvedené platí aj o písanej publicistike, ktorá v dobe internetizácie šíri informácie prostredníctvom elektronických nosičov. Výhodou internetových publicistických produktov je najmä to, že prekonávajú bariéru času a priestoru. V konečnom dôsledku predstavujú „nový typ kontaktovej komunikácie“ (Findra 1998, s. 99), v ktorej už nie je pohyb informácie úplne jednosmerňý, napriek tomu, že je medzi expedientom a recipientom inštitucionálny rozdiel.

3 Sociopragmatické kritériá

Posudzovanie kultúry vyjadrovania nemožno eliminovať len na jazykové stvárnenie komunikátu. Záujem o jazyk a používanie jazyka v spoločnosti bezprostredne súvisí s jeho

sociopragmatickou dimensiou. Akcentuje sa jednak koncentrácia na sociologické pomedzie jazykovej činnosti zdôrazňujúca kultúrnu determináciu a sociálne vzťahy a jednak koncentrácia na také jazykové zdroje a pravidlá ich používania, ktorými disponuje slovenčina pri plnení pragmatických úloh. V súlade s aktuálnou sociologizáciou a pragmatizáciou v slovenskej lingvistike, ktorá zaujíma stanovisko, že jazyk má uspokojovať rozmanité komunikačné potreby svojich používateľov, sa treba pri posudzovaní úrovne kultúry vyjadrovania oprieť o konfiguráciu istých textovo-komunikačných kritérií.

Volbu štylistických prostriedkov možno hodnotiť z hľadiska **funkčnej synchronizácie obsahovo-tematickej (hlubkovej) a jazykovo-kompozičnej (povrchovej) roviny textu**. V komunikačnej kompetencii sú ukotvené nielen znalosti o jazykovej správnosti komunikátu (povrchová organizácia), ale najmä schopnosť percipovať komunikát ako jazykovo-kompozične a obsahovo-tematicky komplexný celok. Posudzovanie kultúry vyjadrovania je späť s overovaním schopnosti budovať komunikát podľa správneho textového modelu (expedient) a textový model identifikovať (recipient).

Kritérium spoločenskej vhodnosti vyjadrovania a funkčnej primeranosti jazykových prostriedkov umožňuje zistiť mieru a spôsob použitia jazykových prostriedkov v aktuálnej komunikačnej situácii, s ohľadom na adresáta a pragmatico-komunikačné ciele. Funkčný nesúlad medzi štylistikou textu a charakterom komunikačnej situácie signalizuje spoločensky nevhodné vyjadrenie odkláňajúce sa¹ od jazykovej a spoločenskej normy. V súvislosti s uvedeným kritériom možno ako závažné hodnotiť prepínanie kódu a miešanie prvkov rôznych variet.

V rozvinutom kontexte je zaujímavé pozorovať **elementárne vlastnosti kultivovaného komunikátu**. J. Dolník (2007, s. 9) k nim zaraďuje jednoduchosť, presnosť, výstižnosť, jednoznačnosť použitých prostriedkov, vhodnosť, primeranosť, logickosť prejavu, presvedčivosť, výraznosť použitých prostriedkov, obsahová plnosť, sviežosť prejavu, úspornosť, efektívnosť a prehľadnosť. Pri posudzovaní kultúry vyjadrovania treba tieto vlastnosti posudzovať v koesistenci, ako systém, ktorý sa uplatňuje v rozličných komunikátoch diferencované.

Tlak vonkajších faktorov (funkcia, forma, prostredie, adresát) determinuje produkciu komunikátu. Na základe kompatibilných **neverbálnych dvojíc vonkajších determinantov** možno charakterizať publicistický štýl a komunikáty vybudované na báze tohto textového modelu. Kultúru vyjadrovania možno posúdiť na základe systému opozitne usúvzťažných kategórií: verejnosť – súkromnosť, oficiálnosť – neoficiálnosť, písomnosť – ústnosť, monologickosť – dialogickosť, prítomnosť – neprítomnosť adresáta. Relevantnosť objektívnych

¹ Odklon od platnej kodifikácie nekvalifikujeme normativisticky, ako chybu, ale posudzujeme ho v súlade so sociolingvistickou a pragmalingvistickou orientáciou, ktorá skúma dôvody a príčiny výskytu odklonov v živom úze.

štýlotvorných činitelov sa ukazuje pri reakcii expedienta na konfiguráciu komponentov komunikačnej situácie a jej prípadnú zmenu.

Doposiaľ uvedené kritériá rozširujeme o poznámky o **dodržiavaní princípov efektívnej verbálnej komunikácie**, ktoré tvoria podstatnú časť posudzovania kultúry vyjadrovania a ktoré kooperujú s predchádzajúcimi kritériami, príp. ich potvrdzujú. Hoci ide v prevažnej miere o logické, princípy znamenajú nový pohľad na zásady a postupy pri štylizovaní a formulovaní komunikátu. V písanej publicistike možno spoľahlivo overiť princípy textovej výstavby², príp. postuláty kooperačného princípu³, zdvorilostného princípu⁴ a princípu irónie⁵.

(Ne)uplatnenie vymenovaných sociopragmatických kritérií a postulátov pri tvorbe textu vytvára predpoklad, že výsledný komunikát (ne)bude zodpovedať zamýšľanému komunikačnému zámeru, že ním autor (ne)dosiahne príslušný komunikačný efekt a že komunikát (ne) bude zodpovedať nárokom kladeným na kultivovaný publicistický komunikát.

4 Kultúra vyjadrovania v bulvárnom a mienkovom online denníku

Ako textové východisko na aplikáciu parametrizovaných kritérií volíme spravodajské produkty zverejnené v internetových periodikách s celoštátnou platnosťou. Do opozície stavame mienkovom online denník SME⁶ a bulvárny online magazín topky⁷.

Z priestorových dôvodov hodnotíme kultúru vyjadrovania v štyroch reprezentatívnych spravodajských príspevkoch domovskej a regionálnej redakcie SME a topky. Elementárnym cieľom je viacúrovňovo hodnotiť synchronizáciu obsahovej a formálnej roviny publicistického textu a posudzovať spoločenskú primeranosť a tematickú adekvátnosť výrazových prostriedkov, ktoré majú akceptovať komunikačný cieľ, zohľadňovať adresáta, harmonizovať s kontextom a tak konvenovať celej komunikačnej situáции. Prihliadnuc na dvojdimenziólnu povahu mediálnej kompetencie je logicky náležité hodnotiť kultúrnosť vyjadrovania v mediálnych

² Princíp postupnosti súvisí s ne/adekvátnym použitím istého textového modelu. vychádza z odporúčania, že text by mal byť komunikovaný tak, aby si ho perciptent mohol ľahko dekódovať. Princíp prehľadnosti predpokladá dosiahnuť čo najvyšší súlad medzi obsahom a formou textu. Princíp ekonómie vyjadruje potrebu dorozumievať sa rýchlo a zrozumiteľne. Princíp expresívnosti hovorí o adekvátnosti použitia expresívnych výrazov k danej komunikačnej situácii.

³ Pod kooperačným princípom sa rozumie schopnosť/potreba prispôsobiť svoj prejav zámeru rozhovoru. Postuláty tohto princípu predstavujú pravidlá, ktoré treba dodržiavať, aby bola komunikácia efektívna, racionálna a kooperatívna (maxim kvality, kvantity, relevancie a spôsobu).

⁴ Na základe zdvorilostného princípu sa v priebehu komunikácie vyrovnáva pôsobenie komunikačného zámeru expedienta a sociálnych noriem. Zdvorilostný princíp sice dopĺňa kooperačný princíp, v uvádzaných textoch ne-naberá väčšiu dôležitosť než priamočiara informácia smerujúca ku konzumentovi spravodajského príspevku. Na svedomíto majú činitele komunikačnej situácie. Koexistenciu zdvorilostného a kooperačného princípu možno pozorovať v diskusných príspevkoch, ale predpoklad ich dodržania je často minimálny.

⁵ Princíp irónie dotvára pravidlá interpersonálnych komunikačných vzťahov. Je sekundárnym princípom, ktorý umožňuje autorovi textu vyjadriť istú mieru nezdvorilosti s použitím hoci aj zdvorilostnej formy.

⁶ Online: <http://sme.sk>.

⁷ Online: <http://topky.sk>.

produktoch a na druhej strane posudzovať metajazykovú axiologickú kompetenciu ich konzumentov. Po ozrejmení cieľa vyslovujeme predpoklad, že kultúra vyjadrovania v spravodajských príspevkoch v SME bude na kvalitatívne nižšej úrovni. V súvislosti s blokom čitateľských príspevkov pracujeme s hypotézou, že diskutéri v denníku topky nebudú disponovať axiologickou schopnosťou hodnotiť text.

Vzhľadom na nedávnu spoločensko-politicú situáciu na Slovensku posudzujeme príspevok Matovičovci chcú zrušenie imunity podporiť spamovaním poslancov. Spravodajský príspevok domovskej redakcie SME komparujeme s regionálnym príspevkom Výbuch v obchodnom centre zranil troch ľudí.

Citateľ v snahe získať ideologickej nezaťažené informácie siaha často po bulvárnych novinách. Samotné bulvárne denníky o sebe tvrdia, že sú „ľudovými produktmi“ (Mertus 2011). Hodnotenie kultúry vyjadrovania v spravodajských textoch odkrýva, či si v skutočnosti zachávajú neutrálnu pozíciu. To je dôvodom, prečo v predvolebnom období posudzujeme článok Obyčajní ľudia bombardujú mailové schránky, chcú zrušiť imunitu. Nazdávame sa, že topky majú určité rezervy v informovaní o regiónoch, čím argumentujeme výber regionálneho spravodajského textu s titulkom V obchodnom centre v L. Mikuláši vybuchla bomba, traja zranení!

Súčasťou textovej vzorky je korešpondujúci blok čitateľských príspevkov spadajúci do oblasti občianskej žurnalistiky.

4.1 Kultúra vyjadrovania v spravodajských príspevkoch domovskej redakcie SME a topky

V publicistickom štýle dochádza často k interferencii žánrov a ich hybridizácii. Spravodajské texty podliehajú zmenám a striktne nedodržiavajú štandardizovanú podobu, o čom svedčia aj príspevky Obyčajní ľudia bombardujú mailové schránky, chcú zrušiť imunitu (ďalej Obyčajní ľudia...) denníka topky príspevok Matovičovci chcú zrušenie imunity podporiť spamovaním poslancov (ďalej Matovičovci...) denníka SME. Zo žánrového hľadiska sa pohybujú na hranici správy a oznámenia. Na základe konvenčného vzorca (kto, čo, kde, kedy, ako, prečo) informujú o tom, čo sa stalo a faktografické údaje dopĺňajú o miesto a čas konania budúcej udalosti. Z komunikačného hľadiska je dôležitá zásada funkčnosti, t.j. či je expedient schopný vysielat text ako jazykovo-kompozične a obsahovo-tematicky komplexný celok. Oba príspevky sú cohézne, sukcesívne a explikatívne, čo nás privádza k čiastkovému záveru, ktorý môže spochybiť žánrové vymedzenie príspevkov, že texty vznikajú na priesčinku viacerých modelových štruktúr. Nesúlad medzi obsahovo-tematickým a jazykovo-kompozičným spracovaním sa odzrkadluje na úrovni neverbálnych textových vlastností. Nespochybniteľnou vlastnosťou je písomnosť. Hoci ide o spravodajské texty, nie je celkom jednoznačná verejnosť a oficiálnosť,

pretože v oficiálnych prejavoch vo verejnom prostredí sa kladú väčšie nároky na stavbu prejavu. K dialogickosti sa príspevky približujú z toho dôvodu, že sa ráta s potenciálnym a virtuálne prítomným diskutérom, ktorý informáciu neprijíma pasívne, ale nadväzuje s autorom kontakt prostredníctvom späťnej väzby.

Štandardizovaná podoba spravodajského žánru je narušená z hľadiska syntaktickej stavby. Neuralgickým miestom sú hypotaktické súvetia. Autori využívajú zložité syntaktické konštrukcie, obohatené parentézami (*topky*), a krátke, konštrukčne nenáročné vety obmedzujú na minimum. Nadmerný výskyt hypotaktických spojok (*kým, že, že ked*), vysvetľovacích častic (*teda, tak*), chýbajúcich čiarok sa v rovine hĺbkovej organizácie manifestuje významovo nejasnými a nelogickými formuláciami. V nadväznosti na syntaktickú stavbu titulkov možno pozorovať, že titulky denníka *topky* využívajú bezspojkové radenie viet, zatiaľ čo SME dáva prednosť jednoduchým rozvitým vetám. Titulok ako najvýraznejšia rámcová zložka sa v oboch článkoch obsahovo viaže na spravodajský text. V súvislosti s ním treba upriamit pozornosť na ošúchanosť publicizmu *bombardovať* v príspevku *Obyčajní ľudia...* (*topky*) a nejednotnosť v používaní cudzích slov *e-mail, mail, mailová, e-mailová*. Lexiku príspevkov tvoria nociónalne a s nimi späté emocionálno-expresívne a štylisticky zafarbené štylémy (publicizmy, termíny, cudzie slová) príznačné pre publicistickú štýlovú vrstvu.

Autori preferujú slovesné vyjadrovanie, ktoré je zdrojom dynamickosti v textoch, čo nás podnecuje k úvahám, že príspevky nie sú primárne vybudované na báze informačného slohového postupu. Vzhľadom na využitie morfológických štylém považujeme za príznakové striedanie gramatického prítomného času s minulým časom. Vysoká frekvencia deiktických prostriedkov, typická pre ústny jazykový prejav, je príznačná pre príspevok *Matovičovci...* (SME). Tento príspevok pracuje s výrokmi politikov, čím sa zvyšuje výskyt vlastných mien.

Je zrejmé, že príspevky neboli dôsledne prehnane „redakčným sitom“. Z pohľadu recipientov textov usudzujeme, že príspevok denníka *topky* je jednoduchší, výstižnejší, úspornejší a stručnejší ako príspevok denníka SME. Nevzdávame sa preto názoru, že príspevok *Matovičovci...* (SME) je kultivovanejší, pretože sú v ňom výrazové prostriedky použité jednoznačne, primerane a presvedčivo, čím sa zabezpečuje sviežosť, hutnosť, presvedčivosť a objektívnosť komunikátu.

Je prirodzené, že v predvolebnom období sa aj internetové spravodajstvo venuje volebnej a politickej tematike intenzívnejšie. Hodnotené texty sú rovnako funkčne zacielené na voľby a voličov. Použité výrazové prostriedky sú primárne nositeľmi informatívnej funkcie. Výrazové prostriedky v príspevku *Obyčajní ľudia...* (*topky*) plní navyše inštruktážnu (ako poslat hlas) a manipulačnú funkciu (pracuje len s výrokmi I. Matoviča), z čoho možno usúdiť, že text je zacielený na prezentáciu istých politických názorov a pozícia denníka nie je úplne neutrálna.

Oba príspevky súce podávajú presnú informáciu o udalosti, no nepodávajú ju kondenzované a vecne. V tomto okamihu sa štartuje náš inferenčný proces, v ktorom usudzujeme, že autori porušujú racionálne zásady a ktorého výsledkom sú isté konverzačné implikatúry. Ak totiž považujeme tento reťazec, v ktorom sa pomocou „(tele)technologicky zmenšenej proxemiky“ (Patráš, 2010, s. 353) striedajú komunikačné roly, za typ kontaktovej komunikácie, nesmieme obísť kooperačný princíp. Autori nepoužívajú také množstvo informácií, ktoré by sa očakávalo v príslušnej komunikačnej situácii, či porušujú postulát kvantity. Ak by sme sa pri posudzovaní kvality článkov opreli o fakt, že ich časť je adekvátnou správou autentickej udalosti a je teda zjavne uveriteľná, môžeme považovať zásadu kvality za dodržanú. Pristavením sa pri zásade spôsobu možno konštatovať, že články sú pre čitateľa dekódovateľné, niektoré pasáže sú štylisticky nejasné. Zásada vzťahu je dodržaná v denníku *topky*, pretože autor píše k veci, neodbočuje. Na základe týchto odôvodnení možno vyvodiť záver, že zásady kooperačného princípu nie sú dodržané a ich porušovanie prebieha simultánne. Vzhľadom na seriózny charakter spravodajských textov sa nevyskytujú ironické vyjadrenia.

Princíp postupnosti je narušený v príspevku SME. Kompozične sa skladá z deviatich odsekov a perexu, čo stáhuje orientáciu v logicko-príčinných vzťahoch. Vzniká tu nesúlad medzi obsahom a formou odsekov, pretože sa jeden motív zachytáva vo viacerých z nich. Uvedené značí, že princíp postupnosti ide ruka v ruke s princípom prehľadnosti. Za redundantný v tomto kontexte považujeme exkurz (*o funkciách e-mailovej schránky v parlamentnom informačnom systéme*) nefunkčne rozvádzajúci vedľajší motív. Publicistický štýl vyjadruje potrebu dorozumievať sa rýchlo a zrozumiteľne. Z hľadiska úspory času a úsilia recipienta pri čítaní príspevku splňa požiadavku ekonomickejho vyjadrovania príspevok denníka *topky*. Napriek tomu, že je článok adresnejší, ale aj štylisticky nediferencovaný, je preň typický verbalizmus a chýba mu objektivizácia výrazu. Za redundantnú považujeme opisnosť v SME. V textoch sa nevyskytujú expresívne výrazy, čo je adekvátnie vzhľadom na podávanú informáciu o spoločensko-politickej dianí na Slovensku.

Osobitne zaujímavé sú séria čitateľských príspevkov, ktoré sa riadia vlastnými nekonvenčnými pravidlami a presadzuje sa v nich familiárnosť výrazu. Diskutéri v SME sú v prejave distingvovaní. Vyjadrujú sa k diskutovanému obsahu, čo je vzhľadom na „cirkus“ v predvolebnom období pochopiteľné. S tým pravdepodobne súvisí absencia metajazykového evalvačného postoja diskutérów. Paradoxom je, že niektoré diskusné príspevky sú gramaticky nekorektné a viaceré z nich boli zmazané po porušení Kódexu diskutujúceho. Posledné dve skutočnosti podnecujú zamyslieť sa nad osobnostným profilom čitateľov SME.⁸ Je zrejmé, že v diskusných

⁸ V roku 2006 vypracovala redakcia SME osobnostný profil svojich čitateľov. Tí podľa denníka predstavujú vzdelanostnú a ekonomickú elitu obyvateľov Slovenska. Charakterizujú ich nasledujúce vlastnosti: jedineční, mladí, bohatí, vzdelení a kozmopolitní.

príspevkoch komunikujú osoby, ktoré sa spravidla osobne nepoznajú. V diskusii k príspevku *Obyčajní ľudia... (topky)* sa neoficiálnosť podporuje používaním prvej osoby singuláru a oslovovaním spoludiskutérov a politikov dysfemizmami (*hnoj, skrachovanec, trtko*). Vyjadrovanie diskutérov je presýtené emociálno-expresívou lexikou, ktorou reagujú na „zákerné a manipulačné argumentácie“, „parlamentného šaška“ „Metloviča“. Paradoxom je, že práve títo diskutujúci disponujú metajazykovou axiologickou kompetenciu. Hodnotia vyjadrovanie ostatných diskutérov (*Najprv sa nauč gramatiku a potom sa ozvi.*) a dokonca sa neboja „zaútočiť“ na novinára – pravdepodobne zástancu istej politickej strany – jeho vlastnými slovami („*Obyčajní ľudia*“ by mali začať bombardovať seba...!!!) Napriek tomuto pozitívu nemožno hodnotiť túto sériu diskusných príspevkov za kultivovanejšiu v porovnaní so SME.

4.2 Kultúra vyjadrovania v spravodajských príspevkoch regionálnej redakcie SME a topky

Netreba pripomínať, že okrem úvodu, jadra a záveru sa spravodajský príspevok prezentuje ďalšou nevyhnutou súčasťou, a to titulkom⁹. Už na prvý pohľad je zrejmé, že titulok príspevku *V obchodnom centre v L. Mikuláši vybuchla bomba, traja mŕtvi* (ďalej *V obchodnom centre...*) denníka *topky* porušuje zásadu kvality a možno ho zaradiť medzi tzv. manipulačné zavádzajúce titulky (Pálenický 2007, s. 17). Je paradoxom, že práve takýto „senzáciechitív“ titulok s negatívnymi konotáciami príťahuje čitateľov, čoho dôkazom môže byť väčší počet diskutérov ako k príspevku *Výbuch v obchodnom centre zranil troch ľudí* (ďalej *Výbuch...*) denníka SME. Titulok príspevku sice vzbudzuje pozornosť lexicálnej štýlom *výbuch*, v konečnom dôsledku však pôsobí neutrálnejšie a neskresluje skutočnosť tak, ako titulok *V obchodnom centre... (topky)*. Tu sa vynára prvý dôkaz o tom, že bulvárne médiá pokračujú v osvojenom žargóne a mcluhanovsky povedané „majú moc vnútiť nášmu vnímaniu svoje vlastné premisy“ (McLuhan 2000, s. 159).

Prekvapujúci je fakt, že perex a aj zvyšné rámcové časti príspevkov sú zhodné. Príčinu možno vysvetliť tak, že periodiká preberajú informácie z rovnakého zdroja, preto je opodstatnené uvažovať o jednom pôvodcovi textov. Diskusnú povahu môže mať aj otázka, či v tomto prípade nedochádza k porušeniu etického kódexu zo strany denníka *topky*, ktorá uverejňuje príspevok neskôr. Uvedené súvislosti nás podnecujú paralelne sa sústrediť na kompozičné rozdiely a titulky príspevkov.

Posudzované príspevky majú z morfológického hľadiska menný charakter, to znamená, že sú nasýtené faktami a pojmi. Z informačnej nasýtenosti vyplýva, že expedient nekladie

dôraz konektory, čím spĺňa jednu z požiadaviek modelovej štruktúry publicistickej textov. Faktografickosť vplýva na syntaktickú stavbu príspevkov. Využívajú sa krátke, dynamické a konštrukčne nenáročné vety, ktoré nechávajú vyniknúť fakty (*Po výbuchu nenastal požiar*). Nepevnú syntaktickú zviazanosť, typickú pre publicisticke texty, si možno všimnúť v titulku príspevku *V obchodnom centre... (topky)*, v ktorom sú vety priradené bezspojkovo (*V obchodnom centre v L. Mikuláši vybuchla bomba, traja zranení!*). Pre príspevky je príznačné využívanie standardizovaných lexikálnych prostriedkov. V súvislosti s faktografickosťou sa odhaluje porušenie zásady spôsobu. Zvyšuje sa frekvencia neprávne uvádzaných terminologických pomenovaní (*plynová bomba, propán-bután*), ktoré sa stávajú vďačným objektom diskusných príspevkov. Spravodajský príspevok *Výbuch...* (SME) porušuje zásadu kvantity tým, že pomenúva dvakrát príčinu vzniku udalosti.

Najvýraznejšie rozdiely možno pozorovať v kompozičnom stvárnení textov. Funkčné členenie na odseky pridáva príspevku *V obchodnom centre... (topky)* na prehľadnosť. Čitateľ sa v príspevku lepšie orientuje aj vďaka dvom typom a hrúbkam písma, čo odkazuje na skutočnosť, že tabloid stavia na vizuálnej percepции.

Príspevky sú žánrovo jednoznačne vyhnanené. Ide o správy, ktoré podávajú stručnú informáciu o udalosti v liptovskom regióne. Sú vybudované na prieseníku publicistickej modelovej štruktúry a informačného slohového postupu. Enumerácia údajov sa na povrchovej štruktúre prejavuje faktografickou a objektívnosťou. K týmto vlastnostiam sa pridáva koncínosť, stručnosť a pojmovosť. Zohľadňujúc všeobecné vlastnosti kultivovaného prejavu, príspevkom možno vyčítať nepresnosť v uvádzaní faktografických údajov, nejednoznačnosť použitých termínov, nevhodnosť a neprimeranosť uvádzajúcich titulkov.

Sumarizujúc konštatujeme, že oba príspevky sú vybudované v súlade s textovými modelovými štruktúrami a dôsledne využívajú prvky jazykovej normy. Expedienti majú vo svojom povedomí správne ukotvené jazykové znalosti a aktuálny text tvoria na základe textových modelov zohľadňujúc komunikačnú situáciu, čo v konečnom dôsledku vypovedá aj o úrovni ich komunikačnej a mediálnej kompetencie. Spravodajský príspevok *Výbuch...* (SME) splňa dôsledne požiadavky kladené na písomné, verejné a oficiálne prejavy. V súvislosti s titulkom príspevku *V obchodnom centre... (topky)* je uplatnenie týchto požiadaviek rozkolísané. Vzhľadom na „prítomnosť“ diskutérov sa oba príspevky približujú k dialogizovaným komunikátom.

Spravodajské príspevky sú zaujímavé z hľadiska vyjadrených postojov a komentárov čitateľov k článkom a diskutovaným obsahom.. Medzi blokmi diskusných príspevkov badať isté rozdiely. V príspevkoch sa spochybňuje adekvátnosť používaných termínov a pravdivosť faktografických údajov. V dôsledku toho, že ide o dialogizované jazykové prejavy, presadzuje sa výrazne osobnosť diskutéra a vplyv subjektívnych štýlotvorných činiteľov. Nad diskutovaným obsah sa dostáva hodnotenie. Prejavuje sa to najmä v diskusnom bloku k spravodajskému

⁹ J. Pálenický (2007) rozdeľuje manipulačné titulky do siedmich kategórií: klamlivé, zavádzajúce, zastierajúce, provokujúco-vtieravé, ironizujúce, bulvárne, urážajúce.

príspevku *V obchodnom centre... (topky)*. Diskutéri využívajú emocionálno-expresívnu lexičku – dysfemizmy (*hyeny, sviniaři*) a vulgarizmy (*kôkôt*) – ktorú smerujú na adresu autora príspevku. Alarmujúci je najmä fakt, že na gramatické chyby poukazujú tí, ktorí sa ich sami dopúšťajú. Diskutéri k príspevku *Výbuch... (SME)* sú vo svojom prejave rezervovanejší. Svoje presvedčenie o nesprávnosti lokálneho údaja vyjadrujú harmonicky a pri ozrejmovaní termínu *propán-bután a plynová bomba* sa obracajú aj na Krátke slovník slovenského jazyka. V tejto chvíli sa dá sotva zapochybovať o tom, že rozdiel v charaktere diskusných príspevkov je vyvolaný titulkami. Sklon k dramatizácii v titulku *V obchodnom centre... (topky)* sa automaticky prenáša do atmosféry diskusných príspevkov. Nemožno sa preto čudovať, že sa „tieto skvostné skvostné články skvostných autorov“ dramaticky hodnotia ako „šírenie poplašnej správy“, ktoré „šokuje slabšie povahy“. Vzhľadom na (ne)závažnosť vzniknutej udalosti, o ktorej príspevky informujú, pokladáme za spoločensky neprimerané, a to najmä s ohľadom na čitateľov liptovského regiónu, formulovať titulky zavádzajúcim spôsobom a navádzať k pravde, ktorá vlastne pravdou nie je.

Na pozadí doposiaľ uvedených špecifík usudzujeme, že titulok ovplyvňuje výsledné pôsobenie oboch spravodajských príspevkov, to znamená, že na informatívnu funkciu príspevkov sa navrstvuje aj persuazívna a manipulatívna funkcia. Zámerom autora je vyzdvihnuť titulok na úkor obsahu príspevku, čím sa vzhľadom na diskutéra dostavuje nesúhlasný komunikačný efekt. Napriek tomu možno spravodajské príspevky označiť za komunikačne efektívne, pretože diskutéri porozumeli obsahu a odhalili komunikačný zámer autorov príspevkov.

5 Záverečný hodnotiaci posudok

Konfrontácia spravodajských príspevkov umožňuje zhodnotiť úroveň kultúry vyjadrovania denníkov osobitne. Charakter novinárskych produktov denníka *SME* sa mení v závislosti od redakcie a spravodajskej tematiky. Príspevok *Matovičovci... (SME)* sice vyhovuje kritériám spoločenskej vhodnosti vyjadrovania, ale hlbšia analýza jeho štylistiky odhaluje možné úskalia v rovine obsahovo-tematickej a jazykovo-kompozičnej štrukturácie. Na kvalitatívne vyššej úrovni je v naznačenej súvislosti regionálny spravodajský príspevok denníka *SME*, ktorý zodpovedá kritériám kladeným na kultúrny prejav.

Na druhej strane je nesporným faktom, že bloky diskusných príspevkov vykazujú vyššiu úroveň spoločenského, jazykového správania v porovnaní s diskutérmi denníka *topky*. Tu sa náuka podotknúť, že diskutéri denníka *topky* boli schopní axiologicky vnímať príspevky. Nepotvrzuje sa teda hypotéza, že diskutéri denníka *topky* nebudú disponovať metajazykovou axiologickou kompetenciou. Na druhej strane sa ukazuje, že predpoklad o kvalitatívne nižšej úrovni jazykových prejavov denníka *SME*, bol správny. Je evidentné, že v článku *Výbuch...*

(*topky*) sa preferuje zážitkovosť na úkor samotného obsahu, čím sa nenapĺňa požiadavka spoločenskej vhodnosti vyjadrovania. Neuralgickým miestom je zavádzajúci titulok. Na základe príspevku *Obyčajní ľudia... (topky)* sa dá uvažovať nad tým, či si denník *topky* zachováva pred voľbami neutrálnu pozíciu. Manipulácie, zavádzanie, zastieranie a karikatúra skutočnosti sú napokon typické prejavy, ktoré robia z bulvárnych novín „majstrov realistického detailu“ (McLuhan 2000, s. 252).

V zásade nie je jednoduché urobiť objektívny hodnotiaci posudok a jednoznačne určiť najkultivovanejší spravodajský príspevok. Odvolávajúc sa na výsledky aktuálnych zistení, najvyššiu úroveň kultúry vyjadrovania pripisujeme spravodajským príspevkom denníku *SME*. Prostredníctvom spoločensky a situačne primeraného výberu výrazových prostriedkov sa autori textu najlepšie približujú k prestížnemu pracovníkovi masmédií, pragmatikovi, ktorý v závislosti od príslušnej komunikačnej situácie dokáže prepínať kód (Bosák 2003, s. 126). Najmä z ľudského hľadiska je dôležité, že akceptujú citlivú požiadavku pravdivosti a hodnovernosti vysielanej informácie. Práve tu sa ukazuje, že kultúra vyjadrovania nie je len vecou jazykového stvárnenia komunikátu. Domnievame sa, že redaktori denníka *SME* disponujú komunikačnou kompetenciou, ktorá im nedovoľuje zneužívať jazyk – nástroj vlastnej sebarealizácie – a nepriestupovať nezodpovedne ku kreovaniu mediálnych produktov. V dobe „výmeny ucha za oko“ (Patráš 2004, s. 63) sa táto výhoda môže stať garanciou stabilného počtu čitateľov.

Literatúra

- BOSÁK, J. (2003). Môžu médiá zahatať rozvoj slovenčiny? In *Médiá na prahu tretieho tisícročia*, s. 121–127. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda.
- DOLNÍK, J. (2007). *Spisovná slovenčina a jej používateelia*. Bratislava: Stimul.
- FINDRA, J. (1998). *Jazyk, reč, človek*. Bratislava: Q11.
- FINDRA, J. (2009). *Jazyk v textoch a kontextoch*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- HIRSCHOVÁ, M. (2006). *Pragmatika v češtine*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- MEIBAUER, J. (2008). *Pragmatik*. Tübingen: Stauffenburg.
- MERTUS, P. (2011). *Na konkurenta sme pripravení*. Online: <http://medialne.etrend.sk/televizia-clanky/peter-mertus-na-konkurenta-sme-pripraveni.html>. Cit. 24. novembra 2011.
- MCLUHAN, M. (2000). *Človek, média a elektronická kultura*. Brno: Joza.
- PÁLENICKÝ, J. (2007). Manipulácia pomocou titulkov: nadpis tam, obsah onam. *Slovenské počítadlá 4*: s. 13–26.
- PATRÁŠ, V. (2010). „Iné čítanie“ elektronicky determinovaných textov. In *Odborová didaktika v príprave a v ďalšom vzdelávaní učiteľa materinského jazyka a literatúry*, s. 347–361. Ružomberok: Katolícka univerzita.

- PATRÁŠ, V. (2004). Kulturologické aspekty jazykovej komunikácie v elektronickom prostredí. In *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*, s. 56–65. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- RAŠOVÁ, D. (2011). Reflexia komunikačno-pragmatického prístupu vo výskume masmediálnej komunikácie. In *Acta Facultatis Humanisticae Universitatis Matthiae Belii Neosoliensis*, s. 152–160. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- ONDREJOVIČ, S. (2008). *Jazyk, veda o jazyku, societa*. Bratislava: VEDA.
- TUŠER, A. (2003). Titulok – kontaktová zložka prejavu. *Otázky žurnalistiky* 46: s. 51–57.

Klíčová slova | Key words

pragmalingvistika, sociolinguistica, kultura vyjadřování, publicistika, komunikace

pragmalinguistics, sociolinguistics, verbalization culture, publicity, communication

Mgr. Dominika Rašová

Katedra slovenského jazyka a literatúry

Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela

Banská Bystrica

Dominika.Rasova@umb.sk

Jakou příležitost, komu a jak nabízí přímý prodej?

What kind of experience does direct marketing offer,
how and to whom?

Kateřina Danielová

Abstract | Abstrakt

The paper deals with the language of direct marketing, explaining how and to what extent its main communication goal affects the language used; paying attention to lexicon and morpho syntax. The logic of marketing communication is scrutinized for the ability of languages to constitute the world.

Článek se zabývá jazykem marketingové komunikace, zejména lexikonem (částečnými překlady, překladem termínů) a morfosyntaxí (rekcí, slovosledem). Logika marketingové komunikace je hodnocena z hlediska schopnosti konstruovat svět.

Úvod

V článku se zabýváme jazykem užívaným při přímém prodeji. Vycházíme z předpokladu, že jazyk je systematizovaný nástroj komunikace a aplikujeme toto pojetí na jazyk obchodu. Porovnání vychází z předpokladu, že v oblasti přímého prodeje plní jazyk specifické úkoly, neboť poměr důležitosti jednotlivých funkcí jazyka, jak je popsal už Roman Jakobson (viz např. 1995, s. 78–82), se liší v závislosti na hlavním cíli komunikace, v našem případě považujeme za hlavní cíl komunikace podíl jazyka na bilaterální relaci mezi kupujícím, držitelem produktu a prodávajícím, který inkasuje peníze a vytváří zisk. Z jazykových funkcí tedy vystupuje do popředí funkce persvazivní (přesvědčování v obchodním styku zahrnuje kromě apelu ve smyslu výzvy k činnosti i apel předpokládající změnu postojů adresáta ve prospěch jeho samého a/nebo třetí osoby).

Informace sdělované obchodním partnerům můžeme považovat za produkt procesu konstrukce světa jazykem. Ludwig Wittgenstein ve svých *Filozofických zkoumáních* (Wittgenstein 1993, s. 7) mluví o významu slova, který spočívá v jeho užití, užíváme-li slova s určitým záměrem, definujeme jej ve své komunikaci v souladu se svými záměry. Například následující pasáž je konstruována jako správné rozhodnutí, protože cílem komunikace je

utvrdit rozhodnuté jedince v jejich přesvědčení, případně získat další spolupracovníky: *Takže pokud jste si už objednali Váš „Rozhodovací balíček“, tak GRATULUJEME k prvnímu kroku, pokud však ne, tak na co ještě čekáte?* (text B).

V analýze se zaměřujeme na ty jazykové a psychologické faktory komunikace, které se podílejí na vzniku interakčních podmínek vhodných pro uskutečnění obchodu. Jazyk považujeme za tvůrčí nástroj, jímž je možné konstruovat svět podle potřeb komunikační situace. Ve sledovaném materiále se ale vedle pozitivních vlivů jazyka na sdělovanou skutečnost objevují i vlivy negativní, za určitých podmínek je možné, aby jazykové prostředky užité v dané komunikační situaci ztěžovaly interakci a omezovaly naději na úspěch obchodního jednání.

Materiál

Analýze byly podrobeny psané texty pocházející ze dvou nezávislých zdrojů.¹ Texty byly orientovány převážně na náborovou činnost, získávání nových spolupracovníků do sítě obchodních zástupců. Oba poptávající subjekty provozují webové stránky, na nichž lze v případě textu A získat základní informace o firmě a systému práce. Relevance a objektivita informací z jednotlivých analyzovaných zdrojů se ale značně liší, v případě textu B není na informačních stránkách uveden předmět obchodování ani specifikována třída téhoto předmětu.

Způsob prezentace obou firem se zásadně liší, v prvním případě je nabízena spolupráce s dealerskou firmou specializující se na dětské hračky a hry převážně distribuované do vzdělávacích zařízení. Pro zájemce o spolupráci je zorganizována osobní hromadná informační schůzka, z níž pocházejí i analyzované materiály. Ve druhém případě se jedná o společnost, která nabízí možnost spolupráce po internetu a informace poskytuje bez přímého kontaktu, prostřednictvím internetu a audiovizuálních médií.

Kromě přímého kontaktu chybí v komunikaci i symetrická interakce partnerů, uchazeč o spolupráci je informován pouze v souladu s momentálními potřebami a preferencemi organizace, která nabízí spolupráci. Tendence k dávkování informací souvisí s metodikou konstrukce světa jazykem. E-mailový kontakt je nepravidelný, s výjimkou prvního impulzu tazatele zůstává jednostranný, intervaly mezi podněty se postupně prodlužují, první tři e-maily byly doručeny s odstupem dvou až tří dnů, další e-mailsy byly doručeny s odstupem jednoho až dvou týdnů a poslední dva e-mailsy od sebe dělí měsíc. Délka kontaktu je předem stanovena maximálním počtem podnětů v daném kroku. Krokom rozumíme sérii komunikačních impulzů, jejichž úkolem je motivovat adresáta k činu, který zapadá do plánu získávání spolupracovníků. Podněty jsou silně automatizované a v průběhu kontaktu jsou o tom adresátovi

¹ Online: <http://chytrehacky.cz/> (text A); <http://www.cinnostdoma.cz/skvelaprace/> (text B).

k dispozici přímé i nepřímé důkazy. K nepřímým důkazům se řadí čas navazování kontaktu, převážně v nočních hodinách, nepřítomnost koheze a koherence mezi replikami obou účastníků. Obsah zpráv uchazečů o spolupráci není robotickým systémem analyzován, tudíž otázky a dopovědi netvoří v tomto modu komunikace replikové dvojice.

Přímý indikátor automatizované komunikace byl zaznamenán v závěrečné fázi kontaktu, kdy je explicitně uvedeno, že se jednalo o automatizovanou komunikaci: *Toto je poslední e-mail z našeho automatického data systému...* (text B).

Zvláštní pozornost bude věnována typologii jazykových ukazatelů defektní komunikace. Převážně se jedná o vlivy germánského jazykového typu. Podle lexikálních ukazatelů se jedná převážně o vliv angličtiny, např. *data systém, web stránka, mailový list, skvělé časování, jste seriozní nebo jen zvědaví...*

Analýze byla podrobena kompletní série celkem osmi e-mailů z komunikačního řetězce trvajícího tři měsíce. Jednotná formální stránka komunikátů je vynucena jednak oficiální komunikační situací typickou pro obchodní komunikaci, jednak tím, že příjemce zprávy má právo vyhodnotit její relevanci pro svou osobu, případně požadovat vyřazení své adresy z databáze, aby se zbavil nevyžádané pošty.

Na druhou stranu se texty A a B výrazně liší mírou vytváření obchodní serióznosti: v textu A se pracovníci firmy prezentují pod hlavičkou firmy a používají identifikující e-mailové adresy skládající se, v souladu s obecným územem institucionální elektronické komunikace, z příjmení zaměstnance a názvu společnosti. V textu B reprezentují firmu zaměstnanci užívající pro obchodní komunikaci adresy běžných uživatelů internetu, bez ohledu na význam institucionálních rysů pro prestiž firmy.

Samostatnou kapitolu obsahové analýzy tvoří výroky gnómického významu, kterými se odesílající strana snaží působit na příjemce. V průběhu komunikace ale od téhoto výroků upouští. Informace v předmětu e-mailu se opakují a získávají obecnější charakter, jejich adresně apelová funkce se vytrácí.² Kromě gnómických výroků je užit i přímý apel založený na konceptuálních metaforách. Při prvním kontaktu je užit argument se *splněným snem*, který je považován za všeobecně společensky rozšířený. Iniciativa je postupně stále výrazněji přesouvána na adresáta (příklady 2 a 3). Podmíněná gnómická věta funguje jako skrytý apel. Opakován obecný předmět má za úkol udržovat kontinuitu komunikace, aby se zvýšila pravděpodobnost, že se adresát stane spolupracovníkem firmy. Poslední přímá výzva zakládá svou účinnost na konceptuální orientační metafoře.

Text z druhého zdroje slouží jako podklad pro mluvěnou prezentaci podmínek spolupráce a náplně práce. Text A má tedy stejný základní účel jako text B. Oba texty sdílejí i některé

² *Úspěch vždy začíná prvním krokem / Získejte informace jak vydělávat! / Váhání k úspěchu nevede! / Čas jsou peníze, pokud ho umíte využít! / Aktuální informace projektu Podnikání z domu! / Změňte svou budoucnost, udělejte krok vpřed!*

prostředky persvazivního působení na adresáta, například odkazy na obecně sdílená přání a odkazy na tradici v podobě explicitně uvedené doby působení společnosti na trhu. Text B navíc obsahuje další odkazy na obecně uznávané hodnoty, jako například na odbornost či na kvalitu produktů.

Charakteristika prostředí komunikace a principy formující podobu jazyka

Přímý marketing je vybudován na principu multilevel marketingu (MLM), oficiální název popisuje ideální stav v prodejní společnosti: prodejní síť, která má mnoho vrstev (stupňů hierarchie), spolupracovníci na nižších stupních přitom zvyšují zisk manažerů na stupních vyšších. V mnoha rovinách se zde uplatňuje konceptuální metafora více je lépe (Lakoff a Johnson 2002, s. 45): Čím více spolupracovníků má manažer v nižších vrstvách, tím větší je jeho podíl na zisku, samozřejmě výše obratu má vliv na zisk všech členů týmu.

Z hlediska jazyka je pozoruhodné, že podřízenost jednotlivých vrstev pyramidy není jednoznačně označena. Jazykem se naopak konstruuje nezávislost spolupracujících subjektů a jejich svoboda, což je plně v souladu s persvazivními záměry komunikanta. Jazyk konstruující realitu se zde opírá o poznatky psychologie a využívá sebeúcty a sebenaplnění na dvou nejvyšších příčkách v Maslowově hierarchii potřeb (viz například De Vito 2008, s. 430). Klíčovou roli hraje i příbuzná potřeba uznání, proto jsou oslovení při každé příležitosti chváleni. Tímto způsobem je posilován vztah mezi komunikanty, zároveň ale vzniká prostor pro větší kontrast mezi pochvalami a pragmaticky řečnickými otázkami s persvazivní funkcí.

Pragmaticky řečnická otázka se vyznačuje tím, že má v kontextu komunikace (právě s ohledem na záměr mluvčího) pouze řečnickou platnost a svými účinky posiluje konstrukci světa, která odpovídá pohledu mluvčího. Řečnická povaha otázky je tedy konstruována mluvčím, jako ostatně vždy, ale kromě zúžení kontaktu komunikantů má za úkol i významné posílení pozice mluvčího a pohybuje se často na hraně zesměšnění partnera. Prezentuje-li překážku nebo problém, umenšuje zároveň jejich relevanci.

Svět, který je jazykem konstruován

Je třeba předeslat, že svět je konstruován každou komunikační interakcí, nejde tedy o specifickou schopnost jazyka marketingu. Svět konstruovaný jazykem marketingu je však specifický tím, že vzniká na základě asymetrické, často jednostranné komunikace. Konstrukce světa se vždy pohybuje přísně v mezích prizmatu mluvčího, které je zároveň prezentováno jako jediný správný pohled na svět.

Svět konstruovaný jazykem přímého marketingu poskytuje především příležitosti, a to velmi mnoha lidem nezávisle na vnějších faktorech, na vzdělání, věku, zaměstnání³. Vzniká tlak na adresáta, který získává dojem, že se může rozhodnout pro vlastní skvělou budoucnost a není limitován vnějšími faktory. V požadavcích zaměstnavatele jsou často uváděny pouze motivačně volní vlastnosti, jejichž nedostatek lze cvikem odstranit. Vůle po změně je základní podmínkou spolupráce, její nedostatek je jednoznačně označován za velmi nežádoucí.

Naše web stránka je zkonstruována tak, aby nám pomáhala budovat nás obchod ve spolupráci s lidmi, kteří „chtějí víc“, a také tak, aby „vyřadila“ ty, kteří říkají, že to myslí vážně, ale prostě nemají vlastnosti, které jsou potřeba k realizaci. Samozřejmě, že existují lidé, kteří nám neuštále píší emailové (sic!) otázky na tohle a támhle to [...] (text B).

Nabídka opět vychází z pyramidy potřeb, apeluje na všeobecně uznávané společenské hodnoty, které prezentuje jako práva adresáta a současně jeho nenaplněná přání. Splněním přání adresáta získáváte v komunikačním partnerovi zavázaného spojence, závazek ke splnění přání nebo k pomoci na cestě k úspěchu patří mezi manipulativní techniky (Edmüller a Wilhelm 2011, s. 37). Nejčastější sliby se týkají kombinace více času na rodinu, více peněz, více volnosti, pocitu svobody a vlastní organizace času.

Cíle komunikace v přímém marketingu

Hlavním cílem marketingu je pochopitelně zisk, co se však stane, když je jazyk jeho hlavním výrobním prostředkem? Jazyk se stává prostředkem persvazivní komunikace, informativní funkce sdělení ustupuje do pozadí. V komunikaci vzniká asymetrie, komunikační partner, který disponuje informacemi, zároveň výlučně rozhoduje o jejich distribuci. Míra informovanosti stoupá pouze pozvolna, klíčové informace se navíc stávají exkluzivní součástí know-how, jejich veřejné šíření je tedy omezeno.

Průběh komunikace a její asymetrie

Míra informovanosti zákazníků je plně v rukou prodejce, navíc je však v silách prodejců i ovlivňování míry informovanosti spolupracovníků a potenciálních kolegů. Opakování se stává rozhodujícím faktorem, který nahrazuje informovanost kolegů i zákazníků.

Samostatnou oblastí fungování jazyka v přímém marketingu je budování důvěry a důvěryhodnosti prodejní struktury. Nejčastější strategie zahrnují odvolávání se na tradici, často se o ní mluví jako o délce působení na trhu, a na autoritu odborníka, pokud ale jde o samotnou odbornost prodejců, je z analyzovaných komunikátů zřejmé, že nedostatek odborné průpravy

³ Viz webové stránky ke zdroji B.

je konstitutivní součástí komunikační situace. Odborné termíny z oblasti působení dané firmy jsou užívány nestandardně.

Analýza jazykových specifík marketingové komunikace

Z hlediska komunikační interakce je zajímavé sledovat modely korelací komunikačních funkcí v jednotlivých textech. Texty se samozřejmě po strukturní stránce liší, protože jejich distribuce v čase je v obou případech různá, přesto jsou však mezi texty z jednoho zdroje i mezi texty navzájem patrné shodné rysy vycházející především ze základní funkce obou textů.

V textu elektronického zdroje se vyskytují následující obsahově pragmatické jednotky (OPJ): pozdrav, rozloučení, podpis, možnost ukončení kontaktu. Uvedené OPJ mají v textech své stálé konstrukční místo, kromě nich se v každém analyzovaném vzorku vyskytují výzvy k činnosti, jejichž obsah směruje ke konstantnímu cíli, a mají proto výrazně přesvědčovací funkci. Přesvědčování se odehrává prostřednictvím střídání několika technik, pochval či poďkování, jimiž mluvčí posiluje sebehodnocení adresáta. V protikladu k této dvěma OPJ stojí podmíněné pochvaly, prezentace alternativ a upozorňování na důsledky nečinnosti. Na adresáta mají rovněž působit zmínky o prvním vstřícném kroku a závazky mluvčích týkající se budoucí činnosti. Z hlediska psychologie komunikace se uplatňuje princip reciprocity.

V průběhu série kontaktů jsou jediným požadavkem na zaměstnance jeho motivačně volní vlastnosti. Pomocí metod konstrukce světa je navíc konstantně zvyšována dosažitelnost těchto modelů jednání a chování pro adresáta.

Souborem textů se prolínají metody konstrukce světa jazykem, mluvčí hodnotí nutnou a vhodnou míru informovanosti adresáta, a to systematicky vždy jako dostatečnou, vytváří si tak prostor, aby označil další dotazy adresáta za nežádoucí opatrnictví. Rozsah pojmu *vše*, *co potřebujete vědět*, určuje vždy institucionální partner dialogu. Mluvčí prezentují adresátovi společný cíl, v jehož zájmu je nutné a žádoucí vykonat jednotlivé kroky. Průběžné téma všech e-mailů v sérii, objednání rozhodovacího balíčku, je prezentováno jednak prostřednictvím přímých výzev, jednak podmíněnými pochvalami. Díky konstrukci světa se objednání balíčku stává logickým důsledkem předchozího zájmu o nabízenou přiležitost, prostor pro změnu názoru se zmenšuje.

Samostatnou kapitolu tvoří gnómicke upoutání pozornosti a zvýšení subjektivní důležitosti zprávy, definovaný předmět zprávy totiž predikuje konkrétní definovatelný obsah. V samotném textu slouží gnómicke výroky jako všeobecně platné argumenty na podkladu tradice, zkušenosti a autority. Jsou tedy speciálním příkladem odkazu na tradice, který nejčastěji označuje délku působení dané firmy na trhu. Tradice může být použita jako skrytý pozitivní

argument i jako argument otevřený a negativní, rozdílnými cestami a svazky konotací doprovádí příjemce k témuž závěru.

Text B používá jako argumenty vzniklé konstrukcí světa zejména důraz na tradici, konstruovaný popis činnosti a rámcový popis produktu z hlediska koncového uživatele, umenšování významu ekonomické stránky věcí. Východiskem k udílení rad jsou generalizované postoje, které jsou v konstruovaném světě prezentované jako oprávněné a z nichž vyplývají důsledky pro činnost a působení jednotlivých spolupracovníků. Hloubková generalizace umožňuje střídat výzvy ve 2. os. pl. s nepřímými inkluzivními výzvami v 1. os. pl. Pragmatické zatížení obou forem je ovšem značné, v komunikačním kontextu posiluje asymetrické postavení komunikantů.

Oba analyzované texty jsou vystavěny na předpokladu aktivního mluvčího, že perspektivní technika bude úspěšná, oprávněnost tohoto přesvědčení je vyšší v případě, že se komunikační partneři dostaví na hromadnou informační schůzku. Mluvčí tento svůj předpoklad otevřeně vyjadřuje pomocí generalizovaných přesvědčení a závěrů vystavěných na principu konzistence.

Jazyk obchodu a jazyk jako systém komplexních znaků

Jazyk marketingu je ovlivněn převážně ze dvou zdrojů, z nichž každý je typický pro jeden analyzovaný text v souvislosti s jeho pravděpodobnou genezou a skopusem. E-mailová prezentace je do značné míry pod typologickým vlivem angličtiny, což se projevuje zejména v lexikologii a v syntaxi. Stranou ale nezůstává ani morfologie, kde se v hojně míře projevují rysy deflektivizace jazyka: byla zaznamenána aglutinační deklinace u číslovek nebo nedůsledné dodržování kongruence tykání a vykání, což připisujeme zmíněnému vlivu angličtiny. Z lexikálního plánu byly zaznamenány četné interference vzniklé v důsledku překladatelské metody zaměřené na překlad podle formy, tato metoda dává prostor pro vznik polokalků a kalků, např. *mailto* \leftarrow *mailing list*, *máte skvělé časování* \leftarrow *timing*, atp.

V kontaktní prezentaci vznikl, díky specializovanému zaměření na konkrétní typ produktů, prostor pro více odborných nedostatků projevujících se v lexikálním plánu. Neadekvátní užívání terminologie snižuje celkovou úspěšnost prezentace, např.: *samoobsluha dítěte*, *hluchoněmost*.

Oba typy textu obsahovaly srovnatelné procento chyb v syntaktickém plánu, jednalo se o chyby téhož typu, jejichž původ nelze označit za vázaný na analyzovaný typ textu. Spíše lze uvažovat o tom, že se těmito obecně rozšířenými chybami projevuje indiferentní postoj uživatelů k jazyku (Lotko 2009, s. 158), stejně by bylo možné interpretovat i fakt, že text z kontaktní prezentace se vyznačoval vysokým počtem typografických chyb. Situace je pozoruhodná hlavně vzhledem k tomu, že text prezentuje komerční subjekt, který by podle všech předpokladů měl usilovat o pozitivní形象.

Závěr

Přesvědčovací techniky užívané ve sledovaných textech přímého marketingu ztrácejí svou účinnost působením jazykových faktorů z oblasti pragmatiky komunikace. Zvlášť silně je použitymi jazykovými prostředky narušena důvěra v aktivního komunikanta, v jeho odbornost a autenticitu. K vyrovnaní obou zmíněných problematických faktorů slouží využití poznatků z psychologie komunikace, apel na adresátovy hodnoty a předpokládaná přání.

Kladný vliv na úspěšnost komunikace z pohledu aktivního komunikanta má i konstrukce světa jeho jazykem, která mluvčímu, náboráři, mimo jiné umožňuje vytvářet příležitostné logické můstky mezi nesouvisejícími výroky a logicky výhodně interpretovat jednání komunikačního partnera v souladu s vlastním hmotným prospěchem. Logická struktura komunikátu se podřizuje primárnímu komunikačnímu cíli, marketingovému úspěchu. Kvalita informací je nahrazována kvantitou a opakováním sdělovaného ve formách typických pro manipulativní komunikaci. K nejčastějším technikám patří apel na tradici, na množství lidí s týmž postojem, na odbornost, v případě, že obor činnosti je definován. Pokud obor činnosti definován není, probíhá argumentace právě zdůrazňováním množství a opakovaným apelem na generalizované hodnoty a přání.

Literatura

- EDMÜLLER, ANDREAS a THOMAS WILHELM (2011). *Velká kniha manipulativních technik*. Praha: Grada.
- JAKOBSON, ROMAN (1995). *Poetická funkce*. Jinočany: H&H.
- LAKOFF, GEORGE a MARK JOHNSON (2002). *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- DE VITO, JOSEPH A. (2008). *Základy mezilidské komunikace*. Praha: Grada.
- LOTKO, EDVARD (2009). *Kapitoly ze současné rétoriky*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG (1993). *Filozofická zkoumání*. Praha: AV ČR.

Klíčová slova | Key words

marketingová komunikace, terminologie, částečný překlad, syntax, slovosled, konstrukce světa

marketing communication, terminology, partial translation, syntax, word order, world construction

Kateřina Danielová

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého v Olomouci

K.Danielov@seznam.cz

Lingvovidaktika

Akvizice událostí směrového pohybu v češtině z pohledu italského rodilého mluvčího

The L₂ acquisition of directed motion events in Czech from the point of view of Italian mother tongue speakers

Anna-Maria Perissutti

Abstract | Abstrakt

The paper presents the results of the oral elicitation of the "Frog story" in Czech L₂ by ten L₁ Italian Intermediate learners. The strategies of the learners in the encoding of directed motion events in Czech are interpreted on the basis of the L₁ interference.

Článek představuje výsledky vyprávěcího testu kresleného příběhu „The Frog Story“ v češtině L₂, kterému byla podrobena skupina deseti italských rodilých mluvčích češtiny. Akviziční tendenze ve vyjádření událostí směrového pohybu v češtině L₂ jsou interpretovány na základě procesu interference s L₁.

1 Úvod

Je všeobecně známo, že slovesa pohybu v češtině jsou pro cizince těžkým oríškem. V podstatě všechny mluvnice a učebnice češtiny pro cizince proto věnují této problematice značný prostor (viz např. Holá 2009, Casadei 2004, Rešková-Pintarová 1999 aj.). Veškerá pozornost se při tom ve většině těchto prací¹ soustředí na rozdíl mezi determinovanými a nedeterminovanými slovesy pohybu (typu *chodit – jít*), na význam prefixů a na morfologické alternace při prefixaci nedeterminovaných sloves pohybu (např. *přicházet*).

Nehledě na nespornou užitečnost zabývat se těmito jevy (kategorie determinovanosti nepochybňuje zvláštní typologický rys slovanských jazyků a kombinací prefixů se slovesy pohybu vznikají nové a často nepředvídatelné významy) máme za to, že se slovesy pohybu v češtině jsou spjaty i další dimenze, které jsou již léta středem pozornosti studií lexikální sémantiky a lexikální typologie.

¹ Výjimku tvoří učebnice Čermáka et al. (1993), která představuje hlubší pohled do struktur vyjadřujících směrový pohyb v češtině a v angličtině.

Cílem našeho příspěvku je právě aplikace výsledků některých nových výzkumů lexikální sémantiky na téma akvizice událostí směrového pohybu v češtině z hlediska italského rodilého mluvčího.

V bodě 2 představíme v krátkosti lexikalizační model pro události pohybu, který navrhli Beavers, Levin a Tham (2010) a z kterého vycházíme při naší analýze. V bodě 3 se pak věnujeme morfologickým, lexikálním a syntaktickým prostředkům, kterými čeština disponuje k vyjádření událostí směrového pohybu; vycházíme přitom z prací Dočekala (2007, 2009) a Gehrkeové (2008).

V bodě 4 uvedeme výsledky vyprávěcího testu, kterému jsme v akademickém roce 2009–2010 podrobili skupinu deseti studentů třetího a čtvrtého ročníku češtiny a kontrolní skupinu deseti rodilých Čechů. Nakonec v bodě 5 navrhнемe interpretaci dat.

2 Typologie jazykové kodifikace událostí směrového pohybu

V lingvistické literatuře existuje již celá řada prací věnovaných rozdílům v jazykové kodifikaci událostí směrového pohybu ve světových jazycích (Talmy 1985, Bernini 2006a, 2006b; Slobin 2004, Folli 2001, 2008; Croft 2010 a další). Průkopnický článek, zabývající se kodifikací událostí směrového pohybu v typologické perspektivě, napsal Talmy (1985), který rozdělil světové jazyky do dvou skupin podle toho, jak vyjadřují komponenty *způsobu* a *směru* pohybu.

K první skupině, tzv. *satellite-framed languages*, patří podle Talmyho čínština a indoevropské jazyky (kromě jazyků románských). V těchto jazycích se *způsob* vyjadřuje ve slovesném kořeni, zatímco *směr* pohybu je vyjádřen v afixech, PP, sémantických pádech a příslovci, tj. v prvcích, které Talmy nazývá „satellites“. K druhé skupině, tzv. *verb-framed languages*, patří naopak semitské a románské jazyky a jazyky Polynésie. V této druhé skupině jazyků určuje slovesný kořen *směr* pohybu, zatímco *způsob* pohybu je vyjádřen příslovci, příslovečnými spréžkami, vedlejšími větami či gerundiem.

Čeština a italština patří tedy podle Talmyho klasifikace k rozdílným kategoriím – čeština jakožto *satellite-framed* jazyk vyjadřuje *způsob* pohybu ve slovesném kořeni, zatímco *směr* pohybu je doménou prefixů a PP, jak vyplývá z následující věty:

(1) Lod' vyplula z přístavu.

Italština patří naopak k tzv. *verb-framed* jazykům a vyjadřuje podle Talmyho *směr* pohybu ve slovesném kořeni, zatímco *způsob* pohybu buď zůstává neurčený, anebo je vyjádřen příslovci či gerundiem jako ve větě (1a):

(1a) La nave è partita dal porto.

Na Talmyho článek reagovala řada lingvistů, jejichž výzkumy autorovy závěry částečně potvrdily a částečně vyvrátily; nejčastější kritiky vycházely z konstatování, že oba lexikalizační

typy se vyskytují prakticky ve všech jazycích. Již Schwarze (1985) např. ukázal, že v italštině existuje, vedle typu znázorněného ve větě (1a), kde slovesný kořen určuje *směr pohybu*, i typ opačný, kde slovesný kořen určuje *způsob pohybu* jako ve větě (2), a dokonce typ, kde je *směr* určen dvakrát – jak ve slovesném kořeni, tak i příslovcem postaveným za slovesem (2b):

(2) È corsa fuori.

Bèžela ven.

(2a) È uscita fuori.

Vyšla ven.

K pružnejší analýze otázky kodifikace událostí směrového pohybu v typologické perspektivě došli Beavers, Levin a Tham (2010). Protože jejich práce bude východiskem naší analýzy, shrneme jejich závěry:

- 1) Talmyho typologie, která nepochybňuje postihla existující tendenci v rozdílné kodifikaci *způsobu a směru pohybu* ve světových jazycích, může být vysvětlena v rámci širší komplementarity mezi komponenty *způsobu a výsledku* děje (*směr* by v událostech pohybu byl podle této interpretace podskupinou širší kategorie *výsledku* v dynamických dějích);
- 2) strategie, které světové jazyky používají ke kodifikaci událostí směrového pohybu, záleží na souhrnu lexikálních, morfologických a syntaktických prostředků, které mají jazyky k dispozici a které neslouží exkluzivně k vyjádření události směrového pohybu;
- 3) při této interpretaci poskytuje Talmyho klasifikace spíše tendenci než privativní opozici.

V následující sekci představíme tedy seznam lexikálních, morfologických a syntaktických prostředků, kterými čeština disponuje k vyjádření událostí směrového pohybu. Vycházíme přitom z prací Dočekala (2007, 2009) a Gehrkeové (2008), kteří se touto otázkou nověji zabývali.

3 Jazyková kodifikace událostí směrového pohybu v češtině

Jak vyplývá z obsáhlé práce Saicové-Římalové (2010), vyjadřuje většina slovesných kořenů pohybu v češtině komponent *způsobu pohybu*². *Směr* je vyjádřen bohatým systémem směrových modifikátorů, skládajících se především z předpon a předložek. Vycházíme přitom z práce Mathusanského (2002), podle kterého tvoří prefixy a předložky jedinou kategorii P tím, že jeví stejný morfonologický status³.

Jak ukázal Dočekal (2007), neprefigovanými slovesy vyjadřuje čeština procesy pohybu, které jsou atelické. Svědčí o tom test s časovým adverbiem *hodinu*, které označuje pouhé trvání

² Jak známo, velice důležitý rys, který je vyjádřen v kořeni nepočetných páru sloves pohybu v češtině, je rys *determinovanosti* (viz např. Němc 1956, Kopečný 1962), kterým se zde nebudeme zabývat.

³ Mathusansky (2002, s. 218) ukazuje, že všechny prefixy ve slovanských jazycích mají homofonní předložkové protějšky. Rozdíly, které mezi nimi existují, jsou důsledkem syntaktického kontextu, ve kterém se ocitají.

děje a je kompatibilní s atelickými událostmi, a s časovým adverbiem *za hodinu*, které označuje výsledek děje a je kompatibilní s telickými událostmi. Všimněme si následující věty (3):

(3) Petr bězel do parku hodinu / *za hodinu.

Kombinací neprefigovaných sloves pohybu se zdrojovými a cílovými modifikátory (prefixy a PP) vyjadřuje čeština události směrového pohybu.

S odkazem na práci Dočekala (2009) a Gehrkeové (2008) rozlišujeme prostorové prefixy podle toho, zda denotují začátek, nebo konec trajektorie, po níž se pohybuje daný objekt. První typ označujeme jako zdrojový (např. *vy-* nebo *od-*), druhý jako cílový (např. *při-* nebo *do-*). Tyto prefixy pak korelují významově i morfologicky se zdrojovými nebo cílovými PP, jak lze vidět z následujících příkladů převzatých z Dočekala (2009, s. 328):

(4) Vy-/odnesl židli ze třídy.

(4a) Pes do-/přiběhl k boudě / do boudy.

Prefixací se slovesa pohybu stanou telickými⁴, jak ukazuje test s časovými adverbii:

(3a) Petr přiběhl do parku za hodinu.

Struktura predikátu směrového pohybu v češtině (které se skládají ze slovesa pohybu a ze zdrojových a cílových modifikátorů) odpovídá projekci komplexní události složené z pohybového procesu vyjádřeného slovesem (např. *běžet*) a ze zdroje nebo cíle tohoto procesu vyjádřeného prefixem.

Pro nás je podstatné, že je tento proces v češtině velice pravidelný a umožňuje vytvořit predikáty směrového pohybu i v případě, že slovesný kořen neobsahuje žádný rys pohybu, jako v následující věti:

(5) Tramvaj oddrnčela do města.

V této věti vyjadřuje sloveso zvuk emitovaný entitou, která se hýbe. Kombinací tohoto slovesa zvukové emise s prefixem a PP dostane predikát směrový význam.

V následující sekci ukážeme, nakolik je tento systém, který slučuje v jednom komplexním predikátu proces pohybu a jeho směr, průhledný pro italské rodilé mluvčí a kde tkví největší úskalí při akvizici predikátu směrového pohybu v češtině.

4 The frog story

Abychom nasbírali data o akvizici jazykové kodifikace událostí směrového pohybu v češtině, podrobili jsme v akademickém roce 2009/10 skupinu deseti studentů třetího a čtvrtého

⁴ S odkazem na klasifikaci mezi lexikálními a superlexikálními prefixy (Svenonius 2004) Gehrkeová (2008) ukažuje, že prefixy, které se kombinují se slovesy pohybu a které mají primárně prostorové významy, se chovají jako lexikální prefixy. Autorka uvádí následující argumenty: a) prefixy u sloves pohybu mění argumentovou strukturu sloves; zatímco s neprefigovanými slovesy pohybu jsou směrové PP pouhé adjunkty, jak ukazuje příklad *skočím (do řeky)*, se slovesy prefignovanými jsou směrové PP argumenty jako ve věti *Přiskočím k řece*; b) prefignovaná slovesa pohybu dovolují dvojitou prefixaci jako např. ve slovesu *poodskočit*.

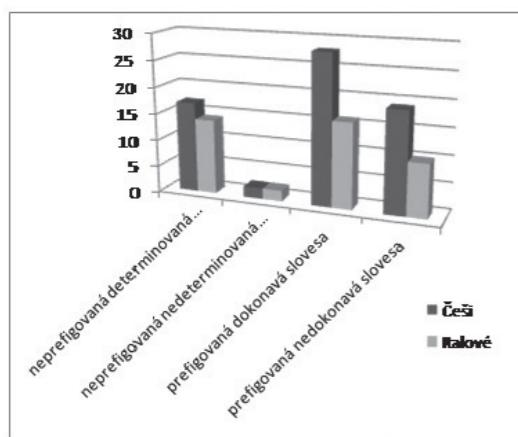
ročníku češtiny vyprávěcím testu spočívajícímu ve vyprávění známého kresleného příběhu *The Frog Story* (Mayer 1969), často používanému ve studiích o akvizici sloves pohybu v L2. Příběh vypráví ve dvaceti čtyřech obrázcích beze slov příběh dítěte a jeho psa, kterí hledají v lese ztracenou žábu.

Studenti měli česky popsat obsah obrázků. Jejich produkci jsme přitom nahráli a následně přepsali.

Stejněmu testu jsme podrobili skupinu deseti rodilých Čechů – jednalo se především o ženy s vysokoškolským vzděláním ve věku od 30 do 60 let žijící částečně v Itálii a v ČR.

S ohledem na malý počet analyzovaných dat jsme neprovedli kvantitativní, nýbrž kvalitativní analýzu spočívající v komentáři strategií, které studenti češtiny používají k vyjádření událostí směrového pohybu oproti rodilým Čechům.

Než přistoupíme k tomuto komentáři, uvedeme graf, který ilustruje rozdíl mezi slovesnými formami, kterým dali přednost rodilí Češi, oproti těm, které použili námi zkoumaní studenti češtiny.

Graf 1: Srovnání mezi slovesnými formami, které použili rodilí Češi a rodilí Italové ve vyprávění *The Frog story* v češtině.

Zatímco rodilí Češi použili celkem 66 různých sloves pohybu (Types), rodilí Italové jich použili celkem 42.

Když porovnáme slovesné tvary, kterým obě skupiny daly přednost, můžeme si povšimnout, že největší rozdíl vychází najavo v případě prefigovaných dokonavých sloves: rodilí Češi jich použili podstatně více než rodilí Italové. Tento údaj svědčí podle nás o tom, že studenti preferují morfologicky jednodušší tvary, což vychází najavo i v následující části našeho článku, kde provedeme analýzu konkrétních akvizičních strategií, uplatněných námi zkoumanými studenty češtiny.

1) Všimli jsme si tendence k nadužívání slovesa *jít* i v kontextech, které by vyžadovaly volbu specifického slovesa pohybu co do způsobu, kterým se daná entita pohybuje (např. *letět*, *lézt*, ...), jak je vidět v následujících větách:

(6) Žába vyjde ze sklenice.

(7) Všechny včely vyjdou z úlu.

2) Druhá tendence, kterou jsme zaznamenali, spočívá v určení směru pohybu za použití adverbia stojícího za slovesem namísto prefixu; nejčastěji používaná přísluvce jsou přitom *ven* a *pryč*:

(8) Ta žába jde ven z té sklenice.

(9) Ta žába už není, protože šla pryč.

3) V případech, kdy byla naopak volba slovesa adekvátní co do způsobu pohybu, vyskytla se tendence k nadužívání sloves bez prefixu místo prefigovaných sloves i k popisu telických událostí, jak ukazuje následující příklad:

(10) Dítě leze na kámen.

Tato věta by byla adekvátní k vyjádření atelického děje, tj. procesu lezení. V daném případě byla studenty použita k popisu obrázku znázorňujícího výsledek procesu lezení: dítě na obrázku totiž stojí na samém vrcholu kamene.

4) Další tendence, která se v námi zkoumaném malém korpusu příliš neprojevila, avšak bývá velice často patrná v produkci italských studentů češtiny, kteří jsou teprve začátečníky, spočívá v užívání lokačních PP místo směrových i k popisu událostí směrového pohybu:

(11) Pes strčí hlavu v sklenici.

(12) Jelen nechá dítě padat v jezero, nebo v rybníku.

Jak vysvětuje Bernini (2006b), základní roli v akvizičním procesu L2 hraje podobnost lexikalizačních strategií přítomných v L1 a L2. To znamená, že jsou-li lexikalizační strategie v L1 podobné těm, které dominují v L2, bude proces akvizice probíhat snadněji; jestliže naopak L1 a L2 upřednostňují rozdílné lexikalizační strategie, vznikají při procesu akvizice interference s L1.

Na základě této úvahy budeme interpretovat tendenze, kterých jsme si všimli v produkci italských studentů, jako jsou fenomény způsobené interferencí s L1. V následujícím bodě uvedeme proto analýzu lexikalizačních strategií, které italština používá k popisu událostí směrového pohybu.

5 Jazyková kodifikace událostí směrového pohybu v italštině

Jak jsme již viděli v bodě 1, italština patří k tzv. *verb-framed languages* podle Talmyho klasifikace, tj. k jazykům, které nejčastěji vyjadřují ve slovesném kořeni *směr* pohybu, zatímco

způsob pohybu zůstává neurčený, protože vyplývá z kontextu, anebo bývá vyjádřený adverbiem či gerundiem:

- (13) Maria è uscita di casa di corsa / correndo.

Maria šla ven z domu v běhu (Maria vyběhla z domu).

Již Schwarze (1985) si v italštině všiml přítomnosti redundantních struktur, ve kterých je směr vyjádřen dvakrát, jak ve slovesném kořeni, tak i v příslovci. Všimněme si příkladů (14) se slovesem *scendere* určujícím směr pohybu a (14a) se stejným slovesem, po kterém navíc následuje směrové adverbium *giù* (dolů):

- (14) Maria è scesa dalle scale.

Maria sešla po schodech.

- (14a) Maria è scesa giù dalle scale

Maria sešla dolů po schodech.

Cini (2008) zjistila, že k nejčastějším adverbiům, která jsou v této funkci používána, patří právě *fuori* (ven) a *via* (pryč), která se často objevují i v české produkci námi zkoumaných italských studentů češtiny.

Jak dokázali různí autoři (Bernini 2008, Schwarze 1985, Simone 1995, Folli a Ramchand 2005, Folli 2008 aj.), italština disponuje i druhou strategií k vyjádření událostí směrového pohybu spočívající v užití slovesa, jehož kořen určuje *způsob* pohybu. Tato slovesa patří do dvou syntakticky a sémanticky rozdílných kategorií:

- 1) neakuzativní slovesa (*correre* „běhat“, *saltare* „skočit“, *rimbalzare* „odrážet se“ aj.)
- 2) neergativní slovesa (*camminare* „kráčet, chodit“, *galoppare* „cválat“, *navigare* „plout“, *nuotare* „plavat“ aj.)

Selekce auxiliárů v italštině funguje jako test k rozlišení mezi slovesy neakuzativními a neergativními: zatímco neakuzativní slovesa se mohou pojít ve složeném minulém čase (tzv. „passato prossimo“) jak s auxiliárem *essere*, tak i s *avere*, slovesa neergativní se pojí v minulém čase s auxiliárem *avere*, jak dokazují následující příklady:

- (15) Gianni è corso nel parco.

Gianni přiběhl do parku.

- (15a) Gianni ha corso nel parco.

Gianni běhal v parku.

- (16) *Gianni è camminato velocemente nel parco.

Gianni se rychlou chůzí dostal do parku.

- (16a) Gianni ha camminato nel parco.

Gianni se procházel v parku.

Mezi těmito dvěma kategoriemi sloves pohybu panuje ale jistá asymetrie: jenom neakuzativní slovesa se mohou kombinovat se směrovými PP a směrovými příslovci a mohou tvořit

události směrového pohybu (viz příklad 15). Slovesa neergativní určují sice *způsob* pohybu (*camminare* „kráčet, chodit“, *galoppare* „cválat“, *navigare* „plout“, *nuotare* „plavat“ aj.), avšak nedovolují směrové čtení (viz 16), nýbrž pouze lokační (příklad 15a, 16a)⁵.

Možnost vyjádřit *způsob* pohybu při kodifikaci události směrového pohybu je v italštině podmíněna volbou slovesa; tato možnost existuje, jenom pokud dané sloveso patří k nepočetné třídě sloves neakuzativních. Volba předložek nehráje přitom v tomto procesu roli, protože lokační a směrové předložky jsou v italštině homofonní, jak vyplývá z následujících vět:

- (17) Sono a scuola.

Jsem ve škole.

- (17a) Vado a scuola.

Jdu do školy.

Bereme-li v úvahu, že lexikalizační strategie, které dominují v L1, hrají základní roli v procesu akvizice, můžeme vysvětlit potíže, se kterými se potýkají italští studenti při procesu akvizice kodifikace událostí směrového pohybu v češtině.

6 Závěr

Shrneme-li závěry, ke kterým jsme došli, můžeme tvrdit, že námi zkoumaní italští studenti češtiny vykazují v kodifikaci událostí směrového pohybu v češtině následující tendenze:

1. vyjadřují-li správně směr pohybu pomocí prefixů, mají sklon nespecifikovat *způsob* pohybu: tato tendence se projevuje v nadužívání slovesa *jít* i v kontextech, které by vyžadovaly volbu specifického slovesa (*lézt, letět, ...*);
2. soustředují-li se naopak na volbu vhodného slovesa pohybu, které popisuje adekvátní *způsob* pohybu, dělají to na úkor vyjádření směru: tato tendence se projevuje v nadužívání neprefigovaných sloves i k popisu událostí směrového pohybu, které by vyžadovaly užití sloves prefigovaných.

Myslíme si, že tyto tendenze jsou výsledkem interference s mateřštinou a dají se vysvětlit odkazem na uvedenou restrikci⁶ v italštině týkající se kombinace sloves určujících *způsob* pohybu se směrovými PP.

⁵ Rozdíly se týkají i teličnosti predikátů: neakuzativní slovesa dovolují vytvořit jak telické, tak i atelické děje, neergativní pouze děje atelické, jak vyplývá z testu s časovými adverbií:

(a) Maria è entrata in casa in un attimo / per un attimo.

Maria vešla domů za chvíli / chvíli.

(b) Maria ha camminato nel parco *in un attimo / per un attimo.

Maria se procházel v parku *za chvíli / chvíli.

⁶ Podle Foliové (2008) a Foliové a Ramchandové (2005) to souvisí s obecnějším omezením v italštině a v románských jazyčích týkajícího se rezultativních konstrukcí.

Naše úvahy ani v nejmenším neaspirují na konečné ozřejmení celé komplexní problematiky akvizice sloves pohybu v češtině jako L2, nýbrž chtějí pouze přinést nové podněty k reflexi na toto téma.

Literatura

- BEAVERS, J., B. LEVIN a S. W. THAM (2010). The typology of motion expression revisited. *Journal of Linguistics* 46: s. 331–377.
- BERNINI, G. (2006a). Strategie di lessicalizzazione: tipologia e apprendimento: Il caso dei verbi di moto. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 36(143): s. 95–118.
- BERNINI, G. (2006b). Strategie di lessicalizzazione e input ambiguo nell'acquisizione di L2: i verbi di moto in italiano. In *Zhi: Scritti in onore di Emanuele Banfi in occasione del suo 60o compleanno*, eds. N. Grandi a G. Iannaccaro, s. 65–84. Cesena/Roma: Cassa Italia Editore.
- BERNINI, G. (2008). Classi di parola in italiano L2: avverbi (e preposizioni). In *Diacronica et synchronica: Studi in onore di Anna Giacalone Ramat*, eds. R. Lazzeroni et al., s. 71–86. Pisa: ETS.
- CASADEI, L. (2004). *Grammatica pratica di lingua ceca*. Roma: Il Bagatto libri.
- CINI, M. (2008). *I verbi sintagmatici in italiano e nelle varietà dialettali: Stato dell'arte e prospettive di ricerca: Atti delle giornate di studio Torino, 19–20 febbraio 2007*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- ČERMÁK, F. et al. (1993). *Czech: A multi-level course for advanced learners*. Volume 1: Part 1, “The Course”, Part 2, “Exercises”. Brno: Universitas Masarykiana Brunensis.
- CROFT, W. et al. (2010). Revising Talmy's typological classification of complex event constructions. In *Contrastive studies in Construction Grammar*, ed. H. Boas, s. 201–235. Amsterdam: Benjamins.
- DOČEKAL, M. (2007). Mereologie českého aspektu a direkcionální předložky. In *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity A55*, s. 219–235. Brno: Masarykova univerzita.
- DOČEKAL, M. (2009). Dvojitá prefixace a sémantika sloves pohybu. *Slovo a slovesnost* 70(4): s. 327–341.
- FOLLI, R. (2008). Complex PPs in Italian. In *Syntax and Semantics of Spatial P*, eds. A. Asbury et al., s. 197–221. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- FOLLI, R. a H. HARLEY (2005). Flavors of v: Consuming results in Italian and English. In *Aspectual Enquiries*, eds. P. Kempinsky P. a R. Slabakova, s. 95–120. Dordrecht: Springer.
- FOLLI, R. a G. RAMCHAND (2001). Getting Results: Motion Constructions in Italian and Scottish Gaelic. In *WCCFL 20 Proceedings*, s. 101–114. New York: Cascadilla Press.
- FOLLI, R. a G. RAMCHAND (2005). Preposition and results in Italian and English: An analysis from event decomposition. In *Perspectives on Aspect*, eds. H. Verkuyl, A. van Hout a H. de Swart, s. 81–105. Dordrecht: Springer.
- GEHRKE, B. (2008). Goal and sources are aspectually equal: evidence from Czech and Russian prefixes. *Lingua* 2008: s. 1664–1689.
- HOLÁ, L. (2009). *New Czech step by step: A basic course in the Czech language for English-speaking Foreigners*. Praha: Akropolis.
- KOPEČNÝ, F. (1962). *Slovesný vid v češtině*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- LEVIN, B. a M. RAPPAPORT HOVAV (1991). Wiping the slate clean: A lexical semantic exploration. *Cognition* 41: s. 123–151.
- LEVIN, B. a M. RAPPAPORT HOVAV (1992). The lexical semantics of verbs of motion: The perspective from unaccusativity. In *Thematic structure: Its role in grammar*, ed. I. M. Roca, s. 247–269. Berlin: Foris.
- LEVIN, B. a M. RAPPAPORT HOVAV (1998). Morphology and lexical semantics. In *The handbook of morphology*, eds. A. Spencer a A. Zwicky, s. 248–271. Oxford: Blackwell.
- MATHUSANSKY, O. (2002). On formal identity of Russian prefixes and prepositions. In *MIT Working Papers in Linguistics 42: Phonological Answers (and their corresponding questions)*, eds. A. Csirmaz et al., s. 217–253. Cambridge (MA).
- MAYER, M. (1969). *Frog, where are you?* New York: Dial book for Young Readers.
- NĚMEC, I. (1956). Kategorie determinovanosti a indeterminovanosti jako základ slovanské kategorie vidu. *Slavia* 25: s. 496–534.
- PINKER, S. (1989). *Learnability and cognition*. Cambridge (MA): MIT Press.
- RAMCHAND, G. (2008). *Verb Meaning and the Lexicon: A First Phase Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RAPPAPORT HOVAV, M. a B. LEVIN (2008). Reflections on manner/result complementarity. In *Syntax, lexical semantics and event structure*, eds. M. Rappaport Hovav, E. Doron a I. Sichel, s. 21–38. Oxford: Oxford University Press.
- REŠKOVÁ, I. a M. PINTAROVÁ (1999). *Communicative Czech (Intermediate Czech)*. Praha: Univerzita Karlova.
- SAICOVÁ-ŘÍMALOVÁ, L. (2010). *Vybraná slovesa pohybu v češtině: Studie z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum.
- SCHWARZE, CH. (1985). «Uscire» e «andare fuori»: struttura sintattica e semantica lessicale. In *Sintassi e morfologia della lingua italiana d'uso: teorie e applicazioni descrittive*, eds. A. Franchi De Bellis a L. M. Savoia, s. 355–371. Roma: Bulzoni.
- SHULL, S. (2003). *The Experience of Space*. München: Verlag Otto Sagner.

- SIMONE, R. (1997). Esistono verbi sintagmatici in italiano? In *Lessico e grammatica: Teorie linguistiche e applicazioni lessicografiche: Atti del Convegno interannuale della SLI (Madrid, 21–25 febbraio 1995)*, eds. T. de Mauro a V. Lo Cascio, s. 155–170. Roma: Bulzoni.
- SIMONE, R. (2008). Verbi sintagmatici come categoria e come costruzione. In *I verbi sintagmatici in italiano e nelle varietà dialettali: Atti delle giornate di studio (Torino, 19–20 febbraio 2007)*, ed. M. Cini, s. 13–30. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- SLOBIN, D. (2004). The many ways to search for a frog: linguistic typology and the expression of motion events. In *Relating events in narrative*, vol. 2, *Typological and Contextual Perspectives*, eds. S. Strömquist a L. Verhoeven, s. 219–257. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- SVENONIUS, P. (2004). Slavic prefixes inside and outside VP. *Nordlyd* 32(2): s. 205–253.
- TALMY, L. (1985). Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms. In *Language Typology and syntactic description*, vol. 3, *Grammatical categories and the lexicon*, ed. T. Shopen, s. 57–149. Cambridge: Cambridge University Press.

Klíčová slova | Key words

akvizice L2, událost směrového pohybu, slovesa pohybu, čeština pro cizince, lexikální typologie

second language acquisition, directed motion event, verbs of motion, Czech as a foreign language, lexical typology

Anna-Maria Perissutti

Dipartimento di Lingue e Letterature Straniere

Università di Udine

anna.perissutti@uniud.it

Signál jako prostředek prezentace gramatiky aneb Využití signální gramatiky v učebnicích češtiny pro cizince

Signal as a mean of presentation of grammar in other words or
The using of signal grammar in textbooks of Czech for foreigners

Jitka Kubíčková

Abstract | Abstrakt

So-called signal grammar helps by acquisition of grammatical rules and by using them in the specific communication situations. Signal grammar is based on reduction of basic grammatical theorems and rules to the simply signals. The contribution wants to critically look at using of signal grammar in textbooks of czech for foreigners.

Tzv. signální gramatika pomáhá studentům cizího jazyka při osvojování si gramatických pravidel a jejich následné aplikaci. Spočívá v redukování gramatických jevů a kategorií na signály. Příspěvek si klade za cíl kriticky nahlédnout na využití signální gramatiky v učebnicích češtiny pro cizince.

Úvod do problematiky

Čeština jako jazyk cizí je pro svou flexivnost jazykem velmi složitým. Největší problémy učícím se češtině jako cizímu jazyku způsobuje gramatický systém. V současné době je ve výuce cizích jazyků upřednostňována především komunikační (též komunikativní) metoda. Gramatický systém je ovšem nedílnou součástí výuky cizích jazyků. Právě on dává předpoklad k tvoření korektních slovních forem a větných celků. Bez znalosti gramatiky (jazykového systému, langue) není možné získat kompetenci jazykovou a kompetenci komunikační (řeč, parole; Hrdlička 2009, s. 56).

Pojem signální gramatika

Pro usnadnění osvojení si gramatických pravidel a jejich automatické vybavení si v konkrétní komunikační situaci je ve výuce mnoha cizích jazyků využívána tzv. signální gramatika.

Pojem *signální gramatika* se objevuje na počátku 70. let 20. století pod vlivem komunikativní metody. Etabloval se v německy mluvících zemích, vymezení základní definice tzv. Signalgrammatik vzešlo od Zimmermanna, Multhaupa a Königse. V našem prostředí ji definuje Kamila Podrápská (2004). Toto pojednání gramatiky spočívá především v neverbálním a tabelárním znázornění gramatických textů (jevu). Je zde patrná snaha o propojení uvědomělého a neuvědomělého přístupu studenta při osvojování gramatického učiva. Dochází k tomu tak, že „jisté jednotky“ fungují jako „symboly“ (Škodová a Štindlová 2008).

Signální gramatika tedy spočívá v redukování základních gramatických pouček a pravidel na jednoduché signály, které by měly působit jako impulzy pro užití správné gramatické konstrukce nebo vhodného tvaru (Kieweg 2006). Dlouholetou tradici má především v jazyce německém (Zimmermann 1977). V protikladu k tomuto se ve výuce češtiny pro cizince ke zprostředkování gramatických pravidel za pomoci signální gramatiky přistupuje zcela minimálně. Nezbytné je ovšem podotknout, že zmíněná redukce základních gramatických pouček musí proběhnout erudovaně, aby nedošlo k přílišnému a naprostu nevhodnému redukování jazykového systému. Domnívám se, že i vzhledem k této okolnosti není práce se zprostředkováním jazykových prostředků pomocí signální gramatiky u pedagogů ani autorů výukových materiálů natolik běžná. Ba naopak, využití signální gramatiky ve výuce českého jazyka jako jazyka cizího je velmi omezené, dovolím si tvrdit až nedostačující.

Prostředky signální gramatiky

Prostředky signální gramatiky podle K. Podrápské (Škodová a Štindlová 2008):

- » tiskové grafické prostředky (typ písma, styl písma, podtržení, barevné rastry),
- » abstraktní symboly (užití geometrických symbolů – šipka, obdélník, čtverec, trojúhelník, kruh),
- » vizuální metafory (využití konkrétních obrázků, které lze na základě logické souvislosti propojit s gramatickým pravidlem).

Vše zmíněné je možné zařadit do skupiny signálů vizuálních. S. Škodová, B. Štindlová se domnívají, že je potřeba vymezit i tzv. verbální signály, což jsou např. tázací slova (kde?, kam?), čísla pro singulár a plurál, vzorová slova.

Využití signální gramatiky v učebnicích češtiny pro cizince

Pro vlastní potřebu jsem si učebnice češtiny pro cizince rozdělila na ty, které vyšly již před rokem 1990, a na ty, které se na trhu objevily po tomto datu. Z daného dělení vycházím na základě toho, že v posledních letech zažívá obor češtiny pro cizince velký rozkvět a k výrazné

změně došlo již právě v 90. letech 20. století, kdy se navrátila řada emigrantů, přijelo mnoho imigrantů, turistů, zahraničních pracovníků a podnikatelů, kteří pozvedli zájem o běžně mluvenou češtinu (Šindelářová 2008).

Je potřeba zmínit, že valná většina učebnic pro potřebu výuky češtiny pro cizince vznikla a vzniká až v posledních letech, především po roce 2005. V současné době se na trhu objevují neustále nové publikace, avšak nemůžeme tvrdit, že se jedná vesměs o publikace kvalitní.

Signální gramatika v učebnicích vydaných do roku 1990

Signální gramatika je v tomto období téměř opomíjena.

1. Tiskové grafické prostředky – víceméně jediný prostředek signální gramatiky, který je v publikacích tohoto období využíván, a to v podobě tučného stylu písma. Slouží k zvýraznění koncovek deklinačních paradigm, viz Poldauf a Šprung 1968; Damborský 1972.
2. Abstraktní symboly
 - 2.1 Šipky – sporadicky využito tohoto symbolu pro vyjádření hláskové alternace, viz Poldauf a Šprung 1968.
 - 2.2 Matematické symboly – využity pro znázornění modelu transformace vět aktivních na věty pasivní, viz Holub a Confortiová 1980.
3. Vizuální metafory – v tomto období nevyužívány.

Signální gramatika v učebnicích vydaných v 90. letech

Převládá využití zvýraznění pomocí grafického prostředku tučného stylu písma a také využití abstraktních symbolů, především šipek.

4. Tiskové grafické prostředky
 - 4.1 Tučný styl písma – poměrně hojně se vyskytuje zvýraznění pomocí tučného písma u sufixů s deklinační a konjugační funkcí, viz Parolková a Nováková 1992; Rešková a Pintarová 1995.
 - 4.2 Velikost písma – při prezentaci deklinačních koncovek jednotlivých pádů využito velkých písmen, viz Čermák et al. 1991; Parolková a Nováková 1992.
5. Abstraktní symboly
 - 5.1 Šipky – pomocí šipek znázorněny hláskové alternace, viz Parolková a Nováková 1992; Hronová 1993; Ostmeyerová, Ostmeyer a Bytel 1992; Rešková a Pintarová 1995.
 - 5.2 Geometrické symboly – při výkladu významu prepozic využito zmíněných abstraktních symbolů, které vyjadřují vzájemnou polohu vůči danému předmětu, viz Čermák et al. 1991.

- 5.3 Matematické symboly – abstraktní symbol plus využit pro prezentaci možnosti připojení koncovek k tvaru N.sg., viz Parolková a Nováková 1992.
Pro názornou ukázkou využití reflexivního zájmena *svůj* uveden model *já + můj = svůj, ty + tvůj = svůj* atd., s použitím abstraktních symbolů šipek a matematických znamének, viz Rešková a Pintarová 1995.
6. Vizuální metafory – setkáváme se s učebnicí, která je celá koncipována pouze na základě obrazového materiálu. Je zde nezbytná účast učitele, jinak může velmi snadno dojít k nesprávnému pochopení daného spojení či jevu. Mnohdy mají obrázky podobu spíše rébusu a je velmi obtížné odhalit, případně odhadnout, co vlastně vyjadřují a co mají studujícím sdělit, viz Cvejnová a Šenkeřík 1992.

Signální gramatika v učebnicích vydaných po roce 2000

Jedná se o jednoznačně nejproduktivnější období pro obor češtiny jako cizího jazyka. Jako nový prostředek signální gramatiky v učebnicích češtiny pro cizince v porovnání s dobou předchozí se objevuje barevné zvýraznění, práce s barvami obecně a současně práce s obrazovým materiélem. Začíná být kladen důraz na větší vizuální atraktivitu publikací. Stále ovšem převládá fakt, že pokud je signální gramatika využita, pak ve většině případů v podobě zvýrazňování pomocí tučného písma.

1. Tiskové grafické prostředky

- 1.1 Barevné zvýraznění – využito k rozlišení rodů.
- 1.1.1 Barvy typické pro konkrétní rody – většinou volena barva modrá pro maskulinum, červená pro femininum, zelená či žlutá pro neutrum, viz Holá 2006; Holá a Bořilová 2006, 2010; Antošová et al. 2007.
- 1.1.2 Červená barva – využito pouze červené barvy ke zvýraznění různých lexikálních a gramatických prostředků, viz Cvejnová 2011; Mrovčová 2011.
- 1.1.3 Odstíny jedné barvy – využito dvou odstínů zelené barvy, tmavým odstínem jsou zdůrazněny především náročné gramatické jevy, viz Adamovičová, Hrdlička a Ivanovová 2007.
- 1.2 Tučný styl písma – pro zvýraznění sufixů s deklinační a konjugační funkcí, viz Holá 2006b; Holá a Bořilová 2006b; Cvejnová 2011; Kestřánková, Šnaidaufová a Kopcová 2010; Čechová a Remediosová 2007; Froulíková 2008; Adamovičová, Hrdlička a Ivanovová 2007; Aigner 2007; Antošová et al. 2007; van Leeuwen-Turnovcová a Schindler 2008; Aigner a Gruber 2004; Štindl 2008; Confortiová, Cvejnová a Čadská 2002; Hirschmann 2003; Mrovčová 2011.

V několika případech prostřednictvím tučného písma zvýrazněny také hláskové alternace, viz Adamovičová 2005; Confortiová, Cvejnová a Čadská 2002.

- 1.3 Velikost písma – využito ke zvýraznění sufixů při deklinaci, viz Holá a Bořilová 2006.

Tvary komparativu a superlativu nepravidelných adjektiv prezentovány pomocí různých stylů písma. U adjektiva *velký* jsou jednotlivé tvary odstupňovány dle reálného významu (VELKÝ – VĚTŠÍ – NEJVĚTŠÍ), u adjektiva *dłouhý* po nicháný mezi písmeny jednotlivých tvarů pro komparativ a superlativ větší mezery, aby se vizuálně slovo protáhlo, podobný postup u adjektiv *malý, vysoký*, viz Adamovičová, Hrdlička a Ivanovová 2007.

Pomocí velkých písmen jsou zvýrazněny i hláskové alternace, viz Adamovičová 2005.

2. Abstraktní symboly

- 2.1 Šipky – využito pro znázornění hláskových alternací, viz Bischofová et al. 2007; Antošová et al. 2007; van Leeuwen-Turnovcová a Schindler 2008; Hirschmann 2003.

Význam imperfekta a perfekta odlišen také pomocí abstraktních symbolů šipek. U imperfekta znázorněny dvě po sobě jdoucí šipky, u perfekta šipka jedna a hned za ní následuje kolmá přímka, která vyjadřuje přerušení děje, viz Hirschmann 2003.

Deklinace prezentována pomocí abstraktních symbolů šipek a tučného písma, např. u akuzativu singuláru změna koncového vokálu na určitý sufix vyjádřena **-A** → **-U**, **-E** → **-I**, viz Štindl 2008; Confortiová, Cvejnová a Čadská 2002.

- 2.2 Geometrické symboly – využito pro vysvětlení významu prepozic. Totožné použití u prefixů, viz Holá 2006a; Holá a Bořilová 2006b, 2010; Čechová a Remediosová 2007; Adamovičová 2005; Hirschmann 2003; Mrovčová 2011.

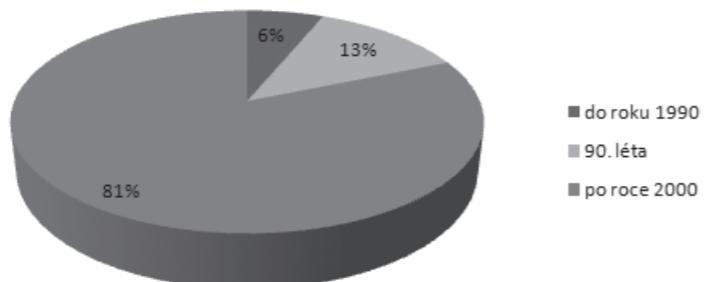
3. Vizuální metafory – obrazový materiál využit k názornému vysvětlení významu demonstrativních pronomin, k vysvětlení rozdílu mezi perfekty a imperfekty, pořadí slov ve větě či u verb *chutnat × líbit se × mít rád × milovat* – znázorněno pomocí symbolů úst, oka, jednoho a dvou srdcí, viz Holá 2006a.

Významy některých prepozic vysvětleny za pomoci obrazového materiálu, viz Čechová a Remediosová 2007; Štindl 2008.

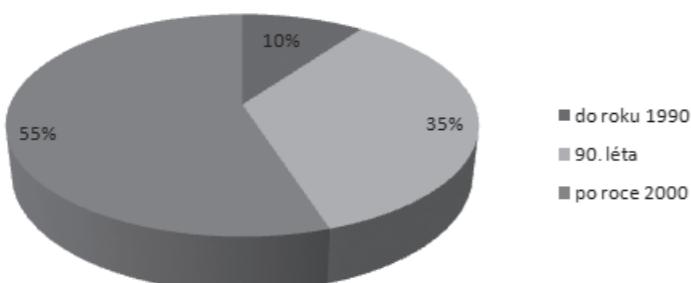
Rozdíl mezi perfekty a imperfekty vyjádřen pomocí obrazového materiálu, viz Hirschmann 2003. U téhož autora zvýrazněno tučným písmem reflexivní zájmeno *se/si* a pro vysvětlení reálného významu využit obrázkový materiál (myji *se*, myji *si* ruce).

Statistické zhodnocení výskytu prostředků signální gramatiky v analyzovaných publikacích

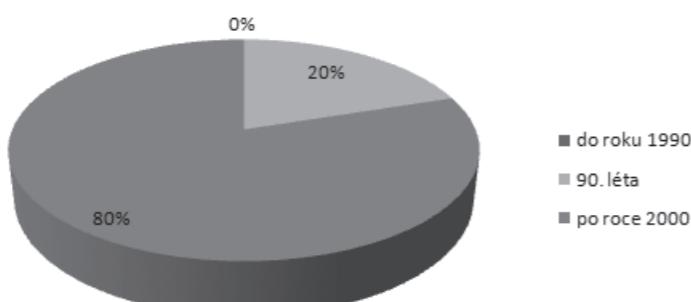
Tiskové grafické prostředky

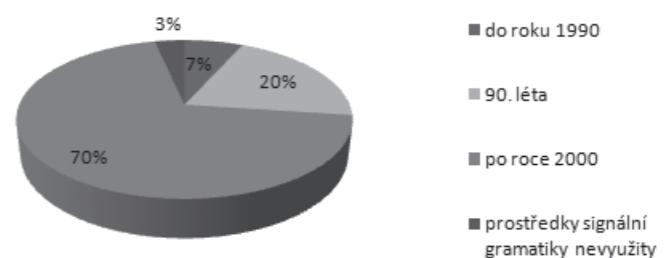
Abstraktní symboly

Vizuální metafore

Souhrnné využití prostředků signální gramatiky

Výhledy problematiky do budoucna

Přestože výuka češtiny jako cizího jazyka má již poměrně dlouhou tradici, neexistuje, pokud jde o lingvodidaktické zpracování gramatiky, dostatek kvalitních výukových materiálů. V mnoha publikacích se setkáváme nejen s neúplným výkladem gramatického jevu, ale často také s jeho naprostě nesprávnou prezentací. Nalézání nejrůznějších nedostatků v učebnicích češtiny pro cizince konstatuje jak řada kolegů pedagogů věnujících se výuce češtiny pro cizince, tak řada odborníků zabývajících se danou problematikou (Hrdlička 2009, s. 134).

Bezpochyby je většina současných autorů učebnic i ostatních publikací ovlivněna trendem větší vizuální atraktivnosti výukových materiálů. Současně hledají prostředky, jak textové části výkladu gramatických jevů eliminovat či zcela minimalizovat, a to co nejúčinněji.

Závěr

V současných publikacích určených pro výuku češtiny pro cizince se se signální gramatikou setkáváme v omezené míře. Ve většině případů se autoři omezují na pouhé zvýraznění, a to prostřednictvím tučného písma. V posledních zejména sedmi letech do signální gramatiky v oblasti výuky češtiny pro cizince však vstupují i prostředky ve zdejším prostředí nové a dosud téměř nevyužívané, jako nejrůznější abstraktní symboly, barevná zvýraznění či konkrétní obrazový materiál.

Není pochyb o tom, že s prostředky signální gramatiky lze pracovat ještě mnohem více a efektivněji, než jak je tomu nyní. Současně ovšem musíme brát v potaz, že ne všechny grammatické jevy mohou být pomocí nejrůznějších signálů účinně redukovány.

Závěrem chci konstatovat, že v oblasti využití signální gramatiky ve výuce češtiny pro cizince je neustále mnoho nevyužitých možností a velký potenciál.

Literatura

- ADAMOVÍČOVÁ, A. (2005). *Nebojte se češtiny*. Praha: Karolinum.
- ADAMOVÍČOVÁ, A., M. HRDLIČKA a D. IVANOVOVÁ (2007). *Basic Czech 2*. Praha: Karolinum.
- AIGNER, A. (2007). *Praktisches Lehrbuch Tschechisch*. München: Langenscheidt.
- AIGNER, A. a O. GRUBER (2004). *Tschechisch anders*. České Budějovice: Typodesign.
- ANTOŠOVÁ, J., D. JÄGER a P. PAZDEROVÁ (2009). *Je to hezký umět česky!* Dresden: Sächsisches Staatsministerium für Kultus und Sport.
- ANTOŠOVÁ, J. et al. (2007). *Třesky plesky, uč se česky! Čeština pro gymnázia: Učebnice 1*. Dresden: Sächsisches Ministerium für Kultus.
- BISCHOFOVÁ, J. et al. (2007). *Čeština pro středně a více pokročilé*. Praha: Karolinum.
- CONFORTIOVÁ, H., J. CVEJNOVÁ a M. ČADSKÁ (2002). *Učebnice češtiny pro výuku v zahraničí 1. díl*. Praha.
- CVEJNOVÁ, J. (2008). *Česky, prosím*. (Učebnice, která se striktně drží popisu úrovně A1). Praha: Karolinum.
- CVEJNOVÁ, J. (2011). *Česky, prosím: Start*. (Přípravná učebnice a písanka). Praha: Karolinum.
- CVEJNOVÁ, J. a K. ŠENKEŘÍK (1992). *Elementární kurs češtiny pro cizince*. Praha: Karolinum.
- ČECHOVÁ, E. a H. REMEDIOSOVÁ (2007). *Chcete mluvit česky?* Liberec: Harry Putz.
- ČERMÁK, F. et al. (1991). *A Course of Czech Language: Základní učebnice češtiny 1: Beginners' Level – Kurs pro začátečníky*. Praha: Karolinum.
- DAMBORSKÝ, J. (1972). *Mluvíte česky?* Varšava: Wiedza powszechna.
- FROULÍKOVÁ, L. (2008). *Adam a Eva v českém ráji*. Praha: Academia.
- HIRSCHMANN, I. (2003). *Lehrbuch der tschechischen Sprache 1*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- HOLÁ, L. (2006a). *New Czech Step by Step 1*. Praha: Akropolis.
- HOLÁ, L. (2006b). *New Czech Step by Step 2*. Praha: Akropolis.
- HOLÁ, L. a P. BOŘILOVÁ (2006a). *Czech Express 1*. Praha: Akropolis.
- HOLÁ, L. a P. BOŘILOVÁ (2006b). *Czech Express 2*. Praha: Akropolis.
- HOLÁ, L. a P. BOŘILOVÁ (2010). *Čeština expres 1 (A1/1)*. Praha: Akropolis.
- HRDLIČKA, M. (2009). *Gramatika a výuka češtiny jako cizího jazyka: K prezentaci gramatiky českého jazyka v učebnicích češtiny pro cizince*. Praha: FF UK, Karolinum.
- HRONOVÁ, K. (1993). *Čeština pro cizince: Nástavbový kurz – gramatika*. Praha: Karolinum.
- KESTRÁNKOVÁ, M., G. ŠNAIDAUFOVÁ a K. KOPICOVÁ (2010). *Čeština pro cizince – učebnice, úroveň B1*. Brno: Computer Press, a.s.
- KIEWEG, W. (2006). Signalgrammatik – Wem hilft sie wirklich? In Jung, H.: *Praktische Handreichung für Fremdsprachenlehrer*. Frankfurt am Main: Lang.

- MROVĚCOVÁ, L. (2011). *ЧЕШСКИЙ ЯЗЫК ДЛЯ РУССКОГОВОРИЯЩИХ – Čeština pro ruský mluvící*. Brno: Computer Press.
- OSTMEYEROVÁ, Z., J. OSTMEYER a A. BYTEL (1992). *Grundkurs Tschechisch*. Praha: UK.
- PAROLKOVÁ, O. a J. NOVÁKOVÁ (1992). *Czech for Foreigners*. Praha.
- POLDAUF, I. a K. ŠPRUNK (1968). *Mluvnice češtiny pro cizince: Čeština jazyk cizí*. Praha: SPN.
- REŠKOVÁ, I. a M. PINTAROVÁ (1995). *Communicative Czech (Elementary Czech)*. Praha: UJOP.
- ŠKODOVÁ, S. a B. ŠTINDLOVÁ (2008). Možnosti signálního ztvárnění gramatických pravidel v učebnicích cizích jazyků. In *Eurolitteraria Ěurolingua 2007*, ed. O. Uličný. Liberec: TUL.
- ŠINDELÁŘOVÁ, J. (2008). *Čeština jako cizí jazyk v evropském kontextu*. Ústí nad Labem: UJEP.
- ŠTINDL, O. (2008). *Easy Czech Elementary*. Praha: Akronym.
- VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, J. a F. SCHINDLER (2008). *Čeština pro začátečníky – Tschechisch für Anfänger*. Frankfurt am Main: Johann Wolfgang Goethe-Universität.
- ZIMMERMANN, G. (1977). *Grammatik im Fremdsprachenunterricht*. Frankfurt am Main: Diesterweg.

Klíčová slova | Key words

čeština pro cizince, didaktika cizího jazyka, signální gramatika, učebnice češtiny pro cizince, výuka gramatiky

Czech for foreigners, didactics of foreign language, signal grammar, textbooks of Czech for foreigners, teaching of grammar

Mgr. Jitka Kubíčková
Ústav jazykové a odborné přípravy UK v Praze
Filozofická fakulta UK v Praze
kubickova.jit@gmail.com

Gramatické chyby v esejích maďarských studentů bohemistiky

Grammar mistakes in essays
of Hungarian students of Czech Studies

Tamás Tölgyesi

Abstract | Abstrakt

I examine and classify typical grammar mistakes which are done by Hungarian bachelor students of Czech Studies in aspect of contact linguistics. These mistakes can be observed in the following language levels: phonetics and phonology, morphology, syntax and lexicology.

Z hlediska kontaktové lingvistiky zkoumám a klasifikuj typické gramatické chyby maďarských posluchačů 2. a 3. ročníku bakalářského studia bohemistiky. Dané chyby se mohou pozorovat v různých jazykových plánech, tj. v plánu foneticko-fonologickém, morfologickém, syntaktickém a lexikálním.

Český jazyk jako samostatný obor existuje v Maďarsku na dvou vysokých školách, a to na Univerzitě Lóránda Eötvöse v Budapešti a na Univerzitě v Segedíně. V letech 1993–2013 na Katolické univerzitě Petra Pázmánye v Piliscsabě fungovala také katedra bohemistiky, jejímž interním vedoucím byl prof. PhDr. Antonín Vašek, CSc. z Brna.

Prof. Vašek – od Spojených států po Indii známý a uznávaný kontaktový lingvista – během svého pedagogického působení v Maďarsku zkoumal jazyk seminárních prací svých maďarských studentů-bohemistů. Výsledkem analýzy daných textů je pozoruhodná studie *O jednom typu maďarské jazykové maintenance*, která vyšla v roce 2011 v prvním čísle 14. ročníku časopisu *Slavica litteraria* věnovaném úmrtí brněnského hungaristy a bývalého českého velvyslance v Maďarsku prof. Pražáka (Vašek 2011). Stať mého školitele prof. Vaška mě inspirovala k napsání článku o chybách v esejích mých studentů na univerzitě v Piliscsabě a Segedíně. Ve svém příspěvku zkoumám a klasifikuj typické gramatické chyby maďarských posluchačů 2. a 3. ročníku bakalářského studia bohemistiky.

Studium jazykových kontaktů jako osobitý směr jazykovědného bádání, tzv. kontaktová lingvistika, zkoumá okolnosti, povahu a následky vzájemného kontaktu mezi dvěma nebo více jazykovými systémy, studuje všechny jazykové kontakty, bez ohledu na funkční platnost

zúčastněných jazykových systémů, a poznává tak jazyk (jazykový systém) v jeho vývoji (Vašek 1996–97, s. 16).

Termín jazykový kontakt je označením styku dvou nebo více jazykových systémů v lidském vědomí. Je realizován komunikováním jedince nebo kolektivu v jiném jazykovém systému nežli svém vlastním (Vašek 1978). Při studiu cizího jazykového útvaru / cizího jazyka dochází rovněž k uskutečňování jazykového kontaktu ve vědomí studujícího a k důsledkům tohoto kontaktu – k jazykovému konfliktu, následnému mezijazykovému působení a potenciální vzájemné interferenci, a jde tedy také o předmět KL (Vašek 2011, s. 22).

Mateřský jazyk jedince má vliv na jeho cizojazyčné projevy. Gramatické chyby se mohou pozorovat v různých jazykových plánech, tj. v plánu foneticko-fonologickém, morfologickém, syntaktickém a lexikálním.

1 Fonetika-fonologie, pravopis

Často schází kvantita (...protože bude moc zajimave /zajímavé/ jazykovědné téma) nebo je užívána nesprávně (Ano, máš právdu /pravdu/.; **Ukáž**/Ukaž/ mi Hrádek!).

Před slovem začínajícím stejnou souhláskou, popř. více souhláskami někteří studenti nevokalizují předložky: *Cestoval jsem s Slováky /se Slováky/ a Čechy.; V čtvrtk /ve čtvrtk/ jsem měla tři zkoušky...* V dalších případech slabičnost předložek přebývá: *Po táboře, jsem byl /Po táboře jsem byl/ ve třech městech, v New Yorku[,] ve Washingtonu a ve Los Angeles /v Los Angeles/.*

V gen. pl. fem. typu žena někdy chybí samohláska -e-, která by měla usnadnit výslovnost: *Viděli jsme hodně opici /opic/, žiraf, zebr /zeber/, lvů taky.* Naproti tomu několik posluchačů zachovává e-ový vokál v nom. sg. mask., který by v ostatních pádech měl odpadnout před koncovkou: *V Budapešti byli jsme spolu dva deny /jsme spolu byli dva dny/.; Bavili jsme se, hrala jsem s svým synovcem /hrála jsem si se svým synovcem/ a jedli jsme dobré jídlo.*

V maďarských chrématonymech – podobně jako v anglických – mají všechna slova kromě spojek a členů zpravidla začáteční písmeno velké, např. Nemzeti Színház (Národní **Divadlo** /divadlo/); Pázmány Péter Katolikus Egyetem (*Od roku 2010 do roku 2013 jsem studovala na Katolické Univerzitě /univerzitě/ Petra Pázmánye.*).

Jména představitelů různých národů se пиší в maďarštině počátečním písmenem malým, např. cseh, magyar ap.: 92 % obyvatelstva je **maďar**... /Maďar/ (Vašek 2011, s. 35); Společná práce byla velmi dobrá s **maďary** /Společná práce s Maďary byla velmi dobrá/.

Interpunktční čárka někdy mezi větnými členy nebo větami schází (*Svítilo trochu slunce[,] ale obvykle ještě nebylo moc teplo...*), nebo je navíc (*Bohužel, moc rychle uplynul ten čas, ale byl dobrý.*)

V roce 2009 vyšel v Maďarsku sborník pod názvem *Kultura psaní v Evropě: Minulost, přítomnost a budoucnost pravopisných systémů evropských*. V závěru svého článku o historii a dnešním stavu českého pravopisného systému jsem se zmínil o tom, že v současné době komunikují mladí lidé přes chat, esemesky a neformální e-mailsy, a bylo by žádoucí, kdyby to nemělo vliv na jejich spisovné projevy (Tölgysesi 2009, s. 60). Bohužel někteří už začínají věty malým počátečním písmenem: *pak* /Pak/ *počkám na něho venku.*; *pracuju* /Pracuju/ *taky*. Další studenti používají smajlíky, aby vyjádřili své emoce: *Moje kamarádka měla svatbu. Ona byla moc hezká. :-)*

2 Morfologie

Posluchači se občas mylí v rodu jmen: *Jinak Rakušané vyhrali tento* /vyhráli tuto/ *soutěž...*; ...*potom udělaly jsme velký* /jsme udělaly velkou/ *party*; *Jinak moje zkúšenosť je jiný* /zkušenosť je jiná...; ...*ale to nemusí vědět katolický cirkev* /katolická církev/.

Studenti dělají nejčastěji chybu v pádu po číslovkách určitých (pět, šest ap.) a neurčitých (mnoho, málo ap.): *V novém semestru mám jedenáct předměty* /předmětů/.; *Udělaly jsme hodně fotky...* /fotek/.

V esejích se občas vyskytují imperfektivní tvary sloves místo perfektivních (*Neměl jsem mnoho času, protože kupovaly jsme nový být* /jsme koupili nový byt/.) nebo naopak dokonáv slovesa namísto sloves nedokonavých (*Často setkal jsem se s mou přítelkyní, a mým kamarádem.* /Často jsem se setkával se svou přítelkyní a svým kamarádem./)

Jako příklad absence gramatické shody bych uvedl citát z dialogu, který připravil student z Piliscsaby:

Tomáš: A máš přítelkyně? /A máš přítelkyni?/

David: Bohužel nemáme, a ty máš přítelkyně? /Bohužel nemám, a ty máš přítelkyni?/

Tomáš: Ano mám, jmenuju se Nóra. /Ano, mám. Jmenuje se Nóra./

Často chybí zvratné zájmeno: *Potom stěhovala jsem do Polsky* /jsem se přestěhovala do Polska/.; ...*procházely jsme* /procházeli jsme se/ *v centru a bavili jsme* [se] *hodně*. Také se stává, že reflexívni zájmeno se je navíc: *Svátky se plynuly* /uplynuly/ *dobře.*; *Od středu znova jsem se chodila do hudební školy.* /Od středy jsem znova chodila do hudební školy./

V maďarštině máme určitý člen *a* (před konsonantem, např. *a tulipán*) / *az* (před vokálem, např. *az opera*) i člen neurčitý *egy* (*tulipán/opera*), proto maďarští bohemisté zbytečně naznačují neurčitý člen v českých větách: *Jedly jsme jednou pizzu v italské restaurace* /restauraci/.; *Přežili jsme jeden* zemětřesení ve Washingtonu a *jeden* hurikán v New Yorku.

3 Syntax

Posluchači někdy užívají nenáležitých předložek: *Četla jsem Žert od Milana Kundery, protože to je povinný o zkoušce* /povinné pro zkoušku/. Předložka občas chybí (*Podívej se [na] Londýnské oko!*) nebo naopak přebývá (...*ve večer jsem hrála na koncertě*).

Studenti si velice těžko zvykají na zvratná zájmena přivlastňovací: *Pořád hledám moje* /své, svoje/ *pendrive a nenájdou* [ho].; *Píšu moji* /svou, svoji/ *práci o baladách, které mám moc ráda*. Někdy chybí používají reflexivní varianty posesivních zájmen: *Své /Mé/ kamarádky ochutnaly tradiční české /česká/ jídla.*; *Ona bydlí v Segedíně a svůj /její/ tatínek je lékář /lékař/.*

V maďarštině stojí příjmení na prvním a křestní jméno na druhém místě, stejně jako v některých východních jazycích, např. v japonštině: ...*studovala skladbu v konservatoři Weiner Leó* /Leó Weinera/.

V maďarštině se píše nejdříve římská číslovka řadová a teprve potom jméno krále nebo papeže, např. IV. Károly: *IV Karel* /Karel IV./ (Vašek 2011, s. 36).

V maďarských názvech předchází pojmenovatel pojmenovaný předmět, např. Móricz Zsigmond Gimnázium, Starbucks kávárna, Titanic Filmfestivál: *Od roku 2005 do roku 2009 jsem studoval na Móricz Zsigmond gymnáziu* /na Gymnáziu Zsigmonda Móricze/ v Szentendre.; *Ted' pracuju v Starbucks kavárně* /v kavárně Starbucks/.; *Jmenuje se Titanic filmový festival* /filmový festival Titanic/.

Nejvíce problematické pro naše posluchače je užívání enklitik, tj. zvratných zájmen *se* a *si*, tvarů pomocného slovesa *být* a tvarů *bych*, *bys* aj. na druhém místě ve větě: *Ten silvestr líbil se mi moc* /se mi moc líbil/.; *Během jarních prázdnin nic zajímavého jsem nedělal* /jsem nic zajímavého nedělal/.; *V sobotu navštívím* /navštívím/ *svou maminku a v neděli chtěla bych* /bych chtěla/ [ještě] *něco dělat*.

I když naši studenti znají pravidlo, že v souřadných větách slučovacích a odporovacích mají spojky *a* a *ale* nulovou pozici, dávají někdy enklitika hned za ně, např. ...*šla /jela/ jsem zpátky do Maďarska, a jsme oslavili* /oslavili jsme/ *Vánoce s rodinou*; *Kdy /Když/ přípravné období skončil* /skončilo/, *nezůstala jsem v Segedíně, ale jsem jela* /jela jsem/ *domů*.

V maďarštině se v datu udává nejdříve rok, potom měsíc a nakonec den (např. 2012. 02. 13.), tedy právě naopak jako ve většině jazyků: *Února třináctého* /třináctého února/ *začala škola*.

4 Lexikon

Posluchači občas používají původní názvy měst místo jejich českých jmen: maď. *Buda* (čes. Budín), maď. *Esztergom* (čes. Ostřihom), něm. *Salzburg* (čes. Solnorad); *Ljubljana* /Lublaň/ je hlavní a největší město Slovinska. České názvy evropských metropolí, jako

např. Paříž, Řím nebo Vídeň jsou běžně užívány. Názvy menších zahraničních měst a jména těch měst, se kterými Češi nemají živý kontakt, se postupně stávají archaismy, např. český název *Jager* pro maďarské vinařské město *Eger*. Zde se vyrábí světoznámé červené víno *Bikavér*, „býčí krev“. Pravda je, že sami rodilí Češi, např. lektorka Markéta Schürz-Pochylová, absolventka FF UP, a lektor Tomáš Vašut používají raději *Szeged* než *Segedín*. Mnoha Němcům a Čechům *Fünfkirchen* a ekvivalentní *Pětikostelí* nic neříká, znají však maďarský název *Pécs* (evropské hlavní město kultury v roce 2010).

Většina našich bohemistů má pouze maďarsko-český kapesní slovník, ve kterém jsou uvedeny české ekvivalenty maďarských výrazů nejčastěji bez jakýchkoli poznámek. Částečně i kvůli tomu užívají nenáležitých slov: *V Brně každou středu bylo představení o státech.* /V Brně byla každou středu přednáška o státech./; *Ale dostala jsem docela dobré značky /známky/.*; *Mám zájem o práci jako hostinská ve Potrefené Huse /barmanka v Potrefené Huse/ v Praze...;* *Ja /Já/ a moji kamaradi /kamarádi/ máme orchestr /kapelu/.*; *Setkáme se všeobecné /Setkáváme se obvykle/ v Gödöllő.*

5 Interference

Na naše univerzity chodí také Maďaři ze Slovenska, kteří jsou bilingvní a mají jako druhý mateřský jazyk slovenštinu. Tito studenti mají tu výhodu, že jeden čestině blízký slovanský jazyk už dobře ovládají. Na druhé straně mají problémy s tím, že se v jejich českých projevech vyskytují nechtěné slovenské tvary, např. *Ještě jsme naraz /naráz/ ochutnali slivovicu /slivovici/.*; *Také jsme navštívili příbuzných /příbuzné/, ale jenom těch /ty/, kteří bydlí blízko k nám.*

V Maďarsku jsou větší města, např. Békéscsaba (slk. Békešská Čaba), nebo obce, např. Kesztölc (slk. Kestúc), kde bydlí slovenská komunita. Odtud máme posluchače také. Jeden z našich studentů má slovenskou babičku, se kterou mluvil vždycky slovensky. Umí výborně česky, ale z výše zmíněného faktu vyplývá, že někdy omylem používá slovakismy, např. *Zase jsme jedli a pili všechno dobrého a počasí už bylo lepší i slunce svítilo cez /přes/ den.; Ak /když/ někdy prší...*

Na bohemistice studují také posluchači, kteří mají polské rodiče, popř. pocházejí ze smíšené polsko-maďarské rodiny. Často užívají koncovky *-ami* v instr. pl. všech rodů. Dělají chybu i v udávání data: *Narodila jsem se 10. července 1991 roku /července 1991/ v Budapešti* (srov. čes. *v roce 1991* a pol. *w 1991 roku*). Místo správné české konstrukce *jdu k lékaři* používají pod vlivem polštiny *jdu do lékaře* (srov. pol. *idę do lekarza*).

Na zmíněných příkladech vidíte, že cesta od aglutinačního jazyka ugrofinského, maďarštiny, k flektivnímu jazyku indoevropskému, čestině, není nejsnadnější, ale upřímně doufám, že v budoucnosti můžeme ještě vychovat řadu dobře připravených bohemistů, kteří budou Česko, českou kulturu a český jazyk milovat stejně jako já.

Literatura

- TÖLGYESI, T. (2009). A cseh helyesírási rendszer története és mai állapota [Historie a dnešní stav českého pravopisného systému]. In *Európai íráskultúra: Az európai helyesírások múltja, jelene, jövője* [Kultura psaní v Evropě: Minulost, přítomnost a budoucnost pravopisných systémů evropských], eds. G. Balázs a É. Dede, s. 53–60. Budapest: Inter Kht. / PRAE.HU.
- TÖLGYESI, T. (2011). (Ne)přítomnost mluvčího a adresáta v komunikaci 21. století. In *Bohemica Olomucensia 3/2: Philologica Juvenilia*, s. 241–244. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- VAŠEK, A. (1976). On the Problem of the Isolated Language. *Folia Linguistica* 9: s. 85–124.
- VAŠEK, A. (1978). Kontakty izolovaného slovanského jazyka. In *Příspěvky pro 8. mezinárodní sjezd slavistů Záhřeb 1978*, eds. Š. Ondruš a S. Wollman, s. 43–54. Praha.
- VAŠEK, A. (1996–97). Kontaktová lingvistika a její perspektivy 1, 2. *Češtinář* 7: s. 13–21 a 33–44.
- VAŠEK, A. (2011). O jednom typu maďarské jazykové maintenance. *Slavica litteraria* 14: s. 21–39.

Klíčová slova | Key words

kontaktová lingvistika, jazyková interference, gramatická kompetence, maďarská bohemistika, čeština pro cizince

contact linguistics, language interference, grammatical competence, Czech studies in Hungary, Czech language for foreigners

Mgr. Tamás Tölgysi, Ph.D.

Filozofická fakulta

Slovanský ústav

Katedra slovanské filologie

Univerzita v Segedíně

Maďarsko

tolgyi@gmail.com

Databáze jazykových chyb v češtině mluvčích s prvním jazykem slovanským

The Database of Language Mistakes in Czech Made by Speakers Whose Native Language is Another Slavic Language

Katarzyna Bołbot, Katsiaryna Ramasheuskaya

Tento dvouletý grantový projekt je realizován na FF UK v Praze za finanční podpory Grantové agentury UK (číslo projektu 286411).

Abstract | Abstrakt

This article provides information on the project "The Database of Language Mistakes in Czech Made by Speakers Whose Native Language is Another Slavic Language". It describes its goals, research material, method of annotation of language mistakes and its importance for the teachers' practice.

Příspěvek podává informace o projektu „Databáze jazykových chyb v češtině mluvčích s prvním jazykem slovanským“. Konkrétně popisuje jeho cíle, obsah, výzkumný materiál, způsob anotace jazykových chyb a jeho význam v učitelské praxi.

Český vzdělávací systém v současné době čelí novým výzvám a prochází výraznými změnami souvisejícími s celkovou proměnou společenské situace. Velký příliv cizinců, který v posledních letech zaznamenávají statistiky¹, významně ovlivňuje vzdělávací a školskou politiku. Na různých typech škol probíhají rozsáhlé reformy zaměřené na zapojení žáků-cizinců do českého edukačního prostředí. Otevírají se integrační kurzy českého jazyka pro dospělé cizince apod. Za těchto okolností se na učitele češtiny kladou vysoké nároky a požadavky.

Přivýuce češtiny jako cizího jazyka, která se od výuky češtiny pro rodilé mluvčí v mnoha ohledech liší, se mění zejména přístup k vyučované látce, metody práce s jazykovým materiélem

aj., což vyžaduje ze strany učitele nejen teoretickou připravenost a odbornost, ale zároveň i časově náročnou přípravu na praktické hodiny. V současné době nemáme k dispozici dostatečné množství výukových materiálů, konkrétně jazykových cvičení pro vybrané skupiny cizinců se stejným výchozím jazykem, která by zohledňovala zřetel k mateřskému jazyku žáka a zároveň sloužila k prevenci chyb v mluvených a psaných projevech studentů. Tento nedostatek se jeví klíčovým především s ohledem na výuku žáků, jejichž mateřštinou je blízce příbuzný slovanský jazyk. Prvotním cílem grantového projektu s názvem *Databáze jazykových chyb v češtině mluvčích s prvním jazykem slovanským* (dále jen *Databáze jazykových chyb*) je proto přispět ke zlepšení této situace a nabídnout učitelům češtiny jako cizího jazyka korpus utříditých jazykových chyb, kterých se dopouštějí mluvčí vybraných slovanských jazyků.

K problematice vyučování blízce příbuznému jazyku

Je obecně známo, že vyučování cizího jazyku by mělo stavět na vědeckém základě a vycházet, zejména pokud jde o jazyk příbuzný, z porovnání systémů mateřského a cílového jazyka (Horálek 1953, s. 326). Toto porovnání poskytne učiteli přehled o jevech v obou jazykových systémech odlišných a pomůže stanovit oblasti obtíží, ve kterých se bude žák ocitat. Hofman, Rozkovcová a Starý k tomu konstatují, že systémové vztahy mateřského jazyka, převládající v jazykovém povědomí studenta, se budou přenášet i na fungování dosud nedostatečně osvojeného jazyka cizího, což ve většině případů povede k jazykovým chybám způsobeným záporným transferem z mateřštiny (Hofman, Rozkovcová a Starý 1969–1970, s. 285).

Bylo by však nesprávné domnívat se, že systémová konfrontace výchozího a cílového jazyka nám poskytne přehled všech chyb, které se v projevu žáka objeví. Analýza studentských prací ukazuje, že k odhalování chyb v cizím jazyce a k jejich objasnění pouze s tímto přístupem nestačí nemůžeme (Hofman, Rozkovcová a Starý 1969–1970, s. 285). V žákovských projevech narázíme na chyby různého druhu – zapříčinené interferencí mezijazykovou či vnitrojazykovou (Veselý 1989–1990, s. 206), a na nejrůznější chybné kombinace, jejichž původ je často velmi obtížné vysledovat. Domníváme se, že elektronicky uspořádaný přehled chyb s uvedením frekvence jejich výskytu by mohl přispět ke zjištění podstaty a příčin chyb a rovněž k zamýšlení, popř. k přehodnocení metodického postupu využívaného při výkladu gramatických jevů ve vybraných skupinách žáků-cizinců s odlišným mateřským jazykem.

Mnozí didaktici pokládají vzdálenost mateřského a cílového jazyka za velmi důležitý faktor ovlivňující akvizici cizího jazyka. Zprostředkování české gramatiky na pozadí jednoho ze slovanských jazyků (tzn. na pozadí žákovy mateřštiny) by mohlo u žáků-cizinců výrazně zefektivnit proces osvojování si češtiny (Šindelářová 2011). Pro učitele by to znamenalo nutnost

¹ Dle údajů Českého statistického úřadu od konce r. 2004, tedy několik měsíců po vstupu České republiky do Evropské unie, do r. 2010 stouplo počet cizinců v České republice o 172 tis. Poměrně velký podíl na tomto nárůstu mají cizinci slovanského původu, především mluvčí s ruským, ukrajinským a polským státním občanstvím, jejichž počet se zvýšil o 65 214 (ČSÚ 2012). Podrobněji k vývoji počtu mluvčích s ruským, ukrajinským a polským státním občanstvím viz ČSÚ 2004, 2010.

ovládat alespoň základy vybraného slovanského jazyka, popř. mít přehled o typologických charakteristikách mateřského jazyka studenta, o jeho jazykovém systému, odlišnostech a shodách ve srovnání s češtinou.

Dnes ovšem málokdy mohou učitelé češtiny jako cizího jazyka (popř. učitelé češtiny, kteří pracují s žáky-cizinci na středních školách) vycházet z vlastní znalosti polštiny nebo ukrajinského jazyka a v současné době dokonce i ruštiny, a to s ohledem na omezení vyučování tohoto jazyka na všech stupních školní docházky po sametové revoluci. Podle slov Šindelářové provedená šetření v různých regionech Čech, jejichž cílem bylo zjistit, zda učitelé češtiny na základních a středních školách umí východoslovanské jazyky, rovněž prokázala, že „jen starší generace pedagogů ovládá některý z východoslovanských jazyků (většinou ruský jazyk), zatímco mladší učitelé nemají osvojené ani základy těchto jazyků“ (Šindelářová 2011).

Důvody pro tvorbu *Databáze jazykových chyb*

Primárním motivem pro tvorbu tohoto chybového korpusu byl zřetel didaktický. Snažili jsme se zohlednit skutečné potřeby učitelů a poskytnout jim utřídený materiál pro vyučovací účely. Žákovská chyba je pro učitele signálem toho, co by mělo být lépe objasněno a prohloubeno v teorii a praxi. Rozbor a analýza chyb dává možnost konkrétněji určit obtíže při osvojování cizího jazyka studenty a zároveň stanovit stupeň a dynamiku obtížnosti sledovaného jevu (Veselý 1978–1979, s. 302). Jinými slovy, čím větší frekvenci má určitá chyba u různých žáků a čím déle se udržuje i na vyšších stupních výuky, tím je osvojení jevu, v němž se chybuje, obtížnější.

Rozhodnutí zaměřit se na chyby zejména ruských, ukrajinských a polských studentů vycházelo hned z několika důvodů. Prvním byly bezpochyby oficiální statistiky o počtech cizinců pobývajících na území ČR (viz pozn. č. 1).

Dalším důvodem pro volbu zkoumaného vzorku byl slovanský základ, tzn. výchozí východoslovanský a západoslovanský jazyk. Zajímalo nás, jakým obtížím budou čelit žáci, jejichž mateřský jazyk je blízký češtině. S ohledem na jazykovou příbuznost se jedná o skupinu velmi výjimečnou z hlediska výuky češtiny jako cizího jazyka.

Při tvorbě *Databáze jazykových chyb* jsme se inspirovali podobnými projekty, byť poněkud jiného zaměření, vznikajícími na bohemistických pracovištích v ČR a v zahraničí. Uvedeme zde například projekt *Inovace vzdělávání v oboru čeština jako druhý jazyk* řešený na Katedře českého jazyka a literatury Pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci.² Koncepcně nejblíže naší databázi je např. *Korpus/soubor chyb italsky mluvících studentů češtiny v písemném projevu*, který vznikal v letech 2002–2012 na Univerzitě La Sapienza v Římě (Casadei 2012, s. 62–70).

² Podrobněji viz <http://www.c2j.cz/>.

Popis projektu

Databáze jazykových chyb v češtině mluvčích s prvním jazykem slovanským je dvouletý grantový projekt realizovaný na FF UK v Praze za finanční podpory Grantové agentury UK³. Jedná se o korpus chyb ruských, ukrajinských a polských studentů češtiny⁴ s pracovním názvem CHRUP (Chyby Rusů, Ukrajinců a Poláků).

Databáze zahrnuje písemné práce respondentů na všech úrovních znalosti, podmínkou ovšem byla schopnost studenta napsat krátkou eseje v českém jazyce. Sběr jazykových dat probíhal zejména na pracovištích zajišťujících výuku češtiny jako cizího jazyka v ČR, konkrétně na ÚBS FF UK v Praze, na ÚJOP UK ve střediscích Albertov, Krystal a Poděbrady, a v zahraničí na Varšavské, Vratislavské a Jagellonské univerzitě a na Technicko-humanistické akademii v Bílsku-Bělé. Písemné práce od ukrajinských mluvčích⁵ jsme získali mimo jiné díky spolupráci s Oblastní řeckokatolickou charitou v Českých Budějovicích. Proto, aby studenti při plnění úkolů nemuseli používat slovníky a jiné učební pomůcky, se tyto písemné projevy tematicky zaměřily na otázky každodenního života. Vliv textových editorů nabízejících automatickou opravu chyb jsme se snažili minimalizovat omezením na ručně psané texty. Do databanky nebyly přijímány eseje obsahující citace, parafráze a odbornou terminologii. Spolu s texty studenti dodávali vyplněný dotazník poskytující základní informace, které mohou být relevantní z hlediska osvojování si češtiny. Jde konkrétně o věk, pohlaví, rodný jazyk (respondentův, rodičů, partnerů), způsob výuky a její motivace, délka pobytu v České republice atd.

Minimální počet respondentů stanovený pro každou jazykovou skupinu je padesát. Aktuální stav sběru materiálů vypadá následovně: 51 ruských mluvčích, 44 ukrajinských mluvčích a 56 polských mluvčích. Jednotliví respondenti poskytují minimálně dvě písemné práce, proto je skutečný počet získaných textů několikanásobně větší než počet respondentů.

Takto sebraný materiál je následně podroben chybové anotaci. Rozlišujeme pět základních chybových kategorií, tj. písmo a pravopis, morfologie, syntax, lexikum a stylistika, členěných dále na podkategorie.⁶ Komentář si zaslouží zejména stylistika, která byla redukována na analýzu jazykové variety. Jako správné jsou v tomto případě hodnoceny výhradně spisovné prvky. Vycházeli jsme z toho, že spisovná čeština je dodnes považována za prestižní, nadnárodní, tj. celonárodní jazykovou varietu, která je takto jako jediná vyučována ve školách a jejíž význam v písemném vyjadřování je nenahraditelný. O primárnosti spisovné češtiny v písemném

³ Číslo projektu 286411.

⁴ Za ruský mluvící studenty zde pokládáme respondenty, kteří v dotazníku uvedli ruštinu jako mateřský jazyk. Za ukrajinské mluvčí považujeme respondenty, kteří jako mateřský jazyk uvedli ukrajinskou, popř. ukrajinsku a ruštinu.

⁵ Podrobněji o shromažďování dat od ukrajinských mluvčích viz Ramasheuskaya 2011.

⁶ Podrobný rozbor chybové taxonomie si zaslouží samostatný výklad, který však není účelem předkládaného příspěvku.

vyjadřování svědčí rovněž skutečnost, že český pravopis není obecné češtině uzpůsoben (Gladkova 2006, s. 157).

Po uzavření projektu bude databáze zveřejněna na internetových stránkách FF UK v Praze. Vyhledávání bude umožněno na základě dvou základních kritérií. V první řadě půjde o hledání prostřednictvím pěti chybových kategorií. Uživatel také bude moci filtrovat chyby na základě informací o mluvčích, které byly poskytnuty prostřednictvím již zmínovaného dotazníku, tj. podle mateřského jazyka nebo věku mluvčích, délky výuky českého jazyka atp. Software dovolí označení více kategorií zároveň, popř. spojení obou kritérií vyhledávání. Lepší orientaci ve výsledcích zajistí barevné rozlišení jednotlivých druhů chyb a základní statistiky.

Závěr

Ze zkušenosti víme, že korpusy nepatří k běžným pomůckám učitelů cizího jazyka. Oproti obvyklé praxi, kdy je vytvářejí korpusoví lingvisté bez dostatečné spolupráce s pedagogy a didaktiky, a takto vzniklé korpusy proto nebývají z pohledu učitelů uživatelsky vstřícné⁷, jsme se snažili, aby *Databáze jazykových chyb* nejen podávala systematicky přehled chyb ruských, ukrajinských a polských studentů, ale zároveň představovala jednoduchý nástroj aplikovatelný ve výuce. Identifikace chyb a chybných konstrukcí vyskytujících se v pracích studentů a jejich uvědomění si učitelem může přispět k vypracování koncepce zaměřené na jejich předcházení. Doufáme proto, že předkládaný korpus se stane využívanou pomůckou pro učitele češtiny jako cizího jazyka, již usilují o to, aby v písemných projevech jejich žáků bylo co nejméně chyb.

Literatura

- AIJMER, K. (2009). *Corpora and Language Teaching*. Amsterdam: John Benjamins.
- CASADEI, L. (2012). Chyby italsky mluvících studentů češtiny v písemném projevu. *Krajiny češtiny* (4): s. 62–70.
- ČSÚ (2004). *Cizinci podle kategorií pobytu, pohlaví a občanství k 31. 12. 2004*. Online: [http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf/t/00003FE4D4/\\$File/c01b10t.pdf](http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf/t/00003FE4D4/$File/c01b10t.pdf). Cit. 24. září 2012.
- ČSÚ (2010). *Cizinci celkem podle státního občanství (stav k 31. 12)*. Online: [http://www.czso.cz/csu/2011edicniplan.nsf/t/660026E7D7/\\$File/141411_t1-01.pdf](http://www.czso.cz/csu/2011edicniplan.nsf/t/660026E7D7/$File/141411_t1-01.pdf). Cit. 24. září 2012.
- ČSÚ (2012). *Cizinci: počet cizinců*. Online: http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf/kapitola/ciz_pocet_cizincu. Cit. 24. září 2012.
- GLADKOVA, H. (2006). Dynamika sociolingvistických parametrů standardního jazyka (pružná stabilita nebo nepružná labilita?). In *Sociální aspekty spisovných jazyků slovanských: Sborník*

příspěvků ze zasedání mezinárodní komise spisovných slovanských jazyků v Praze 16. – 17. září 2005, eds. H. Gladkova a V. Cvrček, s. 157. Praha: FF UK.

- HOFMAN, A., L. ROZKOVCOVÁ a S. STARÝ (1969–1970). Výzkum interference v blízce příbuzných jazyčích. *Ruský jazyk*: s. 285–288.
- HORÁLEK, K. (1953). K otázce využití srovnávací metody při vyučování jazyků. *Slavia* 22: s. 326–321.
- NÁBĚLKOVÁ, M. (2008). *Slovenčina a čeština v kontakte: pokračovanie príbehu*. Bratislava: Veda.
- RAMASHEUSKAYA, K. (2011, v tisku). Databáze jazykových chyb v češtině mluvčích s prvním jazykem slovanským – přípravná fáze projektu. In *21. Kolokvium mladých jazykovedcov*. Banská Bystrica: UMB.
- ŠINDELÁŘOVÁ, J. (2011). *Výuka češtiny z pohledu žáků-cizinců východoslovanského původu*. Online: <http://clanky.rvp.cz/clanek/c/ZUHB/9671/VYUKA-CESTINY-Z-POHLEDU-ZAKUCIZINCU-VYCHODOSLOVANSKEHO-PUVODU.html>. Cit. 24. září 2012.
- VESELÝ, J. (1978–1979). K teorii jazykových chyb při osvojování a užívání ruštiny. *Ruský jazyk*: s. 299–305.
- VESELÝ, J. (1989–1990). Vnitrojazykové vlivy při osvojování a užívání ruštiny. *Ruský jazyk*: s. 206–214.

Klíčová slova | Key words

jazykové korpusy, anotace, slovanské jazyky, čeština, jazykové chyby

language corpora, annotation, Slavonic languages, Czech language, language mistakes

Mgr. Katarzyna Bołbot

KJBS FF UK

katerina.bolbot@seznam.cz

Mgr. Katsiaryna Ramasheuskaya

ÚČJTK FF UK

katerina.romasevska@gmail.com

⁷ Více k tomuto tématu viz např. Ajmer 2009, s. 13–14.

Porównanie egzaminów certyfikowanych z języka polskiego oraz czeskiego na poziomie B2 (część gramatyczna)

Comparison of Polish and Czech Language Certificate Exams at level B2 (grammar)

Adriana Filas

Abstract | Abstrakt

This article analyzes Polish and Czech Language Certificate Exams at level B2, especially the part of grammar. It presents briefly the history and general characteristics of certificate exams level B2 in Poland and in Czech Republic, but the main purpose is to show the differences and similarities between these two Language Certificate Exams in approach to grammar.

Článek „Srovnání certifikovaných zkoušek z polštiny a češtiny na úrovni B2 (gramatická část)“ je analýzou certifikovaných zkoušek z polštiny a češtiny na úrovni B2, zejména jejich gramatické části. Je zde prezentována krátká historie certifikovaných zkoušek v Polské a České republice a také obecné informace týkající se úrovně B2. Hlavním cílem je však ukázat rozdíly a podobnosti v přístupu k testování gramatických znalostí.

1 Krótka historia egzaminów certyfikowanych w Polsce i Czechach

Zarówno egzamin certyfikowany z języka polskiego, jak i z języka czeskiego (CCE) mają stosunkowo niedługą historię. Przygotowania do wprowadzenia certyfikacji z języka polskiego zaczęły się pod koniec lat 90-tych, ale dopiero ustanowienie z dnia 11 kwietnia 2003 roku o zmianie Ustawy o języku polskim¹ jasno określiła tę kwestię. Przed wszystkim została powołana Państwowa Komisja Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako Obcego, która sprawuje nadzór nad egzaminami przeprowadzanymi przez państwowego komisje egzaminacyjne (m.in. powołuje składów tych komisji, przeprowadza szkolenia dla egzaminatorów, wyznacza terminy egzaminów). W październiku 2003 roku weszły w życie dwa rozporządzenia².

1 Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 roku o zmianie Ustawy o języku polskim, Dziennik Ustaw nr 73, poz. 661.

2 Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 15 X 2003 r. w sprawie Państwowej Komisji Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako Obcego i państwowego komisji egzaminacyjnych, Dziennik

Pierwsze z nich szczegółowo określa zasady pracy Państwowej Komisji, drugie natomiast opisuje szczegółowo warunki i tryb przeprowadzania egzaminu, a przede wszystkim standardy wymagań dla poszczególnych poziomów zaawansowania. Pierwszy egzamin certyfikowany z języka polskiego jako obcego odbył się w czerwcu 2004 i w ciągu pierwszego roku do egzaminu przystąpiło 106 kandydatów.

W przypadku egzaminów certyfikowanych z języka czeskiego nie ma tak jednoznacznych podstaw prawnych, jak w przypadku egzaminów z języka polskiego. Za przygotowanie, organizację i kontrolę egzaminów odpowiada Ústav jazykové a odborné přípravy Univerzity Karlovy w Pradze (ÚJOP), przede wszystkim Výzkumné a testovací centrum w Poděbradach. Pierwszy egzamin certyfikowany z języka czeskiego odbył się 22 listopada 2007 roku.

ÚJOP jak i Państwowa Komisja, reprezentowana przez Uniwersytet Jagielloński, są członkami Stowarzyszenia ALTE (Association of Language Testers in Europe).³ Stowarzyszenie to zostało założone w 1989 roku w Cambridge i zajmuje się promocją multilingualizmu w Europie oraz wspiera instytucje zajmujące się organizacją językowych egzaminów certyfikowanych. Pierwotnym zamierzeniem ALTE było stworzenie wspólnych norm testowania znajomości języków tak, aby wyniki testów mogły być porównywalne i uznawalne w całej Europie.

Standardy wymagań dla poszczególnych poziomów zaawansowania w obu przypadkach oparte są na zaleceniach Rady Europy, znanych jako *Common European Framework of Reference: Learning, teaching, assessment* (2001; pol. *Europejski System Opisu Kształcenia Językowego*, tzw. ESOKJ, czes. *Společný evropský referenční rámec pro jazyky*, tzw. SERR). Szczegółowy opis wymagań do egzaminu certyfikowanego z języka polskiego jako obcego znajduje się w Załączniku nr 1 do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 13 października 2003 roku, a audit przeprowadzony przez ALTE w roku 2008 potwierdził zgodność tych wymagań z wytycznymi Rady Europy. Natomiast jeśli chodzi o CCE, standardy wymagań określają tzw. *Referenční úrovně pro češtinu jako cizí jazyk* (osobno dla każdego z poziomów), opracowane na podstawie *Společného evropského referenčního rámce pro jazyky*.

2 Informacje ogólne o egzaminach certyfikowanych z języka polskiego i języka czeskiego

Na jakich poziomach można obecnie zdawać egzaminy certyfikowane z języka polskiego i czeskiego? W przypadku języka polskiego są to trzy poziomy: poziom podstawowy B1, poziom średni ogólny B2 oraz poziom zaawansowany C2. Według informacji znajdujących się

Ustawa nr 191, poz. 1870 oraz Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 15 X 2003 r. w sprawie egzaminów z języka polskiego jako obcego, Dziennik Ustaw nr 191, poz. 1871.

3 ÚJOP od 2009 roku, Uniwersytet Jagielloński od 2001 roku.

na stronie internetowej Państwowej Komisji ciągle trwają prace nad pozostały mi poziomami zaawansowania (A1, A2, C1). W przypadku języka czeskiego istnieje możliwość zdawania egzaminu na pięciu poziomach zaawansowania: A1, A2, B1, B2, C1. W Republice Czeskiej potwierdzona znajomość języka czeskiego na poziomie A1 jest wymagana podczas starania się o pobyt stały w tym kraju, w Polsce natomiast potwierdzona znajomość języka polskiego na poziomie B1 jest konieczna do uzyskania polskiego obywatelstwa.

Tabela nr 1 przedstawia, jak wygląda polski i czeski system egzaminów certyfikowanych na tle egzaminów z języka angielskiego oraz niemieckiego.

ALTE Poziom 5: Good User (Rada Europejska) C2 Mastery Level)	English Certificate of Proficiency in English (CPE)	Deutsch Zentrale Oberstufenprüfung (ZOP), Kleines Deutsches Sprachdiplom (KDS)	Poziom zaawansowany
ALTE Poziom 4: Competent User (Rada Europejska) C1 Effective Operational Proficiency)	English Certificate in Advanced English (CAE)	Deutsch Zentrale Mittelstufen-prüfung (ZMP)	—
ALTE Poziom 3: Independent User (Rada Europejska) B2 Vantage Level)	English First Certificate in English (FCE)	—	—
ALTE Poziom 2: Threshold User (Rada Europejska) B1 Threshold Level)	English Preliminary English Test (PET)	Deutsch Zertifikat (ZD)	—
ALTE Poziom 1: Waystage User (Rada Europejska) A2 Waystage Level)	English Key English Test (KET)	Deutsch Grundbauste in Deutsch als Fremdsprache (GBS DaF)	—
ALTE Breakthrough (Rada Europejska) A1 Breakthrough Level)	—	—	—
CCE A1	CCE A2	CCE B1	CCE B2
CCE C1	—	—	—

Tabela nr 1

Egzamin certyfikowany z języka polskiego oraz CCE są klasycznymi testami biegłości, tzn. „służą ocenianiu stopnia biegłości językowej uczącego się (lub poziomu opanowania przez niego poszczególnych sprawności), a zdanie takiego testu często wiąże się z uzyskaniem stosownego dokumentu (certyfikatu). Testy biegłości nie opierają się na żadnym konkretnym programie, choć bardzo często odwołują się do pewnego minimum programowego” (Seretny a Lipińska 2005a, s. 256).

Na wszystkich poziomach zaawansowania sprawdzane są 4 następujące sprawności:

- » receptywne:
 - › rozumienie ze słuchu
 - › rozumienie tekstu pisanego
- » produktywne:
 - › pisanie
 - › mówienie

Dodatkowo w przypadku egzaminu z języka polskiego od poziomu B1 sprawdzana jest również poprawność gramatyczna, a test gramatyczny z języka czeskiego pojawia się dopiero na poziomie B2. Wszystkie części testu są równoważne, to znaczy, że aby zdać egzamin, kandydat musi uzyskać co najmniej 60% prawidłowych odpowiedzi z każdej części (tj. 24 pkt. z 40 możliwych z każdej części w przypadku języka polskiego, a 12 pkt. z 20 możliwych w przypadku języka czeskiego).

3 Dane statystyczne dotyczące egzaminów certyfikowanych

W tej części zaprezentowane zostaną dane statystyczne z lat 2009–2011, dotyczące m.in. narodowości, wieku czy płci kandydatów. Wszystkie dane pochodzą z Państwowej Komisji Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako Obcego z siedzibą w Warszawie oraz z UJOP w Pradze.⁴

Liczba kandydatów przystępujących do egzaminu certyfikowanego z języka polskiego w ostatnich trzech latach jest prawie czterokrotnie wyższa od liczby kandydatów przystępujących do egzaminu z języka czeskiego (Tabela nr 2). Przyczynami takiego stanu może być o kilka lat dłuższa historia egzaminu certyfikowanego w Polsce, jak również to, że kandydaci przystępujący do egzaminu certyfikowanego z języka polskiego to w dużej mierze liczna Polonia amerykańska (kandydaci narodowości amerykańskiej znajdują się na drugim miejscu pod względem liczby kandydatów i są to najczęściej Amerykanie polskiego pochodzenia (patrz Tabela nr 3)).

⁴ Za udostępnieni danych chciałabym obu instytucjom serdecznie podziękować.

Język polski	1407 kandydatów
Język czeski	476 kandydatów

Tabela nr 2: Liczba kandydatów przystępujących do egzaminów certyfikowanych w latach 2009–2011.

3.1 Przynależność narodowościowa kandydatów

Jeśli chodzi o przynależność narodowościową kandydatów, to w przypadku języka polskiego zastosowano kryterium pochodzenia, a w przypadku języka czeskiego kryterium języka ojczystego kandydata. Sytuację tę w latach 2009–2011 obrazuje Tabela nr 3.

Egzamin certyfikowany z języka polskiego jako obcego	CCE
1) Ukraińcy – 209 kandydatów	1) język rosyjski – 156 kandydatów
2) Amerykanie – 175 kandydatów	2) język polski – 56 kandydatów
3) Rosjanie – 136 kandydatów	3) język niemiecki – 32 kandydatów
4) Niemcy – 134 kandydatów	4) język francuski – 29 kandydatów

Tabela nr 3: Przynależność narodowościowa kandydatów (lata 2009–2011).

Już na podstawie tych danych możemy zauważyć, jak dużą popularnością cieszy się język czeski wśród Polaków. Kandydaci, których językiem ojczystym jest język polski, znajdują się na drugim miejscu (56 kandydatów w latach 2009–2011), jeśli chodzi o liczbę kandydatów przystępujących do egzaminu certyfikowanego z języka czeskiego. Zupełnie inaczej sytuacja wygląda w przypadku egzaminu z języka polskiego. Od roku 2004 do 2011 do egzaminu certyfikowanego z języka polskiego przystąpiło zaledwie 68 Czechów. W roku 2009 było to 10 kandydatów, w 2010 roku 8, a w 2011 roku 14. Liczba ta co prawda z roku na rok rośnie, ale wciąż jest ona zdecydowanie niższa od liczby polskich kandydatów zdających egzamin z języka czeskiego. Ogólnie w przypadku egzaminu z języka polskiego zauważalna jest tendencja wzrostowa, jeśli chodzi o liczbę przeprowadzanych egzaminów w kraju i poza jego granicami. Najwięcej egzaminów odbywa się w Warszawie (3–4 rocznie) oraz Krakowie (2 razy w roku). Za granicą najwięcej kandydatów do egzaminu zgłosiło się w Nowym Jorku oraz Chicago – łącznie 115 osób, na co, jak już wspomniałem, ma wpływ liczna Polonia amerykańska w tych dwóch miastach. Jeśli chodzi o egzamin z języka czeskiego, to najwięcej egzaminów jest przeprowadzanych na terenie kraju. Do egzaminu można przystąpić w ośrodkach

ÚJOP w Czechach⁵ oraz w Czeskich Centrach m.in. w Moskwie, Berlinie, Warszawie, Kijowie, Londynie, Paryżu.

3.2 Wiek i płeć kandydatów

W przypadku kryterium wieku kandydatów dane z obydwu krajów właściwie się pokrywają. Najczęściej do certyfikowanego egzaminu z języka polskiego przystępują osoby między 20 a 29 rokiem życia – ok. 48%, następnie ok. 27% stanowią kandydaci między 16 a 19 rokiem życia, ok. 15% to osoby w wieku 30–39 lat i zaledwie 10% to kandydaci w wieku 40 lat wzwyż. Natomiast w przypadku CCE sytuacja przedstawia się następująco: 20–29 lat – 194 kandydatów, 30–39 lat – 135 kandydatów, 40–49 lat – 41 kandydatów, 50–59 lat – 10 kandydatów, 60–69 lat – 1 kandydat.

Na podstawie kryterium wieku możemy wnioskować, że kandydatami najczęściej są studenci chcący na przykład podjąć studia w danym kraju, ale również, jak słusznie zauważa w referacie *Certyfikat z polskiego – droga do unifikacji i jakości nauczania* pani Anna Domańska z Centrum Języka i Kultury Polskiej „Polonicum”, są to kandydaci, którzy „podchodzą do egzaminu, ponieważ wymaga tego od nich sytuacja życiowa bądź zawodowa” (Domańska 2009, s. 50), czyli osoby pracujące, mobilne, poszukujące pracy poza granicami własnego kraju, dla których certyfikat znajomości danego języka jest podniesieniem kompetencji zawodowych (chodzi o grupę kandydatów 20–29 lat, a przede wszystkim 30–39 lat). Kobiety stanowią większość wśród kandydatów w obu krajach, jest to ok. 63%.

3.3 Zdawalność egzaminów

Zestawienie procentowe zdanych i niezdanych egzaminów przedstawia Tabela nr 4. Jak widać, wyniki są podobne w obu analizowanych przypadkach. Zdawalność egzaminu z języka polskiego jest tylko nieznacznie wyższa od czeskiej (ok. 5%).

	ZDANY	NIEZDANY
j. polski	85%	15%
j. czeski	80%	20%

Tabela nr 4: Zdawalność egzaminów.

⁵ Wykaz ośrodków znajduje się na stronie internetowej ÚJOP: www.ujop.cuni.cz.

Szczegółowo przedstawia się to następująco: 397 kandydatów przystępujących do certyfikowanego egzaminu z języka czeskiego zdało ten egzamin, 79 kandydatów egzaminu nie zdało. Natomiast tę samą sytuację w przypadku egzaminu z języka polskiego obrazuje Tabela nr 5. Mamy tutaj dodatkowo podział na poziomy zaawansowania.

POZIOM	OCENA					RAZEM
	Celujący	Bardzo dobry	Dobry	Dostateczny	Niedostateczny	
B1	67	344	249	73	126	859
B2	33	362	308	115	139	957
C2	21	190	180	63	91	545

Tabela nr 5: Zdawalność egzaminów z języka polskiego.

Z danych zawartych w Tabeli nr 5 wynika również, że najczęściej wybieranym poziomem jest poziom B2. Jeśli chodzi o egzamin certyfikowany z języka czeskiego, to sytacja ta wygląda identycznie – na 476 kandydatów aż 242 wybrało poziom B2.

4 Poziom B2 na egzaminach certyfikowanych z języka polskiego i czeskiego – informacje ogólne

Jak już zostało wspomniane, wymagania co do konkretnych poziomów zaawansowania w obu przypadkach oparte są na wytycznych Rady Europy, czyli tzw. *Common European Framework of Reference: Learning, teaching, assessment*. Z tego też powodu materiał, jaki powinien opawać kandydat chcący zdać egzamin na poziomie B2, pokrywa się w obu analizowanych przypadkach. Jeśli chodzi o materiał gramatyczny, to na poziomie B2 wymagana jest znajomość właściwie wszystkich zjawisk gramatycznych danego języka, również tych trudniejszych czy rzadziej stosowanych w danym języku. W odróżnieniu jednak od poziomu B1 na poziomie B2 dodatkowo wymagana jest również umiejętność rozróżnienia stylistycznego tekstu. „Mając do wyboru kilka sposobów syntaktycznego wyrażenia tej samej informacji, zdający powinien umieć wybrać jeden z nich w zależności od typu tworzonego tekstu [...] i jego stylu” (*Standardy wymagań egzaminacyjnych* 2004).

Ogólna charakterystyka poziomu B2 według ESKOJ przedstawia się następująco: użytkownik danego języka

potrafi zrozumieć zasadnicze aspekty problemów konkretnych lub abstrakcyjnych przedstawionych w teksthach złożonych, w tym dyskusję specjalistyczną dotyczącą

własnej tematyki zawodowej. Potrafi porozumieć się na tyle swobodnie i spontanicznie, że rozmowa z rdzennym użytkownikiem języka wolna jest od napięć, tak w przypadku jednej jak i drugiej strony. Potrafi wyrazić się w sposób jasny i szczegółowy na wiele tematów, wyrazić opinię na dany temat wykazując pozytywne i negatywne strony różnych (proponowanych) wyborów. (Europejski System Opisu Kształcenia Językowego: uczenie się, nauczanie, ocenianie 2004)

Oto jakie umiejętności powinien posiadać kandydat podchodzący do certyfikowanego egzaminu z języka polskiego na poziomie B2 wg *Standardów wymagań egzaminacyjnych*:

- rozumieć najważniejsze treści i intencje dotyczące tematów ogólnych, konkretnych i abstrakcyjnych – włącznie z tematami specjalistycznymi, ściśle związane z ich własnymi zainteresowaniami, wyrażone w teksthach pisanych i wypowiedziach mówionych o skomplikowanej strukturze,
- umieć posługiwać się językiem polskim w sposób płynny i spontaniczny, pozwalający na swobodną komunikację z rodzimymi użytkownikami języka we wszystkich sytuacjach życia codziennego, a także używać popularnych wyrażeń idiomatycznych,
- znać większość konwencji socjokulturowych, stosowanych w komunikacji w języku polskim.

Braki zdających w zakresie wymowy i intonacji, słownictwa, poprawności gramatycznej oraz ortografii nie mogą wpływać na skuteczność komunikacji. (Standardy wymagań egzaminacyjnych 2004)

Przyjrzyjmy się, z jakich części składa się egzamin certyfikowany na poziomie B2.

JĘZYK POLSKI	JĘZYK CZESKI
Część A: rozumienie ze słuchu: 30 minut, max. 40 pkt.	Čtení s porozuměním: 40 min., max. 20 pkt.
Część B: poprawność gramatyczna: 60 minut, max. 40 pkt.	Poslech s porozuměním: 40–45 min., max. 20 pkt.
Część C: rozumienie tekstu pisanej: 45 min., max. 40 pkt.	Gramaticko-lexikální test: 30 min., max. 20 pkt. (tylko poziom B2 i C1)
Część D: wypowiedź pisemna: 90 min, max. 40 pkt.	Pisaní: 90 min., max. 20 pkt.

JĘZYK POLSKI	JĘZYK CzesKI
Część ustna (czasem odbywa się następnego dnia): odpowiedź trwa ok. 15 min., max. 40 pkt.	Ústní část: 20–25 min, dwójkami, max. 20 pkt.

Jak widzimy, poszczególne części w obu analizowanych przypadkach są takie same, różni się natomiast ich kolejność oraz czas przeznaczony na ich wykonanie (dodatkowo część ustna egzaminu z języka czeskiego odbywa się w parach).

4.1 Część gramatyczna na poziomie B2

Test sprawdzający poprawność gramatyczną pojawia się w przypadku języka polskiego już na poziomie B1, natomiast na egzamnie z języka czeskiego test gramatyczny jest częścią składową egzaminu dopiero od poziomu B2. Jeżeli przyjrzymy się bliżej tym częsciom, to zauważymy, że różnią się one nie tylko czasem przeznaczonym na wykonanie zadań (60 minut – egzamin z j. polskiego, 30 minut – egzamin z j. czeskiego), ale również nazwą. Na egzaminie z języka polskiego mamy – Część B – poprawność gramatyczna, a na egzaminie z języka czeskiego Gramaticko-lexikalní test. Już na podstawie tego możemy wnioskować, z jakimi typami zadań spotkamy się w danej części egzaminu oraz na jakie zjawiska gramatyczne położony jest nacisk.

Test gramatyczny na egzaminie z języka polskiego trwa godzinę i można uzyskać z niego maksymalnie 40 punktów. Składa się z 8 do 11 zadań, które zawsze mają formę tekstu tworzącego logiczną całość. „W tej części testowane mają za zadanie wybrać lub utworzyć poprawne gramatycznie formy. Zadania strukturalne są umieszczone przeważnie w teksthach, stanowiących pewną całość logiczną, w celu uniknięcia testowania kompetencji gramatycznej za pomocą pojedynczych, często bezsensownych, nie związanych ze sobą zdań. Wynika to z przekonania, że celem testu jest sprawdzenie umiejętności **zastosowania** wiedzy o strukturze języka, co objawia się najpełniej na poziomie tekstu, nie zdania.”⁶ Teksty te mogą być specjalnie przygotowane lub też mogą być tekstami oryginalnymi (odpowiednimi pod względem słownictwa i gramatyki dla danego poziomu). Odpowiedzi kandydat wpisuje we wskazane miejsce (lukę) bezpośrednio w tekście. Zadania najczęściej polegają na wybraniu poprawnej odpowiedzi z podanych wariantów, wybraniu poprawnej odpowiedzi i przekształceniu jej zgodnie z poleceniem lub też na samodzielnym utworzeniu odpowiedzi. Zadania składają się z tzw. jednostek, jest to „najmniejszy element testu, za który przyznawany jest punkt” (Seretny a Lipińska 2005a, s. 270).

Z jakimi zatem typami zadań spotkamy się na testach gramatycznych na egzaminie certyfikowanym z języka polskiego? Poniższe przykłady pochodzą ze strony internetowej Polskiej Komisji Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako Obcego⁷ oraz z *Przewodnika po egzaminach certyfikowanych* (Seretny a Lipińska 2005b).

a) zadania typu wielokrotnego wyboru, np.

Proszę podkreślić poprawną formę wyrazu zgodnie z podanym przykładem (przedrostki czasownikowe). _____ / 2,5 p. (10 × 0,25 p.)

W takich chwilach najbardziej (przydają się, wydają się, zadają się) zwykłe słowa. Kiedy nadchodził taki dzień jak dzisiaj, mama Nataszy nie potrafiła znaleźć sobie miejsca. Wszystko (leciało, wyleciało, naleciało)¹ jej z rąk, a serce (wybiło, obiło, biło)² jak oszalałe. Natasza stała w drzwiach i patrzyła, jak mama pakuje jej torbę. Stała w drzwiach i bała się (obruszyć, poruszyć, naruszyć)³, by nie spłoszyć tej chwili.

b) zadania z lukami:

– całościowe, czyli usunięty zostaje cały wyraz, np.

Proszę uzupełnić tekst zgodnie z podanym przykładem (przymiek). _____ / 5 p. (10 × 0,5 p.)

Od⁰ kilku ostatnich lat jeździmy na wakacje¹ góry. Zatrzymujemy się² okolicach Zakopanego w domu³ lasem. Chodzimy wtedy⁴ górach cały dzień od rana do wieczora. Jest to⁵ nas najlepszy sposób na odpoczynek. Wchodzimy⁶ najwyższe szczyty i wtedy⁷ nami jest już tylko niebo⁸ takim wędrówkom nabieramy sił⁹ pracy¹⁰ powrocie z wakacji jeszcze długo wspominamy urocze chwile spędzone na urlopie.

– częściowe, zostaje usunięta tylko pewna część brakującego wyrazu np. przedrostek

Proszę wpisać w luki odpowiednie do kontekstu przedrostki czasowników. _____ / 5 p. (10 × 0,5 p.)

Przykład: Zaciągl⁰ się wczoraj przy goleniu.

- Przepraszam, którym tramwajem można jechać¹ na ulicę Majową, do ZUS-u.
- Najlepiej trzynastką, ale będzie musiała się pani siąść² na trzecim przystanku.

⁶ BUWIWM: Biuro uznawalności wykształcenia i wymiany międzynarodowej. Certyfikacja: Informacje ogólne dla zdających. Online: <http://www.buwim.edu.pl/certyfikacja/>.

⁷ Egzaminy certyfikatowe z języka polskiego jako obcego. Online: http://certifikatpolski.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=101&Itemid=144%E3%80%88%3Dpl&lang=pl. Cit. 3 wrzesień 2012.

- A nie ma bezpośredniego połączenia tramwajowego?
- Teraz nie, bo budowują³ ulice w tamtym rejonie i nic nie jeździ⁴ pod sam ZUS.

c) **zadania przekształceniowe (transformacyjne)**, które dzielą się z kolei na:

- **słowotwórcze**, np.

Proszę uzupełnić tekst poprawnymi formami wyrazów, utworzonych od słów w nawiasach, zgodnie z podanym przykładem (tworzenie oraz odmiana rzeczowników odczasownikowych i odprzymiotnikowych). ____ / 5 p. (5 × 1 p.)

Nie lubię wczesnego wstawania⁰ (wstawać)⁰. Nadźwięk budzika ogarnia mnie złość⁰ (zły)⁰ i pragnienie⁰ (pragnąć)⁰, żeby coś z nim zrobić. Czasami ogarnia mnie wielki
¹(smutny)¹. Zwłaszcza od czasu² (rozstać się)² z Pawłem. Nie mam ochoty spotykać się ze znajomymi. Wszyscy prowadzą³(rozmawiać)³ na temat przyczyn naszego⁴(rozwodzić się)⁴. Rośnie we mnie⁵ (niechętny)⁵ do ludzi. Dlatego nie lubię wstawać rano.

- **składniowe**, np. zamiana strony czynnej na bierną czy utworzenie zdania złożonego ze zdania prostego za pomocą podanych zaimków.

- **fleksywne**, w których należy przekształcić formę podstawową podaną w nawiasie tak, aby jej forma była zgodna z kontekstem zdania, np.

Proszę uzupełnić tekst poprawnymi, słownymi formami liczb z nawiasów zgodnie z podanym przykładem (odmiana liczebników). ____ / 5 p. (5 × 1 p.)

Ta znana piosenkarka powróciła na scenę po trzech⁰ latach⁰ (3 + rok)⁰ nieobecności. Wcześniej było kilkanaście miesięcy koncertów i promocje wszystkich¹ (4 + płyta)¹. Trzeba było zwolnić tempo. Charakterystyczny głos brzmi świeżo jak zawsze, ale ona wydaje się dojrzalsza i szczęśliwsza. Słynna Brytyjka mówi: „Mieszkam z mężem i²² (2 + dziecko) ² w Irlandii.” [...]

Na podstawie podanych przykładów widać, że zadania zawsze mają formę krótkiego tekstu, nigdy pojedynczych niepowiązanych ze sobą zdań. Opis zadania jasno określa, co należy zrobić, w nawiasie dodatkowo znajduje się nazwa zjawiska gramatycznego, którego zadanie dotyczy. Podany jest również przykład (jeden lub kilka) ilustrujący, jak należy zadanie wykonać.

Test gramaticko-lexikalní na egzaminie certyfikowanym z języka czeskiego trwa 30 minut i składa się z 16 tzw. úloh (na potrzebę tego artykułu przyjęłam polskie nazewnictwo ‘zadanie’), które natomiast składają się z pięciu tzw. dílčích úkolů. Zadania zawarte w tej części to najczęściej zadania testowe wielokrotnego wyboru. Co istotne, zadania nie mają formy tekstu, jak to jest w przypadku egzaminu z języka polskiego, ale są to przede wszystkim pojedyncze niepowiązane ze sobą zdania. Jedynie ostatnie z zadań ma formę krótkiego tekstu tworzącego logiczną całość, w którym zostały usunięte niektóre wyrazy (tzw. dziurawiec). Kandydat musi z wariantów podanych pod tekstem wybrać prawidłową odpowiedź. W przeciwnieństwie do testów z języka polskiego, gdzie odpowiedzi wpisuje się bezpośrednio w zadaniu, odpowiedzi do testu gramatycznego z języka czeskiego wpisuje się lub zaznacza na karcie odpowiedzi (tzw. záznamový arch), która znajduje się na końcu testu (ta forma zapisywania odpowiedzi jest na pewno dużym ułatwieniem dla sprawdzającego test).

Oto przykłady najczęstszych typów zadań użytych w testach gramatycznych z języka czeskiego. Przykładowe zadania pochodzą z tzw. modelowych variant⁸ lub zostały zaczerpnięte z sekcji „Vzorové varianty zkoušky CCE-B2” oraz „Zkouška CCE-B2 nanečisto” z książki Certifikovaná zkouška z čeština pro cizince CCE-B2 (cvičná sada) (Čadská a Vlasáková 2009).

a) **zadania zamknięte wielokrotnego wyboru**

Z nabízených variant wybierz správnou možnost. (1 bod)

To auto má přes sto tisíc kilometrů.

- A) ojeto
- B) ujeto
- C) najeto
- D) projeto

b) „**rozsypanka**”

Seřadte ve správném pořadí. (1 bod)

Model: články: odborné / popisující reformu školství / nejnovější → nejnovější odborné články popisující reformu školství

nehody: automobilové / tragicke / zaznamenané v posledním srpnovém týdnu / četné

c) **zadania otwarte ze zwięzłą odpowiedzią**, np.

Model: Umíš jezdit na lyžích?

Umíš? → Umíš lyžovat?

S Pavlem jsme se stali přáteli.

S Pavlem

Należy podkreślić, że duży nacisk położony jest na słownictwo. Zazwyczaj 1/3 zadań dotyczy leksyki, tj. związków frazeologicznych, mowy potocznej (obecna čeština), tworzenia opozycji, idiomów. Np.:

Co znamená, když se o někom řekne, že „má svou hlavu“?

- A) Takový člověk je_____
- B) Cílevědomý
- C) Chytrý
- D) Vychytralý
- E) Tvrdochlavý

Co znamená, když se řekne „Mluví jako kniha“?

- A) Mluví dlouho
- B) Mluví zajímavě
- C) Mluví moudře
- D) Mluví jasné

Nahraďte podtržené výrazy opozity (= slovy opačného významu).

- 1) V tom domě bylo zařízeno dočasné sídlo nového ministra.
V tom domě bylo zařízeno sídlo nového ministra.
- 2) Ta firma byla založena před patnácti lety.
Ta firma před patnácti lety.

Podtržená slova nahraďte spisovnými ekvivalenty.

Bydlí v paneláku.

Bydlí v

Musíme se vrátit, zapomněla jsem si řidičák.

Musíme se vrátit, zapomněla jsem si

Koupili barák někde za městem.

Koupili někde za městem.

Po przeanalizowaniu dostępnych materiałów, tj. przykładowych testów dostępnego na stronie internetowej Państwowej Komisji Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako

Obcego czy też na podstawie przykładowych zadań zawartych w książce *Przewodnik po egzaminach certyfikowanych* (Seretny a Lipińska 2005) oraz materiałów dostępnych na stronie ÚJOP jak również przykładowych testów znajdujących się w książce *Certifikovaná zkouška z čeština pro cizince CCE-B2 (cvičná sada)* (Čadská a Vlasáková 2009), należy stwierdzić, że części gramatyczne egzaminu z języka polskiego i czeskiego prezentują inne podejście do sprawdzania gramatycznych sprawności kandydata. Zakres materiału obowiązującego na obu egzaminach jest taki sam, ale forma jak i wybór poszczególnych zjawisk gramatycznych znajdujących się w teście zdecydowanie się od siebie różni.

W przypadku języka czeskiego widać zdecydowany nacisk na słownictwo oraz na fleksję czasownika. Dużo częściej spotykamy się w teście gramatycznym z języka czeskiego z zadaniami dotyczącymi form czasownikowych, np. tworzenie form trybu przypuszczającego czy rozkazującego podanego czasownika, możliwości użycia bezokolicznika lub też jego pominięcia w zdaniu, przekształcanie stron czasownika. Zdecydowanie mniej zadań dotyczy fleksji rzeczownika, przymiotnika czy liczebnika. Natomiast część gramatyczna egzaminu z języka polskiego prezentuje bardziej kompleksowe podejście. Zadania zawarte w tej części obejmują większość zjawisk gramatycznych języka polskiego dotyczących zarówno fleksji imiennej, jak i czasownikowej.

Literatura

Common European Framework of Reference: Learning, teaching, assessment (2001). Council of Europe.

DOMAŃSKA, ANNA (2009). Certyfikat z polskiego – droga do unifikacji i jakości nauczania. V Międzynarodowa Konferencja Edukacyjna „Języki obce w kontekście współczesnych wyzwań i perspektyw”. Ustroń. Online: <http://www.kms.polsl.pl/prv/spnjo/index.php?st=nades>.

ČADSKÁ, MILADA a KATEŘINA VLASÁKOVÁ (2009). Certifikovaná zkouška z čeština pro cizince CCE-B2 (cvičná sada). Praha: Karolinum.

Čeština jako cizí jazyk: Úroveň B2 podle Společného evropského rámce pro jazyky: Jak se učíme jazykům, jak je vyučujeme a jak v jazycích hodnotíme (2005). MŠMT.

Europejski System Opisu Kształcenia Językowego: uczenie się, nauczanie, ocenianie (2004). Warszawa: CODN.

SERETNY, ANNA a EWA LIPIŃSKA (2005a). ABC metodyki nauczania języka polskiego jako obcego. Kraków: Uniwersitas.

SERETNY, ANNA a EWA LIPIŃSKA, eds. (2005b). Przewodnik po egzaminach certyfikowanych. Kraków: Uniwersitas.

Standardy wymagań egzaminacyjnych (2004). Warszawa: Państwowa Komisja Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako Obcego, MENiS.

Klíčová slova | Key words

certifikované jazykové zkoušky, gramatická kompetence, úroveň B2, SERR, gramatický test, polština pro cizince

language certificate exams, grammar competence, level B2, CEFR, grammar tests, polish for foreigners

Adriana Filas

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

adriana.filas@gmail.com

Literární věda a translatologie

Signály subjektivizmu v naračnom pláne románu Františka Švantnera *Nevesta hôľ*

Signals of subjectivity in narration of novel *Nevesta hôľ*

Eva Urbanová

Abstract | Abstrakt

The paper focuses on category of narrator in novel "Nevesta hôľ" ("Bride of the Hill"). We identify a strategy of narrator, especially his unreliability in narration. The unreliability is showing up between fantastic and real word in this fiction. This paper is a part of wider research on subjectivity of narrative in prose of naturism.

Priíspěvek se soustředí na kategorii nespolehlivosti v narrativním plánu románu Františka Švantnera „Nevesta hôľ“. Nespolehlivosť ako nástroj subjektivity se v textu utváří ve střetu fantastického a reálního světa, který čtenář rekonstruuje.

***Nevesta hôľ* (1946)**

Román *Nevesta hôľ* predstavuje jedno z vrcholných (a zároveň aj jedno z posledných) diel prózy naturizmu, ktorá sa konštituovala ako súčasť lyrizovanej prózy v období medzivojbovej literatúry. „Otvorenosť“ (sémantická, tvarová, výrazová, žánrová a iná) tohto textu vzbudzuje literárnovedený záujem aj v súčasnosti. Východiskom nášho záujmu o toto dielo sú otázky naratologickej povahy a súvisia so širším kontextom, výskumom subjektivizmu v modernej medzivojbovej próze. V danom príspevku sa budeme zaoberať náračiou tohto textu, a to pre-dovšetkým so zacielením na kategóriu rozprávača, konkrétnie na jeho identifikáciu v texte z aspektu subjektivizmu.

Subjektivizmus nárače

Medzivojnové obdobie sa zvykne charakterizovať cez prizmu lyrizmu. Lyrizácia ako výrazový prejav subjektivizmu korešponduje s odklonom od realistickej paradigmy, ktorý nastáva najmä v druhej polovici dvadsiatych rokov s postupným doznievaním tzv. „druhej vlny“ realizmu. Udialo sa tak prostredníctvom teho, čo Noge (1973, s. 39) výstižne pomenoval „výmenou

štruktúr“, prechodom k modernému. Práve lyrizácia sa javila ako jeden z možných „nástrojov“, ktorý začal rozrušovať „pozitivisticko-realisticú kauzalitu sveta“ (Čepan 1977, s. 163). V teste sa to odzrkadlilo v „sproblematisovaní epického subjektu a jeho postojov ku skutočnosti“ (Števček 1973, s. 42). Aj v neskoršom pohľade Števček opisuje vývinový posun k modernému cez „zhodnotenie subjektu“ (Števček 1983, s. 12), pod čím rozumie jeho odkrytie sa v teste. Kým v staršej próze bol subjekt „nad témou“, naopak „subjektívny aspekt modernej románovej témy je zahrnutý do jej problematiky – niekedy je tému samou“ (s. 13).

Naturizmus ako vrchol lyrizačných tendencií predpokladá aj vrchol v tomto smere. Subjektivizmus je u Švantnera zakotvený v noetike jeho diela, súvisí teda s odklonom od realistickej zobrazovacej metódy a s prijatím toho, čo začal svojim dielom najmä Ivan Krasko. Máme na mysli ponory do vnútra lyrického subjektu, obrátenie vzťahu realita ovplyvňujúca subjekt na subjekt reflekujúci (zažívajúci) realitu cez svoje ja. V súvislosti so Švantnerom sa hovorí o rôznych „typoch“ subjektivizácie, ktorá zasiahla všetky plány textu. Primárnemu vzťahu autor – rozprávač sa v Švantnerovom prípade venovala dostatočná pozornosť. Máme na mysli dôkazy o pretavení jeho „osobnej filozofie“, „osobnej metafyziky do estetickej štruktúry jeho próz“ (Števček 1971, s. 148). Nás záujem sa však presúva na pravú stranu triády autor – dieло – čitateľ. Svoju pozornosť zameriame na vzťah rozprávača ako prvej fiktívnej postavy diela k fikčnému svetu z pohľadu čitateľskej recepcie.

Konkrétnie nás v tomto momente zaujíma len jeden z aspektov subjektivizácie v náračii, ktorý je závislý práve na čitateľskej aktivite – nespolehlivosť. Ako poznámenáva Zerweck (2009, s. 4): „[...] nespolehlivosť nelze chápout jako ryze textovou vlastnosť, nýbrž ako výsledek interpretačních strategií založených na textových signálech. V procesu čtení si čtenáři volí vlastní individuální interpretační strategie z celé řady dalších možností interpretace.“

Toto je základná téza, z ktorej vychádzame a ktorá zapadá do širšieho kontextu recepcionného skúmania subjektivity v medzivojbovej literatúre, ktorý skúmame v próze naturizmu a básnikov sujetu.

Nespolehlivosť v románe *Nevesta hôľ*

Prvým signálom, ktorý implikuje nespolehlivosť, je tzv. „ja-rozprávanie“, primárne považované za subjektívnu, osobnú formu rozprávania. „Aby mohl byť text čtenáři naturalizovaný ako nespolehlivý, musí byť prostredkován silně antropomorfizovaným vypravěčem-postavou“ (Zerweck 2009, s. 4).

Nie každé subjektívne rozprávanie však musí byť aj nespolehlivé. Zúžená perspektíva však predpokladá túto možnosť – pretože nazeráme na udalosti z pohľadu hlavného hrdinu – rozprávača. Ako konštatuje Kubíček (2007, s. 128):

Tato dohoda ktorou s námi uzavíra vyprávěc já, je vlastní nejenom literárnímu narrativu, ale i narrativu našeho aktuálního světa. I v rámci něj předpokládáme, že je to právě tato první osoba, která ručí za údaje, která zprostředkovává a prohlašuje je touto autoritou první osoby za pravdivé. Tento nás apriorizmus může být popřen teprve dalším vývojem vyprávění. Dokud však vyprávěč nespochybňuje svoji spolehlivost, ponechává si na ni nárok.

V danom prípade je priamym (a teda homodiegetickým) rozprávačom Libor, mladý hájnik, ktorý sa po rokoch vracia do rodného kraja. Prvé miesto nedourčenosť, priestor pre čitateľa, vytvára minulosť rozprávača, ktorú nepoznáme, resp. spoznávame len čiastkovo skrz určité spomienkové fakty vynárajúce sa v mysli rozprávača-postavy, alebo prostredníctvom útržkov rozhovorov s inými postavami. Dozvedáme sa, že sa vracia po 10 rokoch domov, aby vykonával službu hájnika. Už v prvej fáze rozprávania ozrejmuje svoju motiváciu návratu aj z iného uhla. Nevracia sa len pre lásku k domovu alebo dobrej práci (takto hodnotí prácu: „To boli krásne výhľady. Mohol som s nimi bezpečne stavať zámky“ Švantner 2007, s. 132), ale aj pre čosi iné – najprv zahmlieva, nevysloví to úplne priamo, len si tak „mimochodom“ pomyslí: „moje túžby sa už neupínajú na také chlapčenské vrtochy, lež na také isté červené, nepokojné a horúce srdce, ako si ty [...]“ (s. 136).

Reakcie ostatných postáv nám však môžu prezradiť to, čo rozprávač zamlčí, resp. čo aj vysloví, ale nemusí sa jeho hodnotenie situácie zhodovať s čitateľským hodnotením. Význam jeho pozície hájnika, ktorá mu môže umožniť plnohodnotne sa začleniť naspäť do danej society, sa postupne mení. Cez počiatočnú slávu, ktorú pocituje už pri prvej návštive krčmy – „Moja sláva stúpala. Stolovníci ma priam hltali očami“ (Švantner 2007, s. 136) – čitateľ môže vnímať aj druhý plán, a to pragmatický zámer okolia, že prichádza niekto, koho by mohli využiť na svoj prospech: „To je dobre, že máš takú guľovnicu, aspoň nám poslúžiš“ (s. 136).

Spoľahlivosť rozprávania komplikuje vpád fantastických prvkov, ktoré sa v texte čoraz viac vyskytujú (môžeme ich interpretovať ako snové, halucinačné a pod.), ale isté je, že fikčný svet sa čoraz ľažšie stotožňuje s tým „naším“, reálnym, oslabuje sa referenčný vzťah so skutočným svetom. „V prípadě nespoľahlivého vyprávění jsou čtenáři konfrontováni s referenčními obtížemi, nesrovnalostmi a (vnitřními) rozpory“ (Zerweck 2009, s. 43). Podmienkou nespoľahlivosti, jej odhalovania, je fakt, že „účinek nespoľahlivosti záleží podstatně na čtenářově konstrukci vyprávěče“, a teda aj na základe znalosti sveta, v ktorom sa pohybuje.

Zdá sa však, že rozprávač je v tomto prípade „na našej strane“, akoby neboli úplne prítomný vo fikčnom svete, ale osvojuje si ho a pristupuje k tomuto svetu spôsobom porovnatelným s našim postupom, tiež sa snaží rozumovo dopátrať ku koreňu veci, porovnáva minulosť a prítomnosť, zhŕňa informácie o záhadnom mužovi (záhadnej postave z Kotliska),

hodnotí svoje pracovné postavenie, plánuje stretnutie so Zunou, uvažuje nad tým, ako sa mohla zmeniť a pod.

Čoskoro sa však takéhoto postupu v osvojovaní si okolitého sveta vzdá, čitateľ v tom ostáva sám. Prvý zlomový bod je stretnutie sa so záhadným mužom/tvorom z Kotliska, ktorého opisuje takto:

Ale v noci mi nebolo so smiechu, lebo naozaj prišiel ku mne. Oplan. [...] Bol som bezmocný. A on zašpúlil ústa, natiahol dlžiný tenučký krk, vystrčil hnusné tykadlá a z čiernej bradavice, ktorú mal na konci nosa, položil ich na moje oči a zasipel: – Tieto oči vylúpim – Zreval som ani hovádo a vyboriac dvere na chatrči, vybehol som von, a bol by som vyvalil aj kameň z Kristovho hrobu, taká hrôza mnou lomcovala [...] (Švantner 2007, s. 162)

V danom kontexte môžeme predpokladať, že ide o prelud (bolo to po návrate z krčmy). Šútovec (2005, s. 103) konštatuje, že daný opis zodpovedá halucinačným opisom, tak ako ich opisuje psychiatrická literatúra. Nech to však budeme interpretovať akokoľvek, isté je, že už v tomto bode sa v rozprávačovi aktivizuje ono prírodné, primitívistické, jeho psychika sa výrazne posúva. Marčok (1969, s. 219) hovorí o „prepadaní sa hájnika z reálneho sveta do sveta mýtot a erotických predstáv“. Pre nás je dôležitý prvý záver, ktorý môžeme zatiaľ vyvodíť, a to, že nespoľahlivosť sa tu ukazuje práve v strete rozumového (racionálneho) a iracionálneho (prírodného), alebo ešte presnejšie, medzi dvomi svetmi, v ktorých rozprávač osciluje.

Taký je aj vývoj tejto nespoľahlivosti: vráti sa po 10 rokoch, je akoby už z iného sveta, a tak ho aj vnímajú: „Pekne podrástol na mestskej strave“ (Švantner 2007, s. 125). Dodatočne teda rekonštruujeme, že tomuto svetu zabudol rozumieť, ale predsa len z neho pochádza, je to v ňom zakorenенé, a preto sa to v ňom postupne prebúdza a stáva sa súčasťou, je predsa hájnik (pán prírody). Skrz prírodu sa aj začína jeho spojenie s týmto svetom obnovovať. Príroda ho prijíma, tá ho začleňuje do tohto sveta, tej rozumie, rozpráva sa s ním a poskytuje mu útočisko. Čoskoro v prvej časti rozprávania narúšajú vstupy antropomorfizovaného rozprávača, ktorý sa Liborovi prihovára: „Desať rokov v našom živote znamená vari menej ako v tvorom desať minút“ (s. 135). Keď opisuje prvú prechádzku jeho hájmi, konštatuje, že „všetko ku mne pribehlo a povedalo hlasne a srdečne: Vitaj!“ (s. 134). Následne ho prijímajú aj postavy, dostáva dôveru od krčmára (zastupujúci to ľudské v negatívnom slova zmysle, mohli by sme povedať pragmatické, lebo také sú krčmárove záujmy), ktorý sa mu so svojimi plánmi zdôveruje: „Vy ma porozumiete...“ (s. 145), taktiež získava priateľstvo Tava, ktorý zastupuje to pohanské, mýtické, je vládca ohňa, je to uhliar Tavo („kolibú mal najvyššie pod Babou“ s. 141; rozumie si s ohňom – scéna s obradom ohňa a pod.). „Hu, Tavo, som s tebou spokojný. Nikde som sa

tak dobre necítil ako pri tebe, môžeš mi veriť. Vezmi si za to moju dušu, chceš?“ (s. 175), a napokon si získava (možno len zdanlivú) priazeň aj od celého toho sveta (spoločenstva), keď mu priviedú ukázať Zunu so slovami, že on má na ňu nárok.

Po takejto opäťovnej iniciácií úplne prepadne tomuto svetu, na jedom mieste čítame aj: „Nič už nemalo pevného postavenia. Sotva som sa udržal na stoličke. A najhoršie to bolo s flašami: krútili sa a tancovali okolo mňa, musel som ich chytať ako muchy, aby neuletel. Čo sa so mnou porobilo? Bol som ešte boží tvor?“ (Švantner 2007, s. 253). Nespolahlivosť rozprávača dosahuje svoj vrchol, čitateľ si musí všetko dopĺňať sám, on dáva udalostiam zmysel, pretože sa „roz-sýpa“ aj časové usporiadanie sujetu, priestor sa mení na amorfny a pod. Stále sa však nepretŕha referenčný rámcu úplne. Môžeme využiť našu „čitateľskú encyklopédiu“ a porovnať reálny svet s „možným svetom“ (Eco 2010, s. 159), už len samotný topoz Kotliska a iné opisované miesta sú totožné s reáliami. Hoci vytvára Švantner fantastický svet, jeho kontúry sú reálne, to len rozprávač ako stret, médium udalostí, prežíva a ukazuje svet fantastický. Uvedomujeme si, že jemu sa tak javí. Všetky ostatné postavy nepocitujú nič neobvyklé.

Postupne sa však s vyhrotením príbehu všetko od Libora odvracia, zlyhal, prírodný svet ho odmieta, je cudzí prvok, príliš racionálny. Naznačujú to aj motívy a symboly, ako napr. kôň Eguš, ktorý sa podľa mena zvykne interpretovať aj ako Ego rozprávača (Šútovec 2005, s. 137), môžeme si však všimnúť ako Libor často prízvukuje, že to je jediné, čo je skutočne jeho, a keď napokon príde aj o koňa (ego), opäť uvidí daný svet racionálne, akoby jeho ego bolo súčasťou toho, o čo musel pŕsiť, ak chcel „precitnúť“. Strácanie je však v danom prípade úplne, skoro až konečné. Najprv začína stratou, neúspechom v základnej téze, ktorú si stanovil, a teda návrat k Zune sa nekoná, pretože neprenikne cez troch protivníkov, vo svete ľudí si Zuna berie Tava, vo svete rozumu má na ňu stále nárok krčmár a v jej prostredí je to záhadný vlkolak vo svojich troch inkarnáciách („ten z Kotliska“ Švantner 2007, s. 294), ktorého si Zuna vyberá a podmaňuje – mnohokrát interpretovaná scéna, ktorú pozoruje rozprávač s Tavom, a ktorá sa interpretuje aj ako motív zooerastie:

Neznámemu stálymi pokusmi podarilo sa predsa len dostať z priameho dosahu svojej družky. Najskôr nás začul, nuž vzpružila ho naša prítomnosť. [...] A pravdepodobne toto zbabelé počinanie mužovo vyviedlo Zunu z miery. Ako videla, že uteká, stala sa ostražitejšou a dravšou. Smelo sa vypla, divo pohodila hlavou, akoby niečo vetrila, potom niekol'kym skokmi dobehla tackajúceho sa muža, prudko sa naňho vrhla a strhla ho na zem. Rev sa vtedy zdvojnásobil. Keby sa predo mnou na trávniku neboli v zúrivom zápase zmietali tie dve telá, bol by som mysel, že sa niekde na blízku rujú krvížnivé dravce. To už nemohla byť iba nevinná hra. Tu už šlo o viac. Možno Zuna zošalela a napadla svojho milenca, práve

vtedy, keď chcel byť k nej najvŕačnejší. [...] Ale len čo teraz zbadala, že svoju korisť môže stratíť, jej zúrivosť dosiahla vrchol a stala sa opravdivým zverom. (Švantner 2007, s. 291)

Napokon sa od Libora odvracia aj príroda, Kotlisko ako miesto, z ktorého pochádza jeho hlavný nepriateľ vystupuje teraz ako „hovorca prírody“. Čítame akýsi dialóg Libora a prírodných živlov: „– Ach čakáš ma? Vietor sa do mňa oprel. – Pozri idem sám! Nebo i zem spojili sa proti mne. Čakal ma urputný zápas“ (Švantner 2007, s. 278).

[...] Nebolo to už iba vzdialené doznievanie Veľkého zvona, ale tiahle dunenie celého komonstva, akoby ťažké, tisíccentové srdce hompáalo sa povetrim, bilo do žulových skál a roztíkalo bachory grúňov. Hu, teraz už pôjde do tuhého, chlapče. Ak máš ešte mliečne zuby a žlté žilky pod kolenami, tak radšej zalez do niektornej diery k jašterom, aby ťa hnev bohov nezasiahol. (Švantner 2007, s. 281)

Tento záverečný „boj s búrkou“ môžeme čítať aj ako obraz boja proti sebe samému, akoby posledným existenčným zápasom rozprávača o svoje rácio.

Dovŕšením je vyhorenie erárnych senníkov, čo symbolizuje jeho „vyhorenie“ aj ako hájnika. Záver teda prirodzené končí návratom k pôvodnému svetu, absolútnemu vytrievzeniu, zracionalizovaniu, akoby všetko bol len sen, prelud, na ktorom už viac nezáleží. Po strate práce si to aj sám uvedomuje: „Porúčam sa! Moja služba sa teda neslávne skončila. Bol som voľný ako vták. [...] Ak stretnem ľudí, budú ti cudzincami s neznámymi menami, s neznámymi úmyslami, prejdú popri tebe ani tóne oblakov. Chvalabohu!“ (Švantner 2007, s. 272).

Nespolahlivosť tu teda kopíruje rozprávačskú stratégiu a subjektivizmus daného textu sa odkrýva aj takýmto spôsobom, v intenciach konštatovania že „jde predevším o to, že se změny ve vnímání subjektivity nevyhnutelně odrazí ve způsobu, jakým je spolehlivé či nespolehlivé vyprávění představováno“ (Zerweck 2009, s. 52).

Literatúra

- ČEPAN, O. (1977). *Kontúry naturizmu*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
 Eco, U. (2010). *Role čtenáře aneb Interpretaci kooperace v narrativních textech*. Praha: Academia.
 KUBÍČEK, T. (2007). *Vypravěč: Kategorie narrativní analýzy*. Brno: Host.
 MARČOK, V. (1969). Fikcia človeka a sujet. In *Problémy sujetu: Litteraria – štúdie a dokumenty*, s. 209–235. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

- NOGE, J. (1973). Poznánky k výskumu slovenskej prózy dvadsiatych rokov. *Slovenská literatúra* 20, s. 39–47.
- ŠTEVČEK, J. (1971). *Nezbadané prózy*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- ŠTEVČEK, J. (1973). *Lyrizovaná próza*. Bratislava: Tatran.
- ŠTEVČEK, J. (1983). *Moderný slovenský román*. Bratislava: Tatran.
- ŠVANTNER, F. (2007). *Nevesta hôľa a iné prózy*. Bratislava: Kaligram.
- ŠÚTOVEC, M. (2005). *Mýtus a dejiny v próze naturizmu*. Bratislava: Literárne informačné centrum.
- ZERWECK, B. (2009). Nespolehlivé vyprávění v dějinném kontextu. *Aluze* 3: s. 40–59.

Klíčová slova | Key words

subjektivismus, nespolehlivost, vyprávění, reálný svět, fantastický svět

subjectivity, unreliability, narrative, real world, fantastic world

Mgr. Eva Urbanová

Katedra slovenského jazyka a literatúry

Fakulta humanitných vied

Univerzita Mateja Bela

Tajovského 40, 97401 Banská Bystrica

eva.urbanova@umb.sk

Mytologizmus v dráme Petra Kellnera-Hostinského

Mythologism in dramas of Peter Kellner-Hostinský

Petra Kelčíková

Abstract | Abstrakt

Peter Kellner-Hostinský (1823–1873) is one of the most outstanding representatives of messianism during Slovak literary Romanticism. The article is focused on the analysis and interpretation of the messianic tendencies in his historical tragedy "Svätošlavičovci".

Peter Kellner-Hostinský (1823–1873) je jedným z nejvýznamnejších predstaviteľov mesianizmu ve slovenskej romantické literatúre. Pôsobenie řeší analýzu a interpretaci mesianistického myšlenia v jeho historické tragédii „Svätošlavičovci“.

Novšie vedecké štúdie zamerané na výskum slovenského mesianizmu (Ľubomír Kováčik, Lubica Somolayová) dokazujú, že mytologické myslenie inšpirovalo slovenských mesianistov a stalo sa dôležitým potenciálom (východiskom i cieľom) ich (umeleckej) tvorby. O mesianizme v tvorbe Petra Kellnera-Hostinského (1823–1873) nemožno pochybovať, literárna história mu v tomto smere priznáva výnimočnú pozíciu: „Zo všetkých Štúrovcov, čo zo slovenčiny a z ľudových povestí našich čítali budúcnosť národa, Peter Kellner je vari najzapálenejší“ (Vlček 1923, s. 181). Oskár Čepan (1989, s. 94) ho označil za „teoreticky najerudovanejšieho, koncepcionálne najdôslednejšieho a ideoovo esteticky najextrémnejšieho mysliteľa romantickej generácie“, ktorý „v mnohom prekročil rámec mysliteľskej úrovne slovenských romantikov.“

Kellner-Hostinský (1871, s. 3) teoreticky rozpracoval filozofiu videnia ako súčasť novej národnej vedy: „Na jednom korení pučí sa názor: videnia a vedenia; z jedného prameňa povstalo jazero vedy našej; na jedno zrkadlo pozeral Sloven, a hľa! Čo videl, to vedel, a čo vedel, to videl. Praprameňom názoru tohto, bol: Svetovid. Bol on vedom: vedomcom, a bol vitem: víťazom. – Slovo: vie, vidí a víťazí.“ Filozofiu videnia Kellner-Hostinský vysvetlil v rukopisne zachovanom *Vidbosloví* a v *Starej vieronauke slovenskej*. Teoreticky ju rozpracoval a označil za „ideálny spôsob poznania“: „Slovanský človek bude teda rešpektovať svoju prirodzenú jednotu tela a ducha a tým aj prirodzený spôsob poznania – videnie“ (Kováčik 2003, s. 56). Svoje mesianistické názory Kellner-Hostinský aplikoval aj na drámu, jednak teoreticky v kritike Ormisovho Mataja *Slovo k náveštii* (Kellner-Hostinský 1862) a jednak prakticky v pôdejstvovej

tragédii *Svätošlavičovci* (Kellner-Hostinský 1869).¹ V príspevku budeme sledovať analýzu a interpretáciu mesianistických tendencií v štruktúre daného dramatického textu.

Tragédia *Svätošlavičovci* tematicky čerpá zo slovanskej minulosti, t.j. vznikla z podnetu úvahy Mikuláša Dohnányho (1861, s. 95) o dráme a pokúša sa naplniť jeho požiadavky ideálnej slovanskej drámy: „Nech zaletí (umelec slovenský; doplnila P. K.) letom ducha svojho do kraju slávnej minulosti slovanskej; [...] Nech predstaví týchto hrdinov slávnej minulosti vo forme krásnej a čisto slovanskej.“ Autor kritiky *Svätošlavičovcov*, Ludovít Kubáni (1873, s. 6),² poukázal, že i vo vzťahu k historickej látke je Kellner-Hostinský dôsledný: „Obsah je ten istý, neodchyľuje sa v ničom, ani len v spracovaní od uvedeného historického momentu.“ Pritom už samotnú historickú látku označil za tragicú: „Koľká tu tragicá látka! Historická nesvornosť Slovanov, rozdmúchaná cudzincami, odvečitými to nepriateľmi Slovanstva, poráža sa sama sebou. Vládyčtivosť pokorená, ponížená, zničená; – a pri všetko tom víťazstvo, národnej vôle zosobnenej vo vieči ľudu“ (s. 6). Avšak, napriek tomu, že sa Kellner-Hostinský snažil držať historických faktov, predsa zobrazil vlastnú ilúziu tohto úseku slovanskej minulosťi, pričom viaceré fakty mýtizoval.

Vo *Svätošlavičovcoch* možno pozorovať binárnu opozíciu³ západného a východného spôsobu myslenia, presnejšie, ako to označil Kubáni (1873, s. 12), „boj zásad západu so zásadami východu“. Nositelmi tejto opozície sú postavy, primárna opozícia sa formuje medzi najstarším bratom Jaropolkom (západný spôsob myslenia) a mladšími bratmi Olegom a Vladimírom (východný spôsob myslenia). Na začiatku hry sú si všetci bratia rovní, harmóniu naruší až Jaropolk, ktorého pomstychtivý vodca Sviend presvedčí, že jemu ako najstaršiemu patrí celé dedičstvo: „Jaropluk (pozadumá sa): Neraz, keď sen umoril stroj duše, / Videl som: ak zrastala nad Kyjevom skala / Až k oblohe, – videl som na vrcholu / Jej sedieť orla, v stredku sokoľa, / A na spodku holuba... keď zrazu / Orol sa zdvihnuł, sokol uľaknutý / Odletel. A letom sokola zase / Holub splašený padnul do jazera“ (Kellner-Hostinský 1869, s. 207); „Sviend: Buď orlom knieža! – a stolec svoj / Pozdvihneš vysoko...“ (s. 207). Možno tu pozorovať uplatnenie faustovského motívū,⁴ realizáciu ktorého Sviend priviedie k pokušeniu (narušeniu

harmónie) Jaropolka. Jaropolk sa spolieha viac na vlastnú „dumu“ (ratio), ktorá mu bráni v možnosti prvotného videnia, čím sa približuje postavám nemeckej drámy, tak ako ich charakterizoval samotný Kellner-Hostinský (1862, s. 210): „[...] subjekt dramata nemeckého je človek scholasticky reflektujúci. [...] človek nemecký svoj mravný – ba tak rečeno kresťanský – charakter ztratí, a stane sa služebníkom čertovým, naproti tomu človek slovanský zachová vždy svoju mravnú povahu, nevinnosť a slúži len Bohu, dobrerobiac všetkým bez ohľadu.“

Kubáni kritizoval Kellnera-Hostinského aj z dôvodu, že Jaropolk nie je opravdivým dramatickým hrdinom, ale len hračkou v rukách osudu. Domnievame sa, že to bol zámer, nakoľko Jaropolk stelesňuje práve západný princíp. Naproti tomu postavu Vladimíra oceňuje Kubáni (1873, s. 14) vysoko: „Najpodarenejším zdá sa mi byť Vladimír, najmladší Svätošlavič, sblížujúci sa ku skutočne ideálu slovanského hrdiny.“ Nevinný Oleg sice umiera, ale vládcom sa stáva Vladimír, najmladší syn, nie po práve prvorodenectva, ale z vôle bohov a ľudu: „Veštec: Hviezda, čo najprv padla do stred jazera: / Je Oleg – v Drevliani. / Hviezda zronivšia sa na breh i do vody: / Je Jaropolk – v Kyjeve. / Hviezda žiarou utkvená na severu: / Je Vladimír – knieža náš“ (Kellner-Hostinský 1869, s. 226); „Vladimír: Rozhodla vieča: / Po vôle jej i po všech gramotáh, / Zasadnem na otčí i dední stolec“ (s. 252); „Vladimír: [...] Tak teda zrkadlo dumy mojej / Jasne maluješ obrazy. – Vladimír / Vykoná radu bohov, a vôle národa!“ (s. 253).

Vďaka prítomnosti binárnych opozícií v danej tragédii, možno na ňu aplikovať teóriu Borisa Zalu (1996, s. 73 a 117) o procese mediácie v mýte. „Mýtus je zasa logickým operátorom umožňujúcim riešenie základných protikladov pomocou mediátora [...] Mediácia je tak vlastne ‚humanizáciou sveta‘, ktorému pričleňujeme osobnostný a udalostný rozmer. [...] získava charakter sľubu spasenia a človek musí vziať na seba osud sveta, aby ho zápasom a utrpením zmenil. Spása vytvára priestor riešenia akejkoľvek ‚nedostatočenosti‘.“ Postava Vladimíra funguje v rámci danej tragédie ako mediátor⁵, sám nie je pôvodcom rozbrojov, no po narušení harmónie Jaropolkom, práve on prináša poriadok, tým, že harmonizuje oba protikladné póly: „Vladimír: [...] O lásko bratov! O svornosť rodov! / Ty slnko nebies, ty magnet zeme: / Okolo teba točia sa nebesá / A zem sa krúti v harmoniji!“ (Kellner-Hostinský 1869, s. 229); „Vladimír: Tak, tak! Mír je mier, mír mieru má: / Keby v dušiach vládly mír a mier, / Človeku by hruda otvorila nebo – / Človek stokrát pretvorená prieroda. / A stokrát zase nie tvorená príroda. / Cit jeho: to zvlnené jazero. / Mysel: to vietor, orkán i blesk. / Vôľa: belbeg svätý, černobog prekliaty“ (s. 233); „Vladimír: Oko veštca videlo v zrkadle / Obraz, ktorého ani tieňavu nezazrie / Oko naše. No zákon, ktorý je a bol: / To borba činov, v ktorej dvaja obrovia / Zrútiť sa

1 P. Kellner-Hostinský je autorom dvoch drámov. Veselohru *Odkandes*, ktorá zostala v rukopisnej podobe nebudeme analyzovať, nakoľko v nej, vychádzajúc z doterajších literárnohistorických výskumov (Andrej Mráz), nepredpokladáme prítomnosť mystických a mytológických prvkov.

2 Okrem Kubániho napísali značne kratšie kritiky (zachované v rukopise) aj Kalinčiak a Dobšinský. V kritike sa viacmenej zhodovali, upozorňovali najmä to, že celku chýba súvis, je v ňom mnoho osôb, mytológie a lyrickej reči. (ALU SNK, M 45 B14).

3 Binárne opozície boli pre poetiku romantizmu príznačné, pričom základná opozícia v slovenskom literárnom romantizme sa formovala medzi hmotou („predmetnosťou“) a duchom. V mesianizme možno pozorovať rozloženie duchovnej zložky a s tým súvisiaci vznik novej binárnej opozície Ducha a Duše (resp. mužského a ženského).

4 Faustovský motív bol frekventovaným motívom v drámcach slovenského romantizmu. Jeho realizácia spočíva v pôsobení nositeľa západného (materiálneho, racionálneho) spôsobu myслenia na subjekt, ktorý predstavuje východné (duchovné) hodnoty. Subjekt sa buď poddá materiálnemu princípu a stane sa jeho súčasťou (podobne

ako Faust podľahol zvádzaniu Mefistofela v Goethovej tragédii *Faust*) alebo naopak odolá mu, čím obháji svoju pozíciu. V tomto prípade ide potom o antifaustovský motív.

5 Mediátor funguje ako prostredník medzi binárnymi opozíciami. V slovenskom romantizme ide o základnú opozíciu hmoty (predmetnosť) ↔ duch, ktorá sa v mesianizme realizuje v rozložení duchovnej zložky na opozície Ducha a Duše, resp. na mužské ↔ ženské, racionálne ↔ emocionálne (intuitívne), západné ↔ východné, atď.

majú... No nie tam – ale – tu – tu...“ (s. 227). Podobnú úvahu o svete ako zrkadlo nachádzame i v teoretickej práci *Stará vieronauka slovenská*, v ktorej Kellner-Hostinský (1871, s. 10–11) hovorí, že Slovania si predstavovali svet ako zrkadlo: „Predstavovali si Slovensi svet tak, ako ho v skutku videli. [...] Sloven pozeral na svet taký, aký mal pred očima; jedným okom pozeral na prírodné, druhým na duševné obrazy. Svet tento bol mu čarodejným zrkadlom. [...] A keď to Sloven videl i počul, obraz ten svetozrkadla pritusnul na ústa svoje: a stal sa mu rovným. [...] Sám človek je chrámom zjavenia večného ducha.“

Na funkciu mediátora v slovenskom mesianizme upozornil napr. i Martin Homza (2002, s. 128): „mesianizmus je postavený na idei „prostredníka“ medzi ľuďmi a Bohom, ktorý obrodzuje ľudstvo alebo jeho jednu vymedzenú časť, otvárajúc mu cestu k spásie“. V slovenskom mesianizme plní túto funkciu často práve rozprávková postava Popolvára, ktorá nesie znaky autoštylizácie autora. Mediátor disponuje vizionárskymi schopnosťami, vie predpovedať budúce udalosti a na základe jeho pozície najmladšieho syna je zároveň najbližšie k duchovnému princípu. Vladimírove repliky sú filozofické, v podstate sprostredkúvajú myšlienky samotného Kellnera-Hostinského, tak ako ich podáva vo svojich teoretických prácach, t.j. na postave Vladimíra možno sledovať prvky autoštylizácie. V rámci daných replík tak zároveň dochádza k synkretizácii umenia a vedy.

Princíp videnia, ktorým disponuje celá tragédia, je zastúpený prostredníctvom sna a priestoru (hora)⁶, no Kellner-Hostinský pracuje i s postavou veštca ako sprostredkovateľa vôle bohov, keďže „prorok je vlastne mystik v akcii“ (Letz 2002, s. 24). Vystupujú tu dve postavy so schopnosťou predvídať budúcnosť a tým motivovať konanie postáv, kňaz Bojan a Veštec. Úlohu „pomocných“ veštcov zohrávajú postavy Lubice, Zory a Ludeka. V prvom výstupe prvého dejstva repliky Lubice a Zory dopĺňajú Bojanovu veštu. Podľa postavenia hviezdičiek predpovedajú kraju skazu. Zo scénickej poznámky vieme, že dej sa odohráva na brehu Dnepla v posvätnom háji. Kellner-Hostinský v *Starej vieronauke slovenskej* (Kellner-Hostinský 1871, s. 116) uvádza, že živel vody a priestor hory sa spájajú s charakteristikou veštcov v prvotných dobách, keďže veštili z prírody: „Tie huky vód, tie šumy vetrov donášaly veštenie, a veštec vyčítal z nich reči duchov.“ Dané miesto tu má i sakrálny rozmer vďaka tomu, že sa tu nachádza socha Svätovida (praboh Slovanov), ktorému prinášajú obete: „*Devy*: O Svätovid! Odvráť od krajiny zkazu / Srdečnú obeť zapáliť ti chceme, / Žertvou ukojiť Svätošlavovho ducha“ (Kellner-Hostinský 1869, s. 204). V treťom dejstve tlmočí Lubica Bojanovu veštu lyrickým spevom prostredníctvom Svätošlavovej písťaly (symbol jeho záveru). Vešta je vypovedaná

v symbolických prírodných obrazoch (podobným tým, ktoré vidí postava i vo sne): „*Lubica*: [...] V stredku tých skalísk, stá na pústi väža, / Stojí najvyšší štít hmlou ovenčený. / To kídlu orlov velí orol knieža, / Sadnúci si párom na trón vyvolený. / Druhovia spustia sa na dvanásť skaliny, / Pár s párom dumne zrie na mora níziny.“ s. 210). V *Starej vieronauke slovenskej*, v časti, v ktorej Kellner-Hostinský (1871, s. 81) píše o „pretvoroch prírody“, nájdeme nasledovné vysvetlenie obrazu orla: „Orol, v poviedkach našich zosobňuje Popelvála.“ V kontexte danej veštby je teda Vladimír, najmladší syn, stelesnený „orol knieža“.

Kňaz a spevec Ludek vystupuje v druhom dejstve v siedmom výstupe, pri brehu mora počas plavby do Zámoria za Jaropolkom, v dialógu s Vladimírom: „*Ludek*: Šťastnú púť zvestujú bohovia: / Na žrdi korábov lastovky sedia, / Na skale ticho sedí krahulec, / Dým vatry tiahne sa k Varjazi, / Ryby sa veselo vyhadzujú z vody, / Zore jak zlato čisté svitaly“ (Kellner-Hostinský 1869, s. 232). Schopnosťou videnia tu disponuje i sedliacky ľud: „*Kupec* 2: Dobrí ľudia, pamäťajte, nevezme to dobrý koniec. *Otec*: Keď som sa vrácal, tolko vlkov zavíjalo za nami, že čo by step pokryli kírtle baranov, teda málo by jim bolo na úzinu. *Hostinská*: A krahulci prišli tak hladovití, že aj klince z dachu povytahovaly. *Dievča domáce*: Jedon z vojakov kýval na mňa, ja som ale nešla: hneď na to podšpotil sa mu kôň, a padol na zem“ (s. 230–231). Veštec Bojan vidí zjavenia taktiež v prírodných obrazoch: „*Bojan*: Stojí skala v pravo, / Stojí skala v ľavo, / Stojí skala v stredu / Na jazere. / Na tej pravej skale / Čierna hmla leží. / Na tej ľavej skale, / Mesiačok trplieti: / Na tej strednej skale / Slniečko jasá! *Maluša*: Veštec, vyčítajtie obrazy. *Bojan*: Čierna hmla na pravej skale: / Duch Olegov. / Mesiac na ľavej skale: / Tvár Jaropolkova. / Slniečko na strednej skale: / Znak Vladimírov“ (s. 252–253).

Kellner-Hostinský (1871, s. 2–3) zastával ako mesianista názor, že príroda sa neustále nemení náhodou: „No medzi Tatrami a Dunajom vyrostnul jeden veľičiný strom. [...] Na najnižších konároch večneživého stromu tohto zakvitá veda prírody, na každom kvetolístku máte napísanú jednu kapitolu z tajomstiev prírody. Veď ktože je väčším jej znátem, ako Sloven? [...] Na korune stromu tohto prekvitajú kvety zjavenia. Sotva čo ich zazre Sloven okom svojim, tu rostú, menia sa, a z každého odzrkadluje sa názor žitia.“ V prítomných zjaveniach je priebeh budúčich udalostí znázornený prostredníctvom obrazu prírody, v ktorom rôzne prírodné úkazy (hviezda, vtáky, zveri, atď.) nadobúdajú charakter symbolu (najmä vo vzťahu k dejstvujúcim postavám) a tým anticipujú priebeh budúčich udalostí, t.j. stávajú sa víziou. Zvýšenou subjektívnosťou tendujú repliky k lyrickosti. Tento postup sa pre poetiku Kellnera-Hostinského ukazuje ako príznačný: „Príroda je Kellnerovi skutočne nevyčerpateľným zdrojom symbolov obrazu sveta a človeka, alegóriou smrti i opäťovného zrodu (jar), a práve transpozícia osudov slovanstva do obrazu cyklického pohybu prírody umožňuje Kellnerovi vyslovovať prírodnou metaforikou nádeje o nezničiteľnosti života slovanského sveta“ (Kovačka 1973, s. 135). Lyrizované repliky tak nadobúdajú mystický rozmer, keďže obrazotvornosť možno považovať

⁶ Vnútorné videnie je podľa Kellnera-Hostinského možné vtedy, keď je potlačená telesnosť a do popredia sa doставá duchovná stránka subjektu. Tento proces môže prebiehať (nevedome) v spánku, ale aj počas meditácie, či modlitby, kedy subjekt vedome vyhladáva priestor, ktorý mu umožňuje prežívať meditáciu osamote. Hora je miestom, kde je subjekt najbližšie k prírodnému a zároveň k Božskému, izoluje sa od profánneho, aby sa priblížil k sakrálnemu.

za kritérium mystickej skúsenosti: „Preto u všetkých pravých mystikov a mystičiek sa stretávame s tým, že ich mystické skúsenosti sprevádza zrod novej obrazotvornosti a napokon novej reči“ (Letz 2002, s. 22–23).⁷

Jaropolk odmieta tradíciu a nerešpektuje vôľu bohov, resp. jej nerozumie, stráca dar videnia srdcom, pretože sa stal obeťou mamonárstva a moci, na rozdiel od Vladimíra: „Vladimír: [...] Veštba: to pocit duše v oku videnia – / No ja... Ja zjav, kniha i veštec / Citu, ducha – i činu uskutočnenia! – / Keby jazyk bol tak chytrým ak myseľ, / A myseľ taký obor ako čin: / Nuž by Vladimír, čo okamženia, / Vyveštil zjav nebeský na zemi! [...]“ (Kellner-Hostinský 1869, s. 227); „Vladimír: Daj Bože dobrý chýr: / No stíska srdce zlovestná predtucha. / Sotva čo hviezdy zabliskly na nebi, / Havrani škrekom sháňali sa nad jazerom. / I videl som, ako try roje sedely / Po pri sebe na letorostiach lipy: / No keď výchor rozkolimbal vetve, / Rozhúkly sa try klobká sem a tam / Srdnato uderiac jedno na druhé – / Ač keď tisíce popadalo na zem / Všetky si v jednu zasady hromadu“ (s. 228). Vladimíra vedie dôvera vo vôľu Svätovida, prabohu Slovenov, no v závere dejá uzatvára manželstvo s Rognedou, prijíma ženský element, čo možno interpretovať ako postupný prechod k novému kresťanskému mysleniu. Svadba totiž symbolicky znázorňuje „vstup do nového života“ (Lurker 2005, s. 495). Postava Rognedy je však v danej tragédii rozporuplná a v mnohom sa líši od historickej látky. Poukázal na to vo svojom posudku už Kubáni (1873, s. 21): „Ja aspon nechápem, čo p. pôvodca s touto snúbenou Jaropolkovou pozdejšie Vladimírovou ženou chcel?“ a ďalej konkretizoval: „Deva ponúka srdce a ruku tomu, ktorý ju o otca a bratov pripravil. Neprirodený zjav a úkaz to!“ (s. 21). Rogneda sa neprieči vôle otca, ktorý ju chce výdať za Jaropalka kvôli majetku, k čomu ho navedie Svienceld: „Svienceld: [...] Jaropolk strojí sa uchvátiť bratov / Údeli, – uchu jeho milá rada moja. / Chceš-li videť Rognedu – krv to z krve tvojej – / Svetiť slúvon, namlúvaj knieža, volaj, líškaj sa mu: / Že po práve dedovom, jemu pripadá / Deditivo celé, na zemi Rosije. Rogvolod: Tak je! – za moc i panstvo krve mojej, / Dňom i nocou nespať, myseľ i zvíjať sa budem [...]“ (Kellner-Hostinský 1869, s. 216). Od začiatku je spojená s kresťanským spôsobom myslenia, ku konaniu ju motivuje Božia vôle sprostredkovaná vo sне, v protiklade s myslením jej otca, ktorý reprezentuje západný princíp: „Rogneda: Otče! Zahučal na modlitby hlas zvonu. / Podonesme obeť Ukrižovanému. Rogvolod: Nie Bohu na kríži – no Freje, / Povinás dnes zapáliť obete“ (s. 207); „Rogneda: Keď šumením Dnepra sen oči umoril, / Otče! Predivné znaky pred okom duše / Tvarily sa noci minulej. – Videla / Som na hrad Polocký prileteť tura / A sadnul si ku boku turici“ (s. 242); Rogvolod: O Rognedo! Či aj twoju dušu očaril / Duch Bojanov? – píšťale Lubičinej / Veríš? Čo rozum káže neveriť“ (s. 242); „Rogneda: Videla som, ako na náš dom

sadnul tur, / A čo chvíľa zmiznul aj s Turicou“ (s. 243). Na základe výkladu sna sa stáva ženou Vladimíra: „Rogneda: Máte Polock, berte i ruku moju!“ (s. 258). Daný výjav môže v kontexte drámy pôsobiť naozaj neprirodzene a vysvetliť ho možno jedine autorským zámerom poukázať na Vladimírov prechod od pohanského ku kresťanskému náboženstvu.⁸

Zosumarizujúc možno konštatovať, že daná tragédia tematicky čerpá zo slovanskej minulosti, preto disponuje viac mytologickým ako kresťanským myslením. Prítomnosť mytologizmu v nej teda plynie z túžby priblížiť sa k archetypálnemu, pôvodnému, slovanskému mysleniu, no stále k duchovnému princípu. V tejto súvislosti sa Kellnerovi-Hostinskému vyčítalo, že jeho tragédia disponuje osudovosťou a tým vlastne porušíl zásady slovenskej drámy, ktoré kedysi on sám teoreticky obhajoval: „V Svätovláčovcoch neurčuje dejstvovanie „boh“, ako to kedysi žiadal Hostinský od slovenskej drámy“ (Rampák 1976, s. 104). Duchovný princíp sa však formuje v pôvodnom slovanskom myslení založenom na pozorovaní znakov prírody a na priblížení sa k duchovnému princípu cez sen, resp. priestor, t.j. prirodzenou, nie umelo vyvolanou cestou. Ukaruje vieriť Slovanov ešte v pohanské božstvá (Svätovid, Perún), ich schopnosť rozumieť prírodným zákonom a dodržiavať vôľu predkov (Svätovláčov testament) a ľudu (národná vieča). Narušením tejto harmónie, ktoré zapríčini infiltrácia cudzieho (západného) prvku do pôvodného (slovanského) myslenia, vzniká konflikt, od ktorého sa odvíja zápletka. Tragédia zobrazuje úsilie hrdinov stelesňujúcich východný princíp (Oleg, Vladimír) o návrat k pôvodnej harmónii. Naplnenie tohto úsilia motivuje vôľu bohov sprostredkovaná prostredníctvom princípu videnia cez veštcov, sen, resp. i pozorovanie znakov prírody. Vládcom sa teda stáva najmladší syn, Vladimír: „Jedon zo starešiny: U nás syn najmladší / Srdcom rodiny, dušou otčiny; / Po našej zvyčaji, svetlá viečo! Veľkým kňazom / Bude Vladimír“ (Kellner-Hostinský 1869, s. 241). Proces mediácie smeruje k duchovnému princípu, najskôr v pohanskom zmysle, no v závere pendluje už ku kresťanstvu, ktoré symbolicky predznamenáva svadba Vladimíra s Rognedou. Možno tvrdiť, že západný princíp je nielen porazený, ale aj „prevorený“, keďže si Jaropolk pred smrťou prizná svoj omyl: „Jaropolk: [...] Dumal si Jaropolk, že keď ti matka / Prvému svetlu uzrieť dala: ty prvým byť musíš: / Uverils’ – tak ti to kričali do ušú radcovia / Volkal si si znaky veštcov. / Neverils’, že nimi hovoria bohovia. / Myslels’: že kol dumy tvojej / Musia sa vrtiť kraje a rody! / [...]“ (s. 265); „Jaropolk: [...] Základom slávy je mír vlády – Vladimír. / Závet otcov: blahoslavia rodiny. / Neveriť jaštercom cudziny. / A výroku bohov koriť sa každý deň. / Osláv Perún a požehnaj Svätovid / Rosiji – [...] (Skoná)“ (s. 265).

Zoltán Rampák (1976, s. 103) označil Svätovláčovcov „za najromantickejšiu slovenskú historickú tragédiu“. Dobová kritika Kellnerovi-Hostinskému vyčítala, že nedodržiava zásady

⁷ Kedže mesianisti kládli „duchovnosť“ nad „predmetnosť“, prejavil sa mesianizmus najmä v lyrike (čo sa týka umeleckej tvorby), jeho častým atribútom je preto experimentálny výraz (napr. slovotvorba, príznaková vnetná skladba, uvoľnený verš, postupy básnickej montáže, senzualizmus atď.).

⁸ Manželské spojenie Rognedy s Vladimírom a cestu k nemu Kellner-Hostinský mytízoval. Podľa historických faktov sa Vladimír Rogneda zmocnil násilím a okrem nej mal veľa iných žien a milenie. Zásluhou Vladimíra sice r. 988 bolo skutočne v Kyjevskej Rusi prijaté kresťanstvo, no stalo sa tak nie po jeho ženbe s Rognedou, ale až neskôrce uzavretím manželstva s princeznou Annou Byzantskou.

žiadnej prozódie, ako to možno vyčítať z redaktorskej poznámky ku Kubániho (1873, s. 37) posudku v *Slovesnosti*: „My hovoríme určite, že p. pôvodca žiadnej prosodie sa nedržal, a preto veľmi sa prehrešil proti zovňajšej forme, ktorá najmä pri dramatoch správne pestovaná byť musí, keď ich chceme podarenými a umelecky prevedenými pomenovať.“ Repliky postáv sú písané v asylabických a nerýmovaných veršoch (výnimku tvorí len chór), no napriek tomu je ich reč lyrizovaná, poznačená prírodnou obraznosťou. Tragédiu rozvrhol podľa rady Kubániho do piatich dejstiev, hoci pôvodne plánoval len tri: „Inakšie, t.j. dôkladnejšie by bola zpracovaná látka a jednotlivé charaktery, dôslednejšia by bola rozhoda či katastrofa, keď p. pôvodca svoju tragediu na 5 dejství rozdelí“ (s. 30). Kubáni hodnotil hru v konfrontácii so svetovou drámom (Shakespeare, Goethe, Schiller), t.j. vycítal jej predovšetkým nedostatočne zvládnutú psychologizáciu postáv a celkovo odmietavo sa stal voči prítomnosti mytologizmu. Kellner-Hostinský však, ako sme sa pokúsili dokázať, drámu koncipoval v intenciach svojho mesianistického myslenia, ktorému sa podriadila motivácia konania postáv ako aj výrazová a kompozičná stránka tragédie.

Literatúra

- ČEPAN, O. (1989). Romantický mytologizmus Petra Záboja Kellnera-Hostinského. *Slovenské pohľady* 105: s. 94–99.
- DOHNÁNY, M. (1861). Slovo o drame slovanskem. *Sokol*: s. 93–95.
- HOMZA, M. (2002). „Večneženské“ ako súčasť konceptu slovenského mesianizmu. *Literárny archív* 36–37: s. 128–139. Martin: Slovenská národná knižnica.
- KELLNER-HOSTINSKÝ, P. (1862). Slovo k náveštiiu. *Sokol*: s. 206–210.
- KELLNER-HOSTINSKÝ, P. (1869). Svätoplavičovci. *Minerva*: s. 202–267.
- KELLNER-HOSTINSKÝ, P. (1871). *Stará vieronauka slovenská*. Veľká Revúca.
- KELLNER-HOSTINSKÝ, P. *Vidboslovia*. Rukopis. ALU SNK, M 45 D5.
- KOVÁČIK, L. (1997). *Obraznosť v poézii slovenského romantizmu*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- KOVÁČIK, L. (2003). *Mytologizmus v slovenskom literárnom romantizme*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- KOVAČKA, M. (1973). Básnik Kellner-Hostinský. In Kellner-Hostinský, P.: *Šuhajovo dumanie*, s. 129–140. Bratislava: Tatran.
- KUBÁNI, L. (1873). Kritické úvahy o Pet. Z. Hostinského smutnodre Slovenského Svätoplavičovci. *Slovesnosť* 1: s. 5–6, 12–14, 20–21, 29–31, 35–38.
- LETZ, J. (2002). *Mystičky západu*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška.
- LÉVI-STRAUSS, C. (1993). *Mýtus a význam*. Bratislava: Translation.

- LÉVI-STRAUSS, C. (2006). *Strukturální antropologie*. Praha: Argo.
- LURKER, M. (2005). *Slovník symbolů*. Praha: Universum.
- MRÁZ, A. (1975). O Hostinského divadelných hráč. In Mráz, A.: *Pohľady na slovenskú drámu*, s. 45–62. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- PEČENKA, M. (2011). *Dejiny Ruska v datech*. Praha: Dokořán.
- RAMPÁK, Z. (1947). *K charakteru štúrovskej drámy*. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská.
- RAMPÁK, Z. (1976). *Dráma, divadlo a spoločnosť*. Bratislava: Tatran.
- SOMOLAYOVÁ, L. (2006). K tekutej otvorenosti Hroboňovej živelnej poézie. *Romboid* 41: s. 23–31.
- ŠTÚR, L. (1987). *Prednášky o poézii slovanskej*. Martin: Matica slovenská.
- VLČEK, J. (1923). *Dejiny literatúry slovenskej*. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská.
- ZALA, B. (1996). *Skrytý svet významov*. Bratislava: Iris.

Klíčová slova | Key words

Peter Kellner-Hostinský, drama, mesianismus, mytologizmus, slovenský romanticismus

Peter Kellner-Hostinský, drama, messianism, mythologism, slovak romanticism
 Petra Kelčíková
 Katedra slovenského jazyka a literatúry
 Fakulta humanitných vied
 Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica
 petra.kelcikova@gmail.com

Překlad historických reálií v románech Borise Akunina

The Translation of Historical Facts in Boris Akunin's Novels

Natalia Prosolenko

Abstract | Abstrakt

The article focuses on historical facts appeared in the novels written by Boris Akunin and translation of them into Czech language. These novels are set in Russia in the end of the 19th century, so the historical facts typical for that time and area are not rare. The translator has to recognize them in the original text and find an optimal solution for translation.

Článek se zabývá historickými reáliemi, které se objevují v románech Borise Akunina, a jejich překladem do češtiny. Děj Akuninových románů je zasazen do Ruska konce 19. století a reálie z každodenního života, názvy vojenských a civilních hodností, oslovení a aluze se zde objevují v hojném počtu. Překladatel pak má před sebou nesnadný úkol při výběru strategie při jejich převodu do češtiny.

Problematikou národní a dobové specifnosti se ve své práci *Umění překladu* zabýval již Jiří Levý, který kladl důraz na zachování nejen významu reálií, ale i jejich koloritní hodnoty. Upozorňoval však, že původní znění reálií je přípustné v těch případech, kdy jsou nositeli významu „typického pro historické prostředí originálu“ (Levý 1983, s. 119–120). Překladatelce pěti zatím vydaných románů Borise Akunina se skutečně podařilo nastinit atmosféru Ruska konce 19. století s mnoha pro tu dobu typickými specifikami. Objevují se zde reálie z běžného života, například názvy oblečení, nádobí, dopravních prostředků; velmi často se používají názvy vojenských a civilních hodností, oslovení; nezřídka se objevují aluze odkazující na literaturu nebo politické události. Velká část reálií měla svoji obdobu i v českém jazyce, proto byla adekvátně přeložena, avšak velmi často se překladatelka uchylovala i k exotizaci, tedy pouze transkribovala ruská pojmenování. Zde si můžeme položit otázku, nakolik je taková exotizace opodstatněná. Výrazy jako *sjurtuk*, *papacha*, *furažka*, *čerkeska* jistě odrážejí ruské prostředí té doby, není však jisté, zda je současný český čtenář dokáže bez jakéhokoliv dalšího vysvětlení pochopit a alespoň přibližně je zařadit.

Důležitou roli pro pochopení poměrů v carském Rusku a souvislostí v románech hraje tzv. **tabulka hodností** (rusky Табель о рангах всех чинов воинских, статских и придворных), která systematizuje vojenské, dvorské a civilní hodnosti do 14 hodnostních tříd. V románech

se objevují názvy prakticky všech civilních hodností, počínaje kancléřem a skutečným tajným radou 1. třídy a kolegiálním registrátorem konče. Alespoň přibližná představa o této hierarchii je nutná pro pochopení děje. Převážná většina ruských čtenářů obeznámených s povídkami Čechova, Gogola atd. dokáže přinejmenším říct, zda jde o vysokou hodnost či nikoli. Český čtenář velmi často nedisponuje ani takovými znalostmi, a proto sotva někam zařadí např. titulárního radu. Tyto hodnosti ale nemají odpovídající český ekvivalent. Uvítala bych proto, aby do prvního románu byla jako příloha zařazena tato tabulka hodností. Kromě toho, překladatelka často chyběně převádí názvy některých hodností, např. místo označení *naddvorní rada* používá *dvorní rada* (Akunin 2007, s. 10), pod vlivem ruštiny místo *kolegiální* překládá *koležský* (např. Akunin 2007, s. 158) atd. Naprostě špatně je přeložena hodnost *титулярный советник* (titulární rada), která se v románu *Případ Azazel* objevuje hned několikrát včetně citací ze známé ruské písničky, která je pokaždé přeložena jiným způsobem:

В жалкой роли меня представить вздумали? Он был титулярный советник, она – генеральская дочь?

To by tak scházelo, aby si z něho dělali legraci jako v té písničce – on byl tajným státním radou, ona dcerou generála (Akunin 2004, s. 35).

Он был титулярный советник, она генеральская дочь, он робко в любви объяснился, она прогнала его прочь.

On byl pouhým státním radou, ona dcerou generála, on jí tajně vyznal lásku, ona krutá pryč ho hnala (s. 193).

V prvním případě překladatelka použila neexistující název hodnosti, existoval buď tajný rada, nebo státní rada, případně skutečný státní rada. V druhém případě prohlášení *on byl pouhým státním radou* zní poněkud zvláštně, protože jde o hodnost V. třídy, hrdina tedy zaujímá velmi vysoké postavení. Přitom titulární rada je hodnost IX. třídy.

Tabulka také stanovovala typy oslovení ve společenském styku. Držitelé hodností XIV.–IX. třídy byli oslovováni titulem *Vaše blahorodí* – *Ваше благородие*, držitelé hodností VIII.–VI. třídy titulem *Vaše vysokoblahorodí* – *Ваше высокоблагородие*, držitelé hodností V. třídy *Vaše vysokorodí* – *Ваше высокородие*, držitelé IV.–III. třídy *Vaše excellence* – *Ваше превосходительство* a konečně držitelé hodností II.–I. třídy titulem *Vaše vysoká excelence* – *Ваше высокопревосходительство*. Toto pravidlo překladatelka nedodržuje, např. používá vlastní tvary: *Ваше высокоблагородие* – *Vaše NejjASNĚJŠÍ Blahorodí* (Akunin 2004,

s. 212), místo *Vaše vysokoblahorodí*. Překladatelce chybí systém, např. v románu *Zvláštní úkoly* (Akunin 2007) oslovení *Баше высокоблагородие* je překládáno střídavě jako *Blahorodí* (s. 10), *Excelence* (s. 12), *Blahorodí* (s. 15) atd.

V románu *Achillova smrt* se objevuje hodnost *есаул*, jejíž překlad se autorce povedl: transliteruje ji jako *esaul*, střídavě ale používá vysvětlující překlad *коzácký дůстоjníк*.

Ve velmi velké míře se překladatelčina snaha o exotizaci překladu projevila při překladu názvů **oblečení**. Domnívám se, že by u mnoha z těchto názvů bylo vhodné použít podobnou strategii jako v posledním zmíněném případě, tedy vysvětlit, o který druh oblečení se jedná. Tak např. ve všech pěti románech se objevuje pojem *cюрмук*, který překladatelka transkribuje jako *sjurtuk*: *Алејеми се прохázели [...] младіci в мódních єviotových sjurtucích [...]* (Akunin 2004, s. 5). Vzhledem k tomu, že čtenář na tento název narazí ještě nesčetněkrát, myslím si, že by bylo vhodné vysvětlit, že se jedná o dlouhý uzavřený kabát projmutý v pase, každodenní oblečení pro střední a vyšší třídu.

Nepovažuji za zdařilý také tento překlad:

Офицеры меня чутъ не растерзали [...] Особенno один ярился, в черкеске.

Ti důstojníci mě málem lynčovali [...] Hlavně jeden se vztekal, ten v čerkesce
(Akunin 2006, s. 47).

Název *черкеска* se používá pro pánský kabátec typický pro kavkazské národy. Nic neříkající pojmenování *ten v čerkesce* by se proto dalo nahradit např. *ten Kavkazan*.

Stejně překladatelka postupuje u dalších názvů: používá transkripci *furažka* (Akunin 2004, s. 160), ačkoli by se dala nahradit českým *čepice*, a *papacha* (Akunin 2005b, s. 23), aniž by z kontextu bylo jasné, že se jedná o kožešinovou čepici, populární u kavkazských a asijských národů.

Jinde překladatelka zbytečně vysvětluje některé reálie, které nejsou podstatné pro děj a působí rušivým dojmem:

[...] по бульвару, где допотопные старухи в салонах и чепцах ссыпали крошки жирным, бесцеремонным голубям

[...] kde предпотопнě vymoděné stařeny zahalené в салопеч, широкých kabátech с пelerinами, а с чепci на hlavách sypaly drobečky vypaseným přidržlým holubům

Domnívám se, že v tomto případě by ruský název nemusel být zachován, případně by se *stařeny* daly nahradit výrazem *staré měšťanky* – *салоны* se nosily pouze v měšťanské vrstvě.

Nemohu také souhlasit s výrazem zvoleným pro překlad ruského *турниры на заду – голубики внизу на шатех* (Akunin 2005a, s. 80). Lze se domnívat, že si překladatelka nejistila význam ruského pojmenování (jde o vycpávku ženských sukňí), protože pro něj existuje český ekvivalent: honzík.

Další naprosto chybný překlad vidíme v románu *Turecký gambit*:

Когда он сказал, что с минуты на минуту ко мне сам Осман сдаваться пожалует, я [...] кинулся парадный кимель надевать.

Když mi řekl, že každým okamžikem se mi vzdá Osman, [...] honem jsem si začal natahovat parádní košili (Akunin 2005b, s. 147).

Když pomineme to, že ruské *парадный* znamená *slavnostní*, nikoli *parádní*, chyba při překladu podstatného jména je skutečně zarázející. Text je vyprávěním generála, který měl na návštěvě zahraničního novináře. Stěží si lze představit, že by při takové příležitosti mohl být bez košile. Můžeme předpokládat, že překladatelku zmábla podoba slova *кимель* a *kitl*, což je jednoduchá bílá košile, kterou nosí židovští muži během Vysokých svátků. Chybně je také přeložen ruský název kapesních hodinek švýcarské značky Breguet: *брегет* (Akunin 2004, s. 41; rusky *брегет*).

Překladatelka se dopouští chyby při překladu názvu **barvy vlasů**, která je nejtypičtější pro Rusy:

Волосы дивного блекло-русого цвета, как у подавляющего большинства славянского туземства. [...] В общем, взору задержаться абсолютно не на чем.

Vlasy pěkné světle rusé barvy, jaké má většina ruského obyvatelstva. [...] Jeho vzhled zkrátka neupoutával vůbec nicím.

Ruský výraz *русы* znamená šedý nebo světlehnědý odstín, správnější by proto byl např. výraz *spinavý blond*.

V románech se velmi často objevují zastaralé **míry délky**, např. *аршин* (0,7112 m) a *вершок* (4,445 cm). První výraz je většinou pouze transkribován, druhý překladatelka nahrazuje: [...] *пост два аршина четыре вершка* – [...] *výška dva aršiny a čtyři palce* (Akunin 2006, s. 237). Je otázkou, zda první výraz bude srozumitelný pro českého čtenáře, avšak ten druhý je poněkud zkreslující – v českých zemích má palec obvykle délku 2,63 cm.

Překladatelce se nepodařilo rozpoznat ustálené spojení typické pro tu dobu:

Поглядите только, Эраст Петрович, на первой же странице, на самом видном месте! [...] А буквы-то, буквы – ариинные.

Jen se podívejte, Eraste Petroviči, na první straně, na hlavním místě! [...] Napsáno samozřejmě aršinovým písmem (Akunin 2004, s. 10).

Ruské slovní spojení *писать ариинными буквами* znamená „psát velkým písmem“. Překladatelka si většinou velmi zdánlivě poradila s hovorovými **názvy peněz**, které se vyskytovaly v té době: *золотые червонцы* – *zlatky* (Akunin 2007, s. 108), *двугривенныи* – *dvacetník* (Akunin 2006, s. 73). V některých případech byl ale zvolen méně zdařilý výraz: *Первым делом сунул ему беленьюку. – Ze všeho nejdřív mu strčil стříbrňák* (Akunin 2006, s. 74). *Беленьевка* byl hovorový výraz pro bankovku v hodnotě 25 rublů, tedy skutečně velmi vysoký obnos. Proto nepovažuji zvolený překlad za adekvátní.

V románech se objevilo několik názvů typických ruských **jidel**. Některé reálie překladatelka zdánlivě vysvětlila:

На плечах женщины лиловая шаль, в одной руке узелок с пасхой, в другой венок из бумажных роз.

Přes ramena má světle fialový šál, v jedné ruce uzlíček s posvěceným velikonočním mazancem, v druhé věneček z papírových růží (Akunin 2007, s. 299).

Avšak nejtypičtější ruskou pochoutku – palačinky, pro kterou se i v českém jazyce někdy používá transkribované pojmenování *bliny*, překladatelka chybně zaměnila:

Всюду торговали горячими блинами – с сельдянными головами, с кашей, с медом, с икрой.

Všude se prodávaly horké lívance – se sledími hlavami, s kaší, s medem i kaviárem (Akunin 2007, s. 99).

V románech nejsou zvláštností také aluze odkazující k známým ruským literárním dílům. Ve většině případů to překladatelka řeší rozšířením informačního základu:

Только жалостливо очень и неприменно с трагическим концом. Это из-за «Бедной Лизы». Лиза и Эраст, помните?

Byly moc krásné, ty představy, ale strašně dojemné a vždycky končily tragicky. To kvůli Убохé Líze od Карамзина. Лиза a Эраст, вспоминайте? (Akunin 2004, s. 192)

Чтобы жить как Вера Павловна с Лопуховым: у каждого своя территория [...]

Aby mohli žít jako Věra Pavlovna s Lopuchovem od Černyševského, měl každý z nich své území [...] (Akunin 2005b, s. 11)

V jiných případech ale vysvětlení chybí: *А еще Печорина из себя разыгрывает! – A ještě si tu hraje na Pečorina!* (Akunin 2005b, s. 38). Podle mého názoru by zde byl na místě opisný překlad, např. [...] *hraje si na tajemného hrdinu, záhadného hrdinu* apod., protože jen málo čtenářů je obeznámeno s románem M. Lermontova *Hrdina naší doby*.

V jednom případě bych přivítala vysvětlení, třeba ve formě poznámky pod čarou:

Полтора десятка лет правил князь первопрестольной, правил мягко, но хватко, за что недруги называли его Юрием Долгоруким и Володей Большое Гнездо, а доброжелатели Владимиром Красно Солнышко.

Půldruhou desítku let vládl kníže Vladimír Andrejevič Moskvě, mírně, ale pevně, za což si od svých nepřátel vysloužil přezdívku Jurij Dolgorukij a také Voloda Velké Hnizdo, zatímco příznivci mu říkali Vladimír Jasné slunko (Akunin 2007, s. 11).

Tato přezviska odkazují k známým ruským knížatům z 10. – 12. století, pro českého čtenáře jsou proto jen stěží pochopitelná.

V románech se projevují také jazykové zvláštnosti té doby:

Народу много-с... – развел руками метрдотель, который был хоть и немец, но по-русски говорил на истинно московский лад.

„Je tu dnes spousta lidí,“ rozhodil bezradně rukama číšník, který navzdory tomu, že byl Němec, mluvil docela plynne po moskevsku (Akunin 2007, s. 74).

Hodnocení *истинно московский лад* se vztahuje k tzv. „slovu jer-s“, tedy «slovu ep-c» – zkratce slova *сударь* – *pan*, kterou v té době hodně používali kupci, měšťané, služebnictvo. Právě toto jediné písmenko dává najev velmi dobrou znalost moskevského dobového dialektu, kdežto v české verzi není patrné, z čeho plyne tento závěr.

V některých případech je patrná překladatelčina nedostatečná znalost ruských reálií:

Эраст Петрович про свою роль больше не забывал. Немного повалял дурака: налил шампанского в чайную чашку, а оттуда в блюдце. Надувая щеки, отпил [...]

Erast Petrovič už ze své role nevypadl. Choval se trochu jako neotesanec: nalil si šampaňské do hrníčku na čaj a z něho na talířek. Nadul tváře, trochu se napil [...] (Akunin 2007, s. 77)

Je jasné, že hrdina ví, že popsaný způsob konzumace šampaňského není obvyklý, napodobuje zde způsob pití čaje tradiční v kupecké vrstvě, ostatně i v ruském originálu je pro popis jeho chování použit hovorový výraz *валять дурака*, který odpovídá českému *dělat klukoviny, šaškovat*.

V následujícím případě překladatelka jednoduše nepoznala reálie v ruském textě:

[...] тело девицы Андреичкиной, Степаниды Ивановны, 39 лет. Эти сведения, равно как и дефиниция ремесла покойной, были почерпнуты из желтого билета, аккуратно лежавшего на вспоротой груди.

[...] tělo prostitutky Stěpanidy Ivanovny Andrejičkinové, věk třicet devět let. Tyto údaje, stejně jako určení řemesla zemřelé získal ze žlutého průkazu, který měla pečlivě položený na rozpárané hrudi (Akunin 2007, s. 150).

Желтый билет byl doklad nahrazující občanský průkaz umožňující legální provozování prostituce. Mohl sice mít žlutou barvu, avšak pouhý doslovny překlad *žlutý průkaz* nevysvětluje v dostatečné míře to, odkud jsou čerpány údaje o povolání oběti.

Na příkladě těchto prozkoumaných děl vidíme, že překlad reálií, obzvlášť historických, je skutečně velmi nesnadnou záležitostí. Nejde jenom o to, najít pro ně vhodný ekvivalent, což je vzhledem k odlišnosti sociálně-kulturního i historického zázemí často téměř nemožné. V některých případech je obtížné i pouze rozpoznat tyto reálie v textu. Proto je patrné, že k tomu, aby překladatel vytvořil opravdu kvalitní a adekvátní překlad, musí mít skutečně dokonalé znalosti nejenom cílového jazyka, ale i jazyka překladu, znát jeho historii, kulturu a literaturu, tradice a jazykové zvláštnosti a kromě toho mít velký jazykový cit a vynalézavost, aby to všechno dokázal zobrazit v překladu.

Literatura

AKUNIN, B. (2004). *Případ Azazel*. Přel. Z. Soukupová. Praha: Albatros.

AKUNIN, B. (2005a). *Leviatan*. Přel. Z. Soukupová. Praha: Albatros.

AKUNIN, B. (2005b). *Turecký gambit*. Přel. Z. Soukupová. Praha: Albatros.

AKUNIN, B. (2006). *Achillova smrt*. Přel. Z. Soukupová. Praha: Albatros.

AKUNIN, B. (2007). *Zvláštní úkoly*. Přel. Z. Soukupová. Praha: Albatros.

LEVÝ, J. (1983). *Umění překladu*. Praha: Ivo Železný.

Klíčová slova | Key words

překlad, historické reálie, aluze, ekvivalent, sociálně-kulturní zázemí

translation, historical facts, allusion, equivalent, social and cultural base

Natalia Prosolenko

Katedra slavistiky, oddělení rusistiky

Univerzita Palackého v Olomouci

nprosolenko@seznam.cz

Frazeologie a idiomatika v překladu románu *Galejník* Draga Jančara

Phraseology and idioms in the translation of the novel *Galejník* by Drago Jančar

Jana Šnytová

Abstract | Abstrakt

The article compares phraseology and idioms through an analysis of the Slovene original and Czech translation of Drago Jančar's novel "Galejník". Outlined is the classification of phraseology and idioms in the Czech and Slovene linguistics, examples included demonstrate types of shifts in meaning with respect to phraseology.

V příspěvku se zabýváme srovnáním frazeologie a idiomatiky na základě analýzy slovenského originálu a českého překladu románu Draga Jančara „Galejník“. Shrnujeme klasifikaci frazeologie a idiomatiky v lingvistice české a slovenské, uvádíme typologii výrazových změn v překladu a demonstrujeme typy významových posunů z hlediska frazeologie.

Osobnost překladatele Františka Benharta (1924–2006), jehož překlad analyzujeme v tomto příspěvku, je pro recepci slovenské literatury v českém prostředí v 2. polovině 20. století klíčová. Během osmačtyřiceti let svého působení přeložil a knižně vydal padesát šest překladů prózy, poezie, dramatu i eseistiky. Je nesporné, že svou překladatelskou metodou a také svými kritérii výběru překládaných děl ovlivnil vnímání slovenské literatury u nás. Jako materiál translatologické analýzy se zaměřením na překlad frazeologie a idiomatiky nám posloužil román *Galjot* (1978), česky *Galejník* (1990), současného slovenského prozaika, dramatika a eseisty Draga Jančara (nar. 1948), jednoho z nejvýznamnějších a také nejpřekládanějších autorů současné slovenské literatury¹. Tento román je rovněž slovenskou literární kritikou považován za vrchol současné slovenské prózy.

Před vlastní analýzou originálu a překladu uvedeme nejprve typologii, kterou užíváme při rozboru textů, a to typologii výrazových změn v překladu definovanou slovenským translatologem A. Popovičem (1971, s. 63–81). Dále srovnáváme definici a klasifikaci frazeologických

a idiomatičkých výrazů v lingvistice české a slovenské. Na příkladech demonstруjeme typy významových posunů z hlediska frazeologie a idiomatiky, které se v překladech vyskytují.

Typologie výrazových posunů překladu

A. Popovič rozlišuje dvě roviny textu, tzv. makrostylistiku a mikrostylistiku. Do makrostylistiky zahrnuje stylistiku tématu, nadvětné pásmo a kompozici, zatímco mikrostylistika díla sleduje stylistiku nižších plánů, převážně jazykových – rovinu věty a pojmenování. Pro charakterizaci jednotlivých typů změn v překladu musíme nejprve zjistit, kterých složek díla se týkají.

Podle A. Popoviče probíhají hlavní operace překladatele na úrovni mikrostylistiky díla. Téma, postava, stejně jako další prvky makrostylistiky existují pouze jako fakta textu, která obvykle nepodléhají procesu translace, přestože i této roviny textu se mohou týkat změny, mezi něž patří aktualizace (úpravy týkající se času díla), lokalizace (úpravy místa děje, resp. tématu), adaptace postav, resp. reálií. Rozhodovací proces překladatele na nejvyšší úrovni má však stylistický charakter, shody a odlišnosti mohou být vyjádřeny buď přiměřenými, nebo rovnocennými výrazy, styl předlohy může být také substituován.

- A. Popovič rozlišuje čtyři způsoby řešení výrazových situací originálu v cílovém jazyce:
- (1) Překladatel výrazově adekvátně vystihuje originál, prvky překladu i originálu si funkčně i strukturně navzájem odpovídají.
 - (2) Překladatel má k dispozici ekvivalentní výrazové prostředky k vystízení originálu, ale záměrně zdůrazňuje některé jeho stylistické rysy, přidává mu tak další estetické informace.
 - (3) Překladatel niveluje výrazové vlastnosti předlohy, zjednoduší styl originálu.
 - (4) Překladatel nemá k dispozici výrazové prostředky k vyjádření výstižných rysů originálu, proto používá prostředky náhradní (substituce).

Uvedený přehled umožní klasifikovat různé druhy posunů v procesu translace a určit směr a pohyb změn v cílovém jazyce.

Textová výstavba díla

Abychom definovali styl originálu, musíme rovněž věnovat pozornost hlavnímu hrdinovi a textové výstavbě díla, což jsou faktory, které A. Stich (1981)² považuje do značné míry za určující pro jazykově stylovou rovinu překladu. Uvádí také, že obvykle se v kritice překladu za jediné kritérium považuje jazykově stylová podoba originálu a nepřihlíží se k „celkové situaci

¹ O Dragu Jančarově se uvažuje také jako o kandidátovi na Nobelovu cenu za literaturu; srov.: Zajc 2010, s. 54.

² Pod článkem je podepsaná M. Nedvědová, která však své jméno propůjčila A. Stichovi v době, kdy nemohl článek zveřejnit pod svým jménem. Srov. Hajičová 2003.

jazyka“, do něhož překladatel překládá, k „výstavbě tematické roviny a roviny postav díla, k typu výstavby textu a k slohovým normám, které jsou v jazyku, do něhož se překládá.“

Vývoj prozaického díla Draga Jančara od 70. let do současnosti dělí slovenská literární historie na čtyři vyrovnané etapy (Virk 1995). Ve svých prvních prózách tematizuje místo člověka v dějinách, možnost člověka ovlivnit vlastní osud a otázky svobody jedince. V románech a povídках z 90. let se autor od historicko-společenských témat obrací k problémům intimním, zdánlivě nepatrným, pro existenci člověka však zásadním a rozhodujícím. Nastává obrat k melancholicky laděným črtám, stále na pozadí historických událostí.

Román *Galejník* (Galjot, 1978) patří spolu se souborem povídek *O bledém zločinci* (*O bledém hudodelci*, 1978) do autorova druhého tvůrčího období, pro něž je typická tematika disidentství, vyloučení ze společnosti, často však představená na pozadí historických událostí. Jančar se od experimentálních próz prvního období vrací k tradiční románové formě, v případě *Galejníka* s prvky dobrodružného románu. Děj je situován do období 17. století, kdy na území dnešního Slovenska vrcholil „hon na čarodějnici“, před kterým prchá hlavní postava díla, z hereze nevinně nařčený samotář a podivín Johan Ot.

Z hlediska jazykových a stylistických prostředků je v analyzovaných prózách charakteristické střídání několika stylových rovin: do propracovaného uměleckého stylu bohatého na tropy a figury vkládá autor prvky funkčního stylu administrativního (citace zákonů) či rétorického (výpověď a obhajoba hlavního hrdiny). V druhé kapitole nalezneme úryvek zákoniku: „Článek 109. Jestliže někdo čarodějnictvím způsobí lidem škodu či újmu, ať je potrestán trestem smrti a ten je vykonán ohněm. Pokud někdo používá čarodějnictví, aniž by někomu způsobil škodu, ať je potrestán podle okolností a soudci ať postupují podle předepsaných nařízení.“ Následující kapitola je sled monologických výpovědí a přiznání hlavní postavy: „Já, Johan Ot, původem z knížectví Neisse, upřímně a při zdravém rozumu uznávám a říkám, že ve mně byl jakýsi dábel. [...] Prchal jsem z domova a odevšad, kde jsem žil, neboť ve mně byl po celou dobu dábel a po celou dobu chodil se mnou. Ať se můj útěk před ním přičte k polohčujícím okolnostem.“

Jako charakterizační prvek postav jsou využity různé vrstvy slovní zásoby: slova s expresivním zabarvením (v SSKJ³ s kvalifikátorem ekspr.: *norec* „blázen“, *lisičiti* „podvádět“), vulgarismy (*drek*, *rit*), dialektismy (*štriga* „čarodějnice“ v SSKJ s kvalifikátorem „primorsko“, tj. „přímořsky“, *mrščalica* „husí kůže“ s kvalif. „zahodno“, tj. „západně“). Pro komentář vševedoucího vypravěče jsou naopak příznačné archaismy (*žolt* „žlutý“), historismy (*janičar* „janičář“, příslušník elitní pěchotní jednotky osmanské armády, často unesen jako dítě a poturčen“), slova knižní (*justica* „soudnictví“) a archaizující syntax, větinou napodobující syntax německou s verbem na konci věty. V obou vypravěckých perspektivách jsou frekventované frazemy a idiomu, u některých

z nich však jde o originální autorské aktualizace. V textu se často objevují pro Jančara charakteristické opakovací figury, jako je anafora, epanastrofa, epizeuxis, polysyndeton či syntaktický paralelismus. Na rozdíl od překladu však v originálu nenacházíme neologismy.

Frazeologie a idiomatika v českém a slovenském lingvistickém prostředí

Český jazykovědec František Čermák (in Karlík 2002, s. 142–144, heslo „Frazeologie a idiomatika“) definuje frazeologii a idiomatiku jako oblast frazémů a idiomů všech úrovní. Nejdříve podle něj o zvláštní jazykovou oblast, ale o „oblast ustálených anomálních kombinací, která je komplementární k oblasti pravidelných jazykových jednotek všeho druhu“ (s. 142) a „zahrnuje všechny relevantní typy ustálených anomálních kombinací s pevnou funkcí a významem“ (s. 143). Dále rozlišuje termíny frazém a idiom (s. 139–141, heslo „Frazém a idiom“): analyzujeme-li kombinatorický útvar z hlediska rysů formálních, používáme termín frazém; týká-li se analýza rysů sémantických, jde o idiom (s. 139).

Frazemy a idiomu podle vnější povahy komponentů dělí na (1) frazemy lexikální (*budžkničemu*), (2) frazemy kolokační, které dále třídí na (a) frazém se synsémantickými komponenty (*jako takový*), (b) s autosémantickými komponenty (*černá hodinka*, *dopadnout bledě*) a (c) s kombinací komponentů synsémantických a autosémantických (*do omrzení*). Autosémantické kolokační frazemy také můžeme dělit na 16 strukturně kombinatorických typů podle kombinace užitých slovních druhů (Čermák 2010, s. 228–229). Třetí skupinou jsou (3) frazemy propoziční (se synsémantickými, autosémantickými nebo kolokačními komponenty) a do poslední skupiny řadí (4) frazemy polypropoziční (monosubjekotvé: *To si piš!*; a intersubjektové: *A: Pozdrav pánu! B: Dejžto pánu!*).

Podle místa v komunikaci frazemy člení také funkčně na frazemy s funkcí (1) vokativní (*Ty ses zbláznil!*), (2) tematickou (*Vzduch je čistý*), (3) mediální (*Mám to na jazyku*) a (4) situační (*Tobě se to mluví*), které vyjadřují různé postoje mluvčího k posluchači či tématu. Upozorňuje rovněž, že tradiční názvosloví pro oblast frazeologie nebylo dříve přesně vymezené a užívalo především různě definovaného obratu *rčení*; z tradičních výrazů navrhoje používat výrazy přirovnání (založené na podobnosti), přísloví (založené na sdílené tradiční zkušenosti) a pořekadlo (hodnotící situaci, na rozdíl od přísloví bez morálního aspektu).

Ve slovenském jazykovém prostředí konstatujeme značnou rozkolísanost definic i terminologie týkající se frazeologie a idiomatiky, na kterou upozorňují sami slovinští lingvisté.⁴ Jože Toporišič uvádí v *Enciklopediji slovenskega jezika* (1992) několik různých hesel, ve kterých jsou vysvětleny termíny související s frazeologií a idiomatikou: hesla *fraza*, *frazeologem*, *frazeologija* a *frazeološka zveza* („frazeologické spojení“) jsou všechna označena odkazem na

³ Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ), elektronická verze 1995.

⁴ Srov. A. Vrbinc a M. Vrbinc 2011; Kržišnik 1994.

heslo *stalna besedna zveza* („ustálené slovní spojení“), *fraza* je definována stejně jako *frazeologem*. Do gramatiky slovinštiny J. Toporišič (2004) řadí kapitolu *stalne besedne zveze* („ustálená slovní spojení“), která označuje také přejatým slovem *frazeologem* („frazeologém“) a definuje je vágňě jako vše, co bychom „rádi vyjádřili jedním slovem“, ale nemáme pro to v jazyce jednoslovny výraz (Toporišič 2004, s. 133)⁵. *Stalne besedne zveze* („ustálená slovní spojení“) dále dělí na 10 skupin podle slovního druhu, který se v kombinaci uplatňuje: *samostalniško reklo* („substativní rčení“), *pridevniško reklo* („adjektivní rčení“) atd.

Slovinská lingvistka Erika Kržišniková, která se soustavně zabývá frazeologií a idiomatikou, přistupuje k jejímu studiu z hlediska kulturologického a kognitivního. Ve své studii uvádí, že právě frazemy (*frazeološka sredstva* „frazeologické prostředky“) jsou „nejvíce propojeny s kulturními a národními vzorci, stereotypy, mytologiemi atd., tedy s tím, co představuje pro dané společenství charakteristickou mentalitu“ (Kržišnik 2008, s. 33).⁶

V následující analýze jsme se na základě výše uvedených důvodů rozhodli využít Čermákovu terminologii týkající se frazeologie a idiomatiky, neboť v uvedených příkladech nebudou akcentovány kulturologické rysy frazémů, ale rysy strukturní a významové.

Analýza významových posunů

Ve slovenském originále románu *Galejník* nacházíme všechny typy frazémů, jak je uvádí František Čermák: frazemy lexikální (*trdovraten* < *trd* „tvrdý“, *vrat* „krk“; „tvrdosíjny“), frazemy kolokační se synsémantickými komponenty (*kar tako* „jen tak“, *kar naenkrat* „zničeho nic“), frazemy kolokační s autosémantickými komponenty (*ježili (so se mu) lasje* „ježily se mu vlasy“), frazemy s kombinací komponentů synsémantických a autosémantických (*na slabem glasu doslovně*, „na špatném hlasu“, „(někdo) špatné pověsti“), frazemy propozici (např. *čisti računi, dobri prijatelji* „přáteli budeme, dluhy si platíme“).

Analýzu překladu zaměříme na frazemy kolokační autosémantické a kolokační frazemy s kombinací komponentů synsémantických a autosémantických, které jsou v textu z uvedených typů nejfrekventovanější a patří podle V. Strakové (1994, s. 85)⁷ mezi kritéria hodnocení překladu.

- (1) Při překládání frazémů nejčastěji nacházíme ideální případ, kdy překladatel výrazově adekvátně vystihuje originál a prvky překladu i originálu si funkčně i strukturně navzájem odpovídají.

⁵ V originále: „Za vse, kar bi radi izrazili z eno besedo, ne moremo napraviti tvorjenke, zato ostajamo pri besednih zvezah.“

⁶ V originále: „[...] izrazi, ki se povezujejo s kulturnimi in nacionalnimi vzorci, stereotipi, mitologijami itp., tisti torej, ki reproducirajo za dano skupnost značilno mentaliteto [...]“

⁷ Prestože autorka explicitně nevymezuje své zaměření jen na frazemy kolokační, všechny uváděné příklady patří do této skupiny frazémů.

- a) Stejný frazém existuje v obou jazycích:

[...] da so se krčmarju dvigovali lasje na glavi (s. 77)	[...] že krčmářovi vstávaly vlasy na hlavě (s. 93)
Navrh so se razbojniki v tem lačnem času množili kot podgane [...] (s. 92)	Navíc se v této hladové době lupiči množili jako krysy [...] (s. 110)

- b) V češtině existuje frazém se stejným významem a překladatel modifikuje rozdílný komponent:

Svoj kelih bo izbil do konca , do zadnje kaplje. (s. 19)	Svůj kalich si vypije až do dna , do poslední kapky. (s. 23)
[...] Krobath, ki je imel Adamovega početja čez glavo dosti [...] (s. 96)	[...] Korbath, který měl Adamova chování až po krk [...] (s. 115)

- c) V češtině neexistuje stejný frazém, autor jej překládá frazémem se stejným významem:

Sam je bil kriv, sam si je kuhal svojo usodo. (s. 21)	kuhati svojo usodo „*vařit (si) svůj osud“	Sám byl vinen, sám byl strůjcem svého osudu. (s. 26)
Skupina je trdna, nihče ne ostane na cedilu. (s. 30)	ostati na cedilu „*zůstat na cedníku“	Skupina je pevná, nikdo nezůstane na holičkách. (s. 36)
Ta ima nekaj za bregom je mislit Johan Ot, bodalo bom spravil pod zglavje. (s. 65)	imetí (kaj) za bregom „*mít (něco) za břehem“	Ten má něco za lubem, pomyslil si Johan Ot, dám si dýku pod polštář. (s. 79)

- d) Autor použije aktualizovaný frazém, překladatel jej řeší také aktualizací, většinou doslovým překladem:

Frazém *črni kot noč/oglje/premog* „černý jako noc/uhlí“, který existuje v obou jazycích, je aktualizován komponentem *mačka* „kočka“: *črni kot mačka* „černý jako kočka“:

Duhovi so bili črni kot mačke. (s. 79)	Duchové byli černí jako kočky. (s. 96)
--	--

(2) Překladatel má k dispozici ekvivalentní výrazové prostředky k vystižení originálu, niveliuje však výrazové vlastnosti předlohy:

- a) Jen v několika málo případech překladatel frazem překládá spojením nefrazeologickým se stejným významem a frazem nesubstituuje na jiném místě překladu:

Navsezadnje pa mož tudi ni bil od muh. (s. 17)	biti od muh „*být z much“	Tento člověk koneckonců také nebyl žádný hlupák. (s. 20)
---	------------------------------	---

- b) Frazemy obsahující vulgarismus (*rit, drek*) výhradně překládá frazem s komponentem bezpríznakovým z hlediska expresivity, vulgarismus nesubstituuje na jiném místě textu:

Ali si kreten ali pa so ti tako nagnali strah v rit, da še pisniti ne upaš. (s. 80)	Buďo jsi kretén, nebo ti tak nahnil do kal- hot strach, že si netroufáš ani pípnout. (s. 97)
[...] da ga je vselej uspel potegniti iz dreka. (s. 96)	[...] že se mu vždycky podařilo ho z toho vytáhnout. (s. 115)

Na základě analýzy textu z hlediska překládání frazeologie a idiomatiky konstatujeme, že překladatel slovinský frazem překládá ve většině případu ekvivalentním frazem, který je buď co do významu i formy v obou jazyčích identický, nebo volí český frazem stejněho významu. Jančarovy autorské aktualizace frazemů překladatel řeší nejčastěji doslovním překladem frazemu; v těchto případech nedochází oproti originálu k výrazovému posunu. Na druhé straně se překladatel vyhýbá ve frazemech komponentům s vulgarismy, které nahrazuje slovem bezpríznakovým, niveliuje tím expresivní hodnotu originálu a překlad „umravňuje“.

Při hodnocení překladu uměleckého díla je samozřejmě nezbytné „brát v úvahu nikoli pouze samotný text, nýbrž také další důležité faktory literární komunikace – autora, čtenáře, literární tradici a soudobý společenský kontext“ (Dorovský 1995, s. 80), které by patrně osvětlily překladatelovu koncepci, pokud jde o překlad výrazů expresivních, resp. vulgarismů. Cílem naší analýzy však nebylo určit, z jakých důvodů se překladatel rozhodl k témtoto výrazovým posunům, chtěli jsme popsat jeho překladatelský přístup při překládání frazeologie a idiomatiky a upozornit na změny v interpretaci originálu a překladu z toho vyplývající.

Literatura

- ČERMÁK, F. (2010). *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- ČERMÁK, F. (2007). *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Czech and general phraseology. Praha: Karolinum.
- ČERMÁK, F. et al. (1983–1994). *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 3 díly. Praha: Academia.
- Český národní korpus – SYN2005 (2005). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://www.korpus.cz>.
- Český národní korpus – SYN 2010 (2010). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://www.korpus.cz>.
- DOROVSKÝ, I. (1995). Jazyk originálu a jazyk překladu. In *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity D42*, s. 79–86.
- HAJIČOVÁ, E. (2003). Alexandr Stich a Pražský lingvistický kroužek. *Souvislosti* (1–2). Online: <http://www.souvislosti.cz/103/stich.html>.
- HRDLIČKA, M. st. (1999). Slovo o stylu a překladu. In *Patnáctkrát o překladu*, ed. Andrej Rády, s. 28–30. Praha: Jednota tlumočníků a překladatelů.
- ILEK, B. (2004). Překlad jako zrcadlo stylu. In *Antologie teorie uměleckého překladu*, eds. M. Hrdlička a E. Gromová, s. 179–190. Ostrava: Ostravská univerzita.
- JANČAR, D. (2004). *Galjot*. 2. vydání. Ljubljana: Delo.
- JANČAR, D. (1990). *Galejník*. Přel. F. Benhart. Praha: Odeon.
- KARLÍK, P. et al., eds. (2002). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KEBER, J. (2011). *Slovar slovenskih frazmov*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Korpus slovenskega jezika FidaPLUS 1999–2006. Online: <http://www.fidaplus.net/>.
- KRŽIŠNIK, E. (1994). *Slovenski glagolski frazemi*. Nepublikovaná disertační práce, Filozofská fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za slovenistiku.
- KRŽIŠNIK, E. (2008). Viri za kulturološko interpretacijo frazeoloških enot. *Jezik in slovstvo* 53: s. 33–47.
- KUFNEROVÁ, Z. et al. (1994). *Překládání a čeština*. Jinočany: H & H.
- LEVÝ, J. (1963). *Umění překladu*. Praha: Československý spisovatel.
- LOTKO, E. (2009). K otázce vulgarizmů, zejména v současné veřejné komunikaci. In *Bohemica Olomucensis 1/4*, s. 49–55. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- MLACEK, J. (1984). *Slovenská frazeológia*. Bratislava: Slovenské pedago-gické nakladatelstvo.
- POGAČNIK, J. et al. (2001). *Slovenska književnost 3*. Ljubljana: DZS.
- POPOVIČ, A. (1971). *Poetika uměleckého překladu*. Bratislava: Tatran.
- STICH, A. (1981). Obecná čeština v překladu. *Naše řeč* 64(2): s. 64–76.

- Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1995). Elektronická verze.
- Slovník spisovného jazyka českého* (1989). Praha: Academia.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2005). Praha: Academia.
- STRAKOVÁ, V. (1987). Frazeologie v mezijazykovém pohledu. *Slavia* 1: s. 15–21.
- STRAKOVÁ, V. (1994). K překládání frazeologie. In *Překládání a čeština*, ed. Z. Kufnerová, s. 85–89. Jinočany: H & H.
- TOPORIŠIČ, J. (1992). *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankar-jeva založba.
- TOPORIŠIČ, J. (2004). *Slovenska slovnica*. 2. vydání. Maribor: Založba Obzorja.
- ULIČNÝ, O. (2008). Agresivita a vulgarita v češtině a v české komunikaci. In *Agresivita a násilí v jazyce, literatuře, médiích a společnosti*, s. 7–10. Praha: Obec spisovatelů.
- VRBINC, A. a M. VRBINC (2011). Frazeološko-leksikografski vidiki prevajanja angleških frazemov v slovenščino. *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 8: s. 65–78.
- VIRK, T. (1995). Temni angel usode: Prozni opus Draga Jančara. In Jančar, D.: *Ultima creatura*, s. 203–230. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ZAJC, T. (2010). Skrivnostni Nobelovi književniki. *Mladina* (29): s. 54.
- ZUPAN SOSIČ, A. (2006). *Robovi mreže, robovi jaza: Sodobni slovenski roman*. Maribor: Študentska založba.

Klíčová slova | Key words

translatologie, frazeologie a idiomatika, překlad do češtiny, slovinská próza, Drago Jančar

*translation theory, phraseology and idioms, translation into Czech, Slovene prose,
Drago Jančar*

Jana Šnytová

Odborné zaměření: teorie překladu, stylistika, současná slovinská próza

Ústav slavistiky

Filozofická fakulta Univerzity v Lublani (Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani)

Slovinsko

jana.snyt@yahoo.fr

Issues in Audiovisual Translation with Focus on Humour

Problematika audiovizuálního překladu se zaměřením na humor

Veronika Vázlerová

Abstract | Abstrakt

The treatise deals with issues pertaining the translation of humour in audiovisual texts. Presented theoretical starting points are applied to studied audiovisual material and result of the analysis dealing with methods and strategies of translating various categories of humour are demonstrated on selected examples.

Příspěvek se zabývá problematikou překladu humoru v audiovizuálních textech. Prezentovaná teoretická východiska jsou aplikována na studovaný audiovizuální materiál a výsledky analýzy týkající se metod a strategií překladu různých kategorií humoru jsou podpořeny vybranými příklady.

1 Introduction

Audiovisual translation (AVT) is a great phenomenon in today's globalized world and deserves due attention in the academic milieu. The importance of AVT is apparent from the fact that AVT is being discussed by professionals as well as academics increasingly more often. Within the large area of AVT, I have focused on rendering of humour and the methods of translating humour in audiovisual (AV) works. The reason for this is the fact that humorous elements present a big challenge in any type of translation and even more so in AVT, where the translator has to handle not only linguistic and cultural constraints but also the constraints given by the AV medium such as the visual context.

1.1 Corpus material and methods

My research aimed at identifying the methods and strategies of translating humour in AV material. For this purpose, I analysed the first twelve episodes of the first seasons of two very popular American sitcoms called *The Big Bang Theory* (TBBT) and *How I Met Your Mother*

(HIMYM), broadcasted originally by the CBS television broadcasting company. Both of these sitcoms have been broadcasted in the Czech Republic with Czech dubbing by Prima Cool. The translations of TBBT and HIMYM for dubbing were done by František Maxián and Petr Anderle respectively. There are many Czech subtitles to the sitcoms available on the Internet all of which are the so-called fan subs (subtitles made by the fans of the series). I worked with subtitles downloaded from the Czech fan websites of the series.¹

To identify the methods of translating humour used in the sitcoms, I compiled the humorous elements and their translations used in individual episodes of the analysed material. In practice, I transcribed the original dialogues, using the ready-made transcripts available on the Internet² as a support, as well as the Czech dubbed version and relevant subtitles. These examples of humorous elements were then systemized according to the theoretical framework of humour typology based on the literature, namely Díaz Cintas and Remael (2007). The analysis is based on the literature dealing with humour in AVT, such as Chiaro (1992), Díaz Cintas and Remael (2007) and others, and the methods of translating humour are further compared, discussed and analysed taking into account the constraints of individual types of AVT (subtitling and dubbing) at all times.

2 Audiovisual translation (AVT)

AVT is a specialized field of Translation Studies (TS). However, its integration into TS has not been easy as “[s]creen translation did not fit into text-type classifications or language-function categories which dominated the Translation Studies (TS) scene for several decades” (Zabalbeascoa 2008, p. 24). AVT, unlike other areas of TS, is concerned not only with written text but especially with spoken word, sounds, and visual context. All these aspects of AVT combined together present various constraints and challenges for the translator due to which, as pointed out by Díaz Cintas (2008, p. 5), some people “prefer to talk about adaptation” rather than “translation proper”. Therefore, it is difficult to clearly define the position of AVT within TS. Another issue mentioned among others by Díaz Cintas (2008, pp. 1–9) is the fast pace of change in AVT caused by new technologies, which paradoxically hinders the research in this field.

Many authors agree that AVT requires an interdisciplinary approach. are Linguistics, media studies, sociology, pragmatics, cultural studies, etc. are some of the fields relevant for AVT. We distinguish numerous forms of AVT such as subtitling, dubbing, voice-over, narration,

interpreting, surtitling, etc. However, in my research I focus only on interlingual subtitling and dubbing as they are the most widespread forms of AVT.

2.1 Audiovisual text

To explain the constraints and challenges of AVT, we need to be aware of the characteristics of an AV text. According to Zabalbeascoa (2008, pp. 24–25), an AV text is composed of four elements: verbal, nonverbal, audio, and visual (see Figure 1), which are combined to the same degree of importance, and are essentially complementary and inseparable. The interdependence of individual elements of an AV text is confirmed also by other authors such as Cattrysse (2001, p. 1), who warns against perceiving multimedia (MM) translation as “translation of the linguistic part of MM messages” since we cannot isolate “the linguistic part from the rest of the MM message”.

	Audio	Visual
Verbal	Words heard	Words read
Nonverbal	Music + special effects	The picture Photography

Figure 1: Zabalbeascoa's four components of the audiovisual text

2.1.1 Nonverbal elements

As outlined in Figure 1, the nonverbal elements of an AV text can be both auditive (sounds and music) and visual (the picture). Zabalbeascoa (2008, p. 33) notes that the target language (TL) text should “create meaningful relationships [...] with the pictures and sounds”, and adds that nonverbal elements should be seen “as part of a text rather than part of its context” (p. 37).

The visual aspect of the nonverbal elements often plays an important role in AVT, especially when it comes to rendering humour. It might seem that the visual elements are universally understandable. Nevertheless, images and gestures are not perceived in a universal way because they are “received and interpreted differently” especially when the viewers “are from different socio-cultural settings” (Zabalbeascoa 2008, p. 33).

2.1.2 Verbal elements

The verbal elements, especially dialogues, play also a very important role in an AV text since they “contribute to the evolution of the narrative, typify the characters and/or make them more realistic, and supply comments on the action” (Remael 2001, p. 16). Many authors, e.g. Díaz Cintas (2008, pp. 1–9), claim, however, that the audio-verbal elements are marginal in AV works and subservient to the visual ones. Nevertheless, the linguistic part of an AV text

1 See: <http://www.big-bang-theory.cz/> and <http://himym.cz/>.

2 Complete transcripts of TBBT episodes are available at <http://bigbangtrans.wordpress.com/> and transcripts of some of the HIMYM episodes at <http://www.twiztv.com/scripts/howimetyourmother/>.

is the one the translators are concerned with the most as their task is “to produce a text which quite closely imitates spoken language” (Pavesi 2008, p. 79) in the same way as the original script does.

2.2 Subtitling

Subtitles “are an addition to the finished film, and [...] must interact with [...] all the film’s different channels” (Díaz Cintas and Remael 2007, p. 45). There are three requirements the subtitles must meet: “synchrony with the image and dialogue, [...] semantically adequate account of the SL [source language] dialogue, and [duration of the subtitles] long enough for the viewers to be able to read them” (p. 9).

2.2.1 Constraints in subtitling

Spatial and temporal limitations,³ the synchrony with image and sound, and the change of mode from oral to written (Díaz Cintas and Remael 2007, p. 9) are the most obvious constraints in subtitling. Various limitations result largely in considerable text reduction in the subtitles. Also, according to Díaz Cintas and Remael (2007, p. 63), the transformation of speech into writing results in simplification of grammar and lexical items, and a considerable loss of interactional features and intonation.

Gottlieb (2001) points out the influence of the original soundtrack on the subtitling strategies. He claims that in countries where English⁴ is understood (nowadays most of the countries importing AV programmes) “subtitlers sometimes censor themselves, sacrificing idiomatic translation for ‘close correlation’ with the dialogue”, which results in Anglicisms in the subtitles on various levels of the language (see Example 1; Gottlieb 2001, p. 252).

Example 1: Example 1 TBBT (S01E10)

Context: Leonard and Sheldon have invented a symposium so that they do not have to go to Penny’s show where she sings. Later, Sheldon mentions the symposium to Howard and Raj, who hear about the symposium for the first time.

ST:

Howard: Wait a minute, Farmanfarmian is speaking and you’re bogarting the symposium.
Leonard: Howard, I’m sorry... we’re... we’re...
Howard: No, no, you’re **quark-blocking** us.

³ For details on formal and technical parameters of subtitles, see Díaz Cintas and Remael (2007) or Karamitroglou (1997). In the Czech environment the issues of subtitling are covered by Pošta (2011).

⁴ The interference of other source languages is omitted here since according to Luyken et al. (1991) the majority of all imported and translated AV programmes originate in English-speaking countries.

SUB:

– Tak počkat, Dr. Emil Farmanfarmian bude přednášet na vašem sympoziu?
– Howarde, počkej...
– Ne, prostě jste nás **vy-quark-blokovali**.

DUB:

Howard: Tak Farmanfarmian bude mít přednášku a vy si to syslité pro sebe.
Leonard: Howarde, promiň, my bychom vás...
Howard: **Jsme pro vás ještě míň než kvark.**

2.3 Dubbing

The more general term “dubbing” is used here in the sense of “lip-sync dubbing” which is “the replacement of the original speech by a voice track which attempts to follow as closely as possible the timing, phrasing and lip movements of the original dialogue” (Luyken et al. 1991, p. 31). The often-mentioned advantage of dubbing over subtitling is the fact that it involves less textual reduction, and that the viewer is not distracted by reading the subtitles and therefore can fully focus on what is happening on the screen. On the other hand, the opponents of dubbing claim that it distorts the artistic value and authenticity of the AV text as it replaces the original actors’ voices with those of the target culture actors.

2.3.1 Constraints in dubbing

Lip synchronization and isochrony, which Chaume (2004, p. 36) describes as correspondence of the translation “to the screen character’s movement of the lips” and “to the duration of the screen character’s utterance” respectively is probably the most significant constraint in dubbing. Furthermore, the translated dialogue must correspond also to the body movements expressing assent, negation, surprise, etc., which is called “kinetic synchrony” (p. 41).

Dubbing, as well as subtitling, is susceptible to the SL interference. Pavesi (2008, p. 91) explains that all the various types of synchronization, especially lip synchronization and isochrony, “impose a strong dependence [...] on the make-up of the source text”, which may result in “structural patterning which mirrors [the] source [text]”. She also mentions calques as frequent demonstrations of SL interference.

3 Humour

Humour is an integral part of our lives. However, people are often not aware of what it is exactly that makes them laugh. The Oxford Advanced Learner’s Dictionary defines humour as “the quality in something that makes it funny or amusing; the ability to laugh at things that are amusing” (*Oxford Advanced Learner’s Dictionary*, s. v. “humour”). Nevertheless, the question of what it is that makes something funny remains. Chiaro (1992, p. 25) notes that “[t]he concept of what people find funny appears to be surrounded by linguistic, geographical, diachronic, sociocultural and personal boundaries”; therefore, a number of various aspects,

such as the audience, their language and (shared) knowledge, the lapse of time between the creation of a joke and its translation, etc., should be taken into consideration when identifying and translating humour.

3.1 Challenges of translating humour in AV texts

Humour presents several challenges for the translator. Those mentioned by Díaz Cintas and Remael (2007) are perhaps the most troublesome. One of them is “understanding what is humoristic in the source text, recognizing the clues, the incongruities” (p. 214) since without identifying the humorous element in the text one cannot render it properly. Finding “a way of transferring the perceived humour into the target text and reformulating it into a new utterance that will hopefully provoke an equivalent effect” (p. 214) represents another challenge. “[I]dentifying to what extent humour is part of the texture of the film” (p. 215) is another crucial point.

Even though there are a few Czech authors engaged in the study of humour, such as Jílek (1956), Poláčková (1994) or Hoffmannová (2006), they are not considered in any depth in this paper for several reasons. Not all of them deal with humour translation-wise and the application of these sources to AVT would have to be very restricted. Furthermore, some of these publications are more or less outdated. Nevertheless, it is important for a Czech translator to be aware of these publications as they might be of great help in realising the possibilities the Czech language offers in language-dependent humour.

3.2 Humour typology

Díaz Cintas and Remael (2007), referring to Zabalbeascoa, distinguish seven types of jokes present in AV material (some of the categories will be exemplified in Section 4.1 presenting the results of the analysis):

1. International or bi-national jokes

“The referent of such jokes is part of the source culture, but the humorous effect is retained if the joke is transferred to the target text by way of calque [...] [since] its referent is sufficiently known in the target culture” (Díaz Cintas and Remael 2007, p. 217).

2. Jokes referring to a national culture or institution

This category includes “culture-bound reference[s] that [are] unknown to the target culture” (Díaz Cintas and Remael 2007, p. 220). Díaz Cintas and Remael (2007) and Chiaro (1992) suggest adaptation or substitution respectively as the method suitable for translating this type of humour.

3. Jokes reflecting a community's sense of humour

Community-based humour includes “jokes at the expense of sub-communities” or “other nationalities” (Díaz Cintas and Remael 2007, p. 221). Here, Chiaro (1992) and Díaz Cintas and Remael (2007) agree that sociocultural knowledge is often more important than linguistic competence since “translation of humour can even be problematic between countries sharing the same language, such as the UK and the USA” (Díaz Cintas and Remael 2007, p. 222).

4. Language-dependent jokes

Díaz Cintas and Remael point out that “[a]lthough from a referential or cultural perspective such humour might be fairly international, it can rarely be translated literally” (Díaz Cintas and Remael 2007, p. 223). Referring to Delabastita, they include puns and lexical wordplay in this category (homophones, homographs, homonyms, and paronyms), play with morphological and lexical structures and add that “metalinguistic features such as accents, but also [...] speech impediments” can also be exploited (p. 226).

5. Visual jokes

Visual jokes “get their punch from visually conveyed information” such as “the gestures and facial expressions of the actors, or the typical suspense set-up in which the viewer can see more and knows more than the character(s) concerned” (Díaz Cintas and Remael 2007, p. 227).

6. Aural jokes

Aural jokes “include noises as well as metalinguistic characteristics of speech [...] that are [not] linguistically meaningful [and] that ‘speak for themselves’” and therefore do not require translation (Díaz Cintas and Remael 2007, p. 227–228). For this reason, neither this type of jokes nor visual jokes were included in the analysis.

7. Complex jokes

Complex jokes “combine two or more of the above features” (Díaz Cintas and Remael 2007, p. 228). Díaz Cintas and Remael (2007, p. 228) warn that translation of such jokes may be very difficult, especially when visual elements are combined with metaphor, or culture-bound references with wordplay.

3.3 Translating humour

Considering all the barriers in identifying and understanding humour and all the challenges of its translation, it is needless to say that rendering humour is a very demanding task and requires a great deal of creativity from the translator. Even though some humorous elements might indeed seem untranslatable, Díaz Cintas and Remael (2007, pp. 215–216) suggest that

"an attitude of resignation should not be one's starting point" but also that "humour should not be preserved at all costs, and certainly not at the expense of textual coherence, or loss of fluency and idiomatic language", especially when the humorous element is of low priority.

Chiaro rightly notes that translation of humour is a question of "numerous compromises which translators must sometimes make" (Chiaro 1992, p. 88). She also claims that "the best solutions found to overcome difficulties in translation [of humour] tend to be pragmatic rather than linguistic ones" (p. 98). Therefore, to reach functional equivalence with the source text (ST) should be the translator's ultimate aim.

3.3.1 Methods of translating humour

It is very rare that a humorous element can be translated literally by calque. This method is usually restricted only to the international or bi-national jokes and perhaps to some culture-bound jokes since, as Remael (2001, p. 20) points out, "today's films aim at international or sufficiently Americanized audiences".

Chiaro (1992, p. 86) claims that if "there is no way of retaining source meaning" of the joke, to gain functional equivalence through "substituting it with a completely different [TL joke]" is the best way. She, as well as Hickey (1998), points out that whichever strategy is chosen, the perlocutionary effect should be preserved and notices that very often "substitution with a semantically similar text" is used which is not equivalent but preserves the intended function or skopos (Chiaro 2005, p. 136).

4 Analysis

In my research, I selected the most representative and translation-wise most interesting examples from the first twelve episodes of both sitcoms and classified them in five broad categories based on Díaz Cintas and Remael's (2007) classification of AV humour. Since language-dependent jokes appear most frequently in the material under analysis, an overwhelming majority of examples belong to this category. For practical reasons, visual and aural jokes were excluded from the analysis altogether. The examples often include more than one humorous element and their classification is therefore not clear-cut. However, I have sorted the examples according to the most prominent features of the jokes. Given the word limit of this paper I will present here only the results of the analysis and support them by examples.

4.1 Analysis results

Translation-wise, the analysis has shown that among the five categories of AV humour used in the analysis the **language-dependent jokes** (see Example 5 and 6), **culture-bound jokes** (see

Example 3), and **complex jokes** (see Example 2 and 4) including at least one of the former categories, which require some kind of *substitution* or *compensation* in their translation are the most demanding. In Example 2 given below, where the humorous effect is reached by the use of a functional proper name, both subtitles and dubbing attempted to substitute the source humorous element. Although both solutions are questionable, subtitles for incomprehensibility of the element in target language and dubbing for the cultural clash it creates, I would argue that the translation for dubbing preserves the humorous effect of the scene in a more straightforward and hence successful way. In Example 3, the cultural element creating the humorous effect remains unsubstituted in the dubbed version although the referent is generally unknown in the target culture. On the other hand, the subtitles attempt some kind of substitution, which, however, again creates a cultural clash.

Example 2: Example 2 TBBT (S01E06)

Context: Leonard asks Sheldon not to embarrass him at Penny's Halloween party.	
ST: Leonard: For example, tonight no one needs to know that my middle name is Leakey . Sheldon: Well, there's nothing embarrassing about that, your father worked with Louis Leakey , a great anthropologist. It had nothing to do with your bed-wetting.	
SUB: – Například, že pro dnešek nikdo nepotřebuje vědět, že moje druhé jméno je Mochuck . – Ale za to se nemusíš stydět. Tvůj otec pracoval s Louis Mochuckovou , slavnou antropoložkou. Nemělo to nic společného s tvým počůráváním.	DUB: Leonard: Například... večer se nemusí nikdo dovědět, že mý druhý jméno je Čurila . Sheldon: Ale na tom přeci není nic trapnýho. Táta ti dal jméno podle Čurily Plenkoviče , ruského bohatýra, s počůráváním to nesouvisej.

Example 3: Example 3 TBBT (S01E08)

Context: Raj is talking to his parents via video chat.	
ST: Mrs Koothrappali: Sorry darling, we have to go. Doogie Howser is on. Grandma, it's Doogie time! Bye bye.	
SUB: Promiň, drahý. Musíme končit. Začal Doktor z hor . Babi! Už začal Doktor Sbohem!	DUB: Mrs Koothrappali: Promiň, zlatíčko, musíme končit. Začíná Doogie Howser . Babi! Už začíná Doogie! Pá pá!

Community-bound jokes, which usually do not require any major changes or shifts in meaning and can be translated more or less literally since they are very dependent on the non-verbal and cultural context and characterise the protagonists are somewhat less demanding translation-wise. Community-bound jokes exploiting some kind of linguistic feature (e.g. pronunciation) at the same time (see Example 4) are slightly more challenging. **International or bi-national jokes**, which are understood by the target culture audience when translated literally seem to be the least demanding.

Example 4: Example 4 HIMYM (S01E08)

<p>Context: Ted and Marshall are about to have an argument over who gets the apartment when Marshall and Lily get married. It starts when Ted orders an English phone booth and places it next to the couch out of spite. As a response to that, Marshall puts down their swords from the wall and hangs Lily's painting in their place.</p>	
<p>ST: Ted: Oh, so it's like that, is it? Marshall: Bring, bring. (<i>walks over to phone booth and picks up phone</i>) Marshall (<i>in British accent</i>): Oh hello governor, oh it's like that isn't it? Cheerio. (<i>hangs up phone</i>) Yeah, it's like that.</p>	
<p>SUB: – Takže je to takhle, jo? – Haló, guvernér. Tahkle [sic] to je, ano? Jo, je to tak.</p>	<p>DUB: Ted: Aha, takže takhle to bude, jo? Marshall: Crrr, crrr. Jistě, pane ministře. Takhle to teda bude, ano? Zdravíčko. Jo, takhle to bude.</p>

As for the successfulness of individual translation methods used when rendering the more demanding **language-dependent, culture-bound** and **complex jokes**, the analysis shows that *substitution* works better than literal translation, and that, apart from substitution, *compensation* is frequently needed to preserve an adequate humorous effect. Especially the language-dependent jokes require some kind of compensation more often than any other type of AV humour. The reason for this might be found in the fact that the two languages are two different systems and need to exploit different mechanisms to reach humorous effect at the same places in the AV text. To achieve this, it is not only the content that often changes but also the form or category of the joke, as in Example 4 above, where the impossibility of expressing the difference between British and American English in Czech was compensated for in the dubbed version by means of allusion.

The analysis has also revealed significant differences between subtitles and dubbing. It seems that subtitles stick much more to the original in terms of content, denotative meaning, and word order. This leads to literal translation that neither notices nor substitutes the formal features which are sometimes essential for the joke (e.g. paronymy) and the humorous effect is often considerably reduced or lost, as in Example 5.

Example 5: Example 5 HIMYM (S01E04)

<p>Context: Barney has offered Robin one hundred dollars for saying “nipple” on the news.</p>	
<p>ST: Robin: So, next time you're passing City Hall, make sure and stop by New York's oldest hotdog cart. Today, a delicious hotdog will cost you two fifty but back when the stand first opened in 1955 you could get one for only a nipple.</p>	<p>DUB: Robin: Takže, až zas příště půjdete kolem radnice, nezapomeňte se zastavit u New Yorkského [sic] nejstaršího stánku s hot dogy. Dnes vás bude báječný hot dog stát \$2,50, ale při tehdejším otevření v roce 1955 byste za něj dali pouhou bradavku.</p>
<p>SUB: Takže až příště půjdete kolem radnice, nezapomeňte se zastavit u New Yorkského [sic] nejstaršího stánku s hot dogy. Dnes vás bude báječný hot dog stát \$2,50, ale při tehdejším otevření v roce 1955 byste za něj dali pouhou bradavku.</p>	<p>DUB: Robin: Takže, až zas příště půjdete kolem radnice, zastavte se u nejstaršího vozíku s hot dogy v New Yorku. Dnes vás chutný párek bude stát dva padesát, ale v době svého otevření v roce 1955 byste jej mohli dostat už za prdák.</p>

Sometimes, substitution of the humorous element is attempted in the subtitles. These attempts are, however, not always successful since the substitutions are not fully adequate (see Example 2 and 3). Often, it seems that the translators of the subtitles have taken into account only Czech viewers who understand English. Even though the subtitles might be very useful for learners of English, those viewers who do not understand English should not be ignored by the translator (see Example 4 where the viewer needs to be able to distinguish between British and American English in order to appreciate the joke). Among the most troublesome for translation in subtitles are the jokes based on homophones and other play with sounds, as in Example 6. Such jokes can never work in subtitles and the humorous effect always needs to be achieved in a different way.

Example 6: Example 6 HIMYM (S01E03)

<p>Context: Barney is trying to make Ted go out with him instead of going to his favourite bar.</p>	
<p>ST: Barney: You keep going to the same bar, you're in a rut and I am a rut buster. I'm going to bust your rut. Ted: It's not a rut, okay. It's a routine and I like it! Barney: Ted, what's the first syllable in “rut-tine”?</p>	

SUB:	DUB:
– Chodíš pořád do stejnýho baru. Pořád ten samej stereotyp. A já jsem ničitel stereotypů. Zničím tvůj stereotyp.	Barney: Pořád chodíš do stejnýho baru, jedeš po kolej. A já jsem teď tvoje výhybka. Já tu tvoji kolej vohnu.
– To není stereotyp, jo? Dělám to tak vždycky a taky rád.	Ted: To není žádná kolej. Prostě to tam znám a mám to tam rád.
– Tede, jaký je význam slova „ničitel“?	Barney: Tede, to chceš skončit jako starej vyřazenej vagón?

Compared to the subtitles, the translation for dubbing reaches more inventive and more successful solutions employing various types of substitution or compensation (see Examples 4, 5 and 6). At the same time, however, priority is given to idiomatic language over preserving all the humorous elements at all costs. Even though the degree of the humorous effect in dubbing might not be equivalent in all cases, generally, an adequate perlocutionary effect is preserved to a greater or lesser extent. On the whole, the analysis has shown that the translation for dubbing employs more inventive methods of translation reaching more successful solutions.

5 Conclusion

In my research I have come to the conclusion that translation of humour in AV texts is indeed a very difficult task in which a translator cannot succeed without a great deal of creativity. The research has also shown that preserving an adequate perlocutionary effect and the use of idiomatic language should be of top priority to the translator when rendering humour. It has also shown that the translation methods of substitution and compensation are indispensable when translating humour in AV texts and that such methods include numerous compromises the translator has to consider and make.

Literature

Primary sources

CBS (2005). *How I Met Your Mother*, written by Carter Bays and Craig Thomas, Season 1, Episodes 1–12. Online: <http://matka-online.cz/how-i-met-your-mother/jak-jsem-potkal-vasi-matku-1-rada.php>. Accessed September 3, 2010.

CBS (2007). *The Big Bang Theory*, written by Chuck Lorre and Bill Prady, Season 1, Episodes 1–12. Online: <http://www.zkouknito.cz/hledej?p=1&string=teorie+velk%C3%A9+ho+t%C5%99esku>. Accessed September 3, 2010.

FTV PRIMA (2008). *Teorie velkého třesku*, written by Chuck Lorre and Bill Prady, translated by František Maxián, Season 1, Episodes 1–12. On TV (Prima Cool).

FTV PRIMA (2009). *Jak jsem poznal vaši matku*, written by Carter Bays and Craig Thomas, translated by Petr Anderle, Season 1, Episodes 1–12. On TV (Prima Cool).

Subtitles

How I Met Your Mother. Season 1, Episodes 1–12. Online: <http://himym.cz/?page=titulky>. Accessed September 3, 2010.

The Big Bang Theory. Season 1, Episodes 1–12. Online: <http://www.big-bang-theory.cz/2009/09/big-bang-theory-titulky.html>. Accessed September 3, 2010.

Transcripts

How I Met Your Mother. Season 1, Episodes 1–10, 12. Online: <http://www.twiztv.com/scripts/howimetyourmother/>. Accessed October 2, 2010.

The Big Bang Theory. Season 1, Episodes 1–12. Online: <http://bigbangtrans.wordpress.com/>. Accessed October 2, 2010.

Secondary sources

CATTRYSSE, PATRICK (2001). Multimedia and Translation: Methodological considerations. In *(Multi)media Translation: concepts, practices, and research*, eds. Yves Gambier and Henrik Gottlieb, pp. 1–12. Amsterdam: Benjamins.

CHAUME, FREDERIC (2004). Synchronization in Dubbing: A translational approach. In *Topics in Audiovisual Translation*, ed. Pilar Orero, pp. 35–52. Amsterdam: Benjamins.

CHIARO, DELIA (2005). Verbally Expressed Humor and translation: An overview of a neglected field. *International Journal of Humor Research* 18(2): pp. 135–145. Online: <http://web.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=db7ece48-dc7d-488d-9018-8c695590d0da%40sessionmgr13&vid=2&hid=15>. Accessed October 29, 2010.

CHIARO, DELIA (1992). *The Language of Jokes: analysing verbal play*. London: Routledge.

DÍAZ CINTAS, JORGE (2008). Audiovisual Translation Comes of Age. In *Between Text and Image: updating research in screen translation*, eds. Delia Chiaro, Christine Heiss and Chiara Bucaria, pp. 1–9. Amsterdam: Benjamins.

DÍAZ CINTAS, JORGE and ALINE REMAEL (2007). *Audiovisual Translation: Subtitling*. Manchester: St. Jerome.

GOTTLIEB, HENRIK (2001). Anglicisms and TV Subtitles in an Anglified World. In *(Multi)media Translation: concepts, practices, and research*, eds. Yves Gambier and Henrik Gottlieb, pp. 249–258. Amsterdam: Benjamins.

HICKEY, LEO (1998). Perlocutionary Equivalence: Marking, Exegesis and Recontextualisation. In *The Pragmatics of Translation*, ed. Leo Hickey, pp. 217–232. Clevedon: Multilingual Matters.

- HOFFMANNOVÁ, JANA (2006). Hra s jazykem a její časový rozměr. In *Hra, věda a filosofie*, ed. Jiří Nosek, pp. 163–169. Praha: Filosofia.
- JÍLEK, FRANTIŠEK (1956). *Čeština je jazyk vtipný*. Praha: Mladá fronta.
- KARAMITROGLOU, FOTIOS (1997). A Proposed Set of Subtitling Standards in Europe. *Translation Journal* 2(2). Online: <http://translationjournal.net/journal//04stndrd.htm>. Accessed February 23, 2010.
- LUYKEN, GEORG-MICHAEL et al. (1991). *Overcoming Language Barriers in Television: Dubbing and subtitling for the European audience*. Manchester: The European Institute for the Media.
- PAVESI, MARIA (2008). Spoken Language in Film Dubbing: Target Language Norms, Interference and Translational Routines. In *Between Text and Image: updating research in screen translation*, eds. Delia Chiaro, Christine Heiss and Chiara Bucaria, pp. 79–99. Amsterdam: Benjamins.
- POLÁČKOVÁ, MILENA (1994). Jazyková komika a překlad. In Kufnerová, Zlata et al.: *Překládání a čeština*, pp. 117–123. Jinočany: H&H.
- POŠTA, MIROSLAV (2011). *Titulkujeme profesionálně*. Praha: Apostrof.
- REMAEL, ALINE (2001). Multimodal and Multimedia Translation. In *(Multi)media Translation: concepts, practices, and research*, eds. Yves Gambier and Henrik Gottlieb, pp. 13–22. Amsterdam: Benjamins.
- ZABALBEASCOA, PATRICK (2008). The Nature of Audiovisual Text and its Parameters. In *The Didactics of Audiovisual Translation*, ed. Jorge Díaz Cintas, pp. 21–37. Amsterdam: Benjamins.

Tertiary sources

Oxford Advanced Learner's Dictionary. Online: <http://www.oxfordadvancedlearnersdictionary.com/>. Accessed March 16, 2012.

Key words | Klíčová slova

audiovisual translation, audiovisual text, humour, humorous effect, subtitles, dubbing, translation methods

audiovizuální překlad, audiovizuální text, humor, komický účinek, titulky, dabing, metody překladu

Veronika Vázlerová

Filozofická fakulta Univerzity Palackého

Katedra anglistiky a amerikanistiky

veronika@vazlerova.cz

Ediční poznámka

Při finální redakci příspěvků jsme ponechali stranou ty připomínky recenzentek, které měly charakter připomínek oponenta práce, a jednalo se tedy o podněty pro autory ke zdokonalení jejich příspěvků i budoucí práce na daném tématu. Důvodem k tomuto rozhodnutí je naše přesvědčení, že jistá míra nedokonalosti poskytující prostor k dalšímu zlepšování je nedílným atributem prací *mladých* lingvistů. Proto publikujeme příspěvky v podobě, v jaké je autoři dodali po jejich přednesení na konferenci, nanejvýš s autorskými úpravami, které provedli v rámci redakční přípravy sborníku.

Dále chceme upozornit, že jsme z konečné verze sborníku museli vyřadit příspěvek Mariny Spivak „Текстовые функции сказуемого в художественном и официальном-деловом текстах“, neboť autorka nereagovala na naše opakování výzvy a nedoplnila svůj příspěvek údaji povinnými pro jeho zařazení do sborníku.

Konečně bychom se rádi omluvili autorkám, které nás žádaly o změnu jejich jména, protože se v době mezi konáním konference a vydáním sborníku provdaly. Příspěvky publikujeme pod jmény, pod kterými autorky vystupovaly na konferenci v roce 2012, a to především z toho důvodu, abychom zbytečně nemátl čtenáře, kteří by porovnávali obsah sborníku s původním programem konference.

Pavla Hernandezová

Rejstřík

A

adjektivum 13–15, 22, 36, 60–63, 67, 70, 72, 85, 101–105, 108, 110, 115, 117–118, 121, 129–130, 137, 142, 152, 181, 192, 217, 236, 260, 282, 298–301, 305, 407
 desubstantivní 58, 64
 relační (vztahové) 58–64
 akvizice 392–393, 395–397, 399–400, 419
 jazyková 325, 395
 L2 402
 aluze 191, 456, 460, 463
 angličtina 325, 344, 383, 387, 392
 anotace 331, 418, 421, 423
 antroponymum 201, 203, 211, 213
 aorist 20, 21–23, 89, 91, 146–157
 argument čínského pokoje 349
 audiovizuální text 473, 486

B

Banát 296–298, 306–307
 baroko 58, 123–124, 126, 131–132
 bible 30–35, 37–40, 44, 46–48, 105, 111–116, 119–120, 122, 141, 148, 150–156, 319, 365
 Svatováclavská 99, 115–123, 129, 132
 Bígr 296–298, 302, 306–307
 bohemistika 124, 195, 389, 412, 416
 maďarská 417

Č

čeština 10, 11, 25, 28–29, 49, 52, 55–56, 58–59, 62–66, 72, 75, 88–89, 91–95, 97–105, 108–109, 111–113, 115–121, 123–125, 127–128, 132, 135–136, 138–139, 143–144, 153, 176, 184, 190, 193–194, 201, 216, 218–219, 222, 225–227, 230–234, 236–237, 239, 241, 248, 250, 251–258, 260–262, 267–268, 280–281, 283, 285, 288–291, 296–299, 301–302, 305–307, 346, 379, 392–403, 406, 409–411, 416, 418–425, 436–437, 456, 469, 471–472, 486
 barokní 58, 61, 64, 115, 124–125, 132, 145
 mluvená 127, 129, 184, 286, 296–298, 301, 305, 307, 405
 pro cizince 392, 403–406, 409–411, 417, 435, 437

stará 10, 17, 20–21, 23, 25, 28–29, 48–49, 51–52, 55–56, 58–63, 66, 72, 74, 77, 91–92, 99–101, 104–106, 108, 112, 114–116, 118, 120, 122, 146; viz také *staročeština*
 střední 58–59, 61–63, 65, 116, 132, 135
 volyňská 190, 195

D

dabing 486
 datace 18–20, 22, 24, 27, 29
 deminutivum 65–72, 136–137, 256–263
 diachronie 115, 159, 164, 167, 169, 310
 diachronní 64, 115, 123–124, 132, 159, 162, 164–167, 306, 310, 323, 350, 357, 477
 dialekt 26, 74, 76, 87, 147, 151, 155, 172, 185, 190, 193, 253, 256, 297, 461; viz také *nářečí*
 didaktika 379, 411, 422
 dítě 52, 66, 71, 111, 141, 198–199, 222, 224, 227–228, 258–259, 332, 341, 387, 396–397, 466
 drama 449, 455, 464
 druhé redakce 39
 Dzików 73, 88

E

editologie 145
 ekvivalent 10, 12–14, 31–39, 46, 52, 182–183, 253, 257, 284, 416, 436, 457, 459, 462–463
 expresivita 65–72, 268, 288, 299, 360, 470

F

filologie 29, 88, 134, 144, 229, 238, 249, 417
 filozofie myslí 349
 formalismus 310, 325, 331
 formant 51, 233–234, 238, 247–248
 slovotvorný 203, 235, 238
 fráze 110, 281, 301
 nominální 114
 frazeologie 281, 464–465, 467–468, 470–472
 funkcionálismus 310, 325

G

glosa 32, 38, 42, 44, 46–47, 50–56, 73

gramatika 62, 89, 128, 143, 146–148, 262, 302, 326–330, 341, 376, 403–404, 409–411, 419, 468
procesuální 326–328, 331
signální 403–406, 408–409, 411
gramatikalizace 147, 310, 325

H

hláskosloví 28, 55–56, 87–88, 124, 127, 130, 132, 187, 191, 281
Hornád 202–203, 206, 211, 213–214
humor 350, 353, 356–357, 473, 485–486
hydronymum 204–205, 207–213
hymnografie 145
hypokoristikum 252, 258–259, 262–263

I

idiolekt 183, 187–189, 195
idiomatika 281, 464–465, 467–468, 470–472
imperfektum 22, 91, 146–155, 157, 407
informace 11, 19–20, 23, 25, 31, 49–51, 53, 55, 74–75, 102, 125, 134, 181, 187, 199–201,
218–219, 254, 297, 347, 381–383, 385, 388, 418, 421–422, 424–425, 430, 432, 465
metajazyková 49–51, 53, 55–56
intenzifikace 256, 259–260, 262
významu 263
interference 187, 193, 195, 373, 387, 392, 397, 399, 413, 416–417, 419, 423, 476–477, 486
jazyková 195, 417

J

Jančar, Drago 464, 466–467, 471–472
jazyk 12–13, 16–17, 28–29, 32, 40–42, 48–50, 52, 56–57, 59, 61–66, 71–72, 74–76, 87–88, 90,
95, 109, 111, 116, 123–125, 127, 131–132, 135, 142, 144, 147, 154, 159–166, 172, 176,
182–184, 191, 194, 203, 211, 214, 216, 218–219, 224–226, 230–232, 234, 236–237, 239,
242, 246–248, 250–259, 266, 268, 280, 283, 286, 296–299, 302, 306, 326–330, 333, 335,
337, 341, 343–346, 348, 351, 353, 368, 370–371, 378–382, 384–388, 393–394, 397, 399,
403–404, 406, 409–413, 415–416, 418–423, 425–426, 428–432, 437, 446, 452, 455,
462, 465–472, 486
český 16–17, 28–29, 32, 40–41, 49, 55–56, 63–64, 72, 87–88, 99–100, 114–115, 122–124,
132, 145, 170, 172, 174, 176, 178, 181, 184, 186, 194–195, 201, 213, 227, 230, 239,

241–249, 281, 307, 327, 331, 404, 410, 412, 416, 418, 420–422, 424–432, 435, 437,
456, 460, 472
český v zahraničí 307
polský 239, 242–249, 424–433, 435–437
slovanský 16, 53, 100, 104, 111, 113, 157, 283, 291, 300, 392, 394, 416–423
jazyková chyba 234, 418–423
jazyková zkouška 438
jazykový kontakt 157, 412–413
jméno 10–13, 15–16, 25, 28, 35, 43–44, 60, 102, 107–112, 117, 130, 142, 181, 197–201, 203,
211, 213, 228–230, 232–237, 251–253, 266–268, 284–287, 290, 296–301, 304, 343,
413–416, 444–445, 459, 465, 481
mužské 201
vlastní 201, 213, 233, 271–272, 276–277; viz také *proprium*

K

kacionál 133–134, 137, 144, 145
kategorie 66, 68–69, 101, 147, 246, 252, 254, 261, 267, 269–272, 279, 281, 290, 392–394, 398,
401, 403, 421–422, 440, 445, 473
zkratka 255
kázání 67, 73–74, 77, 86, 88
Kellner-Hostinský, Peter 447–455
klitikon 91, 94, 96–100, 330
kompetence 338, 340, 370–373, 376–379, 403
gramatická 417, 438
komplement 216, 218–226, 229
komunikace 73, 213, 218, 253, 257–259, 282–283, 285–290, 307, 326–333, 337, 341, 354, 356,
370, 372, 375, 380–381, 382–386, 388, 417, 467, 470–472
marketingová 381, 386, 388
neverbální 328, 331, 341
verbální 341, 372
koncovka 70, 127, 129–131, 136–137, 147–148, 150–151, 153–155, 174, 191–192, 252, 266–268,
275, 279–280, 300, 405–406, 413, 416
životná 266–269, 271, 275, 277, 279–281
konfrontace 101, 164, 174, 248–249, 419, 454
konstrukce světa 381–382, 384, 386–388

korpus 103, 112, 146, 148–149, 151, 153–154, 155, 181, 211, 218, 226–227, 232–233, 238, 241, 248, 266, 268–272, 279–282, 286–290, 292, 295–298, 300–301, 303–307, 327, 329–330, 397, 419–422, 471

jazykový 423

kostel 25, 190, 242, 249

kronika 18–20, 22–23, 25–27, 29, 60, 64, 104, 117, 120, 122

kultura 10, 73, 157, 160, 167, 227, 291, 353–354, 357, 369–370, 379, 414, 416–417, 429, 462

vyjadřování 369–373, 376, 378–380

L

latina 10, 12–13, 15–17, 35, 45, 107, 109–110, 112–113, 127, 299, 315–319, 321–325; viz také *románština*

lexikografie 64

lexikum 10, 30, 51, 55–56, 173, 175, 192–193, 230, 232–233, 235, 374, 376, 378, 421

lingvistika 64, 99, 132, 159, 167, 176, 230, 295, 298, 326, 328, 331, 348, 401, 464, 465

kontaktové 412, 417

M

Martimiani 18–19, 22–23, 25–27, 29

maskulinum 59, 61, 66, 129–130, 137, 174, 192, 252, 266, 269, 272, 274–275, 277, 279–280, 406
neživotné 266, 267–269, 271–272, 275, 279, 280–281

matrika 163, 165, 196–201

mesianismus 447–450, 452, 454–455

metoda 105, 159, 164–167, 179–180, 189, 235, 248, 301, 305, 326, 386–387, 403–404, 418, 423, 464, 473

komparativní 29

překladu 486

metodologie 159–160, 167, 169, 242, 330

vědy 167, 169

minimalismus 310, 312, 323, 325

minimalizace 259

minimalizační strategie 258, 261, 263

sociální distance 256, 259–260, 263

mluva 180, 183, 185, 187–188, 191, 193–195

profesní 179, 185

multimodalita 326–329, 331

mytologismus 447, 453–455

N

nářečí 76, 86–87, 124, 131, 136, 172–174, 176–177, 179, 181, 184, 187, 195, 285, 306; viz také *dialekt*

horského typu 173, 177

negace 93, 99, 115–118, 120–121, 123

němčina 26, 111, 134, 146–148, 151–154, 156, 183, 250–258, 260

neologismus 10, 11, 17, 230–231, 238

depropriální 238

nespolehlivost 300, 440–446

neurověda 349

nominativ 129–130, 266, 282–291, 293–295

Nový zákon 32, 40, 105, 116, 119, 122, 129

Klementinský 32, 39, 41–48

O

onomastika 201, 203, 212–214

oslovení 67–70, 180, 258–259, 282–291, 294–295, 384, 456–458

P

papučářství 179, 181, 183–185

paradigma 239–240, 242–245, 247, 267, 405

svotvorné 239, 241–243, 245, 249

Pasionál 65, 66, 69–72

persvaze 260, 263

pojmenovací model 202–204, 207, 209, 212–213

politika 22, 148, 161, 164–165, 167–168, 231–232, 235, 238, 253–360, 418

jazyková 159–167, 169

polština 104, 109, 111, 146, 239, 248, 283, 416, 420, 424

pro cizince 438

pozice 35, 77, 79, 81, 83–86, 89–100, 102–104, 107–109, 112–113, 117–120, 136, 140, 173, 193, 197–199, 216–222, 224–226, 228–229, 272, 284–285, 298, 300, 302–304, 327, 329, 347, 373–374, 379, 384, 415, 442, 447, 449–450

pragmalingvistika 380

proprium 203–205, 211–212, 232, 237–238, 274–275, 282, 287, 290; viz také *jméno: vlastní*

próza 24, 71, 440–441, 445–446, 464, 466
slovinská 464, 472
předložka 23, 128, 130, 136, 142, 216, 218–227, 229, 260, 303, 394, 399–400, 413, 415
funkční 325
lexikální 325
překlad 11, 12, 14–16, 18–20, 22–40, 42, 44–47, 50, 52, 56, 105–106, 116, 121–122, 148–151,
381, 387, 456, 458–473, 486
audiovizuální 473, 486
biblický 30, 31, 34–35, 37–38, 40, 44–45, 48, 111–112, 116, 148–149
částečný 381, 388
do češtiny 456, 472
příjmi 196–201
přípisek 41–46, 48, 56, 73, 87
publicistika 268, 286, 291, 369–370, 372, 380
purismus 148, 160, 167–168, 187, 190, 195

R

rámc 159–160, 257, 261, 287, 290, 347, 350, 351–357, 369, 425, 437, 444, 447
reálie 10, 26, 38, 46, 129, 175, 191, 202, 456, 458, 460, 462, 465
historická 456, 463
redakce staročeského biblického překladu 31, 33, 38
první 31–32, 34–38
druhá 30–41, 111
třetí 31–33, 35–38
reference 101–102, 104, 107–108, 110, 112, 323, 349, 367, 478
románština 325; viz také *latina*
romantismus 448, 454
slovenský 448–449, 454–455
rukopis 10, 14–15, 18–22, 24–25, 27, 29–39, 41–42, 49–51, 53–56, 60, 65–66, 73–76, 87–88,
90, 109, 124–125, 128, 157, 213, 448, 454

Ř

řemeslo 172, 174–175, 179, 182–183, 185, 199, 462

S

scénář 350, 351–357

sémantika 194, 217, 249, 267, 329, 334, 341, 343–346, 348, 360, 368, 392–393, 400, 471
syntaktická 343–345, 349
SERR 425, 438
sloveso 14–15, 20–22, 35, 87, 89, 91–92, 95, 98–99, 115–118, 120–122, 128–130, 135–137,
146–157, 192, 216–226, 229, 236, 284, 296–298, 301–305, 334, 341, 394–399, 414–415
pohybu 151, 392, 394–402
slovní zásoba 10, 16–17, 23, 34, 38, 49, 56, 58, 63, 66, 172–175, 177, 179, 183–184, 189,
230–232, 234–235, 237, 269, 297, 466
nářeční 175, 179, 183–185
slovosled 43, 89–90, 95, 97, 99, 101, 104–106, 108–112, 114, 296, 299–300, 302, 305, 307, 381,
388
klitik 100
slovotvorba 64, 72, 213, 237–238, 249, 262, 452
slovo zkratkové 250–255
sociálně-kulturní zázemí 463
sociolingvistika 160, 168, 370, 380
historická 166, 169
Spiš 202, 213, 214
společenská situace 196, 357, 418
srbskina 146–148, 151, 153–157, 283
hornolužická 146, 148, 151, 153, 157
staročeština 23, 40, 53–54, 69, 88; viz také *čeština: stará*
strukturalismus 326, 331
subjektivismus 440–441, 445–446
substantivum 12, 15, 51–52, 65–72, 81–83, 85–86, 92, 102–104, 106, 108–111, 126, 128,
136, 154, 181, 191, 217–218, 221, 233–236, 239, 262, 266–269, 272, 275, 277,
279–280, 282–284, 287, 291, 299
svět
fantastický 440, 444, 446
reálný 369, 440, 443–444, 446
synchronie 115, 159, 167, 169, 310
synchronní 62, 124, 132, 164, 167, 230, 248, 249, 299, 310
syntax 53–57, 187, 217, 291, 297, 307, 325, 329, 332–333, 336, 338–341, 344–346, 381, 387–388,
400–401, 412, 415, 421, 466
historická 325
raná 332–337, 340–341

valenční 217, 332–334, 341

T

teorie 50, 126, 132, 144, 159–161, 166, 203, 213, 216–217, 307, 330, 341, 343–345, 348, 351–352, 401–402, 420, 423, 449, 471–472, 484–485

pádů 295

významu 343, 347, 349

terminologie 17, 56, 69, 127, 160, 162, 173–176, 179, 183–184, 250–251, 299–300, 387–388, 421, 467–468

nářeční 172–173, 175–177, 179, 184

truhlářská 172, 174, 177

test 301, 303, 305–306, 343, 392–396, 398–399, 426–427, 431–432, 435

gramatický 427, 432–433, 435, 438

textologie 144–145

textová transmise 29

titul 20, 26–27, 134, 197, 239, 241–242, 244–247, 249–250, 457

titulek 373–374, 376–380, 485–486

Tkadleček 89–90, 92–100, 105, 108, 110, 112–113

transkripce 73, 75–77, 86–88, 132–133, 135, 138, 143–145, 185, 190, 299, 458

translatologie 472

tvarosloví 28, 51, 55, 56, 99, 113, 130, 187, 192, 281, 291

typologie 383, 393–394, 464–465

lexikální 392, 402

U

učebnice 124–125, 127, 132, 163, 392, 405–406, 409–410, 411

čeština pro cizince 392, 403–404, 406, 409–411

účinek 92, 260, 384, 442

komický 486

pragmatický 256, 258, 260–261, 263

událost směrového pohybu 392–399, 402

úroveň B2 42–427, 430–432, 435, 437

V

Valašskokloboucko 179–180, 185

valence 216–217, 226, 229, 332, 341

vid 146–147, 151, 153, 156–157, 341, 401, 485

slovesný 147, 157, 401

vokativ 94, 138, 141, 282–287, 289–292, 294–295

vtip 350–357

výklad 10–12, 15–16, 21–23, 30–31, 37, 39–40, 42–48, 51, 55, 60, 76, 99, 116, 127, 143, 164, 218, 405, 409, 419, 421, 453

vyprávění 20, 27, 66–67, 151, 155, 396, 441–443, 445–446, 459

výuka 175, 226, 327, 331, 403–405, 409–411, 418–423

vývoj 17, 28–29, 32, 40, 48–50, 55–57, 59, 63–66, 72, 74, 88, 99, 115–116, 118, 128, 144, 155, 166, 167, 175, 194, 201, 231, 266, 350, 356–357, 413, 418, 442–443, 466

čeština 89, 91, 112, 123

výzkum 10, 19, 25, 30, 49, 65, 90, 93, 98, 115, 124, 131–133, 172–173, 175, 179, 184, 187–190, 197, 266–269, 272, 275, 279, 280, 288, 290, 297–299, 301, 305–306, 327–330, 332–333, 340–341, 380, 393, 423, 440, 445, 447–448

Z

zájmeno 20, 22, 54, 67, 92, 101, 103–105, 108, 110, 111, 113, 116–117, 128–130, 136–137, 142, 192, 218, 221, 260, 282, 284, 299, 301, 303, 406–407, 414–415

demonstrativní (ukazovací) 101, 104, 106, 109–112, 114, 131

zdvořilost 256, 259, 262–263

zkratka 12, 18, 28, 32, 41–42, 50–51, 56, 60–61, 64, 66, 143, 179, 231, 250–255, 461

z Lyry, Mikuláš 30, 40, 41–44, 48

Od slova k modelu jazyka

Sborník z 13. mezinárodního setkání mladých lingvistů

Recenzovaly:

doc. PhDr. Ivana Bozděchová, CSc.

prof. PhDr. Jana Hoffmannová, DrSc.

Eds. Božena Bednáříková, Pavla Hernandezová

Redakce, sazba, obálka: Pavla Hernandezová

Korektury: Zuzana Boturová, Petra Fojtů, Josef Línek, Marcin Wągiel, Martina Rzechulková

Odpovědný redaktor: Jana Kreiselová

Výkonný redaktor: Jiří Špička

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci

Křížkovského 8, 771 47 Olomouc

www.upol.cz/vup

e-mail: vup@upol.cz

Publikace ve vydavatelství neprošla redakční jazykovou úpravou.

Publikace je neprodejná.

1. vydání

Olomouc 2013

ISBN 978-80-244-3960-0